

MOHÁCS 1526–2026
REKONSTRUKCIÓ ÉS EMLÉKEZET

A MOHÁCSI CSATA

Szerkesztette
PAP NORBERT

A MOHÁCSI CSATA

MOHÁCS 1526–2026
REKONSTRUKCIÓ ÉS EMLÉKEZET

Sorozatszerkesztő
Fodor Pál és Pap Norbert

A MOHÁCSI CSATA

Szerkesztette

Pap Norbert

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Budapest, 2025

A kötet kiadását Magyarország kormányának támogatása tette lehetővé a
1159/2023. (IV. 27.) kormányhatározat 17. a) pontja és a
Lechner Tudásközpont Nonprofit Kft. és a PTE között létrejött,
„Battle of Mohács című kötet magyar nyelvű kiadásának előkészítése”
tárgyú, 48/2024. sz. vállalkozási szerződés alapján

© Szerkesztő, szerzők, 2025
© HUN-REN BTK TTI, 2025

ISBN 978-963-416-481-4
ISSN 2676-895X

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió-
és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Borítókép: A mohácsi csata. In: *Ehrenspegel des Hauses Österreich*
(*Buch VII, Augsburg: Bayerische Staatsbibliothek*, 1559), 379. old.

Kiadja a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Felelős kiadó: Molnár Antal
Tördelés: Horváth Imre
Olvasószerkesztő: Zagyi Nándor
Borító: Horváth Imre
Nyomdai munka: Prime-Rate Kft
Felelős vezető: dr. Tomcsányi Péter

TARTALOM

Előszó a magyar kiadáshoz	7
Előszó az angol kiadáshoz	10
PAP NORBERT	
Bevezetés: a mohácsi csata kutatásának kihívásai	13
FODOR PÁL	
Szulejmán és Magyarország: hódítás, ideológia, emlékezet	23

I. RÉSZ A SEREGEK ÉS A CSATA

PAP NORBERT – KITANICS MÁTÉ – GYENIZSE PÉTER	
A Mohácsra vonulás és a csata főbb helyei	45
KITANICS MÁTÉ – FODOR PÁL – PAP NORBERT	
A magyar és az oszmán haderő a mohácsi csatában	73
PAP NORBERT – FODOR PÁL – KITANICS MÁTÉ	
Oszmán-török puszkák a 16. század elején	101
PAP NORBERT – KITANICS MÁTÉ	
A csata	137

II. RÉSZ A TÁJ KÉPE

GYENIZSE PÉTER – LÓCZY DÉNES – VARGA GÁBOR	
A Mohácsi-sík és környéke geomorfológiai viszonyai, ezek szerepe a mohácsi csatában	173
GYENIZSE PÉTER – LÓCZY DÉNES – VARGA GÁBOR	
A Mohácsi-sík vízrajza és annak hatása a mohácsi csatára	191

III. RÉSZ A CSATAMEZŐ

PAP NORBERT – GYENIZSE PÉTER – KITANICS MÁTÉ A mohácsi csata és az „elveszett” Földvár falu	215
KITANICS MÁTÉ – PAP NORBERT – KONKOLY SÁNDOR – HANCZ ERIKA Kritikai észrevételek a Mohácsi-síkságon és a Mohácsi-szigeten rendelkezésünkre álló hadirégészeti topográfiai adatokról	247
PAP NORBERT – GYENIZSE PÉTER – KITANICS MÁTÉ Hol és hogyan halt meg II. Lajos király?	287

IV. RÉSZ AZ EMLÉKEZET TEREI

PAP NORBERT – FODOR PÁL – KITANICS MÁTÉ – MORVA TAMÁS – SZALAI GÁBOR – HANCZ ERIKA – GYENIZSE PÉTER A mohácsi Törökdomb	327
PAP NORBERT A mohácsi csatátér és a politika	351
A könyv tanulmányainak előzményei	377

Papp László (1903–1973) régész emlékére, akinek úttörő munkássága nélkül ez a kötet nem születhetett volna meg

ELŐSZÓ A MAGYAR KIADÁSHOZ

A kötetben olvasható tanulmányok többsége hosszú idő alatt alakult ki. Az azokat megalapozó kutatás 2018-ban kezdődött és számos tanulmányt eredményezett. A bennük közölt eredmények széles körű vitát váltottak ki, amelyekre reagálni kellett. Ennek hatására formálódott ki az itt közreadott fejezetek jelentős része. A vita folyamata észrevehetően formálta a tartalmat is.

A *Történelmi Szemlében*, a *Hadtörténelmi Közleményekben*, a Springer Kiadónál megjelent két könyv fejezeteiben, továbbá a *Mordortól Mohácsig...* című könyvünkben közölt elemzések után került sor arra, hogy a Brill Kiadó *History of Warfare* sorozatában a 146. sorszámú kötetet megírjuk, és 2024 elején a kész kéziratot leadjuk. A lektorálás és a kötet sajtó alá rendezését követően az angol nyelvű kötet az év októberében meg is jelent. A cél az volt, hogy a Mohács-vitát szabadítsuk ki jelenlegi szűk közegéből és – mivel világtörténelmi esemény volt – ott vitassuk meg, ahová való: a nemzetközi tudományosságban.

Ugyanakkor a legnagyobb érdeklődésre mégis csak itthon lehet számítani. Így eldöntöttük: a történelmi kérdések iránt érdeklődő magyar olvasók számára lehetővé tesszük, hogy magyarul is olvashassák a kötetet. Alig két év múlva itt az 500 éves évforduló, így éppen időszerűnek tűnt egy olyan kötet közreadása, amely a híres csatát adatgazdagon, friss kutatási eredményekkel, megfigyelésekkel gazdagítva és az emlékezetpolitikai rárakódások nélkül mutatja be úgy, ahogy legvalószínűbben történt.

A kontextust felvázoló bevezető rész két hosszabb írásának első változatai korábban másutt már megjelentek. A Szulejmán politikáját, emlékezetét és Magyarország (kiemelten a mohácsi csata) abban játszott szerepét taglaló tanulmány eredetileg a kötet angol változatához készült, de szerzője többféle megfontolásból a szigetvári ostrom történetét feldolgozó konferenciakötet magyar kiadásába is beillesztette.¹ Ennek ellenére úgy éreztem, hogy jelen kötetben is helye van, hiszen a mohácsi csata oszmán háttérének és recepcióinak bemutatása nélkül nem lett volna teljes az összkép.

¹ Fodor Pál (szerk.), *Harc Közép-Európáért. Szigetvár ostroma, Nagy Szulejmán és Zrínyi Miklós halála (1566)*. (Szigetvár-könyvek, 3.) Budapest, 2023, 22–47.

A másik kontextust teremtő írás, a „Bevezetés: a mohácsi csata kutatásának kihívásai” első verziója a *Mordortól Mohácsig* című kötetünkben jelent meg először. Most ez itt finomhangolt, kiérlelt formában olvasható.

A kötet első nagy tematikai egységének – a seregek és a csata – írásai korábban magyarul nem jelentek meg. Ezek a Szulejmán-kor oszmán hatalmi megfontolásairól, a Mohácsra felvonuló seregekről, azok útjáról, a csatáról magáról, a harcok helyeiről, a csatában döntő szerepet játszó tűzfegyverekről, a temetésről és a menekülőkről szólnak. A szövegeket a *History of Warfare* sorozatban megjelent angol nyelvű kötetbe készítettük el. A magyar változatban ezek a tanulmányok csak kisebb javításokat és kiegészítéseket tartalmaznak.

A második nagy tematikai egység – a táj képe – két tanulmánya szintén az angol nyelvű kötet számára készült. Az elemzések jelentős része már szerepelt, de sokkal részletesebb formában, a *Mordortól Mohácsig* kötetben. Úgy gondoltuk, hogy a nem geográfus olvasók számára hasznos lehet két lényegre törő, a Mohácsisíkság vízrendszerének és domborzati viszonyainak az elmúlt öt évszázadban bekövetkezett változásait bemutató elemzés a könyvben.

A harmadik tematikai egység – a csatamező – tanulmányai közül az első a csata szemtanúja, Brodarics István által megnevezett, a harcokban szerinte központi szerepet játszott Földvár falu sajátosságaival foglalkozik. Ezt az elemzést több szakaszban írtuk meg, illetve írtuk újra, míg a jelenlegi szintézishez eljutottunk. A második tanulmány, amely Mohács vidékének hadirégészeti leleteiről szól, kifejezetten az angol nyelvű kötet számára íródott. A harmadik dolgozat, amely II. Lajos haláláról szól, szintén sokat alakult az elmúlt években. Több ízben is születtek időközben más szerzők tollából vitacikkek magyar szaklapokban, könyvek fejezeteiben. Ennek alapján többször is szükségesnek tűnt az eredeti szöveget kiegészíteni. Az is a finomítás mellett szólt, hogy időközben olyan új források kerültek elő (a jelen kötetben megjelent változatban is szerepel három ezek közül), melyek megtámogatták az eredeti koncepciót, erősebbé tették az érvelést. A Földvárral és a király halálával kapcsolatos értelmezések már korábban, a 20. században, de az elmúlt években is súlyos vitákat váltottak ki. A hadirégészeti fejezet elkészítését ugyanakkor az is indokolta, hogy a sátorhelyi tömegsírok és a Majs térségében fellelt hadirégészeti leletek mibenléte a Mohács-vita fő témáivá léptek elő az utóbbi években.

A negyedik tematikai egység – az emlékezet terei – két tanulmányt tartalmaz. Az első a Törökdombbal, az oszmánok csatatéren emelt győzelmi emlékművének helyével és jellegével foglalkozik. Ez a szöveg is több lépésben formálódott ki. Az írott forrásokon, térképi ábrázolásokon alapuló elemzésünket idővel régészeti vizsgálatok eredményei egészítették ki. A jelen változat a történeti forrásokon, a régészeti és a néprajzi megfigyeléseken alapuló legteljesebb szintézise a témának.

A könyv utolsó fejezete, melynek címe „A mohácsi csatatér és a politika”, ugyanúgy politikai kérdésekről szól, mint az első fejezet. A két írás keretes szerkezetet kölcsönöz a monografikus igényű összefoglalásnak. Az elemzés arra világít rá, hogy milyen módon viszonyultak a mohácsi csatamezőhöz a különböző korok emlékezetpolitikai szereplői. Különösen tanulságos epizódnak bizonyult a Kádár-korszak értelmezése és a csatatérkutatás propagandisztikus hasznosítása.

A kötet végén található rövid szakirodalmi lista annak bemutatására szolgál, hogy a tudományos viták nyomán a könyv egyes fejezetei milyen módon nyerték el végső formájukat: itt adjuk meg az eredeti tanulmányok, majd azok továbbfejlesztett változatainak könyvészeti leírásait.

Pécs, 2024. október

Pap Norbert

ELŐSZÓ AZ ANGOL KIADÁSHOZ

Könyvünk története 2016 októberére nyúlik vissza. Kutatócsoportunk akkoriban ünnepelte Szulejmán szultán (1520–1566) elveszettnek hitt sírkápolnájának megtalálását. Nagyon sikeres időszakon voltunk túl, 2013 és 2015 között nemcsak megtaláltuk, de fel is tártuk az 1566-ban, Szigetvár ostroma idején elhunyt uralkodó szimbolikus türbéjének maradványait. A mauzóleumot és a mellette lévő egyéb épületeket akkor már több mint száz éve hiába keresték.

Ezen a vacsorán vetette fel új projektünk ötletét néhai kollégánk, Hóvári János, a kiváló oszmanista történész. Magyarországon több mint száz éve folyik a vita a történészek és más kutatók között arról, hogy hol is zajlott a korszak meghatározó eseménye, az 1526. évi mohácsi csata.

Ahhoz, hogy az ötletből projekt legyen, pénzre volt szükség (mint mindig). Ezt végül a Magyar Tudományos Akadémia és annak Kiválósági Együttműködési Programja biztosította. A vizsgálatok 2018-ban kezdődtek. A szigetvári türbe-projekt és a mohácsi csataprojekt társadalmi környezete és visszhangja nagyon eltérő volt. Míg a türbe utáni kutatást Magyarországon inkább hitetlenkedő csodálkozás fogadta, addig a mohácsi csatakutatást heves viták és ellenérzések kísérték.

Ennek ellenére a vizsgálatok lezajlottak a tragikus COVID-19 járvány előtt. Utólag visszatekintve szerencsénk volt. A projektet időben be tudtuk fejezni, a résztvevők mindannyian túléltek a járványt, és a lezárások biztosították az eredmények összegzéséhez szükséges nyugalmat is.

Számos előtanulmány után 2021-ben kezdődött meg a munka e kötet kéziratán. Visszatekintve a levelezésemre, 2021 márciusának elején kaptam választ Kelly DeVriestől a neki küldött e-mailemre. Azt írta, hogy a téma nagyon izgalmas, és nagy érdeklődésre tarthat számot nemcsak nála, hanem a széles olvasóközönségnél is, a kötet pedig jól illeszkedik a Brill Kiadó *History of Warfare* című hadtörténeti sorozatába.

A munka sokkal tovább tartott, mint eredetileg gondoltam. Ahogy lenni szokott, sok mindenre fény derült írás közben. Ez volt életem egyik legizgalmasabb és átalakító szellemi korszaka. Mindezért végtelen hálával tartozom munkatársaimnak, különösen Fodor Pálnak és Kitanics Máténak.

„Ütközben” számos intézménytől kaptunk nagylelkű támogatást, ami lehetővé tette a könyvprojekt megvalósítását: a Magyar Tudományos Akadémiától, a

Pécsi Tudományegyetem Szentágothai János Kutatóközpontjától, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközponttól és a Magyar Tudományos Kutatási Alaptól (OTKA) a K 146585. számú projekt támogatása révén. Köszönet illeti Zagyai Nándort, aki a kiadvánnyal kapcsolatos gyakorlati kérdésekben nyújtott segítséget, elsősorban a bibliográfiák és a mutató összeállításában. Ugyancsak köszönet mondunk néhai Hóvári Jánosnak az eredeti ötletért és a kutatás során nyújtott lankadatlan támogatásáért. Köszönet továbbá Marcella Muldernek, aki gyors és korrekt segítséget nyújtott a kötet adminisztrációs részének lebonyolításához.

Pécs, 2024. április

Pap Norbert

BEVEZETÉS: A MOHÁCSI CSATA KUTATÁSÁNAK KIHÍVÁSAI

A mohácsi csata kutatása kapcsán számos – az írott történeti források értelmezésén kívül álló – problémával is szembe kell néznie az utókornak. A csata óriási szimbolikus jelentőséggel bír a magyar történelemben, és egyfajta kerettörténet jellege lett. Mérföldkőnek számít, amely az ezeréves Kárpát-medencei keresztény magyar államiság első öt „dicső” évszázadát választja el a következő öt „katasztrofális” évszázadtól. A magyar történelmi tudatban máig él a birodalmi lehetőségekkel is rendelkező középkori magyar állam emléke. Történelmi tény, hogy az jelentős középhatalom volt. A korszak végét a magyar történelmi hagyomány egyértelműen ahhoz kötötte, hogy a magyar hadsereg vereséget szenvedett, és II. Lajos király a csata után meghalt. A nemzeti történetírásban az első félezer év a magyar aranykor, majd azt követően többfajta idegen megszállás és befolyás következett, a politika pedig „Mohács” után a magyar szuverenitás visszanyeréséről és ezáltal az egykori nagyság feltámasztásáról szólt. Az 1526. évi mohácsi csata mint referencia újra és újra megjelent és megjelenik a közéleti diskurzusban vagy az éppen aktuális nemzeti katasztrófa értelmezése kapcsán.

A fentiekből következik, hogy a csatáról való gondolkodás és elemzés nem tud szabadulni az emlékezetpolitikai megfontolásoktól és azok egymásra épülő – megújulásokra és felejtésekre is képes – struktúrájától. A szereplőket az elmúlt évszázadokban többször is átértelmezték, az események kapcsán új és új szempontok merültek fel. Az aktuális ideológiai megfontolásoknak megfelelően a történeti adatok kezelése időnként és esetenként problematikusává vált. A fentiek alapján alapvető kérdés annak beazonosítása, hogy mi az, ami a csatát illetően bizonyítékokon alapuló tudományos állítás, és mi az, ami emlékezetpolitikai ráakódás.

A csata kutatása a 19. század végén indult. Az azóta eltelt mintegy 130 év során az egyes tudományos területek fejlődése a különböző diszciplínákban egyenetlen volt. A katonai összecsapások helyszínét illető ismeretek a történeti kutatásokban kisebb, míg a földtudományokban és a régészetben nagyobb mértékben bővültek. A mohácsi csata képe a 400 éves megemlékezések idején alakult át a legnagyobb mértékben: korábban az értelmezés az aktuális nemzeti narratívák és a helyi néphagyomány alapján állt, ekkoriban próbálták azt tudományos alapokra helyezni. Az 1920-as években felállított hipotézisek, hadtudományi magyarázatok képezik napjainkig a csatáról alkotott felfogások alapjait. Az 1960-as

és az 1970-es évek intenzív kutatásai ezt egyes részleteiben elmélyítették, de a harcokról alkotott képet alapvetően nem változtatták meg.

Az eltelt egy évszázadban ugyanakkor olyan új tudományos módszerek is születtek, amelyek révén a csata menetéről alkotott elképzeléseket újra át lehet és át is kell gondolnunk. A változásban a főszerepet a természettudományok, főként a földtudományok játsszák. Az elmúlt öt évszázad során a táj, valamint a klíma módosulásai nyomán felmerülhet az a kérdés, hogy a mai állapothoz képest mekkora a különbség. Jól értjük-e a korabeli és a későbbi leírások környezeti utalásait? Miképpen befolyásolta a 16. századi katonai tervezést a vízrendszer és a vegetáció akkori jellege? A csatatér napjainkban gondozott mezőgazdasági táj, amelyben megtekintéssel aligha találjuk meg a környezet egykori elemeit, mert azokat eltüntették az elmúlt öt évszázad változásai. A 16. századi táj, továbbá a környezeti viszonyok megértéséhez és megismeréséhez modern térinformatikai módszerek kínálnak kulcsot. Így lehet modellezni az 1526 körüli, valamint a korábbi és későbbi tájat, amiből értékes fogódzókat kaphatunk: olyanokat, amelyeket természettudományos kutatások alapoznak meg, amelyek nemcsak függetlenek az emlékezeti hagyománytól, hanem a narratív forrásokban jelentkező tévedésektől, továbbá az érzelmi és a politikai elfogultságoktól is mentesek.

MIÉRT VAN SZÜKSÉG TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KUTATÁSOKRA?

Aki nem érti a Kárpát-medence történeti földrajzát, különösképpen a vízrajzát, az nem ért semmit abból, hogy miképpen zajlottak a térségben a 15–17. századi törökellenes háborúk. A szemben álló feleknek nemcsak egymással, de a környezettel is meg kellett küzdeni. Különösen a vízrendszer okozott jelentős kihívásokat a térségben harcoló csapatoknak. Nem volt ez másképpen 1526-ban sem.

A Mohácsi-síkság kora újkori történeti földrajzi rekonstrukciós vizsgálataira azért van szükség, mert a mohácsi csatával foglalkozó, mintegy 130 évet átfogó kiterjedt szakirodalomban az ütközet leírását, a keresztény és oszmán oldal pozícióinak topográfiai értelmezését illetően nem sikerült konszenzusra jutni: a táborozás, a felvonulás és a harci cselekmények helyszíneiről szélsőségesen változatos interpretációk láttak napvilágot. A szóban forgó helyeket a tudományos vitákban igyekeztek értelmezni, elhelyezni, de azokat a komplex földrajzi környezetből kiszakítva, a táj változásának figyelembevétele nélkül, jellemzően annak recens állapotában értékelték.

A témával foglalkozó 20. századi szerzőknek a tereppel és a hadműveletekkel foglalkozó katonatisztekből álló csoportja – ezen belül a legnagyobb hatású Gyalóky Jenő (az első világháború után) és Perjés Géza (a második világháborút követően) – topográfiai szemléletét leginkább a saját koruk katonai tereptani képzése és földrajzi gondolkodása határozta meg. Ez a harctéri szemlélet statikus, amelyből következett, hogy saját harctéri tapasztalataikat visszavetítették az általuk ismert tájba, amely azonban nem olyan volt, mint a 16. század elején. Ez a katonai hagyomány a domborzattal és vízrajzzal csak mint a katonai tevékenységet segítő és gátló tényezők egy szűk körével foglalkozott, viszont azok dina-

mikus állapotával, az oksági rendszerekkel, a tájban hosszabb idő alatt lejátszódó nagyobb mértékű változásokkal nem számolt kellőképp. Ez azt a sajátos problémát eredményezte, hogy míg a földtudományokban a 20. században jelentős változások történtek, amelyek mind elméleti, mind módszertani értelemben forradalmi megújuláshoz vezettek, addig a csatátér kutatói még a saját koruk földtudományainak elméleti és gyakorlati lehetőségeit sem aknázták ki: egyáltalán nem voltak tisztában a csata 16. századi valós földrajzi környezetével, az azóta bekövetkezett változásokat sem ismerték kellőképp.

Az olyan 20. századi tudományos felismerések, mint a lemeztektonika és a klímaváltozás, amelyek a Mohácsi-síkság környezeti viszonyainak átalakításáért nagymértékben felelősek, vagy az óriási szerepet játszó antropogén felszínformálás hatásai, nem kerültek be a tereppel, a csatátér környezetével kapcsolatos vizsgálatok szempontjai közé.

A mohácsi csatát meghatározó koncepciók döntően három főbb időszakban: az első világháború előtti két évtizedben, az 1920-as években, majd az 1960-as és 1970-es években születtek. Nincs nyoma annak, hogy a csata történetével foglalkozó szerzők a vizsgálatok ezen periódusaiban a klíma változásával, a földtani, morfológiai változásokkal és az antropogén felszínformálással, valamint az ezekből fakadó nagymértékű tájatalakulás lehetőségével számoltak volna. A történeti térképek megvizsgálásával ugyan látták, hogy van némi eltérés az egykori és a saját koruk helyzete között, de gyakorlatilag az egyetlen kérdésük az volt, hogy a Duna mára nem mosta-e el az egykori csatateret.

Felmerült ugyanis bennük, hogy a csatamező a folyó mederváltozásai miatt átkerülhetett a Mohácsi-szigetre. *„Ismételten felhangzott már az az állítás, hogy a mohácsi csatátér ma már nincs meg, mert a Duna teljesen elmosta, úgy hogy a harc színhelye manapság vagy a Duna medrébe, vagy éppenséggel a mohácsi szigetre esik.”* Végül megnyugodtak, hogy nem: *„...abból a területből, amelyen II. Lajos királyunk serege Szulejmán szultánéval megvívott, semmisem hiányzik.”*¹ Ma már tudjuk, hogy tényleg megvan, de a térség nagymértékben átalakult.

Napjainkra jól ismert és elfogadott nézet, hogy a középkor végén és a kora újkorban hidegebb, csapadékosabb klímaperiódus alakult ki és gyakorolt hatást az emberi életre, amelyet kis jégkorszaknak neveznek.² Vizsgálati korszakunkat illetően Európában a Little Ice Age (LIA)-teória megjelenése és a kapcsolódó helyi vizsgálatok forradalmi felismerésekkel jártak. Az első vizsgálati eredmények a második világháború kitörésekor jelentek meg az Amerikai Egyesült Államokban,³ így a világháborús viszonyok miatt az 1940-es évek a magyarországi kutatás

1 Gyalóky Jenő, A mohácsi csata, 1526. augusztus 29. In: Lukinich Imre (szerk.), *Mohácsi emlékkönyv 1526*. Budapest, 1926, 212.

2 Azt megelőzően a 9–13. században, ezzel ellentétesen egy szárazabb, melegebb periódus volt jellemző („a középkori meleg időszak”). Ez az időszak volt az, amikor létrejöhettek a grönlandi viking telepek. Ekkor, az Árpád-kori Magyarországon is melegebb és szárazabb lett a klíma. Vadas András – Rácz Lajos, Éghajlati változások a Kárpát-medencében a középkor idején. *Agrár-történeti Szemle* 51:1–4 (2010) 39–62.

3 A klíma változásával kapcsolatos gondolatoknak voltak ugyan előfutárai, de a felvetés sokáig visszhangtalan maradt. Az egyik legelső írást Matthes jegyzi. François E. Matthes, Report of

számára elvesztek. A vasfüggönytől nyugatra, az 1950-es és az 1960-as években az ilyen irányú vizsgálatok lendületet kaptak. Az első jelentős tudományos publikációkat ezen a téren az 1970-es évek elején tették közzé.⁴

A Szovjetunió által dominált szövetségi rendszerben a kérdést illetően ideológiai, politikai kötöttségek érvényesültek,⁵ ami miatt a nyugati felismerések, tudományos eredmények alkalmazására nem alakulhatott ki nyilvános befogadó szellemi környezet. A teória Magyarországon is csak az 1980-as években kezdett felbukkanni, de széles körű ismertségre csupán az 1990-es években tehetett szert. A kérdés első, Magyarországra vonatkozó, átfogó feldolgozása csak 1999-ben jelent meg.⁶

A lemeztektonika elméletének is részben hasonló volt a sorsa, mint a klímaváltozásé. Az 1960-as években a nyugati országokban született meg, de a szovjet érdekszférába tartozó országok tudományosságában csak jóval később bukkant fel. Magyarországon is jelentős ellenállás fogadta az elméletet, és csak az 1970-es években folytatott tudományos csatározásokat követően nyert polgárjogot.⁷ Általános elfogadottságra az 1980-as években tett szert.

A Mohácsi-síkság és a Mohácsi-sziget esetében ennek azért volt jelentősége, mert így lehetett csak értelmezni azt a jellegzetességét a területnek, hogy a síkot és a szigetet hordozó lemezek emelkednek és süllyednek, ezzel pedig a Duna, valamint a mellékfolyók és más kisebb vízfolyások mederképződését és az üledékképződés sajátosságait, illetve a táj képét alapvetően befolyásolták.⁸

Az antropogén hatásoknak is fontos szerepe volt a táj jellegének változásában. Ennek folyamata általánosságban ismert volt, és egyes elemeinek talán túlzottan is nagy szerepet tulajdonítottak a természetes folyamatokkal való összehasonlí-

Committee on Glaciers, April 1939. *Eos, Transactions American Geophysical Union* 20 (1939) 518–23. Matthes a kaliforniai Sierra Nevada gleccsereit vizsgálta és ezek alapján születtek felismerései.

4 Emmanuel Le Roy Ladurie, *Times of Feast, Times of Famine: A History of Climate Since the Year 1000*. Garden City, NY, 1971; Hubert Horace Lamb, *The Cold Little Ice Age Climate of about 1550 to 1800. Climate: Present, Past and Future*. London, 1972; Uő, *Climate, History and the Modern World*. London, 1995.

5 A szovjet vezetés hosszabb időn keresztül kereste a módját, hogy a természeti körülmények figyelmen kívül hagyásával a szibériai nagy folyók (Ob, Jenyiszej) folyásirányának megváltoztatását elérje. A sztálini nézetek szerint a természet az emberi társadalom léptékével nézve majdnem változatlan, így a környezet szerepét szinte negligálták. Az 1960-as években Hruscsov igen intenzíven foglalkozott a kérdéssel, és még bukása után is sokáig zajlott a terv realizálását célzó tervezési folyamat. Michael Overman, *The Rerouting of Rivers*. In: Uő, *Water. Solutions to a Problem of Supply and Demand*. Garden City, NY, 1969, 183. Az 1960-as és az 1970-es években a fentebb vázolt politikai körülmények miatt nem alakult ki kedvező szellemi környezet a tájváltozás és a klímaváltozás megtárgyalásához, vagy akár csak felvetéséhez sem.

6 Rácz Lajos, *Magyarország éghajlattörténete az újkor idején*. Szeged, 2001.

7 A geofizikus Stegena Lajos és az őslénytanos Géczy Barnabás voltak az első hirdetői, de a geológia és a kapcsolódó más tudományok képviselői csak jóval később kezdték el alkalmazni a vizsgálatokban.

8 Az elmúlt tízezer évben a terület több tíz métert süllyedt, bár időben nem egyenletesen. Ez azt jelenti, hogy az elmúlt 500 évben a meder- és üledékképződésre a süllyedés jelentős hatást gyakorolt.

tásban. A folyószabályozás, a síkság képét meghatározó nagyüzemi mezőgazdaság térhódítása és az ártéri területeken a „fokok” rendszerének felszámolása tartozik a főbb emberi hatások közé. Ennek a csatatájat érintő következményei közé tartozik a mohácsi teraszos síkon a helyi vízrendszer jelentős mértékű megváltozása, a mocsarak és a vizenyős területek lecsapolása, a vízfolyások kanalizálása, a természetes növényzet szinte teljes kiirtása, valamint a mikrodomborzat radikális megváltoztatása, legömbölyítése és részben elsímítása. A folyamatnak a Duna mentén élő helyi társadalomra és a tájra vonatkozó következményeit átütően és komoly hatással a társudományok körében az etnográfus Andrásfalvy Bertalan írta meg az 1970-es és az 1980-as években.⁹ Úgy tűnik, hogy a csata és a csatát befogadó táj kutatásában ezeknek a felismeréseknek a figyelembevétele elmaradt.

A geográfusok által végzett baranyai és a Duna-völgyet, illetve Mohácsot érintő vizsgálatok is folyamatosak voltak a teljes 20. században. Ezen munkák közül kiemelkedik Pécsi Mártonnak a Duna-völgy geomorfológiai viszonyait tárgyaló műve¹⁰ és a Lehmann Antal, valamint Erdősi Ferenc által jegyzett Mohács-monográfia,¹¹ továbbá Gábris Gyulának a Mohácsi-síkságról írt tanulmánya.¹² A földrajzi szakirodalom a folyó futásával, felszíninformáló képességével, a települések, főként Mohács városának telepítő tényezőivel és fejlődésével sokat foglalkozott, amivel fontos adalékot szolgáltatott a tájhasználat megértéséhez. Ezen művek fontos referenciát képezhettek volna a csata környezetének értelmezéséhez, de a következtetések levonása ezúttal is elmaradt. A mohácsi csatatájra vonatkozó alapvető nézetek ugyanis még az említett forradalmi jelentőségű tudományos felismeréseket megelőzően szilárdultak meg, így a mohácsi csatát érintő tudományos vitákban – mostanáig – nem játszottak szerepet.

A Gyalókey Jenő és Perjés Géza hadszíntér-értelmezésére támaszkodó, egyébként pedig velük és egymással is számos kérdésben vitatkozó újabb és újabb nemzedékek az ő tájra vonatkozó értékelésüket alapjaiban nem kérdőjelezték meg, amiben talán szerepet játszhatott a harctéri, terepi kérdésekben elismert szakmai tekintélyük is: mindketten katonatisztek voltak, Gyalókey az első, míg Perjés a második világháborúban szerzett tapasztalatokat igyekezett hasznosítani.

A tudományközi párbeszéd, valamint a nemzetközi csatatérkutatás ismertének hiánya végül oda vezetett, hogy a csata helyére vonatkozó történelmi gondolkodásban jelentős mértékben helyet kapott a fikció. Ez a gondolat nem teljesen új. Gyáni Gábor 2006-ban közölt írása is felveti a fő forrás, Brodarics

9 Andrásfalvy Bertalan, *A Sárköz és a környező Duna-menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználata a szabályozás előtt*. (Vízügyi Történeti Füzetek 6.) Budapest, 1973; Andrásfalvy Bertalan, *Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítések befejezéséig*. (Tanulmányok Tolna megye történetéből, 7.) Szekszárd, 1975.

10 Pécsi Márton, *A magyarországi Duna-völgy kialakulása és felszínalaktana*. Budapest, 1959.

11 Erdősi Ferenc – Lehmann Antal (szerk.), *Mohács földrajza*. Mohács, 1974.

12 Gábris Gyula, *A mohácsi csatamező*. *Föld és Ég* 15:8 (1980) 249–252.

krónikája kapcsán azt, hogy legalább részben fikcióról, fikcionizált beszámolóról van szó: szerinte a csata objektív módon nem ismerhető meg.¹³

Ugyanazon forrásokra támaszkodva egyes történészek a síkság északi, mások a középső, de olyanok is akadtak, akik a déli részére helyezték az ütközetet. Ez a történeti elemzés a 16. századi fizikai valósággal nem vagy csak kivételesen foglalkozott. Mindenki a maga történetmesélése során rendezte be a csatamezőt, ahol vagy figyelembe vette a földrajzi körülményeket, vagy nem, esetleg átértelmezte azokat olyan módon, hogy megfeleljenek a dramaturgia igényeinek.

A hadtörténész szerzők az írott primer forrásoknak a környezet elemeire vonatkozó utalásait jobb híján a mai, eredeti jellegzetességeit már elvesztő tájban igyekeztek azonosítani, ami szükségképpen félreértésekhez, részben pedig az egymással vitatkozó szélsőséges interpretációk sokaságához vezetett. A csak a történeti írott forrásokra támaszkodó megismerési mód nem tudja megoldani a csata értelmezését.

MOHÁCS-VITÁK

A csatáról való gondolkodás és a következmények latolgatása, az éles véleménykülönbségek már 1526 végén megjelentek; nem mellékesen azért is, mert közvetlen következményként polgárháború tört ki az országban. Mohács a 19. századtól kezdve fontos viszonyítási pontja lett a nemzeti sorskérdésekről folytatott gondolkodásnak, mintegy a nemzeti tragédiák mértékegységévé vált. Összehasonlítási alap lett a leverett Habsburg-ellenes szabadságharcok elbukásához, az 1920-as trianoni békéhez, de az ország szovjet megszállásához is. Az erősen átpolitizálódott Mohács-gondolkodás a „Mohácsokról” való gondolkodássá nőtte ki magát. Ez a körülmény pedig befolyásolta a kérdés kutatását és kutathatóságát is. Az elmúlt évszázadban a tudományos kutatás és az emlékezetpolitika között sohasem volt harmónia: mást látott meg a magyar ezüstkorként megélt osztrák-magyar dualizmus, mást a Horthy-korszak, mást a magyarországi szovjetrendszer, és ez az 1990. évi rendszerváltozás után is folytatódott. A kutatási eredmények és az ezekről folyó diskurzus között mindig is voltak feszültségek, a közbeszédben pedig a kurrens ideológiai elvárásoknak való megfelelés lett a meghatározó. Ugyanakkor mindebben van folyamatosság, Mohácsot minden korszakban sorsfordulónak tartották.

A Mohács-kutatás 130 évét végigkísérte a hol heves, hol kevésbé heves, személyeskedésektől sem mentes vitatkozás. Az ún. Mohács-vita a második világháborút követő időszak egyik jelentős történész vitája volt, mely évtizedeken át zajlott, de leginkább az 1960-as és 1970-es években, majd kevésbé intenzíven

13 Gyáni szerint Brodarics beszámolója „fikcionalizált leírás”, és „Brodarics krónikája valójában a Mohács körüli események fikciós elbeszélését adja kezünkbe”. Gyáni Gábor, Elbeszélhető-e egy csata hiteles története? Metatörténeti megfontolások. *Hadtörténelmi Közlemények* 119:1 (2006) 125. Mi természetesen nem osztjuk ezt a kételkedést, hiszen akkor ez a kötet sem született volna meg.

tovább folyt az 1980-as években is, és többek szerint tulajdonképpen soha be sem fejeződött. A vitában nem csupán professzionális történészek, de a rokonszalmák képviselői is részt vettek. A vita erősen átpolitizálódott, egyre inkább a saját koráról szóló Mohács ürügyén. A beszűkült magyar kommunista/szocialista rendszerben azonban ez számos lehetőséget adott a magyar tudományos életnek, illetve a művészköröknek is, hogy Mohács kapcsán felmutassák a magyar patriotizmust az internacionalista szocializmus ellenében.¹⁴

Az ezredforduló csendesebb időszakát követően, a 2010-es években újabb fejezet nyílt a Mohács-vitában. Ezúttal a szaktörténetírás berkein kívül jelent meg a Nemes–Tolvaj, orvosi végzettségű szerzőpáros, akiknek a megállapításai éles reakciókat váltottak ki a kérdéskör szakértőinél.¹⁵ A téma II. Lajos halálának kérdése volt. A szerzők kételyüknek adtak hangot a királyi holttest történeti forrásban leírt állapotával kapcsolatban, és úgy vélték, hogy e vonatkozásban vannak még tisztázásra váró kérdések. Vajon a király holttestét találta-e meg a kereső csapat 1526 októberében? Ha esetleg nem az övé a test, akkor mi történhetett II. Lajossal? Vagy esetleg a leírással van valami gond? A reakciók igen erősek voltak, hiszen a felvetések a Mohács-kérdés alapjait érintették. A csata művészeti ábrázolásának évszázadok óta a király holttestének megtalálása az erős ikonográfiai szimbóluma, de az összeesküvés-elméleteknek is ez az egyik kedvenc témája.

Még el sem ült a II. Lajos király holttestével kapcsolatos vita zaja, amikor elindult egy újabb, szintén sok érzelmet felkavaró kutatás. Ezúttal a Magyar Tudományos Akadémia Kiválósági Együttműködési Programjának 120 millió forintos támogatása tette lehetővé, hogy a Fodor Pál és Pap Norbert vezette „Mohács 1526–2026 – Rekonstrukció és Emlékezet” című kutatási program három éven át újabb és újabb – köztük jelentős vitákat gerjesztő – eredményekkel álljon elő.¹⁶ Érdemes megvizsgálni, hogy mire is adta a Magyar Tudományos Akadémia a támogatást. Nemcsak hagyományos módszerekkel zajló történeti kutatásra, hanem a pénzügyi forrást innovatív módszertani eszközökkel megvalósított, interdiszciplináris, új eredményeket hozó, társadalmi-gazdasági fejlesztést is eredményező vizsgálatokra szánták. A pályázati vállalkozás és a fő feladat a csatájának sajátosságainak feltárása volt.

14 Minderről bővebben lásd a „Mohácsi csatátér és a politika” című fejezetet. A vita egyes – különböző nézőpontú – értékelései közül lásd: Erős Vilmos, A Mohács-vita. *Magyar Szemle* 23:5–6 (2014) 55–67; Őze Sándor, *Nemzettudat és historiográfia*. Budapest, 2009, 61–131.

15 Nemes István – Tolvaj Balázs, II. Lajos magyar király (1506–1526) holttestének megtalálása. Az 1926-ban írt igazságügyi orvosszakértői vélemény elemzése és újraértelmezése. *Orvosi Hetilap* 155:12 (2014) 475–480. A reakciókra lásd: Farkas Gábor Farkas – Szebelédi Zsolt – Varga Bernadett (szerk.), *„Nekünk mégis Mohács kell...” II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetése*. Budapest, 2016.

16 www.mohacs.btk.mta.hu/.

A FIKCIÓTÓL A TUDOMÁNYOSAN MEGALAPOZOTT CSATALEÍRÁSIG

A térben és időben való történeti tájékozódásnak ki kell lépnie az írott források világából. Ezek a kérdések azok, amelyek az evidencia szintjén jelentek meg a történeti korok emberének, a forrásszövegek íróinak fejében. Az idő szemléletét az adott közösség éves, havi, heti rutinja alapozza meg a vallási háttérű ünnepkörök, valamint a mezőgazdasági munkák rendje szerint. A környezet jellemzői is közismertek, a rendkívül lassú változásokat a források szerzői változatlanságnak élik meg, így ezekről a forrás olvasása során általában nem kapunk tájékoztatást. Az évszázadok változásai összeadódva már igen jelentősek lehetnek, de ezek mértékéről, sebességéről a levéltárakban rejlő iratok elolvasásával nehéz képet kapnunk. Más módszerekkel viszont, a mérhető tendenciák elemzésével, a történeti térképeken látható változások értékelésével, az írott források utalásai révén, térinformatikai modellezéssel közelebb juthatunk az egyes korok földrajzi viszonyainak rekonstruálásához.

A könyvben alkalmazott kutatási módszertan elsősorban a földtudományok elmúlt évtizedekben elért elméleti és módszertani vívmányaira támaszkodik: a modern távérzékelési eszközök szolgáltatta adatokra (műholdképek, légifotók elemzése), geofizikai felmérésekre, a geoinformációs modellezés nyújtotta lehetőségekre, továbbá a levéltári digitalizációs program által kínált, jelentősen kibővült forrásanyagra.

A vizsgálati periódusban a kutatócsoport arra törekedett, hogy rekonstruálja Mohács környéke korabeli domborzatát, vízrajzát, a földhasználatot és az egykori növénytakarót. Ennek következményeként sikerült a korabeli úthálózat állapotára vonatkozó adatokra szert tenni. Ugyancsak fontos volt annak megállapítása, hogy milyen átkelőhelyek képezhettek szűk keresztmetszetet a csapatok mozgásában. A tájrekonstrukció abban a tekintetben is nagy jelentőségű volt, hogy melyek voltak a csatára alkalmas száraz, jó megtartású térségek, és melyek voltak az árterek, a vizes rétek és mocsarak. Néhány, a történeti forrásokban szereplő felszínforma, antropogén tájjelem meghatározásában is fontos szerepet játszott a környezeti rekonstrukciós munka.

A földrajzi névanyag elemzésével és a csata ismert leírásainak alapján meg kívántuk határozni a főbb földrajzi pozíciókat. Ennek módja az volt, hogy az összes elérhető primer forrás és kortárs történeti feldolgozás földrajzi indikációit és a bemutatott földrajzi relációkat kigyűjtöttük és elemzésnek vetettük alá. Amennyiben ezek egymást erősítő adatokat képeztek és a rekonstruált tájban jól elhelyezhetők voltak, akkor fogadtuk el a hely relevanciáját. Ezen túl vizsgáltuk azt is, hogy ezek az eredmények összhangban állnak-e a régészeti jelenségekkel és a helyi néphagyománnyal.

A kötet fejezeteiben az alábbi főbb kérdésekre kerestük a válasz.

„*Mohács*” és a *politika*. Gondolkodásunk az 1526. évi mohácsi csata szerepével indult az oszmán birodalmi elképzelésekben és politikában. A mohácsi Török-dombot mint az oszmán győzelmi emlékművet és az első keresztény emlékhelyet

vizsgáltuk. Az utolsó fejezetben azt néztük meg, hogy a fizikai csatahely milyen szerepet töltött be a 20. századi és 21. század eleji emlékezetpolitikákban.

A környezet változása az elmúlt 500 évben. A csatahely és tágabb környezetének a történeti forrásokban megjelenő főbb elemeit a környezeti rekonstrukció és a forráselemzés módszerének kombinálásával igyekeztünk meghatározni.

– A harcokra alkalmas száraz térszínek és a vízzel borított, ingoványos területek szerepét, a hadak vonulásának helyeit külön fejezetben vizsgáltuk.

– Kiemelt szerepet kapott elemzésünkben a Duna, a folyó ártéri mocsarai, az átkelőhelyek, a katonai táborok, valamint a kikötővárosként és átkelőhelyként is szolgáló Mohács város szerepe, összetett problémája.

Földvár. A magyar hadtörténet legrejtélyesebb faluja a Brodarics Istvánnak, a csata szemtanújának és krónikásának a beszámolójában szereplő Földvár helye, ahol az oszmán tüzérség állt a csata idején. A vita a faluról, a helyéről és jellegéről száz éve folyik, a felmerülő kérdésekre válaszoltunk, bemutattuk a települést és azt is, hogy miért játszott olyan fontos szerepet a történetekben.

A király halála. A magyar és cseh király, II. Lajos halálának lehetséges módja és helye.

Régészet. A régészeti topográfia segítségével sikerült megfejtetni az összecsapások néhány fontos jellemzőjét és azt, hogy a területen 1526 és 1711 között lezajlott 9 katonai művelet/csata – különösen pedig egy 1687. augusztus 6-ai ütközet – jellemzőinek szétválasztása milyen jelentős kihívást jelent. Az elemzés a régészet és a mindenkori emlékezetpolitika sajátos összefonódásaira is rávilágít. A csata öt tömegsírja sem csupán kegyeleti hely, hanem a tudományos kutatás és az emlékezetpolitikai viták helye is.

Puskák. A török kézi tűzfegyverek döntő szerepet játszottak a győzelemben. Ezekkel kapcsolatban azonban sok vita zajlott. A megközelítésünk ebben az esetben is interdiszciplináris volt. Nemcsak a források beszámolóit, de a gyűjteményekben fennmaradt fegyverek, a 16. századi fegyverek replikáival végzett lövészet kísérletek adatait és geokémiai szempontokat is érvényesítettünk az elemzésünkben. Ezek az eredmények rámutatnak arra, hogy az 1526. évi mohácsi csata azon nagy 16. századi ütközetek (Csallórád 1514, Pavia 1525, Mardzs Dá-bik 1516, Ridanijja 1517, Nagashino 1575) sorába tartozik, amelyekben a puska-val felszerelt gyalogság fontos, egyes esetekben meghatározó szerepet kapott.

A seregek és a csata. A csata résztvevőiről is sok vita folyt, ezeket is áttekintettük és próbáltuk meghatározni a létszámokat, az alakulatok jellegét, szerepét és helyét. Az időszámítás kérdéseivel is meg kellett küzdenünk. A kor időmérésének jellemzőivel, az 1582. évi Gergely-féle naptárreformot megelőző dátumozási, a csillagászati jelenségeket illető értelmezési kérdések tisztázása közelebb vitt bennünket ahhoz, hogy a csata napjának eseményeit nemcsak térben, de kronológiai tekintetben is pontosabban meghatározhassuk. Így aztán a forrásokban szereplő események alapján sikerült megalkotnunk egy olyan új rekonstrukciót az 1526. augusztus 29-ei harcok lefolyására, amire korábban nem volt lehetőség.

Fodor Pál

SZULEJMÁN ÉS MAGYARORSZÁG: HÓDÍTÁS, IDEOLÓGIA, EMLÉKEZET

HÓDÍTÁS

Szulejmán szultán 46 évig uralkodott (1520–1566), több vezető garnitúrával dolgozott együtt, ám a birodalmi politika vonalvezetése – az utolsó tíz évet leszámítva – meglepő folyamatosságot mutat. Ezt azért érdemes már ez elején hangsúlyozni, mert bár az ő korából nagyságrendekkel több forrás áll rendelkezésünkre, mint a megelőzőekéből, az uralkodó személyes véleményéről, elképzeléseiről és hosszú távú céljairól nem rendelkezünk tőle magától vagy belső körből származó, érdemi információkkal (például magánlevelekkel). Ezért nem tehetünk mást, mint amit a korábbi korszakoknál: tetteiből próbálunk következtetni arra, hogy mit is gondolt, mire is törekedett.

És itt rögtön fogas kérdéssel szembesülünk: rendelkezett-e az oszmán állam, illetve maga Szulejmán szultán olyan hosszú távú elképzelésekkel, amelyeket a történészek a katonai stratégiák nyomán „nagy stratégia”-nak (*grand strategy*) neveznek? S ha igen, milyen szerepe volt ebben Magyarországnak? A kérdés azért is jogos, mert Szulejmán jól ismert módon első hadjáratát Magyarország ellen vezette (1521, Nándorfehérvár), egy magyarországi hadjárat során vesztette életét (1566, Szigetvár), és háborúi jelentős részét Magyarország és a Habsburg Monarchia ellen indította (1526, 1532, 1541, 1543 stb.).

Az újabb szakirodalomban – a történészek által gyanakodva fogadott Edward Luttwak, továbbá Geoffrey Parker és mások nyomdokain haladva – főleg Ágoston Gábor kezdte vizsgálni a modell alkalmazhatóságát az oszmán történelemre. Az ő megfogalmazása szerint a „nagy stratégia” nem más, mint „az államok geopolitikájáról, valamint katonai, gazdasági és kulturális képességeikről alkotott globális elképzelés”.¹ E vízió határozza meg a birodalom hosszú távú politikáját, gazdasági és emberi erőforrásainak mozgósítását a mindenkori politikai célok eléréséhez. Ágoston szerint nem beszélhetünk egységes, évszázadokon átívelő stratégiáról. Ugyanakkor voltak olyan módszerek, amelyeket az Oszmán-ház hosszú időn át következetesen alkalmazott: dinasztikus házasságok, a helyi elitek

1 Gábor Ágoston, *The Ottomans: From Frontier Principality to Empire*. In: John Andreas Olsen – Colin S. Gray (eds.), *The Practice of Strategy: From Alexander the Great to the Present*. Oxford, 2011, 107.

és katonai szervezetek beillesztése, a tartományi igazgatás és adóztatás rugalmas megszervezése, kényszertelepitések stb. Elsőként talán Szulejmán szultánnál tapinthatók ki a körvonalai egyfajta „nagy stratégiának” – véli Ágoston.²

Ezzel nagyrészt magam is egyetértek, de azt hiszem, az oszmánok politikai vonalvezetéséből már jóval korábban kirajzolódik egy hosszú távú stratégia, amelynek fő elemei a következők voltak: 1) a balkáni kisállamok felmorzsolása, 2) az itáliai (latin) kereskedő államok visszaszorítása, 3) a kis-ázsiai muszlim-török államok alávetése és 4) Bizánc elszigetelése, fokozatos elsorvasztása és Konstantinápoly elfoglalása.³ 1453 után Európában lassanként Magyarország került az oszmán-török hódító tervek középpontjába, de ekkor még párhuzamosan bizonyos mediterráneumi és közel-keleti célokkal. Ahogy azonban az utóbbi térségeket az oszmánok fokozatosan ellenőrzésük alá vonták, úgy lépett előre és lett végül az első Magyarország a meghódítandó célpontok listáján. Ennek kül- és belpolitikai, gazdasági és ideológiai okai egyaránt voltak.

Először a *külpolitikai* okokról. Az oszmánok a 15. század végétől egyre világosabban látták, hogy a nyugati világban a keresztes eszme és a mögötte álló pápaság érdekérvényesítési képességének hanyatlásával olyan megosztottság alakult ki, amelyet ki lehet használni. Mindenekelőtt a 15. század végén kirobbant itáliai háború, az V. Károly császárrá választása után kibontakozó – aztán a Nyugatot fél évszázadra lekötő – Valois–Habsburg vetélkedés és a protestantizmus megszületése stb. adott okot ilyen következtetések levonására. Biztatónak tűnt a Porta számára az is, hogy a századfordulótól az európai hatalmak már nemcsak vallási ellenséget, hanem potenciális szövetségest, az európai hatalmi küzdelmek egyik szereplőjét látták benne, és a barátságát keresték. Az 1520-as évektől a Habsburgok itáliai térnyerése is sokkal aktívabb nyugati fellépésre ösztönözte őket, mert – mint rögvest kitérek rá – ott nekik is voltak terveik.

A *gazdasági okokról*: az oszmán állam erőforrásainak, bevételeinek nagyobbik hányada a Balkánról származott, s bár a terület részesedése a Közel-Kelet meghódítása után csökkent, így is megőrizte vezető szerepét.⁴ Az oszmánok alaposan

2 Gábor Ágoston, 'The Most Powerful' Empire: Ottoman Flexibility and Military Might. In: Georg Zimmar – David Hicks (eds.), *Empires and Superpowers: Their Rise and Fall*. Washington, D.C., 2005, 127–171, főleg 154–157; Uő, Information, Ideology, and Limits of Imperial Policy: Ottoman Grand Strategy in the Context of Ottoman–Habsburg Rivalry. In: Virginia H. Aksan – Daniel Goffman (eds.), *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*. Cambridge, 2007, 76–77. Vö. Uő, *Az oszmán hódítás és Európa*. Budapest, 2022, 299.

3 Pál Fodor, *The Unbearable Weight of Empire: The Ottomans in Central Europe – A Failed Attempt at Universal Monarchy (1390–1566)*, Budapest, 2016²; Fodor Pál, Szulejmán és a kizil elma. In: B. Szabó János – Szvoboda Dománszky Gabriella (szerk.) *„Buda oppugnata”: 1541 – egy korszakhatár a magyar történelemben...* (Tanulmányok Budapest Múltjából, 42.) Budapest, 2017, 31–38. Jelen tanulmány első részében a két publikáció főbb megállapításait foglalom össze. Az írás egésze pedig az utóbbi tanulmány továbbfejlesztett változata.

4 Erol Özvar, Transformation of the Ottoman Empire into a Military-Fiscal State: Reconsidering the Financing of War from a Global Perspective. In: Pál Fodor (ed.), *The Battle for Central Europe: The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrínyi (1566)*. Budapest–Leiden–Boston, 2019, 38–39; vö. Pál Fodor, The Military Organization and Army of the Ottoman Empire (1500–1530). In: János B. Szabó–Pál Fodor (eds.), *On the Verge of a New Era*:

felderítették és kiismerték a Balkánnál fejlettebb közép-európai földek belső viszonyait, és azt feltételezték, hogy azok megszerzése anyagi szempontból előnyös lesz számukra, de legalábbis nem kerül többbe, mint addigi északnyugati határtartományaik fenntartása.

A *belpolitikai okok* közül a legfontosabbnak a Ruméliában állomásozó hadsereg nyomása tűnik. Minden jel szerint létezett egy „ruméliai lobbí”, amely hasonló célokat követett és hasonló módszereket alkalmazott, mint a boszniai és a magyarországi oszmán katonai elit a tizenöt éves háború (1593–1606) előtti években.⁵ Mindkét esetben évtizedek teltek el azóta, hogy nagy birodalmi hadjáratok indultak a Magyar Királyság ellen. Az állandó betörések, csatározások és dúlások következtében a határvidékek elpusztultak. A javadalomra és a zsákmányra vágyó katonák, akiknek számát alaposan felduzzasztották az önkéntesek, egyre türelmetlenebbül várták az újabb területfoglalásokat, ahonnan újabb és újabb, épebb vidékekre terjeszthették volna ki portyáikat. Nyugati fordulatra ösztönözte Szulejmánt az *oszmán társadalom hangulata* is. Az alattvalók torkig voltak a muszlimok elleni több évtizedes háborúkkal, a katonák is inkább a gazdagabb zsákmányt ígérő európai földeken kívántak hadakozni.

IDEOLÓGIA

Mindezen szándékokat hathatósan támogatták, sőt ösztönözték azok a nagyon összetett *ideológiai elképzelések*, amelyek régóta jogalapot biztosítottak a nyugati hódításokhoz. Nem is elsősorban a *dzsihád*, a szent háború parancsa, bár egyre több adat mutat arra, hogy Szulejmán a birodalom háborúit vallásháborúknak fogta fel, s megvívásukat és vezetésüket személyes kötelességének tartotta.⁶ Kemálpasazáde, a birodalom egyik szellemi pillére, egy 1526 végén Szulejmánnal folytatott személyes beszélgetésre visszaemlékezve azt állította, hogy az uralkodó szilárdan hitte: *„E szent háború [a mohácsi győzelem] [...] az isteni kegyelem segítségével sikerült a szultánnak; hogy a gonosztevő hitetlenek seregének és bégjeinek rabságba hurcolása és olyan veresége a harcmezőn, amilyen még nem történt s nem*

The Armies of Europe at the Time of the Battle of Mohács. (Mohács 1526–2026. Reconstruction and Remembrance) Budapest, 2021, 96–97.

5 Pál Fodor, Ottoman Policy towards Hungary, 1520–1541. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 45:2–3 (1991) 292, 334–336; Uő, Prelude to the Long War (1593–1606): Some Notes on the Ottoman Foreign Policy in 1591–1593. In: Güler Eren et al. (eds.), *The Great Ottoman Turkish Civilization*. Vol. 8. Ankara, 2000, 297–301.

6 Lásd például a zsarnói (szerb Žrnov/Avala, török Havále/Güzeldzsehizár) ütközetről beszámoló, rendkívül ünnepélyes, vallásos hangvételű jelentését (1515. május közepe): İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E. 5438. Magyar fordítása: Fodor Pál, A „hitharc oroszánja”: Jahjapasa-oglu Báli bég (?–1527). Terjeszkedés és tartományi elit az Oszmán Birodalom európai határvidékén a 16. század elején. *Keletkutatás* 2019. tavasz, 65–67. Lásd továbbá Dzselaizáde Musztafa kancellár, Szulejmán birodalmi tervének egyik „főépítésze” tanúságtételét: Kaya Şahin, *Empire and Power in the Reign of Süleyman: Narrating the Sixteenth-Century Ottoman World*. (Cambridge Studies in Islamic Civilization) New York, 2013, *passim*.

is fog történni, nem emberi erőnek, hanem az örökkévaló hatalmának köszönhető.⁷ Ezzel párhuzamosan, a Közel-Kelet elfoglalása és a muszlim szent helyek fölötti protektorátus megszerzése után mind Szulejmán, mind a változó összetételű, de hasonló elvek szerint működő oszmán hatalmi elit egyre erőteljesebben pozícionálta az oszmán államot és dinasztiát az igazi kalifátus birtokosaként.⁸ Ebbéli szerepében, Isten kinevezettjeként, a szultán fő feladata az lett, hogy biztosítsa a vallástörvény uralmát és megvédelmezze a szunnita iszlámot a kereszténység és a kizilbas „szekta” (a Szafavida Irán) fenyegetésével szemben.⁹

Az oszmán szultánok a 14–15. század fordulója óta a világhódító Nagy Sándor örökösének tekintették magukat; ez a meggyőződés a 15. század második felére államideológiává vált, és Szulejmán első évtizedeiben is fontos legitimáló és ösztönző erő maradt.¹⁰

De még ennél is fontosabb szerepet kapott a bizánci hagyaték és az abból fakadó sokféle jogigény. Konstantinápoly 1453. évi elfoglalásával a szultánok a bizánci (a római) császárok örökösei lettek, és azt hirdették magukról, hogy „török-római padisah”-ként (*basileus kai autokrator/amiras Turkorhomaion*) ugyanúgy ők a világ kizárólagos urai, mint valaha a római és a keletrómai császárok voltak.¹¹ Egy nem sokkal a mohácsi csata után keletkezett mű, a *Gurbetname* (A száműzetés könyve) kifejti, hogy csak azok jogszerű római császárok, akik Konstantinápolyban uralkodtak.¹² Ezért Szulejmán az első pillanattól fogva Itáliára és az azt szintén megszerezni kívánó V. Károlyra szegezte tekintetét, és gondolatvilágát (meg az őt ösztönző Ibrahim pasáét) Itália és a világuralom megszerzése foglalta le. Ezért tartotta Szulejmán is feladatának, hogy a császárváros

7 A szöveget Thúry József fordításában (az eredetivel összevetve) adom: *Török történetírók*. Fordította és jegyzetekkel kísérte Thúry József. I. kötet. Budapest, 1893, 259; vö. Kemal Paşa-zâde, *Tevarih-i Âl-i Osman. X. Defter*. (Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVIII/13.) Hazırlayan Şefaattin Severcan. Ankara, 1996, 319–320.

8 Ez az igény már 1524 körül hangsúlyosan megfogalmazódik: Feridun M. Emecen, Sultan Süleyman ve Hilafet: 1524. In: M. Fatih Çalışır – Suraiya Faroqhi – M. Şakir Yılmaz (eds.), *Kanuni Sultan Süleyman ve Dönemi: Yeni Kaynaklar, Yeni Yaklaşımlar/Suleyman the Lawgiver and His Reign: New Sources, New Approaches*. İstanbul, 2020, 45–57. Cf. Hulusi Yavuz, Sadriâzam Lütfi Paşa ve Hilafet Meselesi. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5–6 (1987–1988/1993) 27–54.

9 Colin Imber, *Ebu’s-su’ud. The Islamic Legal Tradition*. Edinburgh, 1997, 73–76. Az oszmán uralomfelfogás, kalifátus és politikai gondolkodás szúfi misztikával átszótt jellegére lásd Hüseyin Yılmaz, *Caliphate Redefined: The Mystical Turn in Ottoman Political Thought*. Princeton, 2018.

10 Caroline Sawyer, *Sword of Conquest, Dove of the Soul: Political and Spiritual Values in Aḥmadī’s Iskandarnâme*. In: M. Bridges – J. Ch. Bürgel (eds.), *The Problematics of Power: Eastern and Western Representations of Alexander the Great*. (Schweizer Asiatische Studien, 22.) Bern–Berlin stb., 1996, 135–147; vö. Fodor Pál, Az oszmán-török identitás változásai (14–17. század). In: Uő, *Szülejmán szultántól Jókai Mórig. Tanulmányok az oszmán-török hatalom szerkezetéről és a magyar-török érintkezésekről*. Budapest, 2014, 126–127, 137–138.

11 Fodor, Az oszmán-török identitás, 136.

12 İsmail Hami Danişmend, *Gurbet-nâme-i Sultan Cem İbni Sultan Muhammed Hân Tâbe Serâhumâ ve Caale-i Cennete Mesvâhuma. Fatih ve İstanbul 2* (1954) 211–270. A *Gurbetname*-ről, amelynek szerzője valószínűleg egy olaszul beszélő, az udvarhoz közel álló konvertita volt, lásd Tijana Krstić, *Contested Conversion to Islam: Narratives of Religious Change in the Early Modern Ottoman Empire*. Stanford, California, 2011, 78–79, 84–88, 95, 193.

(*sedes imperii*) birtokában helyreállítsa a Római Birodalmat, létrehozza a harmadik Rómát. S ezért nevezte magát „világhódító”-nak (*sahib-kiran*), és a kor apokaliptikus hangulatának megfelelően „megváltó”-nak (*mahdi*) és „megújító”-nak (*müceddid*), vagyis az utolsó idők uralkodójának.¹³

Az oszmánokat Nagy Sándorhoz, a bizánci örökséghez és az apokaliptikus várakozásokhoz kötő ideológiák tökéletes szintézisét nyújtja Behári *Fethname-i Gaza-i Ungurus/Kıyametname* (A magyarországi hitharc és hódítás könyve/A végítélet könyve) című, verses műve (*mesnevi*), amelyet 1526-ban, közvetlenül a mohácsi csata után, Magyarországon írt a szerző. Az ütközetben is részt vevő Behári – az isztambuli udvarban nyilván széles körben osztott – mondanivalójának lényege: az Oszmán Birodalom és Magyarország összecsapása Kelet és Nyugat kozmikus küzdelme, döntő harc, amely a végítéletet megelőző eseményekhez tartozik. Kelet képviselője Szulejmán, az új Nagy Sándor, a keletről nyugatra haladó Nap, akinek fénye az egész világot elárasztja, és aki elhozza az iszlám, a vallástörvény (*şeriat*) uralmát, amivel megkezdődik a történelem utolsó időszaka.¹⁴ Hasonló üzenetet közvetített az Ahmed Tekelü udvari aranyműves által Szulejmán számára a mohácsi csata után készített dísztör (jatagán): ennek pengéjén egy mitikus madár, a szimurg (Szulejmán) és egy sárkány (II. Lajos) harcol, ami az iszlám és a kereszténység, a világosság és a sötétség küzdelmét jelképezi – a szimurg győzelmével.¹⁵

Csakhogya az Itáliába, a Rómába vagy éppen a Bécsbe vezető úton ott állt egy Ungurusznak nevezett, bosszantóan makacs ország, amely több mint száz éve nemcsak ellenállt, hanem olykor még keményen vissza is csapott. Magyarország ezért a 15. században és a 16. század elején különleges helyet foglalt el az oszmán politikában és képzeletben. Ugyanúgy örök ellenség lett belőle, ahogy Magyarországnak ősellensége lett az Oszmán Birodalom már a 15. század elején. Az oszmánok szerint a keresztes hadjáratok szervezőiként a magyarok állandóan a birodalom és az iszlám megsemmisítésére törekedtek. Egyetlen ellenállni képes hatalomként a szomszédos Magyarország az ő szemükben az egész keresztény világ szimbólumává vált, és 1453 után átvette Bizánc szerepét. Ezért mondják a 15. század második feléből származó oszmán krónikák a „szőkék népe”-nek (*Beni Asfer*), vagyis bizánciaknak a magyarokat, és ezért szerepelnek a magyarok oly hangsúlyosan a Konstantinápolyval kapcsolatos oszmán legendákban.¹⁶ Ily módon Magyar- és Horvátország lett az első a latin világban megszerzendő „aranyalmák” (*kızıl elma*) közül. Ismert, hogy a kizil elma az oszmán világuralom szimbóluma,

13 Şahin, *Empire and Power*, 1–12, 53–57, 61–62, 67–68, 188–191. Az oszmán uralkodó címek összefoglalása: Ágoston, *Az oszmán hódítás*, 299–303. A mahdi és kalifa titulus és szerep szoros kapcsolatára lásd Yılmaz, *Caliphate Redefined*, 282–283, 285.

14 Sudár Balázs, A végítélet könyve. Oszmán elbeszélő forrás a mohácsi csatáról. *Történelmi Szemle* 52:3 (2010) 399, 403, 405, 410. Vö. Ağâh Sırrı Levend, *Ğazavât-nâmeler ve Mihalıoğlu Ali Bey’in Ğazavât-nâmesi*. (Türk Tarih Kurmu Yayınlarından, XI/8.) Ankara, 1956, 45–46.

15 Vigh István, Szulejmán jatagánja és a mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 117:2 (2004) 730–738.

16 Fodor, *Az oszmán-török identitás*, 137.

de egyúttal azokat a nagy európai városokat (Buda, Bécs, Róma stb.) is jelentette, melyeket az oszmánok el akartak foglalni.¹⁷

Főbb hadi események Magyarországon, 1521–1566

Az elmondottak alapján nem kétséges, hogy Magyarország megtámadása 1521-ben a fent vázolt, átfogó hódító ideológiák által is alátámasztott globális stratégia része volt. Úgy tűnik, az iráni, indiai-óráni, földközi-tengeri és a magyar front közül az oszmán vezetés az utóbbit tartotta a legfontosabbnak. Szulejmán szemmel láthatólag úgy ítélte meg, hogy rendelkezik azzal a gazdasági és katonai erővel, amellyel a siker reményében támadhatja meg a latin világot, és megvalósíthatja dinasztiája régi álmát.

S valóban, a nyugati áttörés igen biztatóan indult.¹⁸ Buda elfoglalása ugyan nem sikerült elsőre, de Nándorfehérváre igen. A váratlan belső bajok dacára a szultán már 1524 végén elrendelte az újabb magyarországi hadjárat megszervezését, s ha Ibrahim pasa nem időzik oly sokáig Egyiptomban, talán egy évvel korábban történik meg a mohácsi (vagy ki tudja, milyen) csata. A mohácsi győzelem aztán minden kétséget eloszlatott, de egyúttal alaposan félre is vezette az uralkodót és környezetét. Elhitette vele, hogy innentől fogva senki és semmi sem állíthatja meg, s ez egyre többször vezetett téves helyzetértékeléshez. Még Bécs két ostromának (1529, 1532) kudarca és a többi fronton szükséges, egyre növekvő erőbevetés is csak átmenetileg térítette el attól, hogy újra belevágjon a nagy terv megvalósításába. Sokáig (egészen az 1540-es évek második feléig) nem értette meg, hogy hibás volt a számítás, és hogy túlbecsüli erőit. Miután az 1530-as években győzelmet aratott az iráni és az V. Károly császár elleni földközi-tengeri fronton, ismét Közép-Európa felé fordult, és próbálta ott folytatni, ahol 1532-ben abbahagyta. 1541-ben megszállta Budát és megszervezte az első magyarországi oszmán tartományt, hogy ellátó bázisait közelebb hozza Bécshez. Eredetileg a Szapolyai-ország rész teljes bekebelezését és a törökpárt vezetőinek elfogását is tervezte, a magyar főváros megszerzése után azonban módosította koncepcióját. A hódítás fő irányából kieső Tiszántúlt és Erdélyt oszmán szandzsákká lefokozva névleg János Zsigmondnak (ténylegesen gyámjának, Fráter Györgynek), a Temesközt pedig – szintén szandzsákként – Petrovics Péternek engedte át kormányzásra. Ferdinánd király szintén igényt formált Magyarország keleti részeire, mivel úgy tartotta, hogy Magyarország törvényesen megválasztott uralkodójaként a korona valamennyi tartozéka őt illeti meg. Ilyenformán a Tiszántúlt és Erdély jövője azon múltott, hogy mi lesz a kimenetele az oszmánok

17 Pál Fodor, Ungarn und Wien in der osmanischen Eroberungsideologie (im Spiegel der Tarih-i Beç kralı, 17. Jahrhundert). *Journal of Turkish Studies* 13 (1989) 81–98; törökül: Osmanlı Fetih İdeolojisiinde Macaristan ve Viyana: Tarih-i Beç Kralı (17. yy.). In: Pál Fodor, *Kızıl Elma*. İstanbul, 2020, 65–102.

18 Szulejmán főbb hadjáratainak tömör összefoglalását lásd még: János B. Szabó, *The Ottoman Conquest in Hungary: Decisive Events* (Belgrade 1521, Mohács 1526, Vienna 1529, Buda 1541). In: Fodor (ed.), *The Battle for Central Europe*, 261–275.

és a Habsburgok között elkerülhetetlenül bekövetkező nagyhatalmi összeecsapásnak, amely egyben egész Közép-Európa sorsáról is dönteni hivatott.¹⁹

A küzdelem első felvonása 1542-ben zajlott le. Német birodalmi hadak vették ostrom alá az oszmán Pestet, de csúfos kudarcot vallottak.²⁰ A következő évben a szultán indult Bécs ellen. Bár hadjárata során jelentős sikereket ért el (megszerezte többek közt Pécsét, Székesfehérvárt és Esztergomot, s valójában ekkor alakította ki a magyarországi oszmán hódoltságot), fő célpontjához, Bécs városához nem tudott eljutni. Ez azonban nem szegte kedvét, és 1544 második felében a korábbiaknál is nagyobb, sorsdöntő hadjárat megszervezéséhez fogott. 1545. április 12-én azonban a hosszas, nagy költségekkel járó készülődést félbeszakította, és a hadjárat „elhalasztásáról” döntött. Ma sem teljesen világos, miért tette ezt. Talán az előző évek szárazföldi és tengeri hadjáratainak roppant költségei, az uralkodó családon belüli feszültségek, a grúz–iráni együttműködés, valamint Ferenc francia király és Károly császár 1544. szeptemberi békekötése bizonytalaníthatta el. 1547 nyarán békét kötött a Habsburg testvérekkel, amelyben ragaszkodott ahhoz a fikcióhoz, hogy egész Magyarország az övé, *de facto* azonban elfogadta Ferdinánd uralmát azokon a területeken, amelyeket az ténylegesen a kezében tartott. Szulejmán „nagy terve”: Magyarország és a Nyugat meghódítása a hadszíntereken már jóval korábban, talán már az 1520-es évek végén–1530-as évek elején megbukott, most csak az igazoló pecsétet ütötték rá. Amikor 1566-ban elindult utolsó magyarországi hadjáratára, már csak a kármentés lehetett a célja: egyfelől az általa 1553–56-ban kreált Erdélyi Fejedelemséget, másrészt a magyar- és horvátországi oszmán uralmat próbálta stabilizálni Szigetvár és Gyula elfoglalásával.²¹ Ez ugyan sikerült, de hát a két vár igencsak messze volt az eredeti célpontokhoz (Bécs, Róma) képest... Ezért vélem úgy, hogy a szultán utolsó győzelme és Szigetvár vára akár az oszmán világhatalmi ambíciók bukásának szimbóluma is lehet.

EMLÉKEZET(POLITIKA)

Szulejmán magyarországi háborúi és hódításai szinte azonnal az oszmán emlékezetpolitika témái lettek. Ezt változatos eszközökkel maga a szultán is igyekezett előmozdítani. Miután 1526. szeptember 11-én bevonult Budára, 15-én elrendelte, hogy „A királyi palotában levő fegyvertárat és egyéb holmikat, s kívül, a palota előtt lévő rendkívül nagy ágyút, a többi ágyúkat és zarbzeneket, továbbá az oszlopon

19 Erről újabban lásd Pál Fodor – Teréz Oborni, *Between Two Great Powers: The Hungarian Kingdom of the Szapolyai Family*. In: Pál Fodor – Szabolcs Varga (eds.), *A Forgotten Hungarian Royal Dynasty: The Szapolyais*. (Mohács 1526–2026. Reconstruction and Remembrance) Budapest, 2020, 127–161.

20 Buda és Pest 1540–42-es ostromaira lásd Kasza Péter (szerk.), *Buda oppugnata. Források Buda és Pest 1540–1542. évi ostromainak történetéhez*. (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és Emlékezet) Budapest, 2021.

21 Szulejmán utolsó hadjáratáról és annak európai összefüggéseiről lásd Fodor (ed.), *The Battle for Central Europe*.

álló rézalakot és annak [palotán] belül lévő fiait” vigyék a hajókra, és szállítsák Isztambulba.²² Az intézkedés okait Kemálpasazáde világítja meg: „Ez ágyúkat [...] Mehmed szultán hagyta el akkor, amikor Belgrád várát ostromolta [1456-ban]. [...] Akkor kerültek az említett ágyúk a gonoszmívű gyaurok kezébe, akik azokat, mint a háború emlékeit királyuk székhelyére vitték s megőrizték azon régi idő óta, győzelmük bizonyosságául és emlékeztető jelül ama borzasztó háborúra. Jöttek aztán nézésekre különféle nemzetek, akik széthordták a világba, amit láttak és amit hallottak róluk. [...] A főntebb említett szobrok is [...] Isztambulba szállítattván, az Atmejdánon kőoszlopokra állítottak fel és ezeknek látása emlékeztetőül szolgált... Így a nyomorultaknak műveik ellenük fordítottak s céljuk megghiúsított, mert emlékeztetésre szánt eszközeik éppen ellenkező célra fordítottak.”²³ Szulejmán tehát nemcsak a harcmezőn aratott győzelmet a magyarok fölött, de az általuk zsákmányolt és önbizalmukat erősítő hadieszközöket is visszavette tőlük, hogy a saját fővárosában közszemlére állítva már az ő győzelmét hirdessék a világnak.

A következő években és évtizedekben Szulejmán körülbelül Magyarország egyharmadára terjesztette ki uralmát. A meghódított várakban és városokban rögvest dzsámik és mecsetek tűntek fel – kezdetben általában templomok átalakításával, később új épületként – annak jeleként, hogy a terület immár az iszlám vallás uralma alá tartozik. A hódoltságban 99 településen állt uralkodói dzsámi (számos helyen több is), és ezek többsége érthető módon Szulejmán nevét viselte, bár sokszor csak az ő uralkodói címével, a *hünkár* szóval nevezték el őket.²⁴

Egy 1544. évi magyar kémjelentésből tudjuk, hogy Szulejmán az előző évben, 1543-ban, miután bevette Székesfehérvár várát és városát, a magyar királyok koronázó és temetkező templomában meglátogatta II. Lajos király síremlékét és egy selyemleppel borította be. Az értékes darabot azonban hamarosan ellopták, ezért „A szultán 1544-ben vizsgálot küldött ki Magyarország felmérésére. Mely vizsgálo midőn Fehérvárra jött és a császár parancsából ott mindent hűségesen és alaposan kivizsgált [arra vonatkozóan], hogy vajon az a selyemruha [lepel?], amelyet a császár akkor helyezett Lajos király síremlékére, amikor azon templomban először vett részt szertartáson, a helyén van-e, az említett lepel nem találta, sőt az összes többi királyok sírját felforgatva találta és erről a szultánnak jelentést tett. A császár azonnal

22 Anton C. Schaendlinger, *Die Feldzugstagebücher des ersten und zweiten ungarischen Feldzugs Suleymans I.* (Beihefte zur WZKM, 8.) Wien, 1978, 86–87/54; magyarul: B. Szabó János – Farkas Gábor Farkas (szerk.), *Örök Mohács. Szövegek és értelmezések.* (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és Emlékezet) Budapest, 2020, 247 (Fodor Pál fordítása).

23 A szöveget Thúry József fordításában (az eredetivel összevetve) adom: *Török történetírók*, I. 256–257; Kemal Paşa-záde, *Tevarih-i Âl-i Osman*, X. Defter, 316–317. Az Ibrahim pasa kivégzését követően, 1536-ban elpusztított bronzszobrokról lásd Mikó Árpád, *Imago Historiae*. In: Mikó Árpád – Sinkó Katalin (szerk.), *Történelem – Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon / Geschichte – Geschichtsbild. Die Beziehung von Vergangenheit und Kunst in Ungarn.* (Veröffentlichungen der Ungarischen Nationalgalerie, 2000/3.) Budapest, 2000, 42–46; Gülru Necipoğlu, *The Aesthetics of Empire: Arts, Politics and Commerce in the Construction of Sultan Süleyman's Magnificence*. In: Fodor (ed.), *The Battle for Central Europe*, 127–131.

24 Sudár Balázs, *Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon.* (Magyar Történelmi Emlékek, Adattárak) Budapest, 2014, 62, 78.

egy küldöncöt küldött ki, kinek útján keményen megparancsolta megkeresni azt, aki a lepelt a helyéről elvinni merészelte.”²⁵

A meglepő gesztus kétszeresen is alkalmasnak tűnhetett Szulejmán nimbusának növelésére: egyrészt emberségességét hirdette még az ellenség körében is, másrészt azt adta a nagyvilág tudtára, hogy egy megbecsülésre érdemes, nagy király felett aratott diadalt Mohács mezején.²⁶ Nem tudhatjuk, hogy befolyásolták-e ezek a cselekedetek, de tény, hogy a 16. század második felének egyik legnagyobb magyar történetírója meglepően kedvezően nyilatkozott Szulejmánról mint emberről. Forgách Ferenc (1535–1577) az elaggott szultán 1566-os, hadba indulásra vonatkozó döntéséről és haláláról a következőket írta: „Mikor a tanácsban a főtisztviselők másképpen vélekedtek, állítólag kijelentette: a tisztelet és hírnév dicsőségét nem ők szereztek számára; »az az egy az enyém – mondotta –, és javaimból az megmarad nemcsak életemben, hanem akkor is, amikor ebből a halandó életből másik, halhatatlan életbe költözöm át; a nagy istent arra kérem, hogy ezt az ő vallásának szentelt életem végső kimenetelével ellenséges földön és az ellenség házában, Bécs városának falai alatt, szerencsés győzelemmel pecsételje meg.«. Jeles szavak ezek, ily nagy uralkodóhoz méltóak [...] melyeket a jó keresztények bárcsak nem csupán fülükkal hallanának, hanem végre meg is szívlelnének!” Végül Szigetvárott halt meg „mint olyan férfi, akinek az ókori hadvezérek között van a helye”.²⁷

A belgrádi, a mohácsi, illetve a Magyarország egésze fölötti győzelem propagálását szolgálta Buda elfoglalásának (1541) időzítése is. Noha írott forrás nem szól róla, nem lehet kétséges: Szulejmán tudatosan küldte janicsárjait éppen augusztus 29-én a vár megszállására. Az oszmán államigazgatásban nemcsak ismerték, hanem részlegesen használták is a keresztény időszámítás egyes elemeit. Az adózás és a hadakozás például sok szállal kapcsolódott Szent György és Szent Demeter napjához. Keresztelő Szent János feje vételének napja, amely éppen augusztus 29-re esett, szintén nem volt ismeretlen számukra. Ezt a keresztény szentet a muszlimok is nagy tiszteletben tartották, sírját mindmáig megőrizték a damaszkuszi Omajjád-nagymecsetben, amelyet a neki szentelt templomból alakítottak át. 1453 után Keresztelő Szent János jobb felkarja és koponyája (sok más keresztény ereklyével és bizánci császári jelvénnel együtt) a Konstantinápolyt meghódító Mehmed szultán kincstárába került, akiről feljegyezték, hogy időnként gyertyát gyújtott előttük csodálata jeléül. Igaz, az ő fia, II. Bajezid politikai megfontolásokból a szent kezét 1484-ben a rodoszi lovagoknak ajándékozta, akik azt 1523-ban, az őket legyőző Szulejmán engedélyével, magukkal vitték Ciprusra. A sziget 1571. évi török elfoglalása után azonban az ereklyét visszavitték az oszmán uralkodói kincstárba, amelynek látványosságai között ma is megtekinthető. A bizánci uralkodói hagyományokat számon tartó s azok nem egy elemét

25 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, 1544.

26 Ugyanezt a fogást alkalmazta 1521-ben Belgrád elfoglalásakor: az életben maradt és eléje vezetett magyar védőknek díszkaf tánokat adományozott: Schaendlinger, *Die Feldzugstagebücher*, 48/20–21.

27 Forgách Ferenc, *Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt*. Ford. Borzsák István, in: Kulcsár Péter (szerk.), *Humanista történetírók*. Budapest, 1977, 843–844.

továbbvivő szultánok azt is nyilvánvalóan tudták, hogy a Keresztelő Szent János ujját tartalmazó ereklyetartót a bizánci császárok koronázásakor használták. Biztosra vehetjük, hogy amikor Budára érkezése után és a foglalásra készülve tudomására hozták Szulejmánnak, hogy hol is jár a keresztények naptára, eszébe ötlöttek 1521 és 1526 diadalmas augusztus huszonkilencedikéi. Szinte magától kínálkozott, hogy azt az akciót, amellyel végre megkoronázza húsz évvel korábban elkezdett vállalkozását, az első nagy győzelmeikével azonos napon, a keresztény szent fejevételének napján hajtsa végre, külön is megalázva ezzel a hitetlen magyarokat.²⁸

Szulejmán önképét és propagandáját közvetítették azok a prózai és verses történeti munkák, amelyek – sokszor az ő ösztönzésére vagy megrendelésére – nagy számban készültek a hadi eseményekkel egyidejűleg vagy röviddel azok után. Ezek a „hitharcokról” vagy „hódításokról” szóló könyvek” (*gazavatname*, *fethname*), amelyek gyakran a *Süleymanname* (Szulejmán könyve)] címet viselték, olykor egyetlen (mint például a nándorfehérvári, rodoszi, moldvai, esztergomi, szigetvári stb.), máskor több, egymás utáni hadjárat történetét beszélik el (olyan mű, amely a szultán összes háborúját tárgyalná, nem született).²⁹ Közülük kiemelkedik Bosztán Cselebi *Süleymanname* (Szulejmán könyve),³⁰ Dzselálzáde Musztafa *Tabakatü’l-Memalik ve Derecatü’l-Mesalik* (Az országok rétegei és a foglalások fokozatai),³¹ Dzselálzáde Szálih *Tarih-i Sultan Süleyman/Süleymanname* (Szulejmán szultán története/Szulejmán könyve)című műve és annak folytatása,³² illetve új, topográfiai szemléletével Matrakcsi Nászuh számos részből álló

28 Fodor Pál, Az oszmán-törökök szerencsenapja: augusztus 29. / Osmanlı Türklerinin Uğurlu Günü: 29 Ağustos. In: *Félhold és kereszt. Konferencia és kiállítás a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban 2001. október 17. / Hilal ve Haç. Başkent Szabó Ervin Kültüphanesinde Bilimsel Konferans ve Sergi*. Budapest, 2002, 23–30/129–137. Vö. Paolo Giovio, Kortörténet (részlet). Ford. Petneházi Gábor. In: Kasza (szerk.), *Buda oppugnata*, 173: „ez a hónap (augusztus) valamiféle titkos jóssel folytán a legszerencsésebb volt hadi vállalatra az összes közül neki...”, vö. i. m., 180.

29 Ezekről mindmáig jó áttekintés: Abdülkadir Özcan, *Historiography in the Reign of Süleyman the Magnificent*. In: Tülay Duran (ed.), *The Ottoman Empire in the Reign of Süleyman the Magnificent*. II. İstanbul, 1988, 167–222; újabban: Filiz Duman, XVI. Yüzyılda Yazılan Fetihnâmeler ve Gazavatnâmeler: Bibliyografya Çalışması. In: Gülnaz Kurt (ed.), *Filoloji Alanında Teori ve Araştırmalar II*. Ankara, 2020, 289–315. Érdekes, hogy Szulejmán pozitív önképét a külföldi diplomaták, utazók és megfigyelők is gyakran visszhangozzák (mint azt Forgáchnál is láthattuk), ami arra utal, hogy az oszmán elit sikeresen közvetítette ezt a képet kifelé is; erről lásd Suraiya Faruqi, *Another Mirror for Princes: The Public Image of the Ottoman Sultans and Its Reception*. İstanbul, 2008, 53–85, főleg 63–67.

30 Mindmáig kiadatlan; vö. Hüseyin Gazi Yurdaydın, Bostan’ın Süleymannâmesi (Ferdi’ye Atfedilen Eser). *Belleten* 19:74 (1955) 137–202; Rhoads Murphey, Polemic, Panegyric, and Pragmatism in Ottoman Historical Writing Produced during the Early Years of Sultan Süleyman’s Reign. In: Çalışır et al. (eds.), *Kanûnî Sultan Süleyman ve Dönemi*, 267–297.

31 Alapos bevezetővel hasonmását kiadta Petra Kappert, *Geschichte Sultan Süleyman Kânûnis von 1520 bis 1557 oder Tabakat ül-Memalik ve Derecat ül-Mesalik von Celalzade Muştafa genannt Koca Nişancı*. (Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland; Supplementband, 2.) Wiesbaden, 1981. Latin betűs átírása fakszimilével: Funda Demirtaş, *Celâl-zâde Mustafa Çelebi, Tabakatü’l-Memalik ve Derecatü’l-Mesalik*. PhD értekezés, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 2009.

32 Seyid Ali Topal, *Celalzâde Salih Çelebi’nin Tarih-i Sultan Süleyman İsimli Eseri*. PhD értekezés, Ankara Egyetem, Ankara, 2008; Uő, Celalzade Salih Çelebi’nin Hayatı ve Eserleri. *Cukurova*

kompilációja.³³ A század közepén – a perzsákkal folyó kulturális vetélkedés részeként – Szulejmán létrehozta a „sáhnámeirói” (*şehnameci*) hivatalt, amelynek viselője azt a feladatot kapta, hogy Firdauszi *Şahnama*-ját (Királyok könyve) utánozva, perzsa nyelvű verses eposzokban énekelje meg az oszmán uralkodó nagyságát.³⁴ Utolsó, szigetvári hadjáratát különösen sok prózai és verses mű örököltette meg, köztük Feridun Ahmed bég és az őt követő Szejjid Lokman miniatűrakkal gazdagon díszített krónikája.³⁵ Az említett alkotásokat jegyző „irodalmártörténészek” legfőbb feladatuknak a dinasztia és Szulejmán dicsőítését, hódításainak és az iszlám világban belüli vezető szerepének igazolását tekintették. A fentebb már idézett Kemálpasazádéhoz hasonlóan szinte valamennyien azt az üzenetet közvetítették olvasóiknak, hogy a szultán isteni küldetést teljesítve harcol a hitetlenek és az eretnekek ellen, sikereit pedig a Mindenható támogatása garantálja. Az említett Dzelálzáde például így értékelte a mohácsi győzelmet: „Ilyen nagy hódítás az előbbi szultánok s a régi kánok közül egynek sem jutott osztályrészül; a világ kezdete óta a mai napig ismeretlen, hogy két dicsőséges padisah ekkora, tengerhez hasonló hadsereggel állott volna egymással szemben. Ez az esemény a világ csodái és ritkaságai közé tartozik; hála legyen Allahnak, hogy ez a vallásnak menedékül szolgáló és szerencsés padisahnak jutott osztályrészül! Tisztán az isteni határtalan kegyelem és a végtelen jóság ajándéka volt, hogy két-három óra alatt kétszázezernél több utálatos lélek hullott a porba, míg az iszlám népéből mintegy százötven ember lőn vértanúvá. Kétségtelen, hogy az iszlám menedékül szolgáló hadseregnek a láthatatlan szentek seregei és szent lelkek voltak segítségére. Istenfélő, szent életű harcosok és némely igaz kegyesek

Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 11:1 (2011) 109–128; Celalzâde Salih Çelebi, *Târih-i Sefer-i Zafer-Rehber-i Alaman*. [Kanunî Sultan Süleyman'ın Alaman Seferi (1532)]. Neşre Hazırlayan Fatma Kaytaç. İstanbul, 2016; vö. Fatma Kaytaç, *Târih-i Sefer-i Zafer-Rehber-i Alaman* Adlı Eserinin Tanıtımı Dolayısıyla Celalzâde Salih'in *Süleymannâme'si* Hakkında Bazı Yeni Çıkarımlar. *Osmanlı Araştırmaları* 43 (2014) 145–163.

33 Egyes részeit lásd Nasûhü's Silâhî (Matrakçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i 'Irâkeyn-i Sultân Süleymân Hân*. Neşr. Hüseyin Yurdaydın. Ankara, 1976; Davut Erkan, *Matrakçı Nasûh'un Süleymân-nâmesi (1520–1537)*. MA szakdolgozat, Marmara Üniversitesi. İstanbul, 2005; cf. Davut Erkan, Matrakçı Nasûh'un Hayatı ve Eserleri Üzerine Notlar. *Osmanlı Araştırmaları* 37 (2011) 181–197.

34 Christine Woodhead, An Experiment in Official Historiography: The Post of Şehnameci in the Ottoman Empire, c. 1555–1605. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 75 (1983) 157–182.

35 Hancz Erika, A Nagy Szulejmán szultán utolsó hadjáratát megörökítő önálló művek, az ún. Szigetvár-námék és szerzőik. In: Dobrovits Mihály (szerk.), *A becsvágy igézetében. V. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Dunaszerdahely, 2008, 95–123; Nicolas Vatin, *Feridûn Bey, Les plaisants secrets de la campagne de Szigetvár. Édition, traduction et commentaire des folios 1 à 147 du Nüzhetü-l-esrâri-l-ahbâr der sefer-i Sigetvâr (ms. H 1339 de la Bibliothèque de Musée de Topkapı Sarayı)*. (Neue Beihefte zur Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 7.) Wien, 2010; *Nüzhet-i Esrârü'l-Ahyâr der Ahbâr-i Sefer-i Sigetvar. Sultan Süleyman'ın Son Seferi*. (Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 26.) Hazırlayanlar/edited by H. Ahmet Arslantürk – Günhan Börekçi, redaksiyon/proof-reading Abdülkadir Özcan. İstanbul, 2012; Nyitrai István, *Seyyed Lokman Kiegészítése és a perzsa történeti eposz az Oszmán Birodalomban*. PhD értekezés, ELTE, Budapest, 2005.

*beszéli, hogy a próféta őszentsége [...] összes nemes társainak szent lelkeivel [...] részt vett e nagyszerű hitharchban.*³⁶

Szulejmán magyarországi jelenlétének és katonai tevékenységének emléke halála után is elevenen élt. Úgy tűnik, különleges tisztelet övezte azokat a helyeket, ahol a csaták, várostromok idején tartózkodott, ahol vonult, vagy ahol a sátra állt. Ezeket már a 16. századi oszmán-törökség szemében szentnek számító, többnyire magaslati helyeket vagy halmokat legtöbbször a *Hünkâr tepesi* (Szultán- vagy Császárdomb) névvel illették. Az első valószínűleg Belgrádnál jött létre, és az 1521. évi ostrom és hódítás emlékét őrizte. Egy, a 16. század végén és a 17. század elején alkotó oszmán történetíró a következőképpen tekint vissza erre, amikor leírja III. Mehmed szultán 1596. évi belgrádi bevonulását: „A szultáni sátor(tábor)t régtől fogva a Szultándomb (Hünkâr depesi) néven ismertté vált szent helyen ütik fel. [Az uralkodó] elődei közül a jól védett Belgrádot elfoglaló, elhunyt és megboldogult, szerencsés életű Szulejmán szultán kán – nyugodjék békében! – őfelségének állomáshelye volt. A magyarországi hadjáratokon a szultáni sátor(tábor)-okat azon a kellemes és szerencsés helyen állítják fel.”³⁷

A hely szakralitását az is biztosította, hogy 1566-ban ugyanitt verték fel a Szigetvár alatt elhunyt és Isztambul felé szállított Szulejmán sáortáborát, s előtte tartották meg a halotti szertartást az új uralkodó, II. Szelim részvételével.³⁸ Az oszmán krónikások híradásai szerint a nagy hódító példáját nemcsak a későbbi szultánok (mint az említett III. Mehmed), hanem a hadjáratok irányítására ki-nevezett nagyvezírek és főhadparancsnokok (*serdar*, *serasker*) is követték. Így például 1594 tavaszán a Bécs ellen induló Szinán nagyvezír, 1598-ban a Nagyvárad bevételére készülő Szaturdzsi Mehmed pasa vagy a 17. század végi hadjáratok hadvezérei egyaránt a belgrádi Szultándombon állították fel sátrukat, hogy a nagy uralkodó szelleme segítse őket.³⁹ Evlia Cselebi szerint Esztergom várától keletre, az elpusztult érseki város helyén szőlőskertek és kertek jöttek

36 Az idézetet Thúry József – az eredeti alapján általam enyhén módosított – fordításában adom: *Török történetírók*. Fordította és jegyzetekkel kísérte Thúry József. II. kötet. Budapest, 1896, 167; Kappert, *Geschichte Sultan Süleymân Kânünis*, fol. 150a; Demirtaş, *Celâl-zâde Mustafa Çelebi*, 204–205. A mohácsi siker kivételességét később Mehmed záim (1578) és Ibrahim Pecsevi (1645 előtt) sem felejtette el hangsúlyozni a krónikájában: Ayşe Nur Sır, *Mehmed Za’im, Câmi’ü’t-tevârih*. Cilt I. PhD értekezés, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2007, 355–356; *Tarih-i Peçevisi*. I. İstanbul, 1281/1864, 97–98. Pecsevi halálának dátumára (1645) lásd Ibrahim Pazan, *Copies of Peçevi History Manuscripts and Determination of Peçevi İbrahim Efendi’s Death Date*. In: Abdulmecit Gültaş (ed.), *Ankara International Congress of Scientific Research-VIII, June 9-11 2023 / Ankara, Türkiye*. Ankara, 2023, 8–14.

37 *Topçular Kâtibi ‘Abdülkâdir (Kadri) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)*. I. (Türk Tarih Kurumu Yayınları, III/21.) Yayına hazırlayan Ziya Yılmaz. Ankara, 2003, 135.

38 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*. I. (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 3371.) Hazırlayan Mehmet İpşirli. İstanbul, 1989, 49–51.

39 Kâtib Çelebi, *Fezleke [Osmanlı Tarihi (1000–1065/1591–1655)]*. I. Neşre hazırlayan Zeynep Aycibin. İstanbul, 2016, 41, 142; Fekete Lajos, Hódoltságkori oszmánli-török helyneveink. *Századok* 57–58 (1923–1924) 616. A 17. század végi háborúk korából fennmaradt térképek alapján úgy tűnik, hogy ez a magaslat Nándorfehérvártól délre, a zsarnói hegy és vár előterében húzódhatott; lásd Željko Škalamera – Marko Popović, Novi podaci sa plana Beograda iz 1683. In: *Godišnjak Grada Beograda*. Knj. 23. Beograd, 1976, 33–58.

létre, amelyek egyik széle „Szulejmán kán dombjái” (*Süleymân Hân depesi*) nyúlott; tehát az 1543-as (sikeres) ostrom egyik, a nagy uralkodóhoz társított helyszínét itt is a „Szultándomb” névvel illették.⁴⁰ Ehhez hasonlóan Evlia Cselebi a Bécs melletti Schwechat szomszédságában ír le egy „Szulejmán kán/sah sátorának vára” (*ka’la-i çârbâğ-ı cihân, ya’nî otağ-ı Süleymân Hân, illetve ka’la-i otağ-ı Süleymân Şah*) nevű helyet: állítólag itt állott 1529-ben a Bécset (hiába) ostromló szultán sátorvárosa, amely az utazó szerint a visszavonulás után a németek kezére jutott, akik – kifejezetten emlékezeti hely létrehozása céljából – maradandó anyagokból az egykori sátorvárost utánzó komplexumot építettek fel ugyanazon a helyen.⁴¹ (Ez az épület a II. Miksa császár által építtetett és a 18. század közepére elhagyott Neugebäude volt, amelynek semmi köze nem volt Szulejmán sátorvárosához. A vele kapcsolatos oszmán legenda valószínűleg a 17. század első felében keletkezett. A század második felében az oszmánok már egyértelműen Szulejmánhoz kapcsolódó, szakrális helynek tekintették.)⁴²

A számos magyarországi Szultán-/Császárdomb közül messze a mohácsi csatatéren emelkedő halom vált a legjelentősebbé, mivel a 17. században emlékhelyet alakítottak ki rajta. Ez emlékeztette az erre járó muszlimokat, hogy – mint a későbbi hagyomány tartotta – a szultán ott imádkozott, vagy onnan irányította a csatát (egyik sem bizonyítható). Az emlékhely létesítésére vonatkozó fő forrásunk Ibrahim Pecsevi: „*Amint az iszlám boldogságos padisahja a mohácsi síkon álló, Szultándomb néven ismert magas dombhoz ért, lováról leszállt, a dombtetőre ment és egy trónszékre ült. Őn, csekély értelmű szegény, az ezredik évet [1591. október 19.–1592. október 7.] megelőzően ifjúi hévvel és héjavadászat ürügyén bejártam azt a vidéket, és a magasságos Isten a megmondhatója, kétszer vagy háromszor is felmáshoztam arra a dombra, mert azt gondoltam, hogy szerencsét hoz, hisz arról a helyről egy hitharcos padisah fohászkodott az éghez. Vagyis igen magas volt, és fáradságos volt megmászni. Mostanában, amikor a megboldogult zászlótartó, Haszán pasa volt a budai beglerbég,⁴³ a dombtetőre fából egyszerű kioszkfélét (köşk şekli) készíttetett, mellette pedig kutat ásátott.*”⁴⁴

Az emlék- és egyúttal pihenőhelyről az erre járó európai utazók, diplomaták és katonák is megemlékeztek. Leírásaikból az derül ki, hogy az eszék-budai országút és a Duna ártere mentén épült egy kis kiemelkedésen, amelyen a vizsgálatok szerint eredetileg egy római őrtorony állt, s amelynek később a térség ma-

40 Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. VI. Kitap. *Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu–Dizini*. Hazırlayanlar Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı. İstanbul, 2002, 171; Fekete, Hódoltságkori, 616.

41 Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 7. Kitap. *Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu–Dizini*. Hazırlayanlar Yücel Dağlı – Seyit Ali Kahraman – Robert Dankoff. İstanbul, 2003, 89–92.

42 Minderről lásd Karl Teply, *Türkische Sagen und Legenden um die Kaiserstadt Wien*. Wien–Köln–Graz, 1980, 96–108.

43 Adzsem Haszán pasáról van szó, aki valóban *mir-i alem*, azaz zászlótartó volt, mielőtt 1630 februárjától 1631. október elejéig betöltötte a budai beglerbégi posztot: Gévay Antal, *A’ budai pasák*, Bécsben 1841, 29–30.

44 *Tarih-i Peçevi*, I. 89.

gyar, német és délszláv lakossága a Sátoristye/Sátorhely, majd Törökdomb/Türkenhügel/Turszki brig nevet adta.

A kioszk (egyek korabeli megfigyelők mecsetnek látták) fából készült, a közelében kút állt, s az egész emlékhelyet árok vette körül. Evlia Cselebi szerint ebben temették el a mohácsi csata „negyvenezer” muszlim áldozatát, és „sok száz kegyes muszlim látta, és tanúskodott róla, hogy péntek éjjelente, valamint a kadr, a berat és a mirádzs⁴⁵ éjszakáján sokszor világított fény e negyvenezer vértanú fölött.”⁴⁶ Mindezek (mármint a számok és a fényjelenségek) nyilvánvalóan az utazó szokásos túlzásai közé tartoznak. Abban viszont valószínűleg igaza lehet, hogy a hely zarándokhelyként is funkcionált, hiszen egészen a 20. század elejéig vannak adatok arra, hogy bosnyák muszlimok jártak ide imádkozni.⁴⁷

Szulejmán legfontosabb magyarországi emlékhelye mégsem Mohácson, hanem Szigetvár közelében jött létre. A mai turbéki szőlőhegyen, ahol 1566-ban a szultán sátoztáborát felverték és ahol a szeptember 7-én hajnalban elhunyt uralkodó holtteste 42 napig feküdt a földben, először emlékkertet, majd 1574–79 között egy komplex *lieu de mémoire*-t alakítottak ki. Elsőként emléktürbét építettek Szulejmán tiszteletére, majd további épületeket (mecset, derviskolostor, kaszánya, védőpalánk stb.) emeltek körülötte, és az egykori táborhelyből az oszmán világ egyik kedvelt kegy- és zarándokhelye lett. Lassanként egy két „negyed”-ből (*mahalle*) álló muszlim település is kialakult körülötte. Már a 16. század második felében felbukkant az a hiedelem, hogy a nagyvezír parancsára a szultán belső szerveit itt temették el egy aranyedényben, ami nagyban fokozta az emlékhely iránti érdeklődést.⁴⁸ Az oszmán-törökök kiverése után a kegyhely elpusztult, de a helyiek sokáig emlékeztek rá, s jószerezivel csak a 19. században felejtették el, hol is állt egykor. Maradványai az utóbbi években zajló, összetett kutatásoknak és ásatásoknak köszönhetően egymás után kerülnek napvilágra.⁴⁹

45 *Kadr*: ramazán 27., amikor a Korán leszállt az égből, és Gábrriel arkangyal kinyilatkoztatta Mohamednek; *berat*: sában 14–15. éjszakája; *mirac*: redzseb 26., Mohamed égi utazásának éjszakája.

46 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VI. *Kitap*, 112–113.

47 A Törökdombról lásd az erről szóló tanulmányt a jelen kötetben. A magaslat, amely még az 1926. évi megemlékezésekben is fontos szerepet kapott, mára jórészt megsemmisült.

48 A mai napig nincs egyetértés abban, hogy valóban kivették-e és külön temették-e el Szulejmán belső szerveit. Elképzeltetőnek tartja (jóllehet az aranyedény használatát legendának minősíti) például Feridun M. Emecen, Kânûni Sultan Süleyman’ın Macaristan’daki Türbesine Dair Görüşler. In: *Ekrem Hakkı Ayverdi*. 30. *Yıl Hâtıra Kitabı*. (İstanbul Fetih Cemiyeti, 114.) İstanbul, 2014, 79–82, továbbá Pap Norbert – Kitanics Máté, Nagy Szulejmán szultán szigetvári türbéjének kutatása (1903–2016). In: Pap Norbert – Fodor Pál (szerk.), *Szulejmán szultán Szigetváron. A szigetvári kutatások 2013–2016 között*. Pécs, 2017, 25–47; Pap Norbert – Kitanics Máté, Szulejmán szultán zarándokvárosa: Turbék. In: Pap Norbert (szerk.), *Szulejmán szultán zarándokvárosa*. (Szigetvár Könyvek, 2.) Budapest–Pécs, 2020, 28–30. Határozottan elveti: Nicolas Vatin, On Süleyman the Magnificent’s Death and Burials. In: Fodor (ed.), *The Battle for Central Europe*, 427–443.

49 Az emlékhely felfedezésének és feltárásának történetéhez lásd Norbert Pap et al., Finding the Tomb of Suleiman the Magnificent in Szigetvár, Hungary: Historical, Geophysical and Archeological Investigations. *Die Erde* 146:4 (2015) 289–303; Pál Fodor – Norbert Pap, In Search of the Tomb of Sultan Süleyman in Szigetvár. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 71:2

Szulejmán Türbevárosa többféle funkciót egyesített magában.⁵⁰ Először is „emlékjel” (*makam türbesi*) volt, amely a nagy szultán halálozási helyét jelölte meg. „Kegyhely” vagy „szentély” (*meşhed*) volt, amely a közhit szerint a „hitharcos”-nak (*gazi*) és „vértanú”-nak (*şehid*) tartott Szulejmán szultán belső szerveit rejtette.⁵¹ „Zarándokhely” (*ziyaretgah*) volt, amely az oszmán világ – ellentmondásosan megítélt, de mégiscsak buzgón gyakorolt – szentkultuszának megfelelően szinte születése pillanatától és a birodalom egész területéről vonzotta a zarándokokat (köztük a hadseregek főparancsnokait), akik az evilági terveik megvalósulásáért és túlvilági életükért érzett aggodalmukban (vagy éppen a csoda reményében) jöttek a „paradicsomban lakó” szultán közbenjárását kérni.⁵² És végül „ideológiai program” volt, amely az oszmán állam nagyságát, hódító politikáját, magyarországi uralmát és a további területfoglalásokat szimbolizálta és legitímálta. Valamennyi hozzá kapcsolt emlékhely közül ez fejezte ki legnagyobb erővel azt az oszmán közérzületet, hogy Szulejmán és a magyarországi oszmán uralom sorsa elválaszthatatlanul összefonódik.

Szulejmán emlékhelyei ezért maguk is csak lenyomatai voltak annak a halála utáni évtizedekben kialakuló és idővel egyre általánosabb felfogásnak, hogy Magyarország meghódítója az ideális uralkodót, hosszú uralma pedig a birodalom eszményi korszakát testesíti meg. Az 1580-as évektől eluralkodó általános válság és rossz közhangulat jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy az élete utolsó tíz évében meglehetősen népszerűtlen uralkodó személye mércévé, egykori politikai, katonai és ideológiai programja pedig követendő mintává változzon. Lassanként mindenki elfelejtette az otthon ülő életmódja, hibás családi és politikai döntései és az ezek nyomán kitörő lázadások miatt felgyülemlett elégedetlenséget, s azt, hogy valójában ennek ellensúlyozására vállalkozott – előrehaladott kora és rossz egészségi állapota ellenére – a szigetvári hadjáratra. Mártírhalálával sokat javított a képén, de azért uralmának megítélése még sokáig vegyes maradt. Az 1590-es

(2018) 179–195; Norbet Pap, The Pilgrimage Town (*Türbe Kasabası*) of Sultan Szulejmán at Szigetvár. In: Fodor (ed.), *The Battle for Central Europe*, 539–552.

50 A következőket nemrég publikált könyvemből veszem át némi változtatással: Fodor Pál, *Turbék: Szulejmán szultán szigetvári Türbevárosa a 16–17. századi oszmán-török forrásokban*. Budapest, 2020, 29–30.

51 1591-ben egy nyugati utazó íjat és nyilat látott kitéve Szulejmán isztambuli türbéjében, ami Szulejmán gázi mivoltára emlékeztetett: Gülru Necipoğlu, *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire*. London, 2005, 220.

52 A szentek és vértanúk sírjainak látogatásához és a hódítások legitímálásában játszott szerepük-höz lásd Gilles Veinstein, *Le rôle des tombes sacrées dans la conquête ottomane*. In: Uő, *Autoportrait du sultan ottoman en conquérant*. Istanbul, 2010, 269–284; Balázs Sudár, *The Ottomans and the Mental Conquest of Hungary*. In: Fodor–Ács (eds.), *Identity and Culture in Ottoman Hungary*, 55–67. A magyarországi oszmán szakrális helyek kataszterére kísérlet: Mehmet Emin Yılmaz, *Osmanlı Macaristan'ında Tekkeler, Türbeler, Şehitlikler ve Mezar Taşları. Vakıflar Der-gisi* 52 (2019) 157–204. Lásd még Gülru Necipoğlu, *Dynastic Imprints on the Cityscape: The Collective Message of Imperial Funerary Mosque Complexes in Istanbul*. In: Jean-Louis Bacqué-Grammont – Aksel Tibet (eds.), *Cimitières et traditions funéraires dans le monde islamique / İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri*. (Türk Tarih Kurumu Yayınları, XX-VI/6.) Vol. II. Ankara, 1996, 23–36.

években azonban már félreérthetetlen jelei vannak a személyét övező nosztalgiának.⁵³

Szulejmán hatása a következő nemzedékekre több síkon is megragadható. Első helyen említendő, hogy egyes uralkodók szinte egész politikai identitásukat az ő utánzására építették fel. Közülük is különösen I. Ahmed (1603–1617), aki – jóllehet nem adatott meg neki a harctéri siker – minden lépésével, intézkedésével az aktív, harcias, igazságos, törvénytisztelő, rendet tartó, a világalalmat és a szunna győzelmét megvalósítani akaró uralkodó (az „új Szulejmán”) alakját igyekezett életre kelteni.⁵⁴ Egyik költeményében (*gazel*), amelyben Pest 1604. szeptemberi visszafoglalását ünnepelte, a szulejmáni programra utalva így írt: „*En mégse vagyok elégedett. A Végső Igazságtól azt várom, / Nyilatkoztassa ki Üngürüsz elfoglalásának hírét.*”⁵⁵ Kimutatható Szulejmán példakép szerepe II. Oszmán (1618–1622), IV. Murád (1623–1648) és IV. Mehmed (1648–1687) esetében is.⁵⁶ Aligha véletlen, hogy a mohácsi emlékhely (kioszk) épp a Szulejmán óta legsikeresebb hadjáratokat vezető IV. Murád idején jött létre.

Másodszor, volt Szulejmánnak egy személyeken túlmutató és az egész 17. századon átívelő, súlyos politikai hagyatéka is. Magyarországi és erdélyi politikájával olyan programot hagyott örökül utódaira, amellyel azok nem tudtak vagy nem akartak szakítani, és amelyet újra és újra megpróbáltak valóra váltani. Ennek a tervnek a lényege Bécs elfoglalása és a Habsburgok legyőzése volt. Ezzel a céllal indultak el az oszmán csapatok 1593–94-ben, majd 1663–64-ben és 1683-ban is.⁵⁷ Az oszmán államférfiak különböző csoportjai a tizenöt éves háború idején

53 Halil İnalçık, Suleiman the Lawgiver and Ottoman Law. *Archivum Ottomanicum* 1 (1969) 105–106; Cemal Kafadar, The Myth of the Golden Age: Ottoman Historical Consciousness in the Post-Süleymânic Era. In: Halil İnalçık – Cemal Kafadar (eds.), *Süleymân the Second and His Time*. İstanbul, 1993, 37–48; Feridun M. Emecen, XVI. Asırda Hukuk: Kanunî'nin Kanunâmleri ve Bir Mitin Doğuşu. In: Uő, *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan, Devlet ve Toplum*. İstanbul, 2018, 346–349.

54 Nebahat Avcioğlu, Ahmed I and the Allegories of Tyranny in the Frontispiece to George Sandys's *Relation of a Journey Anno. Dom. 1610*. *Muqarnas* 18 (2001) 218–223; Günhan Börekçi, *Factions and Favorites at the Courts of Sultan Ahmed I (r. 1603–17) and His Immediate Predecessors*. PhD-értekezés, The Ohio State University, 2010, 80–147, 234–260; Uő, The Memory of Szigetvár and Sultan Süleyman in Ottoman/Turkish Culture. In: Fodor (ed.), *The Battle for Central Europe*, 533–535.

55 Péri Benedek, Egy török szultán Magyarországgal kapcsolatos versei. *Keletkutatás* 2019. ősz, 41: 14. jegyz.

56 II. Oszmánra lásd Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*. Cambridge, 2010, 79–190; IV. Murádra: Caroline Finkel, *Osman's Dream: The Story of the Ottoman Empire 1300–1923*. New York, 2006, 215–222; IV. Mehmedre: Marc David Baer, *Honored by the Glory of Islam: Conversion and Conquest in Ottoman Europe*. Oxford, 2008.

57 Karin Sperl – Martin Scheutz – Arno Strohmeier (Hrsg.), *Die Schlacht von Mogersdorf/St. Gotthard und der Friede von Eisenburg/Vasvár 1664. Rahmenbedingungen, Akteure, Auswirkungen und Rezeption eines europäischen Ereignisses*. Eisenstadt, 2016; Tóth Ferenc – Zágórhidi Czigány Balázs (szerk./ed.), *A szentgotthárdi csata és a vasvári béke. Oszmán terjeszkedés – európai összefogás / La bataille de Saint-Gotthard et la paix de Vasvár. Expansion ottomane – coopération européenne*. Budapest, 2017; Kahraman Şakul, *II. Viyana Kuşatması: Yedi Başlı Ejderin Fendi*. İstanbul, 2021.

kezdték Szulejmán példájával hadba vonulásra ösztönözni a szultánokat, illetve indokolni a hódításokat. Sőt egyes taktikai elemek alkalmazását – például a hadszíntéren való telelés szükségességét – is hozzá vezették vissza.⁵⁸ Szerves része volt ennek a felfogásnak, hogy Erdély „szultán Szuliman találmánya”,⁵⁹ s hogy a fejedelemség sorsáról, státusáról (például Magyarországgal való egyesítéséről) és politikai mozgásteréről csak a szultáni udvar dönthet – ami ismét csak ismétlődő, súlyos háborúkhöz (1658, 1660–64, 1670–80-es évek, 1691–93) vezetett.⁶⁰

Miközben a szulejmáni örökség központi eleme vitathatatlanul a hódítások folytatása volt, az oszmán katonai társadalom bizonyos, békepárti csoportjai Szulejmán egykori politikájában egy alternatív, a megegyezésre és a határok tiszteltetésére vonatkozó hagyatékot is felfedezni véltek. Szerintük Szulejmán nemcsak a hódításaival mutatott példát, hanem a Habsburgokkal kötött békékkel és a határok meghúzásával is. Ezek egyoldalú felrúgása, a határok átlépése és a valós ok nélküli háborúk indítása nem felel meg az „igazságos háború” követelményeinek, így Szulejmán helyeslésével sem találkozának.⁶¹ Efféle érveket hangoztattak például az 1663–64-es és az 1683-as hadjáratok ellenzői, de talán nem véletlen, hogy rendre alulmaradtak a szintén Szulejmánra hivatkozó, háborúpártiakkal szemben. (Kara Musztafa pasa, egyfajta szimbolikus válaszként, Szulejmán szigetvári emléktürbéjéhez is ellovagolt, hogy a Bécs elleni vállalkozáshoz a nagy előd spirituális segítségét és áldását kérje).⁶² Ráadásul úgy tűnik, hogy ez az alternatív érvelés leginkább a nagy katonai vereségek után bukkant fel, és inkább volt köze a bűnbakkereséshez, semmint átfogó ideológiai megfontolásokhoz. A hódoltsági törökség mindennapjaiban ugyanakkor a határok átlépése és a „hitetlenek” rovására történő szüntelen terjeszkedés volt az első számú parancs. Ennek a mentalitásnak és kényszernek köszönhető, hogy az oszmán katonák a 17. század utolsó harmadára megduplázták-megháromszorozták az oszmán uralmi területet Magyarországon⁶³ – miközben a század nagy részében a két nagyhatalom között hivatalosan béke honolt.

58 Tóth Sándor László, A szulejmáni „ideálkép” formálódása a 15 éves háború időszakában. *Acta Universitatis Szegediensis Acta Historica* 92 (1991) 51–57.

59 Eszad efendi főmufti szavai az erdélyi követekhez, 1619. január 19.: Borsos Tamás, *Vásárhelytől a Fényes Portáig. Emlékiratok, levelek*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és jegyzeteket írta Kocziány László. Bukarest, 1972, 394–395; vö. Péter Katalin, Bethlen Gábor magyar királysága, az országgyűlés és a Porta. *Századok* 117:5 (1983) 1045; Papp Sándor, Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta (1619–1629). *Századok* 145:4 (2011) 944–949.

60 B. Szabó János, II. Rákóczi György 1658. évi török háborúja. *Hadtörténelmi Közlemények* 114:2–3 (2001) 231–278; Özgür Kolçak, A Transylvanian Ruler in the Talons of the ‘Hawks’: György Rákóczi II and Köprülü Mehmed Pasha. In: Florentina Nitu et al. (eds.), *Turkey and Romania: A History of Partnership and Collaboration in the Balkans*. (International Balkan Annual Conference [IBAC] Book Series, 4.) İstanbul, 2016, 341–359.

61 Minderre lásd Özgür Kolçak kiváló tanulmányát: Özgür Kolçak, Paths of Glory: The Rise of the Köprülü and the Execution of Şamizade Mehmed Efendi (1663). In: Hülya Çelik – Yavuz Köse–Gisela Procházka-Eisl (eds.), „Buyurdum ki...” – *The Whole World of Ottomanica and Beyond: Studies in Honour of Claudia Römer*. (The Ottoman Empire and Its Heritage. Politics, Society and Economy, 78) Leiden–Boston, 2023, 451–476.

62 Fodor, *Turbék*, 30.

63 Ahogy azt Hegyi Klára kimutatta: Hegyi Klára, *A füleki szandzsák*. Budapest, 2019.

Az oszmán világ szulejmáni örökséghez való viszonyáról szerencsére nemcsak a csúcselet hagyott ránk megnyilatkozásokat. Van egy olyan 17. századi forráscsoport, amely a janicsárok testületének hódításokkal és Szulejmánnal kapcsolatos elképzeléseit fogalmazza meg meglehetősen naiv, szinte népmesei formában. Ide tartozik a *Hikayet-i Kızıl Elma* (Kizil elma története, 1673),⁶⁴ a *Tarih-i Beç Kralı ve Feth-i Sultan Süleyman Han Gazi* (A bécsi király története és Szulejmán szultán kán gázi hódítása, 17. század második fele)⁶⁵ és a *Merhum Sultan Süleyman Hazretlerinin Nakşivan Seferinde Vaki Olan Ayin ve Kaidelerin Beyan Eder* (A megboldogult Szulejmán szultán öfelségének a nahcsiváni hadjárat [1554] alatti szokásai és szabályalkotásai, feltehetőleg 17. század második fele)⁶⁶ című szöveg. Míg élete vége felé Szulejmán láthatólag népszerűtlen volt a janicsárok körében,⁶⁷ e történetek tanúsága szerint halála után 100–120 évvel ugyanez a közeg már „mennyei” magasságokba emelte.

A legendás történetekben ő az az uralkodó, aki hetedik hadjáratában legyőzi a bécsi királyt segítő „hét királyt”, vagyis a hét német választófejedelemet (általuk pedig a Német-római Birodalmat), a bécsi királlyal tartó, ellenséges magyarokat (sőt még a többi, oszmán vazallus magyart is), a raguzaiakat, később pedig a „kizilbas” (iráni) sahot. Ő az, aki álruhában részt vesz a csatában, aki kész feláldozni életét az iszlám győzelméért („*a mai nap a mi Kerbelánk napja*” – jelenti ki a döntő összecsapás előtt),⁶⁸ aki csata közben fővezéri és főpapi funkciókat lát el (imádkozik a győzelemért), aki minden hadmozdulat előtt kikéri a janicsárok véleményét (vállalva, hogy ezt sokan elítélőleg „török szokás”-nak [*Türk edeb*]⁶⁹ minősítik), csata után pedig bőségesen megjutalmazza őket, s aki minden kívánságukat (így a vízellátásukra vonatkozó kérésüket is) igyekszik teljesíteni. Ő az, akinek rendeletei azóta is meghatározzák a janicsárok életét, s akinek „átkai” (*lanet*) és „átoklevelei” (*lanetname*) kísérik az általa lefektetett „törvények” (*kanunlar*), „szokások és szabályok” (*ayin ve kaideler*) megsértőit.

Ezekben a szövegekben mintha a szulejmáni önkép legfontosabb elemei köszönnének vissza és összegződnének népmesei formában: a keresztények és a kizilbasok, vagyis a kétfajta eretnecség elleni harc fontossága, a kizil elmák elfoglalásának vágya, a harcoss szultán alakja, aki az alattvalók igényeit figyelembe véve hoz törvényeket és szabályokat, amelyekkel megkönnyíti az érintettek életét

64 Çelenklioglu, Hikayet-i Kızılalma. *Türk Kültürü* 16:185 (1978) 309–310.

65 İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (= TSMK), Revan 1319, fol. 151b–167a; Revan 1320, fol. 91a–102a. A forrás elemzését lásd Fodor, Ungarn und Wien in der osmanischen Eroberungsideologie.

66 TSMK Revan 1320, fol. 88b–90b és a néhai İ. Hakki Uzunçarşılı magánkönyvtárában található példány, fol. 127a–130a.

67 Pál Fodor, Sultan, Imperial Council, Grand Vizier: Changes in the Ottoman Ruling Elite and the Formation of the Grand Vizieral telhis. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 47:1–2 (1994) 80–81.

68 TSMK Revan 1319, fol. 151b; Revan 1320, fol. 91a. Kerbela: iraki város, itt vívták meg csatájukat 680. október 10-én az Omajjádok a kalifátus visszaszerzésére törő Huszajnnal, Ali kalifa kisebbik fiával, aki a harcban számos családtagjával együtt életét vesztette. A város neve az ön-feláldozás, a mártírhálál szimbóluma az iszlámban.

69 TSMK Revan 1320, f. 89a.

és biztosítja az állam zökkenőmentes működését. Megfigyelhető az uralkodó szakralizálására irányuló törekvés is, ami egyébként hosszú múltra tekinthet vissza: 1588-ban írta Szejjid Lokman, hogy Szulejmán élete végén „*elérte a szellemi sarkpont állapotát*”, azaz a legfőbb szent vált belőle.⁷⁰ Ismert, hogy Szulejmán mai török mellékneve, a „Törvényhozó” (*Kanunî*), nem adatolható a 18. század elejénél korábban.⁷¹ Jóllehet a fenti szövegek sem használják ezt a nevet, azzal az üzenettel, hogy a nagy előd egyrészt törvényeket adott a janicsároknak, másrészt maga is azokkal élt, azokhoz tartotta magát, betartásukat pedig személyesen ellenőrizte, és ezzel örök időkre érvényes rendet teremtett, valószínűleg jelentős mértékben járultak hozzá Szulejmán „Törvényhozó” melléknevének megszületéséhez, ami ezek szerint akár már a 17. század második felében megtörténhetett. Nyilván táplálta ezt a Szulejmán és a kora iránt ekkorra már kialakult általános nosztalgia. Ibrahim Pecsevi szavai arra utalnak, hogy az elkeseredett alattvalók Isten mellett elsősorban a nagy elődtől reméltek megoldást bajaikra: „*De mi inkább Istentől kérünk kegyelmet. És az elhunyt és megboldogult Szulejmán szultán kán gázi, a legnagyobb hitharcos szellemétől remélünk segítséget és támogatást.*”⁷²

De témánk szempontjából a legfontosabb mégiscsak az, hogy a janicsár-népies eszmevilágban Szulejmán személye ugyanúgy elválaszthatatlanul összekapcsolódott Magyarország meghódításával, mint a legfelsőbb politikai és értelmiségi körök ideológiai konstrukcióiban – egészen addig, amíg a század végi nagy vereségekkel és a karlóciai békével (1699) mindez végleg érvényét nem veszítette. Merthogy a szulejmáni örökséghez való makacs ragaszkodás hosszú távon teljes kudarccal: Magyarország elvesztésével végződött.

70 Christine Woodhead, Perspectives on Szulejmán. In: Metin Kunt – Christine Woodhead (eds.), *Süleyman the Magnificent and His Age: The Ottoman Empire in the Early Modern World*. London–New York, 1995, 176; az eredetiben: „*derece-i aktaba vusul bulduğı meşhurdur.*” [Seyyid Lokman,] *Kiyâfetü'l-İnsâniyye fî Şemâilî'l'Osmâniyye*. İstanbul, 1987, f. 48b. A szufizmusban a „sarkpont”, „pólus” vagy „tengely” (törökül *kutb*, tsz. *aktab*) a szentek közösségének vezetője, tökéletes ember, a világ spirituális irányítója. Más szerzők szerint Szulejmán már életének első felében elérte ezt az állapotot; Matrakcsi Nászuhan például visszatérően a „világ ura és az idő körforgásának tengelye”-ként (*hudavend-i cihan ve kutb-i daire-i zaman*) aposztrofálja. Erkan, *Matrakçı Nasuh'un Süleyman-nâmesi*, 112, 148; vö. 30, 192.

71 Kafadar, *The Myth of the Golden Age*, 41: 7. jegyzet.

72 „*Ve illa bundan ziyade cenab-i barinün inayetini rica ederüz. Ve gazilerün serfirazı merhum ve mağfurun-leh Sultan Süleyman han gazi ruhanıyetinden imdad ve himmet umaruz.*” *Tarih-i Peçevi*, I. 8.

I. RÉSZ
A SEREGEK ÉS A CSATA

A MOHÁCSRA VONULÁS ÉS A CSATA FŐBB HELYEI

BEVEZETÉS

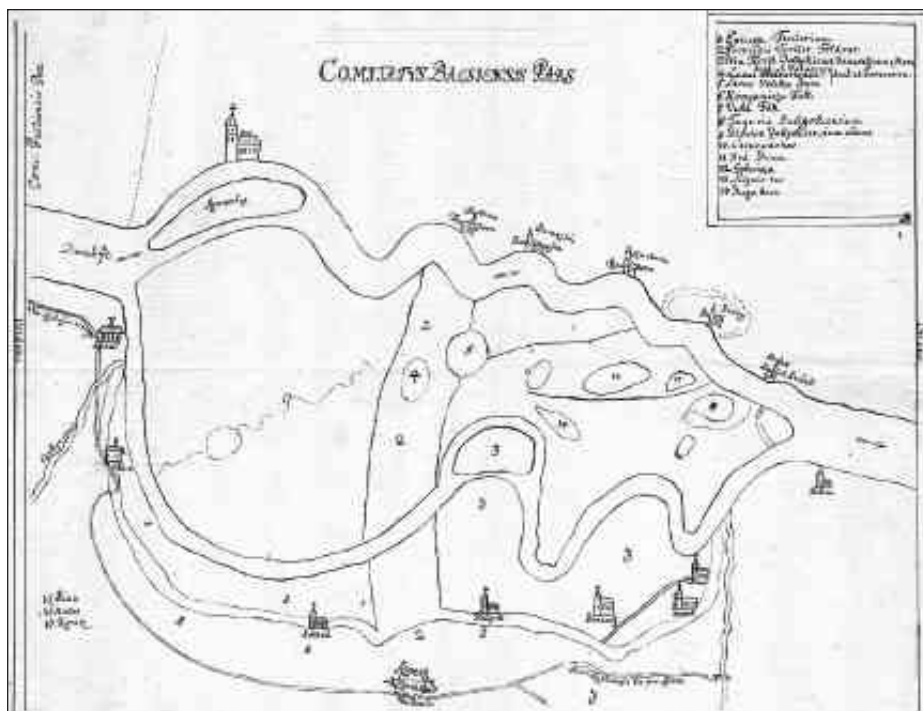
Az 1526-os oszmán hadjárat és a mohácsi csata megértésében nagyon fontos szerepet játszik a környezet, különösen a vízrajz. Ebben a fejezetben a forrásokban említett főbb helyszíneket vizsgáljuk meg, azonosítjuk és tisztázzuk a szerepüket. A seregek a Dunán és árterein, ármentes teraszokon és mocsarak mentén vonultak, amelyek a táborozásban, továbbá védelmi szempontokból játszottak alapvető szerepet. A folyót a teher- és a hadihajók is használták. A csatateret kiválasztásakor a magyar hadvezetés figyelembe vette a lovassági támadásra alkalmas sík és száraz terület szükségességét, valamint azokat a vízrajzi adottságokat, amelyek lehetővé teszik, hogy a jóval kisebb magyar sereg elkerülje a bekerítést. Elmondható, hogy a korabeli földrajzi környezet elemeinek ismerete és rekonstruálása nélkül nem érthetők meg az 1526. évi hadműveletek.

A DUNA

A terület fő vízfolyása a Duna nyugati vagy más néven mohácsi ága. A vízfolyás jelenléte, vízszintje és áradásai évszázadok óta meghatározzák Mohács és környéke életét (1. és 2. ábra). A török háborúk után, a 18. században a térségben hosszan tartó birtokviták zajlottak, amelyek dokumentumai a térség földrajzának sok aspektusát mutatják be. Az alábbi, 1726-os keltezésű dokumentum a pécsi püspök és Savoyai Jenő birtokainak elhatárolását írja le a Duna nyugati és keleti ága között a Mohácsi-szigeten: „Mindezek midőn nekünk hűen és alázatosan elő lettek adva, felülről kegyesen elrendeltük és elhatároztuk, hogy a pécsi püspökhöz, mint Mohács város és Kölked birtok földesurához tartozó szigetbeli terület határai, Jenő herceghez, mint Dályok, Izsép, Márok és Darázs Kis-Dunával erről a részről határos birtokok földesurához tartozó szigetbeli területtől – a tanúsított és egészen 1722-ig mutatott használat alapján –, a Kis-Dunából a Velika, avagy a Siroka Bara tóba folyó Vidafok fok által, és innen egy másik, a Duna nagyobbik részébe folyó, Konyeniczának nevezett fok által egészen elválasztassanak, kölcsönösen (mindkét részről) megkülönböztessenek, az imént említett torkolatok és tó által vezetessen a határ, úgy, hogy azok fele az egyiknek, a másiknak pedig az előre meghatározott

részek másik fele, ugyanazon helyeken a halászat arányos jogával hozzákapcsoltasson, és ily módon Vidafok nevű fok, a Siroka Bara tó, és a másik Konyenicza (nevű) fok ugyanazon a szigeten a mondott részek megkülönböztető határa gyanánt tartasson.¹

A Mohácsi-Duna – amelyet a forrásban még Kis-Dunának neveznek – szélessége ma a kompátkelőnél, a város és a szigeti komp között a legkeskenyebb, közel 250 méter, míg a Csele-patak torkolatánál és a Cigány-zátony előtt a legszélesebb, mintegy 700-800 méter.² De ez nem volt mindig így. Régen a folyó fő ága a Baracscai-Duna volt, amely a Mohácsi-sziget keleti oldalán folyik. A harcok szemtanúja, Brodarics István is említi ezt a csatáról szóló beszámolójában. „A Duna valamivel Báta fölött két ágra szakad, a nagyobbik a túlsó, sík Magyarországot öntözi, a kisebb Báta és Mohács mellett folyik, Mohács alatt a kettő egyesülvén, ott egy szigetet alkot.”³

1. ÁBRA. A MOHÁCSI-SZIGET (1720–1725)

Mikoviny Sámuel, *Comitatus Bacsienis Pars*.

Keleten a szélesebb baracscai ág (az ábra tetején), nyugaton a keskenyebb mohácsi ág, azaz a Kis-Duna (az ábra alján)

1 Királyi Könyvek – 35.156/b. 421.

2 Erdősi Ferenc – Lehmann Antal (szerk.), *Mohács földrajza*. Mohács, 1974.

3 Brodarics István, *Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről*, 1528. In: B. Szabó János – Farkas Gábor Farkas (szerk.), *Örök Mohács: szövegek és értelmezések*. (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és Emlékezet) [a továbbiakban: *Örök Mohács*]. Budapest, 2020, 312.

Ez a viszonylagos nagyságrend a 18. század végére megváltozik a nyugati ág bizonyos tektonikai és morfológiai okok miatti kiszélesedésével. A folyamat, amelynek eredményeként végül a mohácsi ág lett a szélesebb, a baracskai ág pedig a keskenyebb, térképeken jól nyomon követhető.⁴

Összességében a Duna fő víztestének a 17–18. században a nyugati ág felé történő eltolódása a mai szélesebb Mohácsi-ág kialakulását és a keleti ág vízhozamának csökkenését eredményezte. Mindezek a változások elsősorban természetes, geológiai, nem pedig antropogén okokra vezethetők vissza.

2. ÁBRA. A DUNA KISEBBIK MOHÁCSI ÁGA ÉS A SZÉLESEBB BARACSKAI ÁGA
MÜLLER IGNÁCZ 1769-ES TÉRKÉPÉN

Mappa Geographica novissima Regni Hungariae divisi in suos C... [B IX a 513]
(HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum)

4 Faludi Gábor – Nebojszki László: A Mohácsi-sziget kialakulása és vizeinek történelmi változásai. *Hidrológiai Közöny* 88:4 (2008) 47–57.

A MOHÁCS FELÉ VEZETŐ UTAK

II. Lajos király útja Budáról Mohácsra

A csatátér eléréséhez a magyar és az oszmán seregek a Duna mentén haladtak. A csapatok nagyrészt a folyó menti utakat, elsősorban a *via militarist* használták. Az utánpótlás nagy részét hajók százai szállították. Az árterek és a folyó széles kanyarulatai jelentős kerülőkre kényszerítették a csapatokat.

II. Lajos király serege 1526. július 20-án indult el Budáról, és csapatai tucatnyi helyen állomásoztak, mielőtt Mohácsra értek volna. Érd, Ercsi, Adony, Pentele (ma Dunaújváros), Földvár és Paks településeken a Duna partján álltak meg, az út ezeken a szakaszokon szorosan követte a folyó medrét. Paks után a csapatok Tolnára vonultak, ahol hosszabb pihenőt tartottak, mivel ez volt a gyülekezőhelyül kijelölt mezőváros, ahol intenzív megbeszéléseket folytattak a teendőkről. Innen a hadsereg jelentős kerülőt tett nyugat felé, hogy megkerülje a Duna és a kis Sárvíz folyó közös árterét. Szekszárd után a csapatok kétszer is megálltak, elérve Báta városát. Az út ezután Mohácsig követte a folyót, és néhány emelkedő szakaszt is tartalmazott.

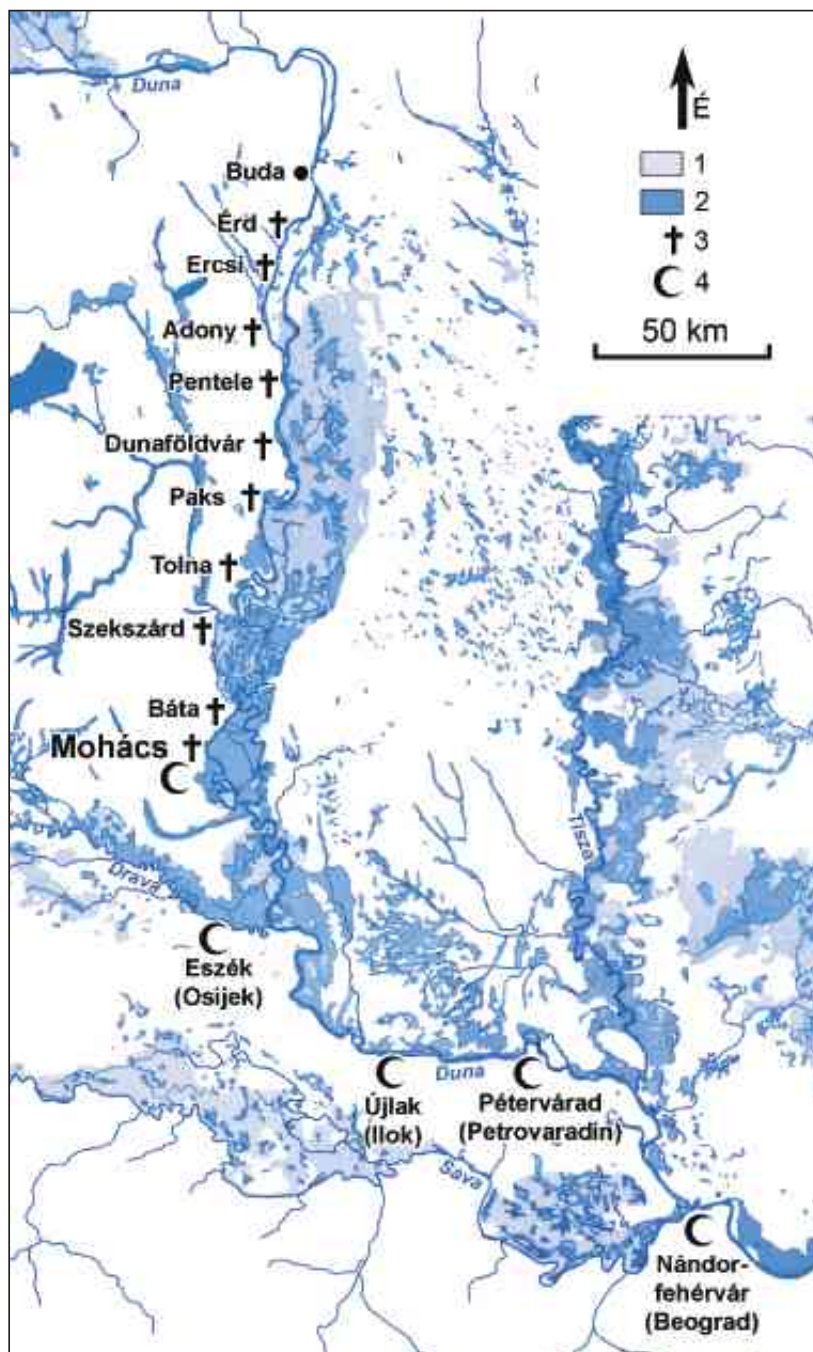
Az egész menetelés több mint egy hónapig tartott (3. ábra). A király augusztus 25-én érkezett Mohácsra. Egyes táborokban a sereg hosszabb ideig tartózkodott, várva az ország más részeiből érkező csapatokra. A király parancsokat, a szövetségesek segítségéért könyörgő leveleket és sürgős üzeneteket küldött a lassan gyülekező uraknak. Nagy erőfeszítéseket tett, hogy megfelelő létszámú és felszereltségű hadsereget állítson fel az oszmánok elleni harchoz, de mint látni fogjuk, ez csak részben sikerült.

Tolna után fontos találkozási pont volt a Szent Vér-kolostorban, a középkori Magyar Királyság legrangosabb zárándokhelyén, Bátán. Augusztus 16–19. között ott tartották az országgyűlést. A bátai táborozás a gyakorlati szempontokon túl a lelki felkészülésnek is fontos része volt.

Szulejmán útvonala Konstantinápolyból Mohácsra és Budára

Szulejmán április 23-án hagyta el Konstantinápolyt. Az oszmán hadsereg menetelésének főbb állomásai: Filibe (Plovdiv) (május 22.), Nis (június 9.), Nándorfehérvár (július 8.), Pétervárad (július 13–27.), Újlak (augusztus 1–8.), Eszék (augusztus 14.), Mohács (augusztus 29.) (3. ábra). Az út a régi katonai útvonalon vezetett, és a csapatokat Nándorfehérvár után jelentős flotta kísérte a Dunán. A szultán hadinaplója többször beszámol szélsőséges időjárási körülményekről (eső, jégeső) az út során. A leghosszabb táborozásra Pétervárad ostroma idején kényszerültek, ami mintegy két hétig tartott. A Tomori visszavonuló csapataival történt összecsapások nem okoztak nagyobb nehézséget a törököknek.

Az oszmán csapatok egy-két napos különbséggel nyomultak előre Tomori csapatai után. A minimális különbséget mutatja, hogy amikor Szulejmán elérte a Drávát (Eszéknél, 14-én), a visszavonuló magyar csapatok a mintegy 30 km-re lévő Köllédnél (Kolot) átkeltek a Dunán, és a Krassó mellett táboroztak (augusztus 12–13-án).

3. ÁBRA. II. LAJOS ÉS SZULEJMÁN SEREGEINEK FŐ ÁLLOMÁSAI MOHÁCSIG A DUNA MENTÉN

Alap: Magyarország vízzel borított és elöntött területei az ármentesítési és vízelvezetési munkálatok megkezdése előtt [B IX b 255] (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum)

A mohácsi csata után Szulejmán ugyanazt az utat – a római eredetű *via militaris* – használja Budára, mint II. Lajos serege Budáról Mohácsra. Az oszmán sereg naponta nagyjából 22-25 kilométert volt képes menetelni. Így a mohácsi tábortól Budáig tartó 192-195 km-es utat nyolc nap alatt tette volna meg. Budára csak a 10. napon értek, mivel a második napon pihenőt tartottak. Ekkor, a Sárvízen való átkelés előtt átszervezték a csapatokat, a foglyokat pedig kivégezték vagy szabadon engedték. A napi szakaszokat tekintve az oszmán táborok valószínűsíthető helyszínei nagyon jól megfeleltek II. Lajos táborainak (1. táblázat). Feltételezhetjük tehát, hogy ezek a helyek ideálisak voltak táborozásra, vízellátásra és takarmányozásra.

1. táblázat. I. Szulejmán útja Mohácsról Budára a hadinapló alapján.

Szerk. Pap N.

Dátum	A nap eseményei	A becsült megtett távolság (km)	Állomáshely
Szept. 3.	Hétfő: Mohácsnál az oszmán katonaság felgyűjtotta a püspöki palotát, végül átkeltek egy „tavon”, „melynek vize a ló farkát veri”; csak egy híd volt, és viszonylag korán tábor vertek a délutáni imára (16 óra körül).	22	Báta
Szept. 4.	Kedd: pihenés, foglyok megölése vagy elengedése, portyázás megtiltása, hírnökök küldése, csapatok összeállítása.	0	A Sárvíz mellett, a bátai kolostor közelében
Szept. 5.	Szerda: a csapatok három hídon kelnek át, közepes távolságban állomásoznak. Több ponton átkelés a Sárvíz folyón.	45	Közel Szekszárdhoz
Szept. 6.	Csütörtök: tovább Tolisz (Tolna) város mellett, megállva a Duna partján.	75	Tolna és Paks között
Szept. 7.	Péntek: az oszmán csapatok áthaladnak egy „nagyvároson” ([Duna]Földvár) és a Duna mellett tartózkodnak. Ez egy „közepes távolságú” állomás.	100	(Duna)Földvártól északra
Szept. 8.	Szombat: nincs adat	122	Pentele
Szept. 9.	Vasárnap: nincs adat	145	Adony
Szept. 10.	Hétfő: nincs adat	165	Érd-Batta
Szept. 11.	Kedd: nincs adat	190	Buda alatt
Szept. 12.	Szerda: pihenő, az uralkodó bevonul Budára	0-5 km	Bevonulás Budára

Tomori Pál seregének útja

A délvidéki magyar területek parancsnoka Tomori Pál kalocsai érsek, ferences szerzetes volt. Tapasztalt hadvezérnek számított, aki igyekezett feltartóztatni és lassítani az előrenyomuló oszmán sereget. A hadműveletek során mintegy 3000 lovas és mintegy 40 hadihajó (naszád) állt rendelkezésére. Csapatai tapasztaltak

és harcedzettek voltak, de komoly gondjai adódtak az egész éves harcok finanszírozásával.

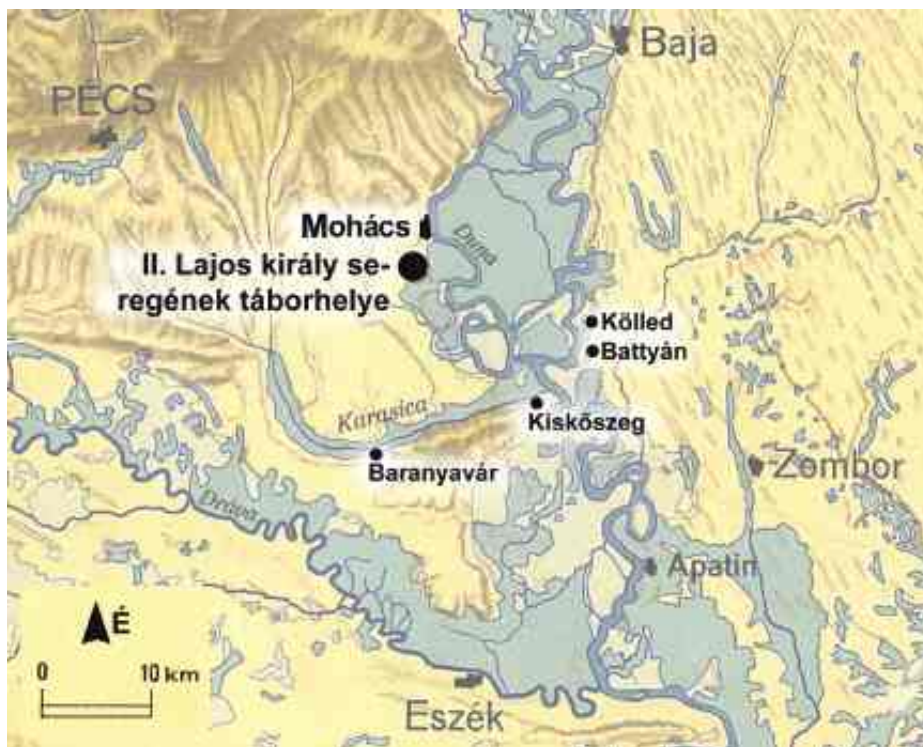
Péteváradszoros eleste után (az ostromra július 13–27. között került sor) csapatai átvonultak a Duna bal partjára. Serege úgy vonult vissza, hogy nem vette fel a harcot a török főerőkkel, hanem a folyó és ártere fedezékét kihasználva, kisebb támadásokkal, főként a hadihajók felhasználásával próbálta lassítani az oszmán előrenyomulást. Az írott források szerint teljes mértékben tisztában volt a frontális összecsapás reménytelenségével, és felmérte az oszmán hadsereg elsőprő fölényét is. Stratégiájában és taktikájában fontos szerepet játszott a földrajzi környezet. Észak felé haladva szembesült azzal a kérdéssel, hogy mit tegyen, hol és hogyan lehet és kell felvenni a harcot a törökökkel.

II. Lajos király diétát hirdetett Bátára, a Szent Vér-kolostorban (augusztus 16–19.). Augusztus 12-én vagy 13-án Tomori a király parancsára átvezényelte seregét a Dunán, pontosabban a folyó főágán (4. ábra). A források szerint ez Köllédnél (Kolud) történt.⁵ Az érsek kísérettel ment az országgyűlésre, csapatait – főként lovasságát, amely addigra csaknem megduplázódott, miután a déli nemesek más csapatai és hadihajóinak legénysége is csatlakozott hozzá – a krassói mocsarak közelében hagyta. A sereg további helyzete még változhatott a diétán folytatott megbeszélések eredményétől függően.

Bátán elhatározták, hogy Tomori és Szapolyai György szepesi gróf (a későbbi király, Szapolyai János erdélyi vajda testvére) együtt legyenek a magyar hadsereg vezetői. Mindketten nagyon vonakodtak, hangsúlyozva, hogy nem állnak készen a feladatra. Ugyanakkor a beszámolókból az is kiderül, hogy sokat vitatkoztak arról, mit is kellene tenni, milyen álláspontot kellene elfoglalni a siker elérése érdekében. A diéta előtt a vezetők úgy gondolták, hogy Szulejmánt a Drávánál kellene megállítani, de ekkor (augusztus 14-én) a szultán már elérte Eszéket, ezt a folyó mentén fekvő jelentős várost. A török csapatok mozgásának hírére Tomori hozta, mivel az ő csapatai érintkeztek az előrenyomuló oszmánokkal, és csak egyedül ő tudott megfelelő felderítést végezni. Ha az oszmán sereg át tud kelni a folyón, akkor a kortársak szerint a helyzet reménytelen, a királynak és a seregének menekülnie kell – ez az egyetlen jó megoldás. Bár sokat vitatkoztak róla, sem a „Dráva menti csata” nem következett be, sem a hadsereg és a király nem kezdett el menekülni észak felé. Végül Mohácsot választották ki a csapatok gyülekezőhelyéül.

Brodarics így írja le a helyet: *„Mohács faluja vagy városkája eléggé ismert, mindenünnen hatalmas síkság veszi körül, amit sem domb, sem erdő nem szakít meg. Napnyugat felé Pécs, mint mondtuk, e vereség előtt eléggé jeles városa fekszik, északról a fent nevezett Bata, keletről a Duna kisebb ága, délről több mint négy*

5 Három évvel később, 1529-ben Szapolyai János ugyanitt kelt át a folyón, amikor Mohácsra ment és kézcsókra járult Szulejmán szultán elé: 1504–1566 *Memoria rerum. A Magyarországon legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete* (Verancsics-évkönyv). (Bibliotheca Historica). S. a. r., utószó, jegyz. Bessenyei József. Budapest, 1981, 36. A részlet újraközölve: *Örök Mohács*, 401.

4. ÁBRA. A MOHÁCSI-SZIGET KÖRNYÉKE A FORRÁSOKBAN EMLÍTETT FŐBB HELYSZÍNEKKEL

Köllöd (Kolút) = az a hely, ahol Tomori serege átkel a Duna főágán;

Baranyavár = a Karasica-patakon való átkelés helye; Kiskőszeg (Batina) = átkelőhely a Dunán, az oszmán hajóraj e hely közelében horgonyzott.

Alap: Magyarország vízzel borított és elöntött területei az ármentesítési és vízelvezetési munkálatok megkezdése előtt [B IX b 255] (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum). Szerk. Pap N.

*mérföldnyi távolságban a Dráva folyó, melytől Mohácsig részint szőlődombok, részint bizonyos mocsaras helyek húzódnak.*⁶

Tomori előtt két lehetőség állt, amikor – még augusztus 12-e előtt – megkapta a királyi parancsot, hogy csapatait vezesse vissza a Dunán át a bal partról a jobbra. Az első az volt, hogy a Battyán (Bezdán)–Kiskőszeg (Batina) dunai átkelőhelyet igénybe véve csapatait a Báni-hegy északi oldalára viszi, hogy a mai Karasica-patak mocsaras árterét „védműként” hasznosítva, elsáncolja magát és a patak átkelőhelyeit védi. Ez azonban szakítást jelentett volna korábbi taktikájával, ami arra épült, hogy az oszmán fősereggel szemben serege esélytelen. Ha a széles Drávánál nem tett kísérletet a török előrenyomulás megállítására, mennyire lett volna ésszerű ugyanezt megtenni ennél a sokkal keskenyebb vízfolyásnál? A Tomori hadmozdulatait értelmező szakírók közül azonban mégis többen erre a

6 Brodarics, Igaz történet. In: *Örök Mohács*, 312.

következtetésre jutottak. A megfontolás alapja legalább részben toponímiai volt: a Brodarics által emlegetett Krassó és a Karasica-patak között egyenlőséget tettek: úgy vélték, csak ez a víztest egyeztethető össze a krónikás beszámolójával.

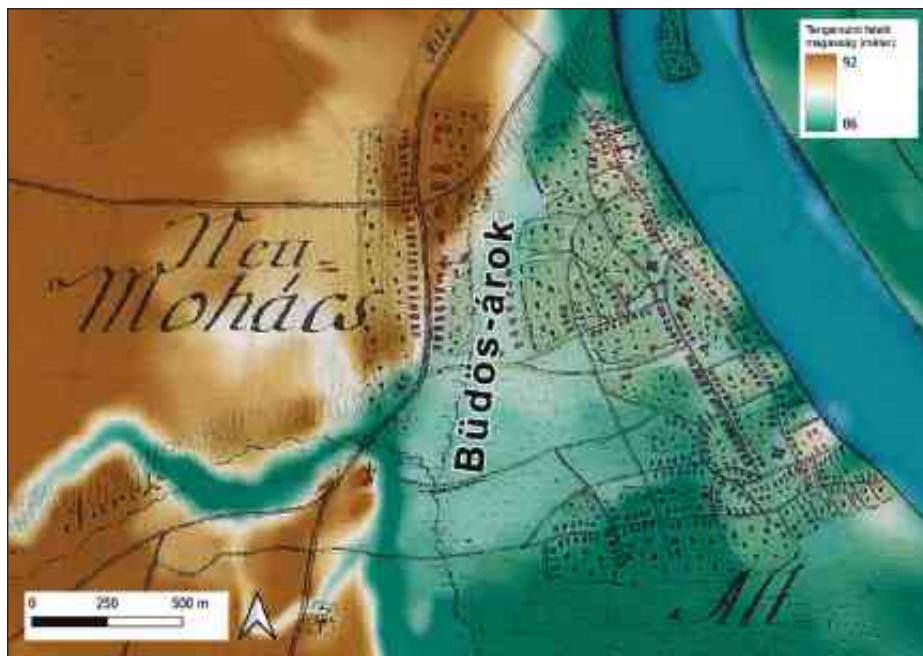
Mint kiderült, Tomori nem a Battyánnál (Bezdán) való átkelést választotta, hanem attól jó tíz kilométerrel északabbra, Köllédnél (Kolut) vonult át a Dunán, azaz a két ágra szakadt folyó itteni szélesebb fő ágán. Ennek előnye, hogy itt a folyóág medre konszolidált, átkelő- és kikötőhelynek is megfelelő. Így csapatai – a lovasok és a naszádosok is – a később Kölked mellett felvert királyi tábor helyével átellenben, a Mohácstól délre fekvő, Krassó nevű mocsár túlsó, délkeleti oldalán táboroztak le mintegy két hétig, a Duna főága nyugati oldalán, a szigeten. Ez a pozíció jól megfelelt korábbi megfontolásainak. Védett helyen volt, és ha Bátán a diétán úgy döntenének, hogy a sereg inkább visszavonul és nem lesz csata, akkor ideális hely a folyó és ártere nyújtotta védelem mellett északra vonulni. Végül azonban nem ez történt, hanem a tanácskozásokon hozott döntésnek megfelelően augusztus 27-én Mohácstól délre, a szigeten keresztül vezető utat használva, a nagyjából négy kilométerre lévő királyi táborhoz vezette csapatait.

MOHÁCS ÉS A KÖRNYEZŐ TERÜLETEK

Mohács város és a mohácsi csata helyszíneinek földrajzi értékeléséhez a Duna mentén három magassági szintet kell megkülönböztetnünk. Ebben a térségben alacsony ártérnek nevezzük területünkön a Duna 0 pontja (Mohácsnál 79,195 méter tengerszint feletti magasság) fölött 5–6 méterrel magasabban elhelyezkedő, tehát mintegy 84–85 méteres tengerszint feletti magasságú területeket. Ezt a szintet – az ármentesítés előtt – már a középvíznél kissé magasabb vízállásnál is elöntötte a Duna, tehát csak alacsony vízállásnál került szárazra. Az elmúlt évszázadok térképeinek tanúsága szerint az alacsony ártérrel többnyire mocsaras, nádas, vízállásos területek borították. Mind a Mohácsi-Duna keleti, mind a nyugati oldalán megtaláljuk. Itt jellemző gazdálkodási forma volt a fokokhoz köthető halászat és a gyűjtögetés (fokgazdálkodás). Magasabb részeit a nyári időszakban legelőként hasznosították. A szabályozások előtt nem létesítettek szállásokat ezeken a mélyen fekvő területeken.

A magas ártéri szintet a Duna 0 pontja fölé 8–9 méterre, azaz 87–88 méteres tengerszint feletti magasságra emelkedő térszínnek alkotják. Ide már csak a nagyobb árvizek idején kerülhetett víz. Az ártér magasabb szintje csak kisebb-nagyobb foltokban figyelhető meg Mohács környékén. Megtalálható részben a Mohácsi-sziget északi felén, illetve a Mohácstól délre fekvő területeken a holtágak belső oldalán, ahol olyan hatalmas ártéri erdők települtek rájuk, mint például a Béda-erdő vagy a Bók-erdő.⁷ Voltaképpen Mohács régebbi, Duna menti, keleti fele is egy magas ártéri kiemelkedésen fekszik. A város ősi magjának telepítő tényezői között több természetföldrajzi jellegűt is találunk. Az első maga a Duna itt folyó, akkor még keskeny ága, számos haszonvételi lehetőségével. Vele párhuz-

⁷ Erdősi-Lehmann, *Mohács földrajza*.

5. ÁBRA. MOHÁCS AZ ELSŐ KATONAI FELMÉRÉS TÉRKÉPÉN (1783),
DOMBORMODELL ALAPJÁN SZÍNEZVE

Jól látható az „Alt” (Régi) és „Neu” (Új) Mohácsot elválasztó egykori Duna-ág (Büdös-árok) mélyebb területe

zamosan az ármentes teraszon fut a buda–eszéki országút. De miért pont a Duna partjának ezen a szakaszán épült ki a környék legnagyobb part menti városa? Azért, mert ott fekszik a város, ahol a Duna meredeken leszakadó magasabb partja lealacsonyodik, és a magasabb teraszfelszín, valamint a folyó közé beékelődik egy alacsonyabb, magas ártéri terület. Ez még többnyire árvizektől mentes felszín volt, ami jellegénél fogva megkönnyítette a hajókra való berakodást, a kompokhoz való le- és feljutást. Ettől délebbre az ármentes terasz már eltávozik a folyótól, így a széles, mocsaras ártér lehetetlenné tette az átkelést.⁸ További természeti adottság, hogy a város magas ártéren fekvő, régi magját egy egykori Duna-ág mélyebb területe választja el a nyugati, magasabban fekvő felétől. A beépítetlen mélyebb terület jól látszik az első katonai felmérés térképén (8. ábra) is, amelynek kapcsolódó leírásánál ezt olvashatjuk: „...a Rókus-kápolna, amely az Új Mohácsról az Ó-Mohácsra vezető úton fekszik és a mocsaras pataknál emelt kis töltés a palánkra [in der Plank] támaszkodik, szilárd anyagból épült.”⁹ Korábban ez a víz védte a várost nyugat felől, ahogy az Ottendorf 1663. évi térképén is jól

8 A Bédai-Duna ugyan 900 méterre megközelíti Kölkedet, de a falu és a folyó között erősen mocsaras térség feküdt a szabályozások előtt. Dél felé a következő kikötési, átkelési lehetőség a Karasica túlszárnyán, Kiskőszegen, vagyis Batinánál van.

9 Első katonai felmérés col. 12. sect. 33. Baranya megye; T. Mérey, *Baranya megye települései*, 109.

látható. Nyomvonala a Sokác-révtől ma is követhető a Bajcsy-Zsilinszky, Tomori, Tompa Mihály utcákon keresztül. Ismerjük ennek a mocsaras vízfolyásnak a nevét is, amely elválasztotta egymástól a két városrészt: Büdös-árok (5. ábra). A mai Gólya utcai forrásból eredt, dél felé folyva a Bég-patakba torkollott, majd vize onnan a Kölked felé eső ártéri területekre jutott.¹⁰

Mohácstól délre a magas és az alacsony ártér jelentősen kiszélesedik a Duna és az ármentes terasz között. A Duna nyugati oldalán fekvő mocsaras öblözetek 19. század eleji állapotának szemléletes képét láthatjuk a Dunántúl egyik katonai szempontból feltérképezett leírásában: „A mohácsi és a kölkei mocsár Mohácsnál kezdődik és Izsépig tart. Ez nagyrészt vizes rétekből áll, amelyeket káka és nád nőtt be. Kis tócsákkal van tele és vizesárok tagolják. A közepén van egy szárazabb terület, ahol kis magaslaton Kölked falu áll. Ennek csak a szélein van kis kaszálható rész. Ezt a mocsarat a Duna esetenként teljesen elönti. Csak aszályos nyarakon száradnak ki egyes részei és télen fagy be teljesen. Ez a mocsár egyébként csak két ismert úton járható, nevezetesen Mohácstól Kölkedig, és Dállyoktól Izsépig de csupán nagyon száraz időben és csak gyalog vagy könnyű közlekedési eszközökkel [leichten Fuhrwerk]. Ennek a fentnevezett mocsárnak terjedelme közel egy négyszögmérföld. Ahhoz, hogy ezt a területet használhatóvá lehessen tenni, a Duna jobb partján végig gátat kell emelni, amely a legnagyobb vízállásnak és jeges árnak is ellent tudjon állni.”¹¹

Napjainkban az ártéri területek vízmentesítését a folyó nyugati oldalán a mohács–darázsi belvízrendszer végzi, amely Mohács város és a magyar–horvát országhatár között fekvő holt Duna-ágakkal átszótt területen helyezkedik el. Területe 56,8 km², és négy önálló belvízöblözetből áll, úgymint a Mohács-Kölkei-, a Vizslaki-, a Bédai- és a Geréchéti-öblözet, amelyekhez a Karasica-öblözet csatlakozik.¹²

A Mohácsi-szigetnek teljesen önálló és sajátos vízrendszere volt és van. A korábbi századokban a hajdani Duna-medrek legmélyebb, fenéki részén a magas talajvízállás miatt mindig maradt valamennyi víz az év legnagyobb részében. Ezeket a patak vagy kisebb folyó szélességű csatornákat nevezte el a nép fokoknak. A sziget területét egy egészen nagy kiterjedésű csatornarendszer hálózta be, mely egyrészt levezette a fölösleges vizeket a Dunába, másrészt pedig szükség esetén a Duna fő medréből vizet juttatott az alacsonyabb fekvésű területekre. Ezzel a fokrendszerrel tehát komoly lehetőséget biztosítottak a rét- és legelőgazdálkodás, de a halászat számára is.¹³ Napjainkban csak a Margitta (Mohácsi)-szigeti belvízelvezető csatornarendszer feladata a terület vízmentesítése. Fő csa-

10 Baranya megye földrajzi nevei, II. 457.

11 Österreichisches Staatsarchiv K VII. k. 116. Topographische Beschreibung des westlichen Theils von Ungarn zwischen der Donau und der Drau. I. Abtheilung 3-ten Ternion. „Gedrängte Beschreibung der Flüsse, Seen, Sümpfe und Moräste, dann der bestehenden und Projectirten Canäle. Militärische Bemerkung”, T. Mérey Klára, A Dél-Dunántúl földrajza katonaszemmel a 19. század elején. Pécs, 2007, 100–101.

12 Magyarország hidrológiai atlasza. I. Folyóink vízgyűjtője. 9. A magyarországi Duna-szakasz és kisebb mellékvizei. Budapest, 1962, 175–176.

13 Andrásfalvy Bertalan, Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítések befejezéséig. (Tanulmányok Tolna megye történetéből, 7.) Szekszárd, 1975.

tornája a Karapancsai-főcsatorna, mely kanyargós ágaival átszeli a sziget nagy részét észak-déli irányban. A Duna és a Ferenc-csatorna között elterülő belvíz-rendszer területe 288,9 km² kiterjedésű (tehát a sziget nagyobbik felét öleli fel). Szeremlei-, Baracskai- és Karapancsai-öblözetből áll.¹⁴ A 19. század végétől ennek az összefüggővé tett vízelvezető rendszernek a részét képezi a Riha-tó is. Kialakulását illetően morotvató, tehát a hajdani Duna egyik nagyobb kanyarulata közelebből nem meghatározott idővel ezelőtt elgátolódva lefűződött.¹⁵ Ez a kialakulási mód egyben meghatározza kifli- vagy sarlószerű alakját is. Azt, hogy mind a mai napig fennmaradt és nem jutott a morotvatavak általános sorsára, a feltöltődésre, annak köszönheti, hogy a sziget nyugati oldalának jó részéről a mohácsi Fertős-csatornán, a Simon-, Szamóc- és Sáros-fokokon, valamint a Riha-csatornán át ide folynak le a vizek. Ezek szerint maga a tó képezi az úgynevezett nyugati főgyűjtő szerepét, azaz élő vízfolyás maradt mind a mai napig, ahonnan a hajdani Lög- és Konyica-fokokon, melyet ma Karapancsai-főcsatornának neveznek, jut le az egész terület vize a Ferenc-csatornába.

A magas ártértől karakteres peremmel válik el a 90-100 méter tszf. magasságban fekvő, ármentes teraszfelszín. Ez a szigeten nem található meg, de Mohács környékén a Dunától, illetve a magas ártértől több kilométer szélesen húzódik nyugat felé a Bár-Lánycsók-Nagynyárad-Majs félköríves dombvonalig. A pleisztocén végén, mintegy 10–15 ezer éve a Mohácsi-sík a már említett félköríves vonal mentén megsüllyedt. Erre a felszínre rakta le az ősi Duna 20-22 méter vastag, kavicsból és folyami homokból álló hordalékát, majd a 9-12 méter vastagságú mocsári lösz is. Ezután a pleisztocén végén vagy az óholocénban a sziget területe kezdett el süllyedni, ezért a Duna bevágta medrét az így már relatíve magasabban fekvő hajdani üledékébe, és a korábbi Duna-ágak oldalazó pusztító munkájával létrehozta a mohácsi terasz 6-7 méter magas, karakteres peremét.¹⁶ Az ármentes, jó termőképességű talajjal borított mohácsi teraszt ma már főleg szántóföldi művelésre használják. A korábbi évszázadok térképein azonban megfigyelhetjük, hogy a teraszt átszelő kisebb patakok sekély völgyeiben itt is voltak vízállásos, nedves területek, amelyeket korábban főleg legelőként hasznosítottak. A patakok szabályozása révén a mocsaras helyek kiterjedése mára jelentősen lecsökkent. Az ármentes teraszon futottak a környék fontosabb útvonalai is – többek között a Duna menti évezredes hadi út –, melyeken a közlekedést csak a vizenyős patakmedrek zavarták meg.¹⁷

Napjainkban a teraszon három kisebb vízfolyás folyik keresztül. A Csele-patak északon, csak rövid szakaszon vágja át magát a Dunáig. Medre többnyire mélyen bevágódott a teraszfelszínbe. A teraszon Lánycsók felől átfutó Bég-patak vizét a falutól nem nagy távolságra egy északkeleti irányba futó mesterséges medderrel a Jenyei-árokba vezették. Így mintegy mesterségesen lefejezték a város

14 Magyarország hidrológiai atlasza, I/9. 181.

15 Ez a lefűződés a 16. században vagy azt megelőzően történt, ugyanis ismertek olyan feljegyzések, hogy a 16. században még volt hajózási összeköttetés a Riha és a Mohácsi-Duna között.

16 Erdősi-Lehmann, *Mohács földrajza*.

17 T. Mérey, *Baranya megye települései*, 107–113.

belterületének délnyugati csücskén is áthaladó Bég-patak völgyét. Most mind a két, rendezett medrű patak vize a város belterületének északi peremén ömlik a Dunába. A terasz legnagyobb vízfolyása a Majs, Nagynyárad és Sátorhely közötti területen több ágból eredő Borza-patak, amely ma már erősen kanalizált. Vizét nagyrészt mesterséges csatornákon keresztül egyenesen dél felé vezetik, ahol Baranyakisfalud mellett torkollik a Karasicába. Ebbe vezették bele a Nagynyárádtól induló Lajmér-patak vizét is, ezért annak korábbi, Kölked felé vezető medrét beszántották.¹⁸

A KERESZTÉNY HADSEREG TÁBORAI: MOHÁCS, „KRASSÓ MELLETT”, KÖLKED

A keresztény sereg táboraival kapcsolatban több írott forrás áll rendelkezésre, amelyekből meglehetősen összetett kép rajzolódik ki. Mohács városa fontos szerepet töltött be a csata előtti készülődésben. Brodarics arról tudósít bennünket, hogy ide érkeztek a szállítóhajók, és a király is a pécsi püspök mohácsi, Duna-parti házában töltött több napot, míg a magas vízállást kihasználva be nem futottak a táborozási felszerelést szállító hajók. A csapatok a város körüli száraz helyeken táboroztak, elsősorban dél felé, az eszéki út mentén. Ugyanő tájékoztat arról is, hogy a csata előkészületei során Tomori tábora egyesült a királyi sereggel Mohács alatt.¹⁹ Istvánffy azt írja, hogy a tábor Mohácstól délre, két-háromezer lépésre állhatott,²⁰ míg a pápai követ, Antonio Giovanni da Burgio Mohács mellettinek²¹ írja le.

Utóbbi szeptember 5-én arról tájékoztatott,²² hogy a csata után az oszmánok Mohácsra vonultak, ahol előtte a tábor volt. Egy német újságcikk a szekerekkel

18 Erdősi-Lehmann, *Mohács földrajza; Magyarország hidrológiai atlasza*, I/9.

19 Ennél a szövegszakasznál Kardos Tibor és Kulcsár Péter fordításai jelentősen eltérnek. Kardos szerint (Brodarics, *Igaz leírás*, 41.): „Így a következő napon a mi táborunk és a kb. fél mérföldre levő másik tábor Mohács alatt egyesült, azonban mégis olyanformán, hogy még ott sem keveredtek a mieink azokkal, hanem hagytak egy kis helyet a mi és az ő táboruk között”, míg Kulcsár (Örök Mohács, 315.) ezt a részt így adta vissza: „Így másnap körülbelül fél mérföldnyire Mohács alatt táborunk találkozott az övékkel, úgy azonban, hogy mi velük nem keveredtünk, hanem a két tábor között kis távolság maradt...” Vö. Szentpétery Imre (Brodarics *históriája a mohácsi vészről*. Ford., bev., jegyz. Dr. Szentpétery Imre. Budapest, 1903, 37.) fordításával: „Így azután másnap táborunk egyesült az ő táborokkal, körülbelül fél mérföldnyire Mohácstól, de úgy, hogy a mi katonáink nem vegyültek össze velük, mert a két tábor között egy kis térség maradt.” Úgy véljük, a csatát megelőzően több kisebb-nagyobb táborról beszélhetünk Mohács környékén, ahol az egyes beérkező seregestek foglalhattak helyett. A táborozást azonban dinamikus folyamatként képzeljük el, amelynek a csata előtti közvetlen végkifejlete volt a nagyobb táborok összevonása a harctér közelében, de attól biztonságos távolságra.

20 Istvánffy Miklós, A magyarok történetéből, 1622. In: *Örök Mohács*, 457.

21 Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele Jacopo Sadoletto pápai titkárnak. Buda, 1526. augusztus 25. In: *Örök Mohács*, 122.

22 Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele Jacopo Sadoletto pápai titkárnak. Pozsony, 1526. szeptember 5. In: *Örök Mohács*, 131–132.

védett tábornak szintén Mohács mellé tette.²³ Paolo Giovio 1531-ben azt írta kortárs források alapján, hogy a tábor a Dunától egy nyíllövésnyire állhatott.²⁴

A logisztikai szükségletek, az ivóvízigény kielégítése,²⁵ valamint a terep adottságai határozhatták meg a táborozás helyeit. A Duna-partot, ahová a hajók érkeztek, továbbá ahol az átkelőhely volt, valamint ahonnan a jelentős ivóvízmenyiséget ki kellett nyerni, minden bizonnyal táborokkal kellett biztosítani, ahogy a térség stratégiai fontosságú útjait, illetve kereszteződésüket is. Úgy véljük, hogy a táborok a terep természetes tagoltságát követve a mohácsi Duna-parttól az északi út mentén dél felé sorakozhattak a csatát megelőző készülődés idején. Erről tanúskodik Brodarics leírása is, aki szerint északi irányba tartó menekülése közben egy feldúlt táboron haladt keresztül. Az augusztus 29-e előtti napokban elképzelhető, hogy részben az oszmán lovasság megjelenése és támadásai miatt is egykeztek a táborokat Mohács alatt összevonni.

A Duna-part Mohácsnál

6. ÁBRA. MOHÁCS A DUNA MELLETT MAXIMILIAN BRANDSTETTER 1608-AS FESTMÉNYÉN²⁶

23 Német újságlap, 1526. In: *Mohács*, 131.

24 Paolo Giovio, Krónika a törökök viselt dolgairól, 1531. In: *Mohács*, 159.

25 A vízellátás problémáiról árulkodik, hogy a csata előtti napokban kutakat létesítettek, mert a török portyázók zaklatásai miatt veszélyessé vált a tábor elhagyása. Jozsef ha-Kohén, Franciaország és az Oszmán Birodalom uralkodóinak krónikája, 16. század második fele. In: *Örök Mohács*, 409.; Paolo Giovio, Krónika a törökök viselt dolgairól. In: *Mohács*, 159; Habsburg-ház dicsőségtükre, 1559. In: *Örök Mohács*, 397.

26 Az akvarellt korábban ismeretlen mester 17. századi alkotásának tartották. Lásd: Vass Előd, Mohács város hódoltságkori történetének török forrásai. In: *Baranyai helytörténetírás. A Baranya*

Brandstetter festményén (6. ábra)²⁷ többféle hajótípust látunk a mohácsi Duna-parton kikötve vagy a folyón úszva. Az oszmán uralom idején az oszmán dunai flottilla egyik kikötője itt, Mohácson volt.²⁸ Egy 1733-as leírás szerint azonban a Kis-Dunán (Mohácson) nem volt nagy hajóforgalom: „... a lefelé tartó hajók ritkán jönnek ide, hanem inkább a Mohácsi-sziget másik oldalára, a Nagy-Dunára mennek.”²⁹ A források szerint tehát a mohácsi kikötő a későbbi időszakban sem játszott túl jelentős szerepet, mert a hajózás leginkább a szélesebb, mélyebb keleti ágon folyt. A városnak a csata idején még nem volt erődítménye, azt csak az 1560-as években építették az oszmánok. A város azonban 1526-ban is fontos volt, a térség központja, hiszen itt volt a Duna átkelőhelye. Ide érkeztek a Budáról és Bécsből érkező teherhajók, valamint Tomori hadihajói délről.

Milyenek voltak ezek a hadihajók? A 16. században a hajóknak számos típusa volt, és többféle néven ismerték őket. A legelterjedtebb magyar dunai hadihajó a hegyes orrú, lapos fenekű, 23-24 méter hosszú, 4,5 méter széles, 1,1 méter merülésű naszád volt. Ezeket általában 18-20 evezős mozgatta, de létezett egy aránylag kisebb, úgynevezett félnaszád is, amelyet 10 evezős hajtott.³⁰

Hasonlókat találunk az oszmán-török hajók között is. Mivel azonban az oszmánok elsősorban a Földközi-tenger uralmára törekedtek, sokkal nagyobb és változatosabb hajóflottával rendelkeztek, így tisztán vitorlás (*yelkenli* vagy gálya típusú hajók), illetve evezős és vitorlás meghajtású (*çektiri*) hajókkal. (A folyami hajózás és a hadviselés követelményei miatt valószínűleg az utóbbi típust hozták magukkal az 1526-os hadjáratra). Az evezős, *çektiri* típusba tartozó hajók két csoportra oszlottak, a nagy flottahajókra és a keskeny flottahajókra.³¹

A nagy flottahajók a *baştarda*, a *kadırga* (gálya), a *kalyata* és a *firkate* (fregatt). A *baştarda* és a *kadırga* túl nagy volt a Dunához. Az oszmán gálya 42-43 méter hosszú volt, 350 fős legénységgel, a *baştarda* még ennél is sokkal nagyobb. A *kalyata* (lásd velencei *fusta*) 32-34 méteres hajó volt, ágyúkkal és 220 fővel rendelkezett a háború alatt. A kisebb *firkate* – amelyet gyakran használtak a folyókon

Megyei Levéltár Évkönyve 1976. Szerk. Szita László. Pécs, 1976, 15–48; Sudár Balázs, Török fürdők a hódoltságban. *Történelmi Szemle* 45:3–4 (2003) 213–263. Az alkotó Maximilian Brandstetter, aki konstantinápolyi utazása során készítette a képet, naplója egyik illusztrációjaként. Ezt az bizonyítja, hogy a Jajczay János által az akvarell hátoldalán említett, Mohácsról szóló leírás megegyezik Brandstetter ismert naplómásolatának Mohácsról írt szövegével. Lásd: Jajczay János, Törökkori Mohács. *Élet és Tudomány* 24:32 (1969) 1490, 1524–1525; lásd még Karl Nehring, Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel. *Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok* (1606). München, 1983, 96–97.

27 König Frigyes – Pánya István, A mohácsi török palánkvár. In: Kósa Pál (szerk.), *Várak, kastélyok, templomok. Évkönyv 2018*. Kökény, 2018.

28 Vass, Mohács város hódoltságkori történetének török forrásai.

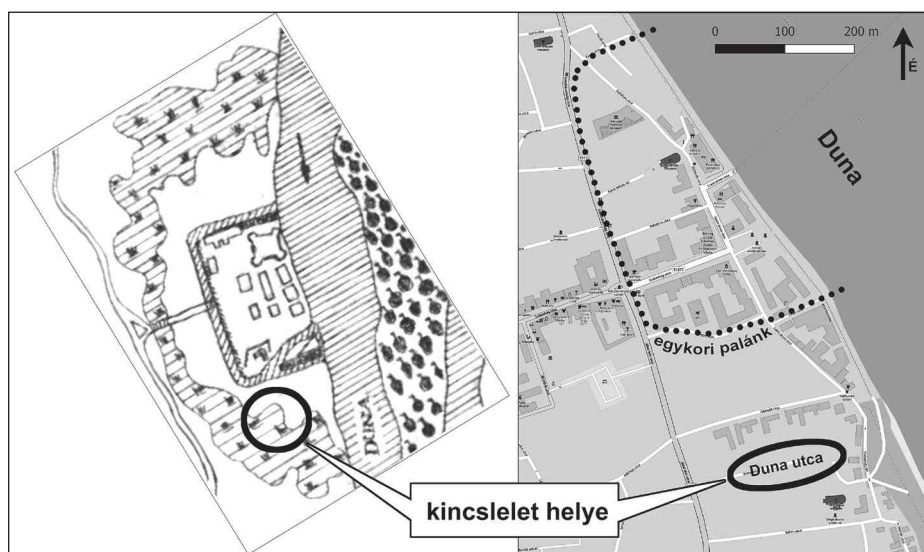
29 Fricsy Ádám, A pécsi klérus birtokainak telepítésügyi összeírása 1733-ban. In: *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 1978*. Szerk. Szita László. Pécs, 1979, 169.

30 Szentkláray Jenő, *A dunai hajóhadak története*. Budapest, 1885; Csonkaréti Károly – Benczúr László, *Haditengerészek és folyamőrök a Dunán*. Budapest, 1997.

31 İdris Bostan, *Ottoman Maritime Arsenals and Shipbuilding Technology in the 16th and 17th Centuries*. Foundation for Science and Technology and Civilisation, 2007, 12., [https:// muslimheritage.com/uploads/Ottoman_Maritime_Arsenals.pdf](https://muslimheritage.com/uploads/Ottoman_Maritime_Arsenals.pdf). Részletesebben lásd: İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teskilatı. XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*. Ankara, 1992, 14–29.

– fele akkora volt, mint a *kalyata*, és 80-100 fős legénység fért rá.³² Ezek a legkisebb hadihajók gyorsak, manőverezhetők és könnyen kezelhetők voltak, ezért használták őket a kalózok. A nyugati forrásokban *brigantin* néven ismerték. A források 1526-ban említik e két utóbbi hajótípust. A keskenyebb flottahajókat – amelyek az 1526-os hadjáratban a török hajók nagy részét teheték ki – hadihajóként és szállítóhajóként egyaránt használták. Ezek közé tartozott a *karamürsel*, részben hadihajó, részben szállítóhajó, a *şayka*, amelyről a törökök azt hitték, hogy magyar eredetű, az *işkampoye*, amelyet üzenetküldésre használtak, valamint az *üstüaçık*, *aktarma* és *çekeleve*, amelyet szállításra és őrzőjáratra egyaránt bevetettek.

Az írott források mellett régészeti jelenségek is megerősítik a Mohács környéki táborozást. Elmondható, hogy a mohácsi Duna-part egyedi adottsággal rendelkezett, így joggal feltételezzük, hogy az 1526-os műveletekben is fontos szerepet töltött be. Hogy mennyire fontosat, azt egy kincslelet jelzi leginkább, melynek előkerülési helyét térképi ábrán jelöltük (7. ábra). Ez a mohácsi Duna utcában (egykori Kálvin-köz), 1969-ben került elő. A két korszakban talált 45 ezer ezüstdénárt a múzeumba bevételező Kiss Attila régész számolta meg. Az érmék részben II. Lajos-korabeliek, és az eddigi vizsgálatok a mohácsi csatával hozták összefüggésbe őket. Olyan helyről kerültek elő, amely a korban nem a városon belül volt: a várost övező ároktól délre, mintegy 100-120 méter távolságban ásták el őket. Valószínűsítjük, hogy ezt az igen jelentős mennyiségű és kiváló minőségű érmékből álló készpénztömeget hadi kiadásokra szállították a helyszínre, és minden bizonnyal egy ott felállított sátorban ásták el a táborozók.

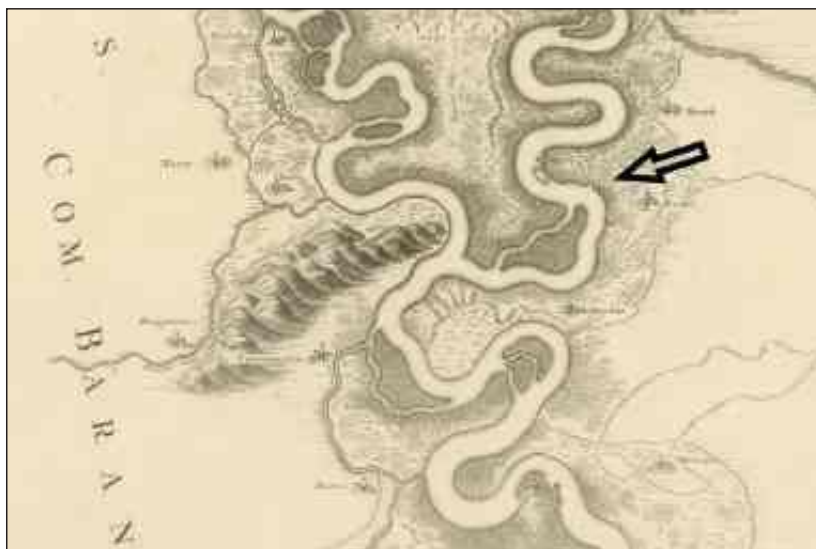
7. ÁBRA. A MOHÁCSI DUNA UTCÁBAN (KORÁBBAN KÁLVIN-KÖZ) TALÁLT KINCSELET HELYE OTTENDORF 1663-AS TÉRKÉPÉN ÉS AZ OPENSTREETMAP JELENLEGI ÁLLAPOTÁT MUTATÓ TÉRKÉPÉN

32 Bostan, *Ottoman Maritime Arsenals*, 12–13.

Tomori tábora a Krassó mellett

A Tomori-féle hadsereg – miután Kölldnél (Kolut) átkelt a Dunán – a Krassó mocsara közelében táborozott. A csapatok augusztus 12–13. körül érkeztek ide. Az eredetileg 3000 lovasból és 40 naszádból álló sereg más déli nemesek bandériumaival kiegészülve ekkorra 5000-6000 főre duzzadt. „És éppen ezen a szakaszon volt nem messze Moháctól egy víz, vagy inkább mocsár, amit ezért pocsolynak is, folyónak is nevezhetünk, a lakosság Krassónak hívja, amelyen túl Tomori öt-hatezer lovasa táborozott részben azok közül, akik kezdettől vele tartottak, részben akik később Perényi Péterrel és másokkal érkeztek hozzá, ezeket a király parancsa szerint a Duna túlsó partjáról az innensőre vezette át, hogy a királyi sereggel egyesüljenek. Miután tehát vezértársával együtt elfoglalta a táborhelyet Mohács közelében, és Gnoienski előírása szerint gondosan fölállította a tábort is, kijelölve mindenkinek a maga állását, Perényi Péterrel visszatért övéihez, akik azon a vízen túl álltak táborban, hogy azokat is, ha rá tudja beszélni őket, a királyi táborba vigye magával.”³³

A kölledi átkelő (8. ábra) azért játszhatott fontos szerepet Tomori hadműveleteiben, mert több előnyt is ötvözött. Jelentőségét és állandó használatát jól mutatja, hogy egy kisebb erődítmény épült a védelmére a Duna főágának bal partján. Állandóságának és hasznosíthatóságának az lehetett az oka, hogy – amint a domborzatmodell is elárulja – a folyó medre itt konszolidált, partja nem mocsaras, hanem száraz, az átkelés pedig könnyű. A 40 hadihajó itt ki tudott kötni és a király parancsának megfelelően csapatokat tudott szállítani. Ugyanakkor, ha –

8. ÁBRA. A KÖLKED MELLETTI VÁR HELYE AZ ÁTKELŐNÉL MARSIGLI TÉRKÉPÉN (1696 KÖRÜL)

Mappa generalis in qua Danubii fl. Caetium montem inter et B... S 80 – Nyomtatott térképek. – No. 1/1–19. (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára). A nyíl mutatja az átkelőhelyet a folyón

³³ Brodarics, Igaz történet. In: *Örök Mohács*, 312.

amire nagy esély volt – a bátai tanácskozáson a visszavonulás mellett döntöttek volna, a hadsereg visszatérhetett volna a folyó bal partjára, és folytathatta volna menetelését tovább, észak felé.

A királyi tábor Kölkednél

A király parancsára a csapatokat augusztus 27-én Mohács alatt fél mérfölddel, azaz négy kilométerrel egy nagyobb táborba vonták össze (4. ábra). Ez a terület ma Kölked falu mellett fekszik. A csata előtti végső táborozási helyről több forrás is beszámol. A táborat a „*táborverő, a lengyel Gnoienski*”, a zsoldoscsapatok egyik vezetője állította fel, akinek képességeit nagyra értékelték. „*A királyi tábor helyéül a mocsár melletti sík és nyílt mezőt jelölték ki. Az enyhén emelkedő domb megakadályozta, hogy lássák az ellenség táborát. Az erődítmény gyanánt körbeállított szekerek mintegy falat alkottak, a tábor tehát külsőleg olyan volt, mint egy fallal övezett város. A törökök táborát szemközt, a hegy lábánál verték fel.*”³⁴

Ide érkeztek Tomori, Perényi Péter és más nemesek is kisebb csapatokkal. Ezek a délvidékiek nem szívesen hagyták el korábbi helyüket: „*Tomori saját táborába ment, melyről mondtuk, hogy a közelben állt, és ott nagy nehezen elérte embereinél, hogy egy kissé hátrahúzódjanak, és hagyják magukat egyesíteni a királyi sereggel.*”³⁵ Miután elhagyták korábbi táborukat a Krassó mellett, „*...másnap körülbelül fél mérföldnyire Mohács alatt táborunk találkozott az övékkel, úgy azonban, hogy mi velük nem keveredtünk, hanem a két tábor között kis távolság maradt.*”³⁶ Úgy tűnik, hogy e sereg egyes vezetői megpróbálták megtartani a különállásukat, mivel az írott források némi feszültségre utalnak a királyi táborban lévő egységek vezetőivel.

AZ OSMÁN-TÖRÖK TÁBOROZÁS HELYEI: BARANYAVÁR/PAPASZ IRMAGI, MAJS, „A CSATATÉRTŐL ÉSZAKRA”

Az oszmán hadsereg, miután a hónap közepén átkelt a Dráván, augusztus 28-án a Karasica-pataknál, Baranyavár közelében táborozott. Az oszmán hajóraj a közelben, Kiskőszegnél (Batina) horgonyzott (4. ábra).

Augusztus 29-én délre a Karasica melletti táborból az Ibrahim nagyvezír vezette ruméliai csapatok a Borza-völgyéhez értek, és kora délután megkezdték a táborozást (11. ábra). Brodarics ezt így írta le: „*Velünk szemben színházi nézőtér formájára hosszan elnyúló domb húzódott, melyen túl a törökök császára ütötte fel táborát.*”³⁷ Velius beszámolója megerősíti ezt: „*A törökök táborát szemközt, a hegy*”³⁸

34 Caspar Ursinus Velius, A mohácsi csata, 1530 körül. In: *Örök Mohács*, 353.

35 Brodarics, Igaz történet. In: *Örök Mohács*, 315.

36 Uo.

37 Brodarics, Igaz történet. In: *Örök Mohács*, 318.

38 Valójában egyetlen látványos kiemelkedés van a területen, a Mohácsi-síkságot nyugaton lezáró tereplépcső, mely Nagynyárad és Majs között, illetve Majstól délre tovább húzódik.

lábánál verték fel. A kettő között két mérföld³⁹ távolság volt... Az enyhén emelkedő domb⁴⁰ megakadályozta, hogy lássák az ellenség táborát.” A tábor helye így egyértelműen beazonosítható a majsi alluviális kúpnak a medence pereme előtt elterülő sík területeként. A csata éjszakáján a szultán ide vonult vissza a sátrába éjfél körül. A csata másnapján, augusztus 30-án a szultán táborát áthelyezik északabbra, a csatatéren túlra, Mohács közelébe, ahol majd négy napot tölt. Itt végezték ki – a szultán sátra előtt – augusztus 31-én az 1500, más forrás szerint 2000 keresztény hadifoglyot.

AZ ÖSSZECSAPÁSOK HELYSZÍNEIT LEÍRÓ TÖRTÉNELMI FORRÁSOK FÖLDRAJZI TARTALMA

A csata környezetére vonatkozó megállapítások elsősorban Brodarics István krónikáján alapulnak, amely a legrészletesebb és leghasznosabb információkkal szolgál a kutatás számára. A térség földrajzát szemléletesen, érzékletesen írja le. A rendelkezésre álló egyéb írásos dokumentumok azonban fontos információkkal egészíthetik ki Brodarics leírását, továbbá bizonyos pontokon meg is erősíthetik azt. Másrészt azokról a helyszínekről, amelyeket a kancellár nem látogatott meg, vagy amelyekről csak másodkézből származó információkat említ, más résztvevők beszámolóit pontosabbak lehetnek.

9. ÁBRA. BOZUK KILISZE (BUZIGLICZA) GÉTA (KETU) KOLOSTORÁNAK ROMJAINÁL ÉS A MOHÁCS, VALAMINT A MERSE ÉS MAJS FELÉ VEZETŐ UTAK KERESZTEZŐDÉSÉNÉL

Universum dominium Siklossiense... (1700)

39 Két olasz mérföld, azaz mintegy 4 kilométer.

40 Kölked felől a majsi tereplépcső, a „hegy” felé tekintve egyetlen hosszúkas, alacsony kiemelkedés, a Sátorhelyi-hát van, amely mintegy 5-6 méter magas és a mögötte elterülő térséget kisebb mértékben kitakarja.

Utak

Az oszmán sereg délről, a Karasica-patakon át érkezett a Mohácsi-síkságra. Csapataik felvonultatására a római hadi utat használták. A török krónikás, Lutfi pasa leírásából tudjuk, hogy ezután egy nehéz, mocsaras területen keltek át, amelyet ő Papasz irmaginak (*Papas ırmağı*) nevezett.⁴¹ Az átkelőhely Baranyavárnál volt.

A mohácsi csata egyik földrajzi sarokpontja, hogy – Pecsevi beszámolója szerint – az oszmán erők Bozuk kiliszénél (*Bozuk kilise*) kétfelé váltak. Ez a név törökül romos templomot/romtemplomot jelent. Úgy tűnik, hogy ez a hely a gétai kolostor maradványa.⁴² Az oszmán hódítás után a helyet – a török elnevezés után – Buziglicának nevezték. Egy 1700-ból származó térképen a kolostor romjai és a szóban forgó útkereszteződés látható, Géta (Ketu) mellett (9. ábra). Innen a főerők tovább nyomultak északra, míg Báli és Hüsrev bég lovassága nyugatnak fordult, hogy majd északnyugatra kanyarodva Bácsfalu térségében a keresztény sereg mögé kerüljön.⁴³ A főszereg a síkság keleti oldalán az egykori római hadi út vonalát követte, Báli és Hüsrev serege pedig a magasabb teraszok (Merse, Majs) útjait használta.

A hadsereg megosztásának a katonai megfontolásokon kívül földrajzi okai is voltak. A Mohácsi-síkság keleti oldala eredetileg magasabb volt, a nyugati oldal később töltődött fel. A dombvidékről a síkságra kelet felé áramló vízfolyások lassan feltöltötték hordalékukkal a völgyek előtti területeket, de szét is terültek, kiterjedt mocsaras, vizenyős, lápos területeket hozva létre. Látható, hogy a Majs keleti oldala előtti alluviális kúpot, északon és keleten nedves, mocsaras területek, délen pedig lápok veszik körül. Kelet felé a vizek aztán jól definiált medrekbe térnek vissza, ami jelentősen megkönnyíti a rajtuk való átkelést. A rómaiak a síkság keleti részén építették a hadi utat, mert ez volt a legstabilabb terület. A nyugati oldalon, az alluviális hordalékkúp kivételével, nedves időben nehéz volt átkelni. Lehetséges, hogy csak a száraz évszakban volt járható. A síkságtól nyugatra, a medence peremének magasabb fekvésű területein ismét jól lehetett

41 *Török történetírók*. I–II. Ford., jegyz. Thúry József. Budapest, 1893–1896, II. 14.

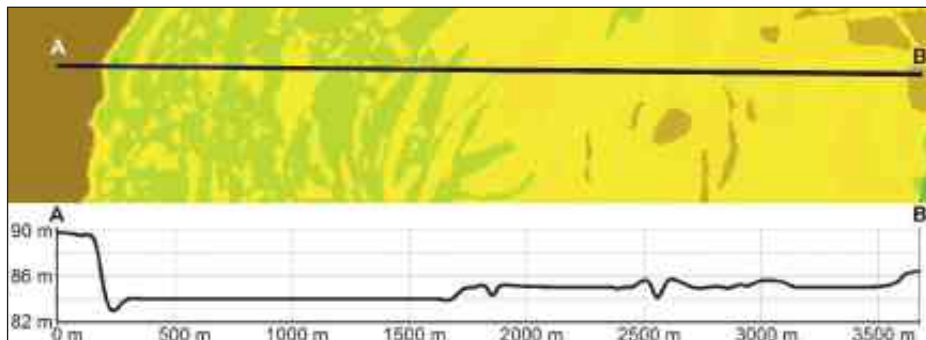
42 Pecsevi krónikájának nyomtatott szövegében a *Pusu kilisesi* (jelentése: Leshely temploma) alak szerepel: Ibrahim Pecsevi, Krónika, 1648 előtt. In: *Örök Mohács*, 466, 475. Valószínűnek tartjuk, hogy az elnevezés valójában a *Bozuk kilise* névből származik, és Géta kolostorának romjaihoz kapcsolódik. A Buziglica név tehát a török szó szlávósított formája. Buziglica Géta és Dályok között található. Korabeli helyének azonosítására vannak támpontjaink. Majs település 1772. évi mezőgazdasági térképén Pusziklitza a gétai magaslattól [Getta] északra, Udvarról délre látható (*Charten von der ka[mmer]al Ortschaft Mays...* Magyar Nemzeti Levéltár [= MNL] S 11-N.o. 830:43.). Az első katonai felmérésen (1783) a Pusaklicza w. h. (w. h. = Wirtshaus = csárda) felirat közvetlenül a Baranyavárról Mohácsra tartó főútvonal mellett helyezkedik el, Udvarról mintegy 2,5 km távolságban délre, Dályoktól pedig 3 km távolságban nyugatra. A második katonai felmérésen (1858) ugyanitt, a már szintén feltüntetett Géta pusztától keletre a Buziklicza P. (P. = puszta) és a Buziklicza Wald (Wald = erdő) jelenik meg. Ezen a helyen a harmadik katonai felmérésen (1880) a J. H. Buziglica (J. H. = Jagdhaus = vadászház) és a Buziglica-Wald tűnik fel.

43 Lánycsók közelében feltárták a mohácsi csata során elpusztult Bácsfalu maradványait. Papp László, A mohácsi csatahely kutatása. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1960*. Szerk. Domбай János. Pécs, 1961, 202.

haladni, így ott is volt út, de ideális messze nem volt, mivel a rajta áthaladóknak a domságból eredő vízfolyások által kivált völgyekbe kellett leereszkedniük, és a magas vízszint nyilvánvalóan megnehezítette az átkelést. Aztán újra fel kellett mászni a medenceperem szélére, és így haladni tovább, egészen (Nagy)Nyárádig.

Az oszmán főserég gyalogsága és tüzérsége ezért a síkság keleti oldalán nyomult előre, míg egyes lovas egységek Báli és Hüsrev bégek vezetésével a nehezebb nyugati utat követték. A buziglicai elágazás (9. ábra) ezért különösen fontos, és jól szemlélteti, hogy a főserégnek miért is kellett a síkság keleti felén fekvő hadi utat használnia.⁴⁴ Az oszmánok így jutottak el a csataterre.

A „mocsár”, azaz a Vizslaki-rét

10. ÁBRA. A MOCsÁR KERESZTMETSZETE A VIZSLAKI-RÉT MAGASSÁGKÜLÖNBségeit mutatja

Brodarics a következőképpen írta le a csata helyszínét: „Ezen a helyen – mint imént írtuk – nagy és széles mezőség húzódott, melyet erdő, cserjés, víz, domb sehol sem szakított meg, mindössze balra, az említett hely és a Duna között volt egy mocsaras és iszapos víz, sűrű náddal benöve, ahol később sokan odavesztek.”⁴⁵ Brodarics mellett egy cseh forrás is arról számolt be, hogy közvetlenül a csatater mellett mély mocsár húzódott. Az oszmán-török krónikások közül Kemálpasazáde szintén megjegyzi, hogy a csata a Duna mocsarától nyugatra zajlott. Mindhárom forrás egybehangzóan arról tudósít, hogy a csata után sok keresztény pusztult el ebben a mocsárban.

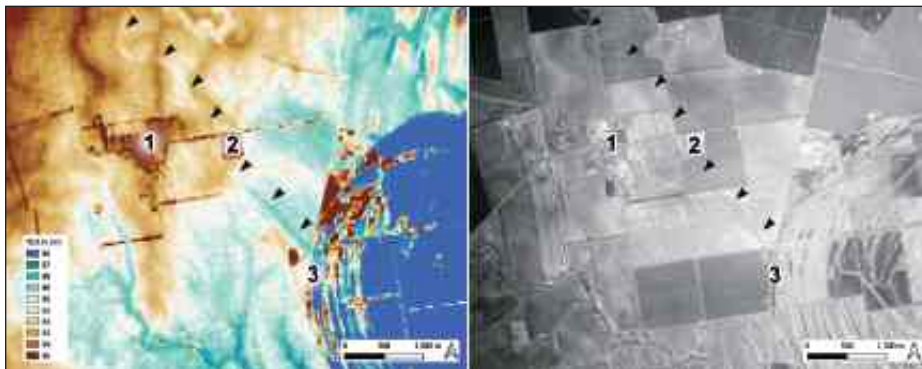
A források állóvizet említenek iszappal, mocsárral és náddal. Ezek a jellemzők illenek is a Duna jobb partján lévő mocsaras területre, az úgynevezett Vizslaki-rétre. Annál is inkább, mert nyugati peremét egy 4-6 méter körüli meredek beszakadás zárja le (10. ábra). Ezt a jelentős szintkülönbséget az említett cseh forrás jól szemlélteti, amikor így fogalmaz: „Sokan a mocsárban süllyedtek el, egyik

44 A főserég és a Báli-féle lovasság között nagy kiterjedésű vizesedések húzódtak. A Sátorhelytől nyugatra, Majstól északkeletre fekvő kiterjedt vizes élőhelyet a 19. században csapolták le, míg a Majstól délre fekvő mocsaras terület lecsapolása csak az 1950-es években fejeződött be.

45 Brodarics, Igaz történet. In: *Örök Mohács*, 317–318.

*a másik után esett bele.*²⁴⁶ A kötet hadirégészeti fejezetében olvashatjuk, hogy ezen a területen a 20. század elején, vízelvezető csatornák kimélyítése során sok embercsontot figyeltek meg.

Mély árok

11. ÁBRA. „MÉLY ÁROK” VAGY „VÖLGY”, EGY ŐSI FOLYÓMEDER A CSATATÉREN

Jelkulcs: 1 = Sátorhely község; 2 = emlékpark; 3 = Törökdomb. A nyilak a „mély árkot” mutatják.

Alap: EU Copernicus GLO-30 DEM. Szerk. Gyenizse Péter

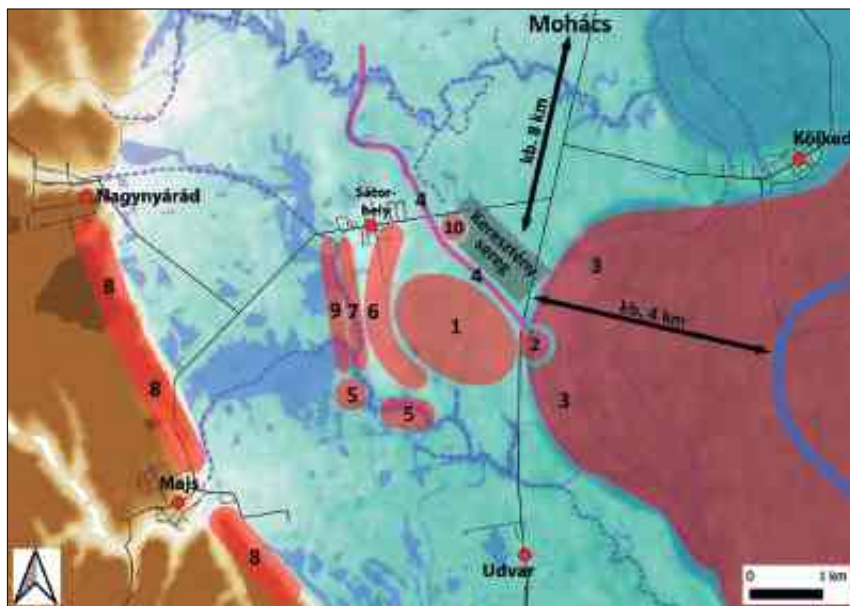
A dunai vizes élőhely, azaz a „mocsár” mellett meg kell említenünk egy másik környezeti elemet is, amely feltűnik a leírásokban. Ez egy árok vagy „völgy” a mocsár közelében, amely mentén a csata zajlott. Ez egy egykori folyómeder, amely az idők során feltöltődött üledékkel, és ma már szabad szemmel alig látható, de műszerekkel és távérzékelési módszerekkel könnyen azonosítható: Nagygyárádtól a síkságon át a mocsárig északnyugat–délkeleti irányban fut (11. ábra). A szóban forgó völgyről Brodarics a következőt írja: „...végre is, amikor már nemcsak félelem töltött be mindent, hanem ágyúfüst is, és már látni sem lehetett, a sereg nagyobb része kénytelen volt lehúzódni a völgybe, mely ama mocsaras víz mellett feküdt, miközben a hátramaradottak még mindig vitézül csatáztak az ágyúk előtt.”²⁴⁷ A több helyen is hangsúlyozott mocsár vagy mocsaras víz mellett volt tehát a völgy, amely, úgy tűnik, fedezéket nyújtott a keresztény katonáknak. Ezt a felszíni képződményt a cseh forrás is említi: „Mások is mondták nekem, akik alig tudtak elmenekülni, hogy egy mély árok húzódott keresztben, tele vízzel, és mellette a mély mocsár. Ó, milyen sok keresztény lelte halálát abban az árokban! [...] Az árok helyenként annyira megtelt emberekkel és lovakkal, mintha hidat építettek volna rajta.”²⁴⁸

46 Egy cseh úr levele a Santa Clara kolostor főnöknőjéhez, 1526. november. In: *Örök Mohács*, 210.

47 Brodarics, Igaz történet. In: *Örök Mohács*, 320.

48 Egy cseh úr levele. In: *Örök Mohács*, 210.

Az oszmán-török krónikás, Lutfi pasa ugyancsak beszámolt egy árokról, amely a mocsárból indult és átszelte a síkságot: „...egy kém hírül hozta, hogy a gyaurok azonkívül, hogy ilyen nagy számmal vannak, még egy nagy árkot is ástak, melynek egyik vége egy hegyig, másik pedig a Dunáig nyúlik, s melyen lehetetlen áthatolni.”⁴⁹ A szóban forgó árok vagy völgy nagyon különbözik a síkság aktív vízfolyásainak kanyargós völgyeitől. A közel 5 kilométer hosszú és 50-70 méter széles egykori folyómeder, amely kilométeres nagyságrendű, szelíd kanyarokban fut, a helyszínt távolról szemlélők számára ember alkotta medernek tűnhetett (11. ábra). Ráadásul a közvetlen közelében a keresztény seregek valóban végeztek földmunkákat. Ezt bizonyítja, hogy az 1960-as és 1970-es években feltárt tömegsírok eredetileg katonai célokra kialakított mélyedések lehettek. Ezek együttesen magyarázatot adhatnak arra, hogy a felderítők miért hitték mesterségesnek az árkot. A korszak történetírói, akik Brodarics krónikájára támaszkodtak, további forrásokkal és helyismerettel is rendelkezhettek. Közülük az amúgy helyi gyökerekkel rendelkező Istvánffy Miklós ugyancsak az „árok” vagy „völgy” fontosságát hangsúlyozta: „Lovasaink egy része a völgybe húzódott, mely a domb és egy, a közelben levő mocsaras tó között volt...”⁵⁰

12. ÁBRA. A CSATATÉR FŐBB ELEMEI

- 1 = az összecsapások centruma; 2 = Hünkár tepesi/az oszmán győzelmi emlékmű;
3 = Vizslaki-rét; 4 = a „mély árok”; 5 = Földvár falu; 6 = Sátorhelyi-hát; 7 = az út a Borza-völgyben; 8 = „hegy”; 9 = erdő Földvár mellett; 10 = lövészok/tömegsírok

49 Lutfi pasa, Az Oszmán-ház története, 1550-es évek. In: *Örök Mohács*, 405.

50 Istvánffy, A magyarok történetéből, 1622. In: *Örök Mohács*, 457.

Brodarics István a csatatérrel kapcsolatban még két fontos földrajzi helyet említ, egy dombot és egy falut: *„Velünk szemben színházi nézőtér formájára hosszasan elnyúló domb húzódott, melyen túl a törökök császára ütötte fel táborát, a dombról kis falucska ereszkedett alá egy templommal, ennek Földvár a neve, ott helyezkedtek el az ellenséges lövegek.”*⁵¹ Az alacsony, íves domb a Sátorhelyi-hát volt. A falu helyét a Borzató-völgyében sikerült meghatározni, ahogy a kötet Földvárról szóló fejezetében olvashatjuk.

A Sátorhelyi-hát kitakaró hatásának vizsgálata

Brodarics csatatérről szóló leírásában, a keresztény sereg jobbszárnyán, egy másik völgy is feltűnik: *„Így szorongva és várakozva, mikor a nap már nyugatra hajlott, a völgyben, mely tőlünk jobbra húzódott a dombok alatt, föltűnt egy ellenséges hadoszlop, csendben vonulva, csak a lándzsahegyek árulták el.”*⁵² A török lovasság nem a fentebb említett, mocsár menti völgyben, hanem a Borza völgyében nyomult előre, ahol a lándzsahegyek láthatók voltak, mivel a terep által nyújtott fedezék itt 3-4 méter magas volt, amekkora errefelé a Sátorhelyi-hát.⁵³

A Sátorhelyi-hát érdekes szerepet játszott a csatában. A kancellár leírása szerint magukat a katonákat nem lehetett látni, az oszmán alakulat mozgását a lándzsák hegye és a rájuk világító napfény árulta el. A hadtest feltehetően egy alacsony domb mögött észak felé vonult. Ez az alacsony domb a sátorhelyi gerinc volt, amely csak néhány méterrel magasabb a síkságnál. A QGIS szoftver eszközével láthatósági elemzést végeztünk.⁵⁴ A keresztény sereg keleti, középső és nyugati részén három feltételezett lovas őrszemet helyeztünk el. Ezek szemmagasságát 2,5 méterben adtuk meg. A 13. ábra lila színű területei azokat a területeket mutatják, amelyeket a megfigyelők nem láthattak, mert az alacsony domb eltakarta őket. Megállapítható, hogy a Sátorhelyi-hát gerince a legtöbb helyen eltakarta a lovakat és a lovasokat a keresztény őrszemek elől, de a lovasok lándzsáinak hegye több helyen a gerinc fölé nyúlhatott. Egy másik területtel összehasonlítva a helyzetet a Majs és Nagynyárad környéki dombok közötti völgyek túl mélyek, a lovasok lándzsáinak hegyei nem is látszódhattak volna ki belőlük.

A csatájának antropogén elemei: keresztény lőállások a csatatéren

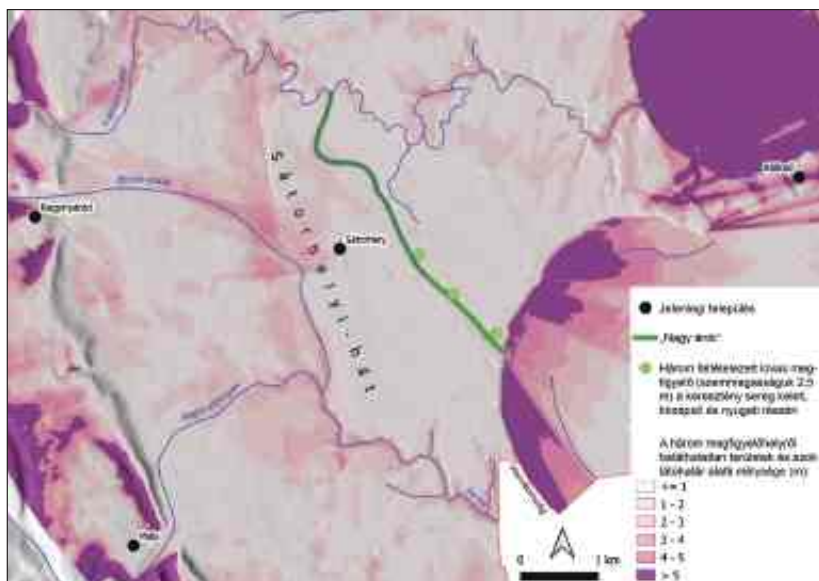
A mohácsi csatához kapcsolódó legjelentősebb leletet Papp László régész tárta fel az 1960-as évek elején. Az ásatás során Sátorhely településtől keletre két tömegsírt találtak. A 450. évfordulós megemlékezésekre készülve a helyi közösség kezdeményezésére emlékparkot alakítottak ki a tömegsírok körül. Ezt követően

51 Brodarics, Igaz történet. In: *Örök Mohács*, 318.

52 Uo.

53 Gyenizse Péter – Pap Norbert – Kitanics Máté – Morva Tamás, A mohácsi csata helyszínének pontosítását célzó beláthatósági vizsgálatok eredményei. In: Molnár Vanda Éva (szerk.), *Az élet és gyakorlat találkozása a térinformatikában*. X. Debrecen, 2019, 101–108.

54 Zoran Čučković, Depth below Horizon: New (Old) Functionality for QGIS Viewshed Analysis, 2018, <https://landscapearchaeology.org/2018/depth-below-horizon/>.

13. ÁBRA. LÁTHATÓSÁGI VIZSGÁLAT EREDMÉNYE A MOHÁCSI-SÍKSÁGON
Szerk. Gvenizse Péter

további három tömegsírt találtak.⁵⁵ Az öt tömegsírban ezer és kétezer közötti, csatában elesett katona nyugszik. Különleges alakjuk és egymáshoz viszonyított helyzetük miatt felvetették, hogy a sírokat eredetileg lőállásként áshatták ki, és csak később használták őket sírként. Az öt mélyedés szerkezeti egységet alkot a fentebb azonosított „árokkal”, az egykori száraz folyómederrel, mivel egy azzal nagyjából párhuzamos vonal mentén alakították ki őket.

A MENEKÜLÉS ÚTJAI

A csata utáni menekülés képe nehezen kibogozható. A kevés érdemi leírás miatt a lehetséges haladási irányokról megállapításaink inkább csak következtetéseken alapulnak. Az esetek túlnyomó részében csak azt tudjuk megmondani, hogy a hír mikor ért oda az egyes földrajzi helyekre, ugyanakkor a konkrét útvonalakat (a naszádosok kivételével, akik a folyón haladtak) általában nem tudjuk megrajzolni. A leszálló este és a kitörő vihar véget vetett a harcoknak, és a menekülés lehetőségét kínálta a túlélőknek. A Mohácsi-síkságot körülvevő, erdővel borított, dombvidéki terep a helyismerettel rendelkezőknek jó esélyt adott a túlélésre.

Brodarics kancellár a maga menekülési útvonaláról nem számolt be. Mindössze annyit tudunk, hogy eleinte északi irányba haladt, a feldúlt táboron keresztül, de további útvjáról nem árul el semmit. Mivel a csata kitörése után mintegy másfél órával távozott, a későbbi időszak eseményeiről, illetve mások menekülési történe-

55 Maráz Borbála, A mohácsi csatátér régészeti leletei. *Honismeret* 4:4 (1976) 23–25.

teiről vagy útvonaláról hitelesen nem is írhatott. Szeptember 6-án kelt levelében arról számol be, hogy a csata utáni hatodik napon ért Pozsonyba, előtte azonban, szeptember 4-én, elfogták a cseh zsoldosok.⁵⁶ Az ő menekülési iránya így végeredményben északi, de a hatnapos útba akár egy nagyobb kerülő is beleférhetett.

Czettritz Ulrich királyi kamarás északra menekült, de mivel előtte sikeresen átkelt a Duna mellékágán, útvonalának részben a Mohácsi-szigeten keresztül kellett vezetnie. Ugyanakkor mehetett a szigeten északra és Szekcsónél visszatérhetett a jobb partra, vagy átkelt Baracsánál a bal partra és onnan haladt északra, majd egy alkalmas helyen visszajött a Dunántúlra. 1526. augusztus 31-én, Neszmélynél találkozott a királlyal.

A budai udvarban Burgio pápai nuncius augusztus 30-án, éjfélkor szerzett tudomást a vereségről (de még nem a király haláláról),⁵⁷ tehát alig egy nappal később, mint ahogy a csata véget ért. A menekülők északi haladási iránya kétségtelen, de nem tudhatjuk biztosan, hogy a három lehetséges útvonal⁵⁸ közül melyiket használták.

Johann Fugger Velencében élő kereskedő egy Budáról, 1526. augusztus 31-én keltezett levélből értesült a csatavesztésről, de még az sem derült ki számára, hogy az melyik napon volt.⁵⁹ Egy szeptember 5-én, Bécsben keltezett levél alapján szerzett tudomást a király haláláról. Ez Burgióhoz hasonlóan az északi menekülési irányt (Buda, Bécs) alátámasztó információ.

A csatavesztés hírével Giovanni Aidebech kapitány öt sebesülttel együtt érkezett Bécsbe szeptember 2–3-án.⁶⁰ Úgy tűnik, a csata utáni negyedik-ötödik napon velük ért a hír a városba. A király haláláról nekik ekkor még nem volt tudomásuk.

Egy cseh forrás leírja egy szerencsés menekülés viszonyosságait Mohácsról Budára: „...de Albrecht úrnak még utána is nehéz dolga volt, mert fél mérföldre volt már a csatától, amikor lova összeesett és kidőlt alóla, mivel megsebesült. Úgy gondolta, ha ott marad, nem lesz biztonságban a töröktől. Aggódott a magyarok miatt is, és kérte a [vele tartó nemesurat], hogy maradjon mellette, de az nem akart, mert félt, és ellovagolt. Albrecht úrnak nem volt lova, és teljesen egyedül maradt, így ledobta a páncélját, és gyalog ment tovább. Isten azonban úgy akarta, hogy a nemesúrnak is megdőglött a lova, és alig negyed mérfölddel arrébb mégis csatlakozott hozzá. Azután, mivel Albrecht úrnak volt egy igen szép aranygyűrűje, vett rajta egy kis lovacskát, és még tíz forintot is ráfizetett, holott a lovacska egy fabatkát sem ért. Azon lovagolt, azután gyalog ment, miközben a nemesúr lovagolt, így értek Budá-

56 Brodaries István, Magyarország kancellárja Piotr Tomicki alkancellár püspöknek és Andrzej Krzycki przemysli püspöknek. Pozsony, 1526. szeptember 6. In: *Örök Mohács*, 137–138.

57 Antonio Giovanni de Burgio pápai követ levele Jacopo Sadoletto pápai titkárnak. Pozsony, 1526. szeptember 5. In: *Örök Mohács*, 131–132.

58 1. A Dunántúlon: Mohács–Buda a Cselén át, a hadi úton; 2. Főként a Dunántúlon, de kikerülve a török portyázókat: Mohács–Mohácsi-sziget–Szekcső–Buda; 3. Az Alföld felé kerülve: Mohács–Baracska–a Dunán északabbra átkelve–Buda.

59 Johann Fugger értesülései. Buda, 1526. augusztus 29–31.; Bécs, szeptember 5. (kivonat). In: *Örök Mohács*, 125.

60 Josef Estaierhez írt levél. Bécs, 1526. szeptember 2–3. In: *Örök Mohács*, 126.

2. táblázat. A csatavesztés hírének terjedése az 1526. augusztus 29. utáni napokban

	Mohácsot követően hová jut el a menekülő és/vagy a csata híre?	Mikor?	Az információ terjedése, illetve a menekülés valószínűsített útvonala
Az udvar értesül a vereségről (Burgio)	Buda	augusztus 30. éjfél	észak felé
Czettritz Ulrich	Neszmély	augusztus 31.	észak felé halad, de a kisebbik Duna-ágon átkel
Brodarics István	Pozsony	szeptember 4.	észak felé
Johann Fugger Velencében élő kereskedő értesülései	levél Budáról levél Bécsből	augusztus 31. szeptember 5.	északi
Giovanni Aidebech kapitány és öt-hat sebesült megérkezik	Bécs	szeptember 2–3.	északi
Albrecht Schlick gróf	Buda	szeptember 9.	északi irány, szárazföldön
Luca Corvato és Thomaso Ungaro lovaskatonák felderítő útja	Mágocs (Baranya megye) találkoznak sebesültekkel	szeptember 3-a után (talán szeptember 5.)	észak felé, szárazföldön
Lantieri velencei kereskedő	Babócsánál (Somogy megye) találkozik dél felől jött kereskedőkkel	augusztus 31.	nyugati irány
Domenico da Cividale és Jacomio da Cavali informálódása	Hosszúperesztég (Vas megye)	szeptember 1–2.	nyugati irány
Fazio di Savoia	Graz	szeptember 17-e (előtt)	nyugati irány
Radics Bosics, Bakics Pál, Filléres János, Fogarasi Ambrus, a dunai naszádosok és egyes menekülők	nem ismert	nem ismert	északi irány a Dunán felfelé

ra.”⁶¹ A forrás Albrecht Schlick grófnak (1486–1548) a mohácsi csatából való megmenekülését írja le. Ugyanakkor azon túl, hogy gyalog mentek és lovon, az útirány pedig észak volt, pontosabban nem adta meg az útvonalat. Úgy tűnik, hogy egyenesen tartottak Buda felé, és sikeresen meg is érkeztek. A történet további szála, hogy később Pozsony felé haladtak tovább.

Luca Corvato és Thomaso Ungaro lovaskatonák a friuli helytartótól szeptember 3-án kaptak megbízást, hogy derítsék ki, mi is történt Mohácsnál. A Baranya megyei Mágocs településen sok olyan sebesülten találkoztak, akik elmondták nekik a csatavesztés körülményeit.⁶² A lehetséges útvonalakat figyelembe véve a mágocsi menekültek esetében is leginkább az északi irányt feltételezhetjük.⁶³

61 Egy cseh úr levele. In: *Örök Mohács*, 213–214.

62 Agostino da Mula jelentése. Udine, 1526. szeptember 25. In: *Örök Mohács*, 163–165.

63 Mohács és Mágocs legrövidebb távolsága – útvonaltól függően – 60–70 km. Figyelembe véve a csata történéseinek több nappal későbbi észlelését, többféle útvonal is elképzelhető: nyugati és északi kerülőt is lehetségesnek vélünk. Ugyanakkor, mivel a forrásban sebesültekről van szó, ésszerű a legrövidebb útvonalat feltételezni.

Lantieri velencei kereskedő a Somogy megyei Babócsánál pénteken, azaz augusztus 31-én találkozott Zrin felől érkező kereskedőkkel.⁶⁴ Tőlük értesült a csatavesztésről. Babócsa Pécstől nyugatra fekszik a Dráva északi partján, de a Zrinből érkező kereskedők még délebből szerezheték ezt az információt, legfeljebb az előző napon. Ebben az esetben (tekintettel a szűk időkeretre) mindenképpen nyugati irányú menekülőkkel kell számolnunk, azaz biztosan voltak olyan túlélők, akik Pécs felé, majd a Dráván túlra menekültek.

Grazba szeptember 17-e előtt érkezett meg a hír a király halálának körülményeiről. Fazio di Savoia velencei kém számolt be levelében a hírt hozók információi alapján.⁶⁵

A Vas megyei Sárvár közelében fekvő Hosszúperesztegre egy itáliai beszámoló szerint viszonylag korán, szeptember elején jutott el a csatavesztés híre.⁶⁶ A forrás szerint a két jelentéstevő szeptember 2-án indult el a településről Itália felé. Az indulás előtt kapták a hírt a csatavesztésről. Feltehető, hogy egy túlélő érkezett a faluba. A közeli Bécsbe is csak ugyanekkor ért az első menekülő csoport. Az is a menekültek megjelenésének valószínűségét erősíti, hogy a király haláláról még nincs biztos tudomása a forrásnak, így az információ feltehetőleg nem Pozsonyból érkezett. Ez azt igazolhatja, hogy volt egy nyugati menekülési irány is.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a keresztény hadsereg hatalmas veszteségeket szenvedett, legalább 16-18 ezer katona halt meg a csatán. A gyalogságból kétezren maradtak, valószínűleg a könnyebb fegyverzetű magyar íjászok. A nasszadosok feltehetőleg egyáltalán nem szenvedtek veszteségeket. A nehézlövasság nagy része, részben azért, mert őket érintette a legközvetlenebbül a harc, részben pedig azért, mert sokkal nehezebben tudtak elmenekülni, ott pusztult el. A könnyűlovasság jelentős része megmenekült. A csatában részt vettek közül leginkább azok történetét ismerjük, akik az elithez tartoztak. Az ő haláluk vagy akár menekülésük alapján tudja az utókor megítélni a hadsereg többi részének a sorsát.

ÖSSZEGZÉS

A mohácsi csatára felvonuló két hadsereg útvonalát és a csata helyszíneit környezeti rekonstrukciós vizsgálatok elvégzése nélkül nem lehet értelmezni a táj, különösen pedig a vízrendszernek az elmúlt évszázadokban bekövetkezett alapvető változásai miatt. A rekonstruált táji viszonyok alapján a két hadsereg vezetői racionális döntéseket hoztak. A táborozások helyei, a felvonulási útvonalak, víztesteken történő átkelési helyek megválasztásában és a csata vállalásában is nagymértékben támaszkodtak a környezet nyújtotta előnyökre és hátrányokra.

64 Francesco Lantieri Antonio Lantierihez írt levele. Pettau, 1526. szeptember 3. In: *Örök Mohács*, 130.

65 Fazio di Savoia jelentése. Graz, 1526. szeptember 17. In: *Örök Mohács*, 155.

66 Domenico da Cividale és Giacomo da Cavali kanonokok beszámolója. Velencei Köztársaság, 1526. szeptember 13. In: Farkas Gábor Farkas – Szebelédi Zsolt – Varga Bernadett (szerk.), *„Nekünk mégis Mohács kell...” II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései*. Budapest, 2016, 182.

A MAGYAR ÉS AZ OSMÁN HADERŐ A MOHÁCSI CSATÁBAN

BEVEZETÉS

Az elmúlt évszázadban sok vita folyt a Mohácsnál megütköző hadseregek létszámáról, felszereléséről és a keresztény oldal győzelmi esélyeiről. Ahhoz, hogy világos képünk legyen, át kell tekintenünk a két oldal fegyveres erőinek szerkezetét és jellemzőit azokra az írott forrásokra támaszkodva, amelyek a hadjáratról, illetve azon belül a csatáról szólnak. Az alábbi fejezetben kísérletet teszünk egy koherens kép kialakítására úgy, hogy az évtizedek óta zajló vita álláspontjait is bemutatjuk. Ugyanakkor a téma teljes szakirodalmának ismertetése szétfeszítené jelen tanulmányunk kereteit.

A MAGYAR (KERESZTÉNY) HADERŐ

A Mohácsi-síkságon 1526. augusztus 29-én 29-32 ezer fős létszámú magyar, horvát, szerb, cseh, morva, lengyel és német harcos gyűlt össze. Ezek közül 16-17 ezer fő lehetett a lovasok száma, a többiek gyalogos katonák, tüzérek és naszádosok voltak.

De kik is adhatták ennek a keresztény seregnek a magját, akikhez a külföldi harcosok csatlakoztak? A korszakban a magyar király a szokásoknak megfelelően 1000 fős bandériummal rendelkezett, míg az uralkodó melletti hadjáratban a királyi tiszteknek (erdélyi vajda, székely ispán, horvát bán, temesi ispán) és az egyházi előkelőknek (érsekek, püspökök, egyes apátok, prépostok és káptalanok) általában 400 fős egész vagy 200 fős fél bandériummal kellett részt venniük.¹ A 15. század végéről név szerint ismerjük azt a több tucat világi előkelőt is, akik a királlyal és a főpapokkal együtt voltak kötelesek hadakozni. Közéjük tartozott

¹ Uladislai II. decretum a. 1498. Banderia archi-episcoporum, episcoporum, abbatum, praepositorum, capitulorum: et numerus equitum.; De regali banderio, et regiorum officialium. Articulus 20, 21. In: *Corpus Juris Hungarici: 1000–1526. évi törvénycikkek*. Budapest, 1899, 606. Az esztergomi érseknek két bandériumot (800 fő) kellett kiállítania, de volt néhány olyan egyházi személy is, akinek csak 50 vagy 100 lovast kellett felfegyvereznie. A király, a királyi tisztek és az egyházi előkelők által kiállítandó lovasok száma ekkor összesen 8950 fő volt.

a magyar királyt szolgáló rác despota, aki 1000 lovast és 1000 huszárt tartozott kiállítani.²

Az 1520-as évek első felének dekrétumai alapján azt is tudjuk, hogy a birtokosok minden tíz jobbágytelek után egy, legalább kopjával és pajzzsal vagy íjjal és tegezettel bíró lovast voltak kötelesek magukkal vinni a hadba. Magyarország néhány északi vármegyéje pedig – hasonló módon – puskás gyalogosokat küldött.³ A világi javakkal és birtokjogokkal bíró egyháziak kötelezettségei a birtokos nemesekétől lényegében nem különböztek.⁴ Az eddigiek mellett pedig ott voltak még a szintén „vérrel adózó” egytelkes nemesek is, akik gyalogsként vagy lovasként szolgáltak a hadban.⁵ 1526-ban azután a megnövekedett veszedelem és a hadjáratra való előkészület jegyében a királynak már az addig elvártnál is nagyobb létszámú bandérium fegyverben tartását írták elő. A főpapoktól, báróktól és a tehetősebb nemesektől a szokásosnál is nagyobb áldozatot vállalva kérték a csapatok (nehézlovakok, könnyűlovakok, puskások) kiállítását, illetve fejenkénti hadba vonulásra kötelezték őket. A hadi helyzetre való tekintettel végszükség esetén pedig királyi parancsra a jobbágyok fejenkénti vagy jól felfegyverzett ötöd-részbeli felkelését követelték meg.⁶

Amennyiben végigtekintünk a 15. század végétől a mohácsi csatáig terjedő időszak hadügyi törvényein, úgy jól látszik, hogy a hadba szállással, a kiállítandó katonasággal kapcsolatos intézkedések többsége lovasokat említ. Ezzel összefüggésben főként abban láthatunk időről időre egyfajta korrekciót, hogy a bevonuláshoz milyen legyen a nehézlovakok és a könnyűlovakok aránya. Az említettek közül is arra következtethetünk, hogy a késő középkori Magyar Királyság hadszervezetében a lovasság kiemelkedő szereppel bírt. Nem véletlen, hogy ehhez a fegyvernemhez igazították az 1526. évi csata helyszínválasztását is. Az ütközet helyét ugyanis úgy jelölték ki a vizek, fák és bokrok által nem tagolt mohácsi mezőn, hogy az lovasrohamra, sőt kifejezetten nehézlovas-támadásra alkalmas legyen.

A 15. század végi, 16. század eleji magyar országgyűlési dekrétumokban a lovassághoz képest a gyalogosokra vonatkozó utalások száma kevés. A mohácsi csatának van olyan magyarországi szakértője, aki ehhez kapcsolódva ki is emelte: „...a hadügyi szervezetet szabályozó törvényekből egyáltalán nem vezethető le,

2 Uladislai II. decretum a. 1498. De dominis baronibus, qui cum viris ecclesiasticis banderiatibus exercituare, seu militare tenebuntur. Articulus 22. In: *Corpus Juris Hungarici*, uo. 606, 608. A szerb despota, Beriszló István nem vett részt a mohácsi csatában.

3 Ex Ludovici II. decr. a. 1523. Domini, et nobiles de singulis decem sessionibus, unum equitem dare tenentur. Articulus 19. In: uo. 814. Lásd erről még uo. Articulus 31., 834.

4 Ex Ludovici II. decr. a. 1523. Exercituandi Spiritualium modus. Articulus 42. In: *Corpus Juris Hungarici*, uo. 820.

5 Ex Ludovici II. decr. a. 1523. Nobiles unius sessionis, exercituantium more, equestres, vel pedestres, ad expeditionem vadant. Articulus 20. In: uo. 814. Lásd még uo. Articulus 31., 834.

6 Ludovici II. decr. a. 1526. Rex, ad expeditionem se praeparet: et gentem paratam habeat; Belli onus solitum, quo majori poterunt apparatu; omnes assumere debent; Coloni, per singula capita assumantur in bellum; in extrema necessitate; Apparatum belli, quo majorem poterunt, levant. Articulus 8–11. In: uo. 842. Az ötöd-rész felkelését az adóköteles porták alapján számították.

*hogy miként állhatott 1526-ban már a magyar sereg fele gyalogságból.*⁷⁷ A megállapítást azonban finomítani szükséges. Először is nem tisztán magyar, hanem az oszmánok ellen harcoló olyan keresztény seregről beszélhetünk, amelyet a magyar korona alá tartozó katonákon túl főként csehek, morvák, lengyelek és németek alkottak. Ennek a keresztény seregnek kevesebb mint a fele, 12-13 ezer fő volt a gyalogság. Ebből mintegy 6000-7000 főt tehettek ki a cseh, morva, lengyel és német földről érkezők, a többit a magyar korona fennhatósága alá tartozó területekről érkezők adták. Mint látható tehát, azok, akikre a hadügyi szervezetet szabályozó említett törvények vonatkozhattak, nem a teljes seregnek, hanem csak a teljes gyalogságnak tették ki körülbelül a felét.

A lovasság és a gyalogság mellett a tüzérség is a keresztény haderő részét képezte. Az ágyúk öntése, karbantartása, szakszerű kezelése sokba került és nagy szakértelmet igényelt. Mezei csata esetén a lövegek harctérre történő mozgatása a földrajzi pozíciótól függően szárazföldön állati erővel vontatott szekereken, illetve vízen hajókkal történt, vagy éppen ahogy a mohácsi csatánál is, a kettő kombinációját alkalmazták. A mozgatáshoz szintén sok pénz és jó szervezés kellett. 1526-ban II. Lajos magyar és cseh király egyikkel sem állt jól. Az oszmánokhoz képest kevés ágyúja volt, ezek egy részét pedig csak közvetlenül a csata előtt hozták harcra alkalmas állapotba, míg másik részüket külföldről, Bécsből küldték segítségül. A csatára való készülődés ebben a dimenzióban meglehetősen szervezetlenül, lassan haladt. Ráadásul úgy tűnik, a keresztény oldalon nem is tulajdonítottak akkora jelentőséget ennek, mint az oszmán hadseregben.

A 15–17. századi törökellenes harcok egy sajátos természeti kihívása volt az, hogy Közép-Európa természetes útvonalain, a Dunán és mellékfolyóin is fel kellett tartóztatni az oszmán hódítókat, így jelentős hadiflottát kellett fenntartani. A déli szláv és magyar naszádosok sajátos társadalmi csoportot képeztek a folyók melletti városokban. A korszakban a létszámuk 1000-2000 fő között mozoghatott. Hajóik közé a naszád és a félnaszád tartozott, de voltak csónakjaik is. Öltözköik jellemzően a kalap, az ujjatlan zeke, a buggyos nadrág és a csizma volt. Ellátmányuk részét képezte a posztó is, amiből öltözködhettek. Nem kizárt, hogy egyesek közülük hordtak vértet, de fő védőfegyverük a pajsz volt, amelyet még evezés közben is a karjukra fűzve viseltek. Fontos fegyverük volt az ágyú. A vízi csetepatékban használt kézi tűzfegyverekkel kapcsolatos elvárás azonban merőben más volt, mint a szárazföldön. A dunai naszádosok sokáig idegenkedtek a puskáktól, jobban kedvelték az íjat. A kanócos elsütőszerkezet a vízen, nedves, párás, ködös környezetben nem volt praktikus. Így a puska, amit rendszerint közelharcban alkalmaztak, körükben csak akkor terjedt el igazán, amikor egyszerűsödött, könnyebben kezelhetővé vált a használata. Ezért az íjat a puska mellett egészen

77 B. Szabó János, A Magyar Királyság hadszervezete és hadserege (1490–1529). In: B. Szabó János – Fodor Pál (szerk.), *Új korszak határán. Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában. (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és Emlékezet)* Második, bővített kiadás. Budapest, 2022, 165.

a 16. század végéig használták. Szintén alapvető fegyvereik közé tartozott a kopja, a kard, a buzogány, a fokos és a csákány.⁸

A Magyar Királyság hadi potenciálja egyes számítások szerint a 16. század elején összességében 50-60 ezer fő lehetett.⁹ 1521-ben, az országot fenyegető oszmán hadjárat idején a külföldi segédcsapatokkal, illetve a déli határvidék parasztságával együtt egyes jelentések szerint több mint 70 ezer ember állt fegyverben.¹⁰ Ahogy azonban majd látni fogjuk, végül a Mohácsnál 1526-ban összevont haderő nagysága az említetteknel jóval kisebb, ennek nagyjából a fele lett.

AZ OSMÁN HADERŐ

A széles körű kutatásoknak köszönhetően az Oszmán Birodalom hadseregéről alapos ismeretekkel rendelkezünk.¹¹ Világos képünk van a hadszervezetről, az alakulatokról, valamint a hadsereg fenntartását lehetővé tevő pénzügyi struktúrákról is.

A 16. század elején az oszmán hadsereg gerincét a javadalombirtokkal (*timar, dirlik*) rendelkező szpáhik képezték. Ezek legnagyobb része karddal, dárdával, íjjal, nyilakkal, könnyű vérttel (páncélinggel), sisakkal felszerelt könnyűlovas katonára volt, míg egyesek közülük, elsősorban a tenger melléki részeken, a flottánál szolgáltak.

Az 1527–1528-as évben 27 868 timárbirtokost tartottak számon. A timárbirtokosok maguk, illetve az adományul kapott birtok jövedelmezősége alapján kiállított fegyveres kísérekkel együtt szálltak évről évre hadba. Ezek elvi létszáma különböző becslések szerint a korszakban együttesen 50-100 ezer fő között lehetett az egész birodalomban. Ugyanakkor ennek a hatalmas tömegnek egy része, főképp a szegényebb birtokosok, annak a területnek a védelmét látták el, ahol a birtokaik is voltak. Ennélfogva a hadjáratok idején a mozgósítás az említetténel csak szerényebb létszámra terjedt ki.

A hadsereg másik fő része a szultán udvari zsoldosserege volt (*kapıkulu ocakları*). Ez részben a janicsárokból, vagyis az elit gyalogságból, illetve az udvari

8 Szentkláray Jenő, *A dunai hajóhadak története*. Budapest, 1885.

9 Kubinyi András, Magyarország hatalmasai és a török veszély a Jagelló-korban (1490–1526). In: Zombori István (szerk.), *Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében*. Budapest, 2004, 117–146.

10 B. Szabó, A Magyar Királyság hadszervezete, 156.

11 Lásd pl. Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare, 1500–1700*. London, 1999; Gábor Ágoston, *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*. (Cambridge Studies in Islamic Civilisation) Cambridge, 2005; Uő: *Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güç*. İstanbul, 2012; Uő, *Firearms and Military Adaptation: The Ottomans and the European Military Revolution, 1450–1800*. *Journal of World History* 25:1 (2014) 85–124; Feridun Emecen – Erhan Afyoncu, *Savaşın Sultanları I–II. Osmanlı Padişahlarının Meydan Muharebeleri*. İstanbul, 2018; Pál Fodor, *The Military Organization and Army of the Ottoman Empire (1500–1530)*. In: János B. Szabó – Pál Fodor (eds.), *On the Verge of a New Era. The Armies of Europe at the Time of the Battle of Mohács*. (Mohács 1526–2026: Reconstruction and Remembrance) Budapest, 2021, 91–115 stb.

lovasság hat alakulatából állt. A janicsárok jellemzően a *devşirme*, tehát a birodalom keresztény családjaitól a szultán számára beszédett „gyermek- vagy véradó” révén kerültek a hadseregbe. Ezeket a gyermekrabszolgákat hosszú, többéves képzéssel készítették fel a katonai szolgálatra. A janicsárújoncokat a janicsár katonák kiöregedése vagy halála nyomán vették fel a testületbe. A janicsárok száma az 1524–1525-ös évben 9390, az újoncké pedig 4961 fő volt (összesen 14 351 fő). A mohácsi hadjáratot követő évben, tehát 1527–1528-ban a janicsárok száma 7886 főre, az újoncké pedig 3553-ra esett vissza (összesen 11 439 fő).

Jellegzetes ruhadarabjuk volt a hátrahajló lebernyeggel ellátott fejfedőjük. Fegyverzetükhöz leggyakrabban a könnyű páncéling, a szablya, a pajzs, a lándzsa és eredetileg az íj és a nyíl tartozott. Az 1440-es évektől egyre nagyobb arányban szerelték fel őket puskákkal is, II. Bajezid szultán mameluk háborúját (1485–1491) követően pedig kifejezetten hatékony kézi tűzfegyvereket kaptak. A szultán előtt áthatolhatatlan falat képeztek, de a legveszélyesebb helyeken, például a várostromoknál is rendszeresen bevetették őket.

Az udvari lovasság hat alakulata (*sipahi oğlanları*, *silahdar*, a bal- és jobbszárny *garib*, illetve a bal- és jobbszárny *ulufeci* alakulat) 1524–1525-ben összesen 5997, míg 1527–1528-ban 5088 főt számlált. Ezek a csapatok hat aga parancsnoksága alatt álltak, és magas zsoldot kaptak. Nemcsak a szultán személyét védtek, de például a birodalmi adók behajtásában is közreműködtek.

Az ágyúk elterjedésével megjelentek az oszmánoknál a tüzérek (*topçı*) és az ágyúszekereszek (*top arabacıları*), míg a fegyverkovácsok vagy fegyverművesek (*cebeci*) az udvari alakulatok fegyvereit gyártották, javították és szállították. Ezek létszáma 1524–1525-ben 1676, míg 1527–1528-ban 2162 fő volt.

Ezen a főbb alakulatokon kívül különböző eredetű kiegészítő alakulatok, katonaparaszti egységek is az oszmán állam rendelkezésére álltak. Az akindszik, azabok, jürükök, jaják, műszellemek, a balkáni vojnyukok, eflákok, illetve a dzse-rehorok összesen mintegy 40–45 ezer fős erőt képeztek a birodalom haderejében. Ezen túl a krími tatárok és a román fejedelemségek is kisebb csapatokkal, egyes becslések szerint körülbelül 3000 fővel csatlakoztak rendszerint az oszmán katonai vállalkozásokhoz. A mohácsi csata időszakában a birodalom váraiban állomásozó katonaság is jelentős volt: létszámuk meghaladta a 40 000 főt.

Egészében tehát 170–180 ezer főre tehető az oszmán haderő létszáma, de a teljes állomány jelentős részének folyamatosan voltak feladatai a birodalom határainak védelmében és a belső béke fenntartásában. A nagy hadjáratok idején, mint amilyen az 1526. évi is volt, csak kevesebb mint a haderő fele indult el: a Mohácsra felvonuló harcoló alakulatok létszámát mintegy 80 000 főre tehetjük.

A LOVASSÁGOK

A források közléseiből kirajzolódik a kép a Mohácsnál felsorakozott keresztény lovasság számára, összetételére vonatkozóan. Brodarics István kancellár, a csata szemtanú krónikásának leírása szerint II. Lajos körülbelül 3000 lovassal és gyalogossal indult el Budáról 1526. július 20-án, a tolnai gyülekezőhelyre, augusztus

6-án pedig mintegy 4000 lovassal érkezett meg. Itt várta már a királyt Báthori István nádor,¹² illetve itt csatlakozott hozzá többek között Szapolyai György szepesi gróf, Várdai Pál¹³ egri és Perényi Ferenc váradi püspök is. S bár Szapolyai, aki a csata társfővezére lett, azt híresztelte, hogy nagyszámú sereget hoz magával, végül, ahogy azt Brodarics leírása mellett Antonio Giovanni da Burgio pápai nuncius is megerősítette,¹⁴ a gyalogosai mellett mindössze 300 lovassal jelent meg. Ezek közül 200 fő nehézlovas, 100 pedig könnyűlovas volt. Tomori Pál kalocsai érsek, fővezér, a hozzá csatlakozó Perényi Péter temesi ispánnal, 5000–6000 lovassal az előbbiektől elkülönülten szállt táborba, majd csapatait Mohácsra vontatva vissza, egyesítve így a fő seregeket. A csata előtt néhány nappal jelent meg Batthyány Ferenc horvát bán is több előkelővel együtt – gyalogosain túl – 3000 lovassal, míg Aczél István pozsonyi várnagy 300, Erdődy Simon zágrábi püspök pedig kevésbé több mint 700 jól felfegyverzett katonát hozott magával.¹⁵ A felsoroltakon kívül többek között szintén a lovasok számát gyarapíthatták a személyükben jelen lévő más főpapok, illetve főrangú világiak is.

Felmerülhet persze az előbbiekből alapján a kérdés, lehetett-e jelentős eltérés a hadba szállásra vonatkozó rendeletek előírásai és a valóság között? A 15. század végi, 16. század eleji dekrétumokban igyekeztek meghatározni, hogy birtoka, vagyona mértéke szerint ki, mennyi lovat állítson ki. Arra is igyekeztek rászorítani a főpapokat és bárókat, hogy fegyvereseik jelentős részét nehézlovakok adják. Úgy tűnik azonban, hogy több egyházi és világi főúr sem az előírt számú katonával jelent meg Mohácsnál, sokaknál nem jegyezték fel, hogy fél vagy egész bandériummal érkeztek volna. Emellett bizonyos, hogy a nehézlovakok aránya is az elvárt alatt maradt. Felszerelésük nagy költsége miatt nem meglepő, hogy a keresztény lovasságnak összességében csak egy kisebb részét tették ki: a nehézlovakok száma 2000–2500 fő lehetett.¹⁶

12 Brodarics szerint a nádort a király küldte előre még a Budát követő második állomásról, Ercsiből.

13 Várdai végül nem vett részt a csatában, a király ugyanis Budára küldte.

14 Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele Jacopo Sadoletto pápai titkárnak. Buda, 1526. augusztus 13. In: B. Szabó János – Farkas Gábor Farkas (szerk.), *Örök Mohács: szövegek és értelmezések*. (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és Emlékezet) [a továbbiakban: *Örök Mohács*]. Budapest, 2020, 111–114.

15 Brodarics István, *Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről*, 1528. In: *Örök Mohács*, 316. Az idézett kötetben közölt fordítás szerint a zágrábi püspök nem 700, hanem 70-nél több lovassal jelent volna meg Mohácsnál, de ez hibás. Vö. Stephanus Brodericus, *De conflictu Hungarorum cum Solymano turcarum imperatore ad Mohach historia verissima. Oratio ad Adrianum VI. pontificem maximum*. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova, 6.) Ediderunt Petrus Kulcsár et Csaba Csapodi. Budapest, 1985, 47. Brodarics egyik korábbi fordításában a helyes 700-as szám olvasható: *Brodarics históriája a mohácsi vészről*. Ford., jegyz. Dr. Szentpétery Imre. Budapest, 1903, 53.

16 Brodarics arról tájékoztat, hogy a keresztény had második oszlopában állt „a király és a főemberek után a páncélos lovasok gyönyörű hadteste ezer vagy valamivel több páncélossal, mert a többi e fegyvernemhez tartozó lovas az első oszlopban szóródott szét.” Brodarics, *Igaz történet*. In: *Örök Mohács*, 317. Már ebből a leírásból arra következtethetünk, hogy a hadban a nehézfegyveres lovasok zömét tehetta ki ez a király mögött elhelyezkedő, valamivel több mint 1000 páncélos, az első oszlopban a gyalogosok és a könnyűlovakok mellett ennél csak kisebb számban lehettek. Más adatok is arra mutatnak, hogy a páncélos lovasok száma a valóságban alulmúlta azt a szá-

A páncélos lovasok egybevont „gyönyörű hadteste”, kevéssel több mint 1000 fő a második harcendben, közvetlenül a király és a főemberek mögött helyezkedett el. Ugyanitt a király sorában és a közvetlenül az uralkodó előtti és mögötti sorokban álló magyar, cseh és morva főemberek, illetve testőreik tekintélyes része is közülük került ki. Emellett szétszórva az első harcrendben is jelen voltak. Hogy a nehézpáncélosok meghatározó képét adták a csatának, és hogy a rohamuknak meghatározó szerepet szántak, azt nemcsak a keresztény, de a török források is megerősítik. Közülük Kemálpasazáde előbb a „tigristermészetű” magyarok azon szokásáról számolt be, hogy magukat és lovaikat tetőtől talpig páncéllal fedik, majd a nyílt mezőn *„egyszerre mindnyájan heves támadással bármilyen erős hadosztályra vetik magukat, áttörnek éppen úgy, mint a rohanó patak felszaggatja a hegy oldalát”*.¹⁷ Később pedig a harc eseményeinek taglalása közben írt az oszmán seregre támadó, acélba bújó, folyamként özönlő keresztény lovasságról.

A lovasok többségét azonban nem a nehézlovasság, hanem a könnyűlovasság, köztük a huszárok alkották, akik legfeljebb páncélinget és sisakot viseltek, illetve pajzzsal és többek között lándzsával és szablyával voltak felszerelve. Ennek a könnyűlovasságnak egy tekintélyes része gyors mozgásra, többféle feladatra is alkalmas volt, de képzetebb, jól felszerelt részüket akár zárt alakzatban is bevetették, ahogy az a mohácsi csatában is történt. Köztük ott voltak a törökkel szomszédos déli vármegyék harcedzett magyar és szerb fegyveresei, ahogy a horvát bán szlavóniai lovasai is. Ez a tömeg jelen volt mind az első, mind pedig a második harcendben.

Az első vonalban a jobbszárnyon tömörült a Batthyány Ferenc horvát bán alá rendelt szlavóniai könnyűlovasság, míg a balszárnyon Perényi Péter temesi ispán vezetése alatt kapott helyet a korábban Tomori Pállal és Perényivel a törökökkel Péterváradnál már megütköző és lassan ide visszavonuló lovasság egy része. Könnyűlovasok azonban, ahogy említettük, a második harcendben is álltak: egyrészt annak magját vették körül, másrészt eredetileg szintén itt helyezkedett el Ráskai Gáspár huszárkapitány a csapatával, akikre a centrumban elhelyezkedő király őrizetét, illetve szükség esetén a menekítését bízta.

mot, amelyet néhányan feltételeznek (4000 fő). Burgio pápai követ a király budai indulásakor mindössze 200 nehézfegyveres lovasról írt: Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele Jacopo Sadoletto pápai titkárnak. Buda, 1526. július 26. In: *Örök Mohács*, 94–97. Egy, a csatát megjárt német szemtanú az előbbivel összhangban számolt be arról, hogy *„a magyar királynak jórészt német nemesurai vannak az udvarában / és jó német fegyveresei / vértesei és mások / háromszázan lehetnek / ezekkel tartott a csatába”*. Új híradás: Hogyan esett meg a magyarországi csata a török császárral. Itt volt egy ember Bécsből, és utána megírta Ottingenbe, 1526. In: *Örök Mohács*, 222. Burgio egy másik jelentéséből úgy tudjuk, hogy az előzetes várakozásokkal szemben (5000 fő) Szapolyai György mindössze 1500 katonával, köztük 200 magyar módra felfegyverzett nehézlovassal csatlakozott a királyhoz a tolnai tábornál. Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele Jacopo Sadoletto pápai titkárnak. Buda, 1526. augusztus 13. In: *Örök Mohács*, 111–114. Ha számba vesszük a király és a főemberek mögött elhelyezkedő valamivel több mint 1000 páncélost, a király körüli sorokban lévő néhány száz főnyi előkelőt és testőrségüket, valamint az első oszlopban Batthyány Ferenc és Perényi Péter irányítása alatt szétszóró páncélos lovasokat, véleményünk szerint aligha kaphatunk a fent említett 2000–2500 főnél többet.

¹⁷ Kemálpasazáde, Mohácsnéme, 1526 és 1534 között. In: *Örök Mohács*, 327.

A csatáról fennmaradt keresztény és török források a keresztény oldalon elsősorban a lovasokat és az egyes lovasrohamokat emelik ki, a gyalogosokról kevesebb szót ejtenek. Bernardus Vapovius szerint „a lovasok nagy lendülettel csaptak össze a törökökkel; olyan nagy hévvel harcoltak itt, annyi vér folyt, hogy állítólag vérpatakok folytak a Dunába”.¹⁸ Istvánffy Miklós úgy tudta, hogy a „lovasaink egy része a völgybe húzódott, mely a domb és egy, a közelben lévő mocsaras tó között volt, hogy kikerülje az ágyúgolyókat, de a vezérek buzdítására ismét harcba bocsátkoztak...”.¹⁹ Az 1526. évi szultáni hadinapló arról emlékezett meg, hogy „az egyik csapat – mely tetőtől talpig nehéz vassal volt fődve, s vasnyársat tartott a kezében – az előtt puská- és ágyúgolyókkal teljességgel nem törődve, vakmerőn és félelem nélkül vágatott Ibrahim pasa ruméliai beglerbég felé”.²⁰ Dzselaalzade Musztafa hasonlóképpen arról írt, hogy „minden feslett erkölcsű gyaúr a lándzsáját egyenesen magasra tartotta volt, mikor azonban felénk rohantak, egyszerre lebocsátották, s a ló nyakára hajolva vágattak”.²¹

Az említett könnyű- és nehézlovas rohamokat végül az ágyútűz vagy az attól való félelem, de még inkább a janicsárok puskáiból leadott sortűzek törték meg. Akik a keresztény seregből tehették, menekülőre fogták. A gyalogosoknál jóval nagyobb esélye volt a túlélésre a lovasoknak, nem véletlen, hogy egyes leírások szerint több főúr, így Báthory István nádor, illetve Bánffy János királyi pohárnok is kidőlt lovaik helyett a familiárisaiktól kapott frissebb lovakon hagyták el élve a csatateret.²² Nem volt azonban mindegy a menekülés szempontjából az sem, hogy ki volt könnyűlovas és ki nehézlovas. Mivel a könnyűlovasok sokkal többen voltak a nehézlovasoknál, így számukat tekintve nagyobb volt a veszteségük. Arányaiban azonban a nehézlovasság súlyosabb csapást szenvedett el, mivel közülük az összecsapást túlélők is csak nehezebben, lassabban hagyhatták el csatateret, az üldözők pedig utolérték őket. Antonio Giovanni da Burgio már a csata után közvetlenül arról írt,²³ hogy a nehézlovasságnak csak kis része menekült meg, miközben egy 1526. szeptemberi hírszerzői jelentés²⁴ arról panaszkodott, hogy a könnyűlovasok nagyobb része túlélte a csatát, de ezek rosszabbak, mint a törökök, mivel sajátjaikat fosztogatják. Szintén itt hozhatjuk fel példaként egy cseh úr levelét, aki 1526 novemberében írta meg a csata történetét, belefoglalva három csehországi lovag, Albrecht, Albin és Stefan Schlick sorsát. A Schlick grófok közül Stefan jóval a csata előtt érkezett Mohácsra embereivel és felszerelésével. Albrecht és Albin később csatlakozott úgy, hogy fegyverzetüket és harci ménjeiket hátrahagyták a nagy sietségben. Mint kiderült, Albrechtnek és Albinnak

18 Bernardus Vapovius, Fragmentum Sigismundi, 1526 és 1535 között. In: *Örök Mohács*, 340.

19 Istvánffy Miklós, A magyarok történetéből, 1622. In: *Örök Mohács*, 457.

20 Az 1526. évi hadinapló. In: *Örök Mohács*, 245.

21 Dzselaalzade Musztafa, Az országok osztályai és az utak felsorolása, 1560-as évek. In: *Örök Mohács*, 415.

22 Istvánffy, A magyarok történetéből. In: *Örök Mohács*, 444–462.

23 Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele Jacopo Sadoletto pápai titkárnak. Pozsony, 1526. szeptember 5. In: *Örök Mohács*, 131–132.

24 Hírszerzői jelentés Magyarországgal kapcsolatban. Pettau, 1526. szeptember 20. In: *Örök Mohács*, 158–159.

éppen az volt a szerencséje, „...*hogy nem volt rajtuk páncél, és nem voltak nehéz harci ménjeik sem, különben nem tudtak volna elmenekülni...*”. Stefan azonban nehézfegyverzetében a mohácsi síkon halt hősi halált. A levél írója mindehhez azt is hozzátette, hogy „*egyetlen gyalogos sem menekült meg, senki, akinek nem volt lova*”.²⁵

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a sík területen az életben maradt könnyűlovasok könnyebben és gyorsabban tudták elhagyni a harcmezőt, mint a nehézlovasok. Ez utóbbiak nagy része odaveszett. Piotr Tomicki krakkói érsek összesen 4000 elesett lovasról tudott,²⁶ Brodarics a visszaemlékezésében pedig 3500-4500 lovaszt említett a veszteségek között.²⁷ Ha tehát hitelt adhatunk ezeknek az adatoknak, akkor a teljes keresztény lovasságnak nagyjából a negyede semmisült meg.

A három hadtestbe osztott oszmán seregben (ruméliai hadtest a balszárnyon, szultáni hadtest a centrumban, anatóliai hadtest a jobbszárnyon) a keresztényhez hasonlóan a lovasság volt a legjelentősebb fegyvernem. Az általunk közel 80 ezer főre becsült szultáni haderőből a lovasság létszáma körülbelül 57-58 ezer fő lehetett. A hadsereg felépítéséből, fenntartásából adódóan ennek a tömegnek a legnagyobb része timárbirtokos szpáhikból állt, akiknek fő tömege a ruméliai és az anatóliai hadtestben kapott helyet. Ezeknek a szpáhiknak és az általuk kiállított lovasalakulatoknak a létszámát összességében 45 ezer főre teszi a kutatás.²⁸

A szultáni hadtest elit alakulatai közül az udvari fizetett lovasság létszáma a csata előtti évben pár fő híján 6000 fő volt, a már fentebb említett hat egységbe szervezve; nem valószínű, hogy közülük 5000-nél többen bevonultak a hadjáratra. A csatában fontos szerepük volt, a szultánt védték a magyar lovasság meg-megújuló támadásaitól.

Kiemelhetjük Báli szendrői, illetve Hüsrev boszniai szandzsákbég határtérségből érkezett, több ezer fős szpáhi és akindzsi lovas alakulatait is a török balszárnyon. Báli bég ezek közül kiválasztott, válogatott csapatának nagy szerepe volt a keresztény tábor elpusztításában és talán a keresztény sereg hátbatámadásában is. Az akindzsiknek a mohácsi csatában végrehajtott hőstetteiről Kemálpasazáde is dicshimnuszot zengett, akik szerinte „*miután a hit ellenségeiből több ezret elejtettek, az életben maradtakat megfutamították. Az elsőket a pokolba küldték [...] a futókat pedig utolérvén, egy részüket elfogták, és rabszíjra fűzték, más részüket pedig levágták.*”²⁹ A krónikások túlzó adataitól eltérően a hadjáratra felvonult akindzsi számát 7000-8000 főre tehetjük.

Végül pedig meg kell említenünk, hogy ugyan a mohácsi csatában betöltött pontos szerepükről, pozíciójukról nem tudunk, de bizonyosan voltak a harctéren

25 Egy cseh úr levele a Santa Clara kolostor főnöknőjéhez. 1526. november. In: *Örök Mohács*, 208–209, 210.

26 A magyar hadsereg veszteséglistája Piotr Tomicki krakkói érsek és lengyel alkancellár iratai között, 1526. október. In: *Örök Mohács*, 185–188.

27 Egy 1526. évi veszteséglistában ezeknél nagyobb, 6000 fős adat szerepel: A mohácsi csatára vonatkozó veszteséglista, 1526. In: *Örök Mohács*, 218–220.

28 Ágoston, *War-winning*, 140–141.

29 Kemálpasazáde, *Mohácsnéme*. In: *Örök Mohács*, 331.

lovassal muszellel kíséretben alakulatok is. A már említett szultáni hadinapló ugyanis megőrizte, hogy a hadjáratban egy budai hídepítésnél néhány muszellel szandzsákbéget neveztek ki felügyelővé.

A GYALOGSÁGOK

A már említett cseh és morva gyalogosok a korszakban kiemelkedő harcértéket képviseltek. II. Lajos 1526 márciusában Ferdinánd ausztriai főherceghez és VIII. Henrik angol királyhoz írt sürgető leveleket, amelyekben gyalogság felfogadására kért pénzt, amelyet, ahogy fogalmazott, leginkább toborozni kell. Az uralkodó ugyanis „igen derék gyalogosokat” kívánt felfogadni a török ellen a Cseh Királyság területéről.³⁰ Végül a cseh, morva és lengyel katonákat pápai pénzen állították szolgálatba, amit Antonio Giovanni da Burgio magyarországi pápai nuncius intézett. A követ sűrűn írt jelentései alapján úgy tűnik, hogy csak nagy nehézségek árán sikerült katonákat és kapitányokat verbuválnia. Burgio június 18-án úgy fogalmazott, hogy „Öszentségének ötezer katonája van Magyarországon, hozzászámítva a Péterváradon lévő ezret...”³¹ Ez utóbbi 1000-ból 500 fő lovas, 500 pedig gyalogos volt. Mivel az utóbbiak szinte mindegyike elesett Pétervárad ostrománál, a mohácsi csatát nem számolhatunk 4000 pápai gyalogosnál többel. Ez az adat pedig határozottan összeesik a Brodarics István által lejegyzettekkel, amely szerint a csatát megelőző tolnai gyülekezőhelyen összesen 4000, minden tekintetben kiválóan felszerelt, pápai zsoldon fogadott gyalogos sorakozott fel. A kancellár szerint közülük is kiemelkedett hadi jártasságban az az 1500 lengyel, akiket Gnoienski Lenard kapitány vezetett, míg 1300 fő Kárhágói Hannibál (An nibale de Este di Padovana Cartagine) vezérlete alatt állt.

A keresztény puskások egy része ezek közül a pápai zsoldosok közül kerülhetett ki. Erre bizonyíték az is, hogy II. Lajos 1526. augusztus 5-én levélben kérte a pápai követet, hozasson Bécsből puskaport, hogy szükség esetén se a Sárkány Ambrus zalai ispán alá rendelt pápai gyalogosok, se Kárhágói Hannibál emberei, se a lengyelek ne szenvedjenek hiányt.³² Szintén Tolnára érkezett – lovasai mellett – a szepesi gróf, vagyis Szapolyai György 1200 gyalogosa. Ők, ahogy Istvánffy írja, főként puskások lehettek, mivel a gróf részben azokban az észak-magyarországi vármegyékben volt megyésispán, amelyeket a már említett 1523. évi dekretum minden 10 jobbágytelek után egy puskás kiállítására kötelezett.³³ Már a mohácsi táborba jött meg nem sokkal a csata előtt Thurzó Elek 200 gyalogosa,

30 II. Lajos magyar király levele VIII. Henrik angol királynak. Buda, 1526. március 25. In: *Örök Mohács*, 38–39; II. Lajos magyar király levele Ferdinánd ausztriai főhercegnek. Buda, 1526. március 25. In: *Örök Mohács*, 37–38.

31 Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele Jacopo Sadoletto pápai titkárnak. Buda, 1526. június 18. In: *Örök Mohács*, 72.

32 II. Lajos magyar király levele Antonio Giovanni da Burgio pápai követnek. Paks, 1526. augusztus 5. In: *Örök Mohács*, 106.

33 Ex Ludovici II. decr. a. 1523. Domini, et nobiles de singulis decem sessionibus, unum equitem dare tenentur. Articulus 19. In: *Corpus Juris Hungarici*, uo. 814.

de a kincstartó nélkül, mivel a király őt a Budán tartózkodó Mária királyné védelmével bízta meg. Ugyancsak ide érkezett be Batthyány Ferenc horvát bán Tahy János és Bánffy János előkelőkkel együtt, a lovasokon túl összesen 3000-nél valamivel kevesebb szlavóniai gyalogossal. Szintén nagyobb számú csapatot hozott magával Szerecsén János tolnai ispán, aki 2000 főnél is több íjással jelent meg, akiket elsősorban a Dráva mentéről, részben a saját, részben pedig a pécsi káptalan birtokairól hozott.³⁴ Végül pedig meg kell említenünk Móré Fülöp pécsi püspököt is, akinek a Burgio által közöltek szerint mintegy 400 gyalogosa volt.³⁵

Amennyiben a fentebbi számokat összeadjuk (10 800 fő), és hozzászámítjuk főként azokat a gyalogosokat – köztük a német landsknechteket –, akikkel a király Budáról elindult, úgy a keresztény oldalon – Brodarics adataihoz hasonlóan – valóban nem számolhatunk 12-13 ezer gyalogosnál többel. Hogy ez a gyalogság hogyan állhatott fel a csatátér, illetve milyen veszteségeket szenvedett, arról szintén a forrásokból kaphatunk képet.

A gyalogosok legnagyobb része – Istvánffy szerint mintegy 10 ezer fő – az első harcrendben foglalt helyet. Több történetíró is kiemelte, hogy ezt a harcrendet a lehetőségek szerint minél jobban elnyújtották, hogy az ellenség ne tudja átkarolni. Ennek érdekében a „gyalogos zászlóaljokat a lovasszázadok közé állították”,³⁶ a „lovasokat és a gyalogosokat vegyesen”,³⁷ hosszú sávban helyezték el. A második harcrendben az előbbieknél megfelelően jóval kisebb számú gyalogság állt, itt „egy-két gyalogos az oldalakon foglalt helyet”.³⁸ Ezek a széleket biztosították. Végül pedig Istvánffy becslése szerint 2000 főt az egyéb személyzettel együtt a tábor(ok) őrzetére hagytak hátul.

Egyes korabeli történetírók úgy vélik, hogy a szerencsétlen módon, „összevissza kevert” harcrendben a külföldi gyalogosok sorai „töredezettek és ziláltak” voltak,³⁹ „egy-egy helyen alig állt száz ember, és a háromfajta gyalogság, a magyar, a cseh és a német mindig összekeveredett”.⁴⁰ Mindennek ellenére a csata utolsó fázisában több ezer cseh, morva, lengyel és német sikeresen rendeződött alakzatba, még egy ideig hatékonyan védték magukat. Bár a hősiességük vitathatatlan, vélhetően nem is lehetett más választásuk, ugyanis lovak hiányában és az ellenséggel a hátukban nem gondolhattak menekülésre. A pikával, karddal és pajzzsal rendelkező egységeik és az ezeket támogató puskások, úgy tűnik, az oszmán lovasság támadásait eleinte még visszaverték, az emiatt oda vezényelt puskás jancsárok azonban megtörték az ellenállásukat. Ahogy Agostino da Mula, Patria del Friuli helytartója néhány nappal a csata után fogalmazott: „Bár hat-nyolcezer cseh és landsknecht egy négyszögbe húzódott vissza, és nem törték meg őket a török lo-

34 Brodarics, Igaz történet. In: *Örök Mohács*, 301–325.

35 Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele Jacopo Sadoletto pápai titkárnak. Buda, 1526. június 18. In: *Örök Mohács*, 72–73.

36 Paulus Iovius, Krónika a törökök viselt dolgairól, 1531. In: *Örök Mohács*, 359.

37 Joachim Camerarius, A Magyarországán, Mohácsnál elszenvedett vereségről és Lajos király haláláról, 1541. In: *Örök Mohács*, 371.

38 Brodarics, Igaz történet. In: *Örök Mohács*, 317.

39 Jan Dubravius, Csehország története, 1552. In: *Örök Mohács*, 392., 393.

40 Zsámboky János, Feljegyzése a mohácsi csatáról, 1584 előtt. In: *Örök Mohács*, 432.

*vasok sem, egy jó csapat puskás janicsár rájuk támadt és azonnal meghaltak, miként a többiek.*⁴¹ A helytartó által említettek alapján, ha óvatosan is, de azt is felvehetjük, hogy a külföldi gyalogosok nagy része nem vett részt aktívan a támadásokban, épségben maradt nagyobb tömegeik így csak a csata végső fázisában játszottak jelentősebb szerepet.

Brodarics István az egyik, néhány nappal a csata után írott levelében még mintegy 10 000 elesett gyalogosról emlékezett meg,⁴² míg a már említett 1526. évi, a mohácsi csatára vonatkozó veszteséglistában 12 ezer főt olvashatunk. Akármelyik számot fogadjuk is el, tény, hogy a veszteségek a gyalogságnál jócskán felülmúlták a lovasságét. A gyalogosok közül, ahogy írtuk, lovak hiányában csak igen kevesen tudtak elmenekülni.

Az oszmán gyalogsággal kapcsolatos híradások egyértelműbbek, mint a keresztény gyalogság esetében. A seregen belül a gyalogosok aránya sokkal kisebb volt, mint a keresztény félnél, és elsősorban janicsárok elit egységei alkották. Ágoston Gábor az udvari zsoldosok/janicsárok fegyver- és hadianyag listája (1526. április 13.) alapján, amely szerint 4000 puska és 5200 íj került a hadiszertárból kiadásra, arra a következtetésre jutott, hogy a janicsárok szinte teljes létszámban – mintegy 9200 fő – ott voltak a mohácsi hadjáratban.⁴³ Nem valószínű azonban, hogy az Oszmán Birodalom valamennyi janicsárja jelen lett volna a hadjáratban és így a csatatéren. A janicsár puskások száma a mohácsi mezőn 4000 fő lehetett, összesen pedig a ruméliai és a szultáni hadtestben mintegy 8000 janicsárral számolhatunk, bár ennek egy kisebb része valószínűleg már a megelőző várostromokban életét vesztette, vagy úgy megsebesült, hogy harcképtelenné vált.

Ha megvizsgáljuk a hadjáratot megelőző és az azt követő év létszámadatait, ezekből az derül ki, hogy a janicsárok és janicsárújoncok együttes létszáma 1524–1525-ről 1527–1528-ra csaknem 3000 fővel csökkent, azon belül is a janicsároké kerekén 1500-zal.⁴⁴ Mindebből arra következtetünk, hogy a hadjárat során legalább 1500-an meghaltak, ugyanis az újoncok a meghalt, harcképtelenné vált és kiöregedett janicsárok helyére léptek be. Ennek a veszteségnek egy tekintélyes része feltehetőleg a várostromok nyomán született, amiről a szultáni hadinapló is említést tett. Különösen Pétervárad bevételére kerülhetett nagyobb véráldozatba. Az augusztus 29-i csatát illetően viszont csak csekély mértékű veszteségről szólnak a beszámolók, annak ellenére is, hogy a janicsároknak kiemelt szerepe volt a csata eldöntésében. Sortüzeik megtörték a keresztény lovasság rohamait, ahogy végül a négyszögbe állt cseh, morva, lengyel és német gyalogság ellenállását is

41 Agostino da Mula jelentése. Udine, 1526. szeptember 15. In: *Örök Mohács*, 151.

42 Brodarics István, Magyarország kancellárja Piotr Tomicki alkancellár püspöknek és Andrzej Krzycki przemysli püspöknek. Pozsony, 1526. szeptember 6. In: *Örök Mohács*, 137–138.

43 Gábor Ágoston, *Firearms and Military Adaptation: The Ottomans and the European Military Revolution, 1450–1800*. *Journal of World History* 25:1 (2014) 85–124.

44 Ágoston, *Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güç*, 177–179; Uő, Mohács és Szulejmán szultán magyarországi hadjáratai. In: Horn Ildikó et al. (szerk.), *Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*. I. kötet. Budapest, 2016, 68; Uő, Ottoman and Habsburg Military Affairs in the Age of Süleyman the Magnificent. In: Fodor (ed.), *The Battle for Central Europe*, 290–294.

ők rendítették meg. Ezen túl, ahogy már említettük, akárcsak az udvari lovasság, a janicsárok egy része is fontos szerepet játszott a szultán védelmében. Közülük is kiemelhetjük a legjobban képzett, Istvánffy által is említett szolakokat, akik az uralkodó közvetlen testőrségét alkották. Kemálpasazáde szerint ők akadályozták meg az utolsó pillanatban, hogy az élőfalon átjutó magyar nehézlovakok közvetlenül Szulejmán szultán életére törjenek.⁴⁵

A forrásokban ugyan nincs róluk említés, a mohácsi csatában a janicsárokon kívül biztosan jelen voltak más gyalogosok is. Elsősorban az azabok, akik a legtöbbször íjjal és lándzsával harcoltak; 1526. évi létszámukat 7000-8000 főre becsülhetjük. Mellettük meg kell említenünk a műszaki munkákat is végző jajakat, akik bizonyosan ott voltak a hadjáratban, mivel a fentebb már említett budai hídépítésnél jaja szandzsákbégeket is kineveztek felügyelőnek. Szintén nehezen elképzelhető, hogy ne csatlakoztak volna az előbbieken túl az oszmánokhoz balkáni vojnuk és eflák csapatok. Az említett, részben fontos és nagyszabású műszaki és más kisegítő munkákat is végző gyalogosok pozíciójáról, szerepéről a mohácsi hadjáratban ugyanakkor semmit sem tudunk meg a forrásokból. Az ebben az időszakban az oszmánok által alkalmazott harcrendben a helyük gyakran az elővédben volt, a tömeg növelésére használták őket.

Összességében úgy véljük, hogy az oszmán seregben harcoló gyalogság aránya a teljes sereghöz képest kisebb volt, mint a keresztény oldalon, ugyanakkor számszerűen mégis valamivel többen lehettek.

A TÜZÉRSÉG

A keresztény tüzérség a fennmaradt források szerint a mohácsi csatában nem játszott lényeges szerepet. Burgio pápai követ még 1526 májusában fogalmazta meg azt a véleményét, hogy a magyaroknak csak harci kedvük és bátorságuk van, de hadvezéreik, hajóik, élelmiszerkészleteik, fegyverük és tüzérségük nincsen.⁴⁶ Hasonlóan vélekedett két héttel a csata előtt Joannes Verzelius pápai küldött is, aki többek között a török és a keresztény fél közötti óriási tüzérségi különbségre figyelmeztetett.⁴⁷ Pedig eddigre már formálódott a mohácsi csatában használt tüzérség magja. Burgio július 31-én arról tájékoztatta ugyanis Jacopo Sadoletto pápai titkárt, hogy 600 forintért megcsináltatta a király 18 javításra szoruló ágyúját.⁴⁸ Ezeket valóban fel is vonultatták a király Mohácsra való indulásakor, július 20-án: „9. rend: oldalt a gyalogság a tüzérséggel, majd őket követi a 10. rend: kö-

45 Kemálpasazáde, Mohácsnéme. In: *Örök Mohács*, 334.

46 Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele Jacopo Sadoletto pápai titkárnak. Buda, 1526. május 24. In: *Örök Mohács*, 61–62.

47 Joannes Verzelius pápai küldött levele Jacopo Sadoletto pápai titkárnak. Buda, 1526. augusztus 13. In: *Örök Mohács*, 111.

48 Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele Jacopo Sadoletto pápai titkárnak. Buda, 1526. július 31. In: *Örök Mohács*, 101–102.

*rülbelül nyolcszáz szekérnyi ellátmány, amelyek fedezékül is szolgálnak, amikor megállnak, asszonyaikkal és a felszereléseikkel.*⁴⁹

A király ugyan érzekelte a mennyiségi problémát, mégis meglehetősen későn, csak a Budáról történő indulását követően kezdte sürgetni Mária királynét, hogy Ferdinánd főhercegtől Bécsből kérjen ágyúkat.⁵⁰ Úgy tűnik, kérése meghallgatásra talált, mivel Brodarics leírása szerint a Budáról Mohácsra érkező hajók a kisebb és nagyobb ágyúk mellett magukkal hozták a bécsiek által küldött kilenc löveget is. Az ágyúk között lehettek a Szalkai László esztergomi érsek által korábban ígérték is,⁵¹ emellett pedig Thurzó Elek királyi kincstartóról szintén tudjuk, hogy az említett 200 gyalogjával néhány ágyút is küldetett.

Adódik a kérdés persze, hogy mennyi keresztény ágyú állhatott szemben az oszmán lövegekkel. A csatát követően összeállított veszteséglistákban 85 ágyú szerepel, ugyanakkor elég egyértelmű, hogy nem állt ennyi a tűzvonalban. Brodarics néhány nappal a csata után, a szeptember 6-án Piotr Tomicki krakkói érseknek írt levelében azt közölte, hogy „megfosztottak táborainktól, ott maradt az összes ágyúnk”.⁵² Krónikájában azután részletesebben is kifejtette, hogy az ágyúk egy része a harcrendeknél, más részük a táboroknál volt, sőt egy részüket még a hajókról sem rakodták ki: „Az összes ágyúk, azok is, amelyek ott voltak a csatában, azok is, amelyek részint a táborban, részint a hajókon maradtak, az ellenség kezére kerültek.”⁵³ Nem tudjuk tehát pontosan, hogy a harcrendeknél mennyi ágyú állhatott. Gyalókay Jenő Zárai Jeromos 1526. évi jelentésére támaszkodva úgy vélte, hogy 53 ágyú lehetett a csatatéren.⁵⁴ Ezt az adatot később egyesek már tényként kezelték.⁵⁵ Mindaz persze, hogy a 85 lövegnek csak egy részét használták a csatában, rávilágít arra is, hogy nemcsak az oszmán, de a keresztény sereg sem állt teljes készenlétben a csata kezdetére. Legalábbis Hans von Hardegg tüzérségi parancsnoknak bizonyosan nem sikerült az ágyúkat a csata idejére hiánytalanul a harcrendeknél felállítania.

Hogy a korszakban az oszmánok fontos szerepet szántak az ágyúknak nemcsak a váróvívásban, de a mezei csatákban is, azt az is bizonyítja, hogy 1522 és 1528 között összesen 1127 ágyút öntöttek, amelyek nagy többsége kis- és közepes kaliberű mezei löveg (zarbzen) volt.⁵⁶ Így tehát az oszmán tüzérség a mohácsi

49 A király indulásának rajza Budáról a Török ellen 1526-ban, illetve az emberek és az ellátmány, amelyet magával vitt. Buda, 1526. július 20. In: *Örök Mohács*, 93.

50 Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele Jacopo Sadoletto pápai titkárnak. Buda, 1526. augusztus 6. In: *Örök Mohács*, 108–109.

51 Szalkai László esztergomi érsek levele Miklós besztercebányai plébánoshoz. Esztergom, 1526. június 24. In: *Örök Mohács*, 77.

52 Brodarics István, Magyarország kancellárja Piotr Tomicki alkancellár püspöknek és Andrzej Krzycki przemysli püspöknek, Pozsony, 1526. szeptember 6. In: *Örök Mohács*, 137.

53 Brodarics, Igaz történet. In: *Örök Mohács*, 321.

54 Gyalókay Jenő, A mohácsi csata, 1526. augusztus 29. In: Lukinich Imre (szerk.), *Mohácsi emlékkönyv 1526*. Budapest, 1926, 218.

55 Hóman Bálint–Szekfű Gyula, *Magyar történet II*. Budapest, 1936, 610; Bende Lajos, A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 13:3 (1966) 544.

56 Ágoston, *Guns for the Sultan*, 83, 180.

csatában nagy fölényben volt a lövegek számában, de a tüzérség gyakorlottságában is. De mit is jelenthetett ez számszerűen?

Brodarics István (1526) a csata után néhány nappal írt levelében 400-ra tette az oszmán ágyúk számát a Mohácsi-síkon,⁵⁷ míg a visszaemlékezésében 300-nál is több nagy ágyút említett. A kancellár azt is kiemelte, hogy ez a fegyvernem az oszmán seregben nagyobb erőt képviselt, mint a többi. Az oszmán lövegek számát tehát ezek alapján 300-ra vagy annál kicsivel többre tehetjük.

Fontos kérdés az is, hogy hová állította fel a két oldal a lövegeit. A szemtanú Brodarics visszaemlékezésében a magyar ágyúk helyét közvetlenül az első harcrend első sorai mögé tette, míg Istvánffy szerint az első és második harcrend között az arra alkalmas helyen helyezték el az ágyúkat. Az elmúlt több mint egy évszázadban a kutatók jelentős része egyetértett abban, hogy az ágyúk az első harcrendben álltak, vita csak abban volt köztük, hogy ott milyen csapatnemek között kaptak helyet.⁵⁸ Arról azonban, hogy ez a helyszín hol is lehetett pontosan, mind a mai napig nincsen minden kétséget kizáró bizonyíték. Stephan Gerlach a csata után 47 évvel, 1573-ban járt a mohácsi csatatéren, amelyről így írt: *„Ez a hely most részben pusztá, részben szántóföld. Amikor ott jártunk, telt kalászosok nőttek rajta. Még látni az árkokat, ahol az ágyúk álltak, és ahová a halottakat eltemették.”*⁵⁹ 1960-ban, illetve 1975–1976-ban összesen öt, a mohácsi csata halottait rejtő tömegsír került elő. Ebből kettő szabálytalan, ívelt alakú volt, ezért az ásatásokat vezető régészek részéről felmerült, hogy azok eredetileg ágyúállások lehettek. Erre a véleményre helyezkedett Négyesi Lajos hadtörténész is, aki ezekben a keresztény balszárny tüzérségi sáncainak helyét látta.⁶⁰ Az előbbi felvetéseket tovább erősíti, hogy tudjuk, a gőzekés mélyművelés megkezdésével a tömegsíroktól keletre fekvő Fekete-kapu nevű dűlőben – más korabeli hadileletek mellett – ágyúkerék-vasalások és ágyúgolyók is előkerültek.⁶¹ Ezek pedig az említett tömegsírok helyével együtt támpontot adhatnak a keresztény tüzérség elhelyezkedésére vonatkozóan.

Az oszmán tüzérség egy- és kétfontos lövedékeket kilövő, mezei ütközetre készített ágyúinak egy részét a ruméliai hadtestnél, az oszmán sereg balszárnyán helyezték el. Az itt felállított lövegek számát Dzselaázade Musztafa 150-re tette, megemlítve, hogy azokat láncokkal kötötték össze.⁶² A jobbszárnyon, az anatóliai sereg előtt nem álltak ágyúk, ellenben a centrumba érkező szultáni hadtestnek szintén volt tüzérsége, amely a fentebbi számok ismeretében nem lehetett kisebb, mint a ruméliai hadtesté. Ezeket, bár később értek a csataterre, Lutfi pasa szerint

57 Brodarics István, Magyarország kancellárja Piotr Tomicki alkancellár püspöknek és Andrzej Krzycki przemysli püspöknek, Pozsony, 1526. szeptember 6. In: *Örök Mohács*, 137–138.

58 Gyalókay, A mohácsi csata, 222; Bende, A mohácsi csata; 549, 550–552; Perjés Géza, A mohácsi csata (1926. augusztus 29.). *Hadtörténeti Közlemények* 23:3 (1976) 455.

59 *Unghán Dávid konstantinápolyi utazásai*. (Magyar Ritkaságok) Ford., bev. Kovács József László. Budapest, 1986, 121.

60 Négyesi Lajos, A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 107:4 (1994) 62–79.

61 Pap Norbert – Gyenizse Péter – Kitanics Máté – Szalai Gábor, Az 1526. évi mohácsi csata helyszíneinek földrajzi jellemzői. *Történelmi Szemle* 62:1 (2020) 111–151.

62 Dzselaázade Musztafa, Az országok osztályai és az utak felsorolása. In: *Örök Mohács*, 411–419.

szintén sikerült láncsal egymáshoz erősíteni.⁶³ A szokásos felállás alapján, a láncsal összekötött és így szinte áthatolhatatlan akadályt képező ágyúk mögött álltak a janicsárok, míg az ágyúk előtt az azabok helyezkedtek el. A szultáni hadtestben a janicsárok mögött ott voltak még az udvari lovasok is, védelmet nyújtva az uralkodónak, akire a már említett közvetlen testőrsége ügyelt. Ahogy a leírtak mutatják, az ágyúk és a láncok használata nagyon is tudatos volt, az oszmán seregben ennek nagy jelentőséget tulajdonítottak.⁶⁴

A „hová állították fel az oszmán lövegeket” kérdést ugyanakkor kiegészíthetjük a hogyan kérdéssel is. A keresztény források közül ugyanis több azt taglalja, hogy az oszmán ágyúkat valamilyen módon beásták, növényzettel rejtették el, vagy egy mélyedésben, völgyben állították fel. A szemtanú Brodarics szerint az ágyúk úgy helyezkedtek el, mint valami völgyben, ezért inkább félelmet keltettek, mint kárt okoztak, a lövedékek a keresztény támadók feje körül röpködtek. Mária királyné Zsigmond lengyel királynak 1526 szeptemberében azt írta, hogy a törökök olyan helyre csalták a keresztényeket, ahol rengeteg ágyút rejtett a föld és a fű.⁶⁵ A *Habsburg-ház dicsőségtükre* című munkában pedig már egyenesen azt olvashatjuk, hogy egy hadicsel részeként „...sok ezer sáncépítőt kerítettek, hogy az ágyúkat beássák, és mindenféle zöld növényzettel eltakarják”.⁶⁶ Figyelembe véve, hogy a csata kezdetén a ruméliai hadtest épp hogy megérkezett, és a táborveréssel, a csata előkészületeivel volt elfoglalva, illetve hogy a szultáni hadtest már a csata közben jött a ruméliaiak segítségére, kevésbé hihető, hogy egy hadicsel részeként ástak volna rejtekhelyeket és helyezték volna mélyedésbe az ágyúkat. Valóban elgondolkodhatunk azonban Brodarics fentebbi megjegyzésén, amely szerint a völgyben felállított ágyúk lövedékei kevesebb kárt tettek a keresztény seregben, mintha azok a síkon lettek volna. Számos más forrás is említi ugyanis, hogy a lövedékek röppályája túlságosan magas volt. Közülük Antonio Boemo velencei kém arról írt, hogy a török ágyúk nagyon magasan hordtak, ezért kevés kárt tettek az emberekben. Ennek ellenére szerinte „a magyar könnyűlovasok mégis futásnak eredtek, látván, hogy a lövések nem sokkal a fejük fölött, sűrű egymásutánban húznak el, hogy egy-egy embert el is találjanak közülük, és akkora füst támad, hogy alig látják, ki kicsoda”.⁶⁷ Camerarius német történetíró szerint „a golyók magasabban szálltak el, csupán némelyek lándzsáit találták el”,⁶⁸ míg Dubravius cseh történetíró úgy vélte, hogy „az ágyúk azonban meglehetősen csekély kárt okoztak a magyaroknak, minthogy a lövedékek elkerülték a sereget”.⁶⁹ Itt említjük meg: az előbb említett kortársak közül több is visszhangozza azt a legendát, hogy a török ágyú mesterek, akik többségükben keresztények voltak, a csata közben a tö-

63 Lutfi pasa, Az Oszmán-ház története, 1550-es évek. In: *Örök Mohács*, 404–409.

64 Ez a szekértábor (*tabur cengi*) harcmódor részét képezte.

65 Mária, Magyarország királynéja Zsigmondnak, Lengyelország királyának. Pozsony, 1526. szeptember 9. In: *Örök Mohács*, 140–142.

66 Habsburg-ház dicsőségtükre, 1559. In: *Örök Mohács*, 396.

67 Antonio Boemo velencei kém jelentése, 1526. november 12. In: *Örök Mohács*, 201.

68 Joachim Camerarius, A Magyarországon, Mohácsnál elszenvedett vereségről és Lajos király haláláról, 1541. In: *Örök Mohács*, 372.

69 Jan Dubravius, Csehország története, 1552. In: *Örök Mohács*, 393.

rökök ellen fordultak, és szándékosan céloztak a keresztény sereg feje fölé.⁷⁰ Ezt sem alátámasztani, sem elvetni nem tudjuk, ahogy az sem igazolható, hogy a terepi adottságoknak volt-e köze a rövid idő alatt felállított ágyúk pontatlan célzásához.

A csata előtti évben az udvarban szolgáló oszmán tüzérek (*topçı*) száma 632 fő volt. Mellettük 516 ágyúszekeresz (*top arabacısı*) és 528 fegyverkovács/fegyverműves (*cebeci*) is szerepelt a fizetési listán.⁷¹ Az ágyúk körül mintegy 1000, illetve a fegyverkovácsokkal együtt hozzávetőlegesen 1600 fővel számolhatunk.

Végül pedig nézzük meg, hogy milyen szerepe volt az egyik, illetve a másik oldalon a tüzéségnek! Mennyiben járultak hozzá a csata kimeneteléhez?

Fentebb már jeleztük, hogy a rendelkezésre álló információk szerint a keresztény oldal ágyúinak a csatában csak epizódszerep jutott. Brodarics erre így emlékezett: „*Megadatván a csatajel, bátran az ellenségre rontottak azok, akik az első sorokban álltak, valamennyi ágyúnkat is kilőtték, ámde csekély kárára az ellenségnek.*”⁷² A feljegyzések szerint tehát úgy tűnik, hogy az ágyúkat a keresztény sereg mindössze egyszer használta, és mivel az ellenség ekkor még talán lőtávolon kívül volt, jelentős kárt nem is okoztak.⁷³ Ezzel szemben a források egy része arról szól, hogy az oszmán ágyúknak fontos szerepe volt a csata kimenetelében. Ezek alapján az körvonalazódik, hogy a sosem látott számú löveg, a szüntelen ágyútűz, a lövések hangja, a füst és a támadók feje körül elzúgó lövedékek elsősorban lelkiileg hatottak demoralizálólág a keresztény seregre. Burgio pápai követ beszámolója szerint „*a rengeteg ellenséges ágyú látása a mieinket megdöbbenettette, és valósággal megbénította.*”⁷⁴ Egy szemtanú keresztény nemcsak azt erősítette meg, hogy mintegy 300 ágyúval kellett szembeszállniuk, de arról is írt, hogy amikor a lövegek közelébe nyomultak, a törökök „*kegyetlen tüzelésbe fogtak, hogy senki ott meg nem maradhatott.*”⁷⁵ Brodarics úgy tudta, hogy a sereg nagy része akkor fogta menekülőre, amikor a többedszeri tüzelés után „*az ágyúk ereje és füstje már tűrhetetlennek látszott.*”⁷⁶

Egyes beszámolók alapján úgy tűnik, a szultáni hadtest tüzésége jobban teljesített, mint a Brodarics által megfigyelt ruméliai. Egy cseh nemesúr szerint ugyanis azon a részen „*zűrzavar támadt, itt egy fej repült, ott egy kar, amott egy kettétépett ló! Akkora károkat okoztak, hogy a [keresztényeknek] menekülniük kellett.*”⁷⁷

70 Lásd: *Örök Mohács*, 201, 224, 359, 372, 410–411, 423.

71 Ágoston, *Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güç*, 179.

72 Brodarics, *Igaz történet*. In: *Örök Mohács*, 319.

73 Johannes Cuspinianus buzdító beszéde a Szent Római Birodalom fejedelmeihez és előkelőihez. In: *Örök Mohács*, 271–290; Isthvánffy, *A magyarok történetéből*. In: uo. 444–462.

74 Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele Jacopo Sadoletto pápai titkárnak. Pozsony, 1526. szeptember 5. In: *Örök Mohács*, 131.

75 Új híradás: Hogyan esett meg a magyarországi csata a török császárral. Itt volt egy ember Bécsből, és utána megírta Ottingenbe, 1526. In: *Örök Mohács*, 221.

76 Brodarics, *Igaz történet*. In: *Örök Mohács*, 320.

77 Egy cseh úr levele a Santa Clara kolostor főnöknőjéhez. 1526. november. In: *Örök Mohács*, 209.

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy az oszmán tüzérség minden tekintetben fölülmúlta a keresztényekét. Az oszmánok sokkal tudatosabban használták a lövegeiket, amelyek hatékonyan befolyásolták a csata kimenetelét, komoly szerepet játszva a védekezésben.

A NASZÁDOSOK ÉS A TÖRÖK FLOTTA

A keresztény naszádosok nem vettek részt a mohácsi ütközetben, ugyanakkor fontos szerepük volt a csatát megelőzően: késleltetniük kellett a török flotta előretörését, illetve támogatniuk kellett a Duna mellett fekvő, stratégiai jelentőségű várak védelmét. Burgio követ már jóval a csata előtt felhívta arra a figyelmet, hogy miért is lenne fontos egy megfelelő számú naszádos flotta fenntartása: *„A naszádosok már el is széledtek, s nem akarnak szolgálni. De mi történik, ha a naszádosok nem szolgálnak, s a Dunát szabadon hagyják a török előtt? Nem lesz a török előtt akadály Budáig”*⁷⁸ – írta 1526. március végén a pápai titkárnak. Ekkor ugyanis már hónapok óta csak nagy ritkán fizették Tomori Pál, a déli végeken szolgáló, főként szerbekből, horvátokból és magyarokból álló hajósainak zsoldját. Ez pedig azzal fenyegetett, hogy elhagyják hajóikat, ami viszont katasztrofális következményeket vetített előre. A helyzet a következő hónapokban sem javult sokat. Tomori június végén még Péterváradról Podvinay Tamás mellé további kapitányok kinevezését sürgette,⁷⁹ július elején pedig naszádokat és sajkákat kért a királytól, illetve pénzt, hogy a meglévőkön túl további 1000 naszádot fogadhasson fel.⁸⁰

Ugyanekkor, vagyis július első napjaiban Tomori kivonult a péterváradi várból, és a Duna bal partján sáncolta el magát úgy, hogy megmaradt naszádosai a tábora mellett horgonyoztak le. A hamarosan befutó török flottával vívott ütközetek után a hajósok már nem várták meg Pétervárad elesét (július 27.). Előbb Újlakra, majd ahogy a Duna menti erősségek kapituláltak, a mohácsi révbe húzódtak vissza, ahonnan egyre kisebb eséllyel tudták csak akadályozni a minden tekintetben erősebb oszmánok dunai előrenyomulását. Létszámukon, felszereltségükön és harci moráljukon ugyanis már a július végén a király által Tomorinak küldött pénz, illetve a naszádosok számára adományozott, kedvezményeket és kiváltságokat tartalmazó kegyelemlevél sem segített. Jellemző, hogy nem sokkal a csata előtt, augusztus közepén küldötteik a királyt is felkeresték, átadták zászlóikat és kijelentették, hogy mivel hónapok óta nem kapták meg zsoldjukat, nem hajlandók tovább szolgálni.⁸¹

78 Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele Jacopo Sadoletto pápai titkárnak. Buda, 1526. március 29. In: *Örök Mohács*, 46.

79 Tomori Pál kalocsai érsek levele II. Lajos magyar királyhoz. Pétervárad, 1526. június 25. In: *Örök Mohács*, 78–79.

80 Tomori Pál kalocsai érsek levele II. Lajos magyar királyhoz. Pétervárad, 1526. július elején. In: *Örök Mohács*, 82–83.

81 Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele Jacopo Sadoletto pápai titkárnak. Buda, 1526. augusztus 15. In: *Örök Mohács*, 115.

Felvetődik persze a kérdés, hogy mennyi keresztény naszádosról lehetett egyáltalán szó? Ehhez kiindulópontot jelenthet, hogy Tomori kalocsai érsek Péterváradnál 40 keresztény naszáddal vette fel a harcot a török flottával, majd ezekkel is vonult vissza. Az említett naszádokon átlagosan 30, hosszú kopjával, karddal, íjjal és puskával felszerelt, magát pajzzsal védő katona szolgált.⁸² Ennek megfelelően a keresztény naszádos flottánál ekkor mintegy 1200 fős legénységgel számolhatunk. Ha ebből azután augusztusban valamennyien szétszéledtek is a rendszertelen zsoldfizetés miatt, a pótlásuk részben megtörtént, mivel északról is befutott még néhány hajó a mohácsi révbe, ágyúkat is szállítva.⁸³ A források alapján az eddigiekhez hozzátehetjük, hogy a mohácsi sereg ellátását is részben a Dunán, hajókon való szállítással oldották meg, amit jelentősen megkönnyített, hogy minderre a folyón lefelé, a folyás irányában került sor. Piotr Tomicki mohácsi csatára vonatkozó veszteséglistáján 200 szállítóhajó szerepelt,⁸⁴ amelyet ha el is fogadunk, abba minden bizonnyal a kisebb vízi járműveket is bele kell értenünk.

Valamivel több mint 1000 naszádos (és ismeretlen számú más hajós a teherhajókon) tehát bizonyosan ott volt Mohácsnál a csata napján, de ahogy fentebb már utaltunk rá, a Radics Bosics vezette hajósok a vízen nem harcoltak a török flotta ellen. Ugyan Caspar Ursinus Velius arról írt,⁸⁵ hogy a csata idejére az oszmánok száz gyors hajója a királyi tábor fölé jutott, és fenyegetést jelentett, ez a valóságban aligha lehetett így. Egyrészt a már említett szultáni hadinapló és más források alapján is kirajzolódik, hogy az oszmánok augusztus 29-ére Mohács közeli táborozást terveztek, és csak 30-án akartak támadni. Másrészt egyetlen résztvevőtől származó forrás sem erősíti meg a csatával egy időben a Dunán támadó török hajóraj megjelenését Mohácson. Hogy semmiféle dunai összecsapásra sem került sor itt, azt Brodarics kancellár visszaemlékezése is alátámasztja, aki szerint amikor Mohácsnál valamennyien egybegyűltek, *„volt vagy huszonnégy-huszonötezer ember, ugyanis a hajócsapatnak, mely maga is ugyanott volt, semmi hasznát sem vettük e háborúban...”*⁸⁶

Összességében tehát úgy tűnik, a keresztény naszádosok szerepe a csata napján mindössze a menekülés támogatására korlátozódott. Amikor ugyanis egyértelművé vált a vereség, az életben maradtak közül sokan a Dunához siettek: többen a könnyű, fürgé evezős hajókon akartak észak felé menekülni. Közéjük tartozott a fennmaradt források szerint Szapolyai György társfővezér is, aki miközben lovával igyekezett egy hajóra jutni, elsüllyedt és beleveszett a folyóba.⁸⁷

82 Szentkláray, *A dunai hajóhadak története*, 318–319.

83 Brodarics, *Igaz történet*. In: *Örök Mohács*, 301–325; Isthvánffy, *A magyarok történetéből*. In: *Örök Mohács*, 444–462.

84 A magyar hadsereg veszteséglistája Piotr Tomicki krakkói érsek és lengyel alkancellár iratai között, 1526. október. In: *Örök Mohács*, 185–188.

85 Velius, Caspar Ursinus, *A mohácsi csata, 1530 körül*. In: *Örök Mohács*, 348–355.

86 Brodarics, *Igaz történet*. In: *Örök Mohács*, 316.

87 Joachim Camerarius, *A Magyarországon, Mohácsnál elszenvedett vereségről és Lajos király haláláról, 1541*. In: *Örök Mohács*, 370–373; *Habsburg-ház dicsőségtükre, 1559*. In: *Örök Mohács*, 395–400; Joachimus Cureus, *Gentis Silesiae Annales, 1571*. In: *Örök Mohács*, 422–427.

Ahogy a forrásokból kiderül, és ahogy azt már említettük, az oszmán flotta jelentős fölényben volt. Domenico Venier római jelentésében 1526. április 21-én azt írta, hogy a törökök Nikápolytól nem messze állomásoznak, és 300 hajójuk érkezett a Dunán.⁸⁸ Burgio Pétervárad ostroma kapcsán 100, a naszádokhoz hasonló méretű hajóról, illetve 23 gályáról és más hajóról írt,⁸⁹ míg Antonio di Giovanni Budán élő velencei kereskedő 23 naszádra, 200 bárkára (egyenként 10 emberrel) és néhány nagy hajóra tette a számukat.⁹⁰ Ezzel szemben a szultáni hadinapló július 10-én arról számolt be, hogy még Pétervárad elérése előtt megérkezett a sajkákkal együtt 800 hajóból álló török flotta,⁹¹ és Szulejmán szultán győzelmi jelentése is 800 hajót érkeztetett az említett vár alá bátor harcosokkal megrakva.⁹² Ahogy látjuk tehát, a török hajóhad számára vonatkozóan nagy szórást mutató adataink vannak, ami nem csoda, hiszen nemcsak hadihajók érkeztek, de a nagyszámú sereg ellátmányának, felszereléseinek egy részét az oszmánok is a Dunán szállították, ahogy értelemszerűen a hajóhidakhoz is hajók kellettek. A különböző számok mellett annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy a hajók számottevő része nem jutott el Mohácsig. Ha hihetünk a sok esetben jól értesült Burgiónak, a Magyarországra mélyen behatoló egységek száma 100-120 körül lehetett. Úgy tűnik, hogy ezek zöme a magyarokéhoz hasonló naszád, esetleg félnaszád volt, ugyanakkor rendelkeztek nagyobb hajókkal is, amelyeket feltehetőleg a Fekete-tengerről úsztattak fel. Egy 1526-os velencei kémjelentésben 30 *fustár*ról (török *kalyata*), valamint brigantinokról és pontonhajókról olvashatunk.⁹³

A nagyobb számú és legénységű oszmán flotta előrenyomulását a magyar hajók csak lassítani tudták, megakadályozni nem. Közvetlenül a csata előtt a török flotta 100 naszádból és 23 gályából, vagy ha Velius adatát fogadjuk el, 100 naszádból állhatott. A források nem szólnak róla, de analógiák alapján valószínűsíthető, hogy harcoló alakulatokként nagyrészt azabokat és ebben gyakorlott szandzsákok szpáhi-csapatait vezényelték a fedélzetükre. Egy-két esetből világos, hogy szükség esetén janicsárokat is rendeltek a hajókra a támadási hatékonyság növelése érdekében. Aztán, ha a helyzet úgy kívánta (és Mohácson ez nagyon is így volt), ezeket ismét a szárazföldi csapatokhoz irányították. A hajókon szolgálók létszámát nem ismerjük, de ha meg akarjuk becsülni, akkor vigyázni kell, nehogy a szárazföldi csapatok állományához tartozó, de ideiglenesen hajókra vezényelt katonákat kétszer számoljuk. Ezt figyelembe véve a csata előtt, a kikötőhelyen állomásozó török hajókon maradt személyzetet a hajóegységek

88 Domenico Venier jelentése. Róma, 1526. április 21. In: *Örök Mohács*, 54–55.

89 Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele Jacopo Sadoletto pápai titkárnak. Buda, 1526. július 26. In: *Örök Mohács*, 94–97.

90 Antonio di Giovanni Francesco di Giovannihoz írt levele. Buda, 1526. július 26. In: *Örök Mohács*, 97.

91 Az 1526. évi hadinapló. In: *Örök Mohács*, 239.

92 Szulejmán szultán két győzelmi jelentése, 1526. In: *Örök Mohács*, 258–263.

93 „...ami harminc fustát jelentett, továbbá sok brigantint, és hosszú meg hídépítésre alkalmas hajókat, amelyekből mindösszesen kétezer-nél is több volt.” Antonio Boemo velencei kém jelentése. In: *Örök Mohács*, 201.

(100 vagy 120 hajó, ebből 20-30 *fusta/kalyata*, a többi sajka) száma alapján nagyjából 5000 főre becsülhetjük.

Az oszmán flotta augusztus végén, a csata előestéjén Batina (Kiskőszeg) térségében, a Karasica (Krassó)-patak torkolatától délre állomásozhatott. A Mohács és Batina közötti, több mint 20 kilométeres folyószakaszon ugyanis az ártér mindkét oldala több kilométer szélesen húzódott, így alkalmatlan volt a partraszállásra. Az oszmán flotta a csata után – mivel a magyar naszádok már nem akadályozták őket – a szárazföldi csapatokat megelőzve nyomult előre Budáig, talán ez ihlette Veliusnak a török flotta gyors előretöréséről szóló híradását. A magyar naszádosok a menekülés során előbb Buda, majd Pozsony felé vették az irányt. Ezzel természetesen nemcsak a Duna alsó folyása vált védtelenné, kiszolgáltatottá, de az oszmánok egy időre egészen Komáromig akadálytalanul járhatták a folyót.

A CSATÁBAN RÉSZT VETT KATONÁK KORÁRÓL

A csatában részt vett katonák származási helyeiről és jogállásáról már volt szó a fentiekben. Nézzük meg azt is, hogy mi a helyzet a korszerkezettel. A mohácsi csata elesettjeit rejtő sátorhelyi tömegsírok feltárásán az 1970-es években dolgozó K. Zoffmann Zsuzsanna antropológus megállapította, hogy az általa megvizsgált, de csak részlegesen feltárt sírokban fekvő halottak legnagyobb része 20-50 éves, erőteljes testalkatú férfi volt, miközben csupán néhány ennél fiatalabb személy földi maradványa került elő.⁹⁴ 2020-ban újból felnyitották az egyik tömegsírt, s az új szakaszban rétegről rétegre emelik ki a csontvázakat. A teljes körűen elvégzett vizsgálat (Zoffmann a vázak elmozdítása nélkül csak a sír felső rétegében vizsgálódott) több 18 évesnél fiatalabb személy maradványait is feltárta.

Az elmúlt években vita alakult ki a sátorhelyi tömegsírokban talált holttestek maradványai körül, amely arra a kérdésre is ráirányította a figyelmet, hogy hány évesek lehettek a katonák, akik részt vettek a mohácsi csatában. Szembetűnő probléma, hogy a sátorhelyi tömegsírokban fekvőket többen a mai felnőttiség fogalma, a modern idők hadrafoghatósági normái alapján ítélik meg.

Európában a 16. században a születéskor várható élettartam a mainál jóval alacsonyabb volt. Azt is érdemes figyelembe venni, hogy Magyarországon 1505 táján a férfiaknál 14 éves korról 12 éves korra szállították le az úgynevezett „törvényes kor” határát.⁹⁵ Ez ugyan adhat nekünk egyfajta támpontot a felnőttkor kezdetéről, mégis azt kell gondolnunk, hogy a korszakban a hadkötelezettség, a hadrafoghatóság a fegyverforgatásra való alkalmassággal függött össze. Ennek természetesen nem volt egységes időpontja, ugyanakkor tudjuk például, hogy az

94 K. Zoffmann Zsuzsanna, *Az 1526-os mohácsi csata 1976-ban feltárt tömegsírjainak embertani vizsgálata*. (Biológiai tanulmányok, 9.) Budapest, 1982.

95 Holub József, *Az életkor szerepe középkori jogunkban és az „időlátott levelek”*. *Századok* 55–56 (1921–1922) 32–76, 212–235.

erdélyi székely katonacsaládokban a hadkötelezettség a korszakban már a 15. életévtől szokás volt.⁹⁶ A magyar nemesek esetében a 16. században az apródkor letelte után az első fegyveres próbatételre általában 14–16 éves korban került sor. A tűzkeresztségen való átesést követően állhattak ki 15–16 éves korukban az első bajvívásukra, majd megkezdhatték önálló csapatszolgálatukat.⁹⁷

Az oszmán-török világban a hadrafoghatóság mai szemmel nézve még a fentebbi példánál is furcsább szabályokon alapult.⁹⁸ A muszlim vallásjog szerint mind a fiú-, mind a leánygyermek a 15. (hold)év betöltésével érték el a serdülőkort. A fiúk ettől fogva számítottak adóalanynak is. Az Oszmán Birodalom számos részén azonban a 12–14 éves fiúgyermekeket tekintették „érettnak” (felnőttnek), s vetették ki rájuk az ún. „legényadót” (*resm-i kara*, *resm-i müccerred, ispençe*) vagy a nem muszlimok esetében a „fejadót” (*cizye*).⁹⁹ Egy 1511-ből fennmaradt, a fogolytód-adó (*pencik*) szabályait összefoglaló rendelet szintén 12 éves kortól számítja a pubertáskort (felnőttkort).¹⁰⁰ Szintén fontos lehet ebben a vizsgálati metszetben, hogy az egyik 1536. évi szultáni rendeletből a következők derülnek ki a timárbirtokos seregben szokásos korhatárokról:

– Ha egy (elhunyt) szpáhi kiskorú fiának timárt adományoztak, akkor addig, amíg fel nem nőtt, joga volt maga helyett „vértest” (*cebelü*) küldeni a hadba. Ám ha elérte a 10 éves kort, már személyesen kellett bevonulnia.

– Mivel a hadjáratok a rendelet kiadása, vagyis az 1536 előtti években már igen távoli helyekre irányultak, a 10 éves szpáhi-fiak közül sokan nem tudtak eleget tenni a személyes megjelenés köteleességének, ezért megfosztották őket javadalmaiktól. Ennek megakadályozására elrendelték, hogy ezentúl a szpáhi-fiak 16 éves korukig küldhetnek maguk helyett vértest, s csak 16 éves kortól kötelesek személyesen hadba vonulni.

– Az a szpáhi-fiú, akinek apja meghalt, és a 12 éves korától számított 7 éven belül nem járult a beglerbéghhez timárt igényelni, nem látogatta rendszeresen annak udvarát és nem vett részt hadi vállalkozásokban, később már nem kaphatott javadalombirtokot.¹⁰¹

96 Egyed Ákos, A székely hadrendszer és katonai társadalom a XVI. századig. *Korunk* 35:4 (1976) 294–300.

97 Kelenik József, Tisztképzés vagy nemesi iskola? Gondolatok a XVI. század magyar katonai képzéséről. In: Lengyel Ferenc – Szántó Mihály (szerk.), *A magyar katonai vezető- és tisztképzés története*. Budapest, 1996, 12–17.

98 Fodor Pál – Pap Norbert – Kitanics Máté, Kiket rejthetnek a sátorhelyi tömegsírok? – Néhány gondolat a mohácsi csata tömegsírainak vizsgálatáról. *Újkor.hu*. A velünk élő történelem, 2021, <https://ujkor.hu/content/kiket-rejthetnek-satorhelyi-tomegsirok-nehany-gondolat-mohacsi-csata-tomegsirjainak-vizsgalatrol>.

99 Géza Dávid, The Age of Unmarried Male Children in the Tahrir Defters. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 31:3 (1977) 347–357.

100 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları*. I. *Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*. İstanbul, 1984, 90; Irène Beldiceanu-Steinherr, En marge d'un acte concernant le pengyek et les aqıngı. *Revue des Études Islamiques* 37 (1969) 21–47.

101 Douglas A. Howard, Ottoman Administration and the Timâr System: Sûret-i Kânûnnâme-i 'Osmânî Berây-i Timâr Dâden. *Journal of Turkish Studies* 20 (1996) 46–125.

A fentiek alapján a mohácsi csata idején akár 10-12 éves „gyerekharcosok” is lehettek az oszmán hadseregben, mint ahogy a keresztény seregben is szép számmal vehettek részt 15-16 éves korú „gyerekkatonák”. A sátorhelyi tömegsírokban talált tizenéves halottak ennek alapján valószínűsíthetően nem „civilék”, hanem sokkal inkább harcokban elesett katonák.

DISZKUSSZIÓ

A kortárs beszámolók tükrében nyilvánvaló a két hadsereg közötti hatalmas létszámkülönbség. Mohácsnál Dávid és Góliát harca bontakozott ki, a kérdés csak az, hogy mekkora volt a két sereg, és mekkora esélye lehetett „Dávidnak” a győzelemre.

A korszakkal foglalkozó történészek nagyobb része napjainkban úgy véli, hogy a Mohácsi-síkon összegyűlt keresztény csapatok létszáma 25-27 ezer fő lehetett. A régebbi szakírók közül Szurmay Sándor 28 ezer,¹⁰² Halmay Barna 28-30 ezer,¹⁰³ míg Gyalókey Jenő Brodarics kancellárra hivatkozva 24-25 ezer főre tette a keresztény had katonáinak számát.¹⁰⁴ Ez utóbbihoz hozzáfűzhetjük: a kancellár a visszaemlékezésében valóban úgy fogalmazott, hogy a csata előtt, amikor valamennyien egybegyűltek, „*volt vagy huszonnégy-huszonötezer ember*”.¹⁰⁵ Ugyanakkor, ha összeadjuk a Brodarics által közölt részadatokat, 25-27 ezer főt¹⁰⁶ kapunk.

A létszám kérdése az 1970-es években a csata 450. évfordulójának közeledtével ismét előtérbe került. Ekkor Perjés Géza Brodarics adatát tévesnek tartva, egy 50-60 ezer fős sereg mellett tette le a voksát.¹⁰⁷ A számítás módszertani hibáira, ezáltal a sereg túlméretezésére Kubinyi András hívta fel a figyelmet.¹⁰⁸ Volt azonban olyan szakíró is a korszakban, aki éppen fordítva járt el: Nemeskürty István 15-20 ezer fős keresztény haddal számolt, felröva, hogy a király nem várta meg Szapolyai János erdélyi vajda, illetve Frangepán Kristóf horvát főúr hadait.¹⁰⁹

Kanyarodjunk most azonban vissza a napjainkban széles körben elfogadott 25-27 ezer fős, Brodarics leírására alapozott seregszámhoz. Jelentős problémát okoz, hogy a kancellár által ténylegesen is számszerűsített adatokon túl, a visszaemlékezésben szerepelnek olyan személyek, akik mellett nem áll információ arra vonatkozóan, hogy mekkora csapattal érkeztek. A kancellár azt is megem-

102 Szurmay Sándor, *A mohácsi hadjárat 1526-ban*. Budapest, 1901.

103 Halmay Barna, *Az 1526-iki mohácsi csata keletkezése és igazi helye. A négyszázéves évfordulóra egykoru adatok alapján*. Debrecen, 1926.

104 Gyalókey, *A mohácsi csata*, 216–218.

105 Brodarics, *Igaz történet*. In: *Örök Mohács*, 316.

106 13-14 ezer lovas és 12-13 ezer fő gyalogos. Ehhez hozzá kell számolnunk még a naszádosok csapatát is, akik nem vettek részt a csatában.

107 Perjés Géza, *Mohács*. Budapest, 1979, 372.

108 Kubinyi András, *A mohácsi csata és előzményei. Századok* 115:1 (1981) 66–107.

109 Nemeskürty István, *Önfia vágta sebé*t. Budapest, 1983, 183.

lítette, hogy „*míg a király Tolnán tartózkodott, mind az innenső, mind a túlsó Magyarország szinte minden részéből és tartományából, amiket megyéknek hívunk, számosan jöttek össze*”.¹¹⁰ Ez utóbbinál a legtöbb esetben nem tudjuk meg, hogy a „számosan” szófordulat összesen hány főt is jelenthetett. Újabban Szatlóczi Gábor vetette fel, hogy Brodarics adatai egyes helyeken hibásak, másutt hiányosak, azaz számos megye sereglétszámát sehol nem tüntette fel a kancellár. Számításai szerint a keresztény sereg létszáma jelentősen meghaladhatta a 27 ezer főt, amit véleménye szerint az is alátámaszt, hogy egyes korabeli források 40-50 ezer, sőt helyenként 60 ezer fős keresztény hadról írtak.¹¹¹

Más szempont szerint közelített a kérdéshez Botlik Richárd, aki nem a 25-27 ezer fős hadsereg létszámát vonta kétségbe, hanem azt, hogy minden érintett teljesítette a kötelességét. Véleménye szerint a főurak kevesebb mint fele jelent csak meg Mohácson, a királyi vármegyék nagyobb része (64%-a) hiányzott a csatából, összesen pedig 41 ezer olyan erdélyi, horvát, cseh, morva és sziléziai harcos maradt távol, akitől elvárható lett volna a jelenlét.¹¹² A felvetésre adott válasz sem sokáig váratott magára. B. Szabó János és C. Tóth Norbert Botlik számításaira reflektálva azt igyekezett bizonyítani, hogy mindez épp fordítva történt, a magyarországi megyék túlnyomó többsége megjelent (69%) Mohácsnál, ahogy az általuk számba vett 19 főpap közül is ott volt 14, a 15 méltóságviselő báró közül pedig 10 fő. Úgy vélték tehát, hogy a Magyar Királyság méltóság- és tisztségviselői egyáltalán nem futamodtak meg az előttük álló feladat elől.¹¹³

A fentiek után adódik tehát a kérdés: mekkora lehetett a keresztény sereg létszáma? Minderre csak becslésünk lehet, amelynél az a kiindulópontunk, hogy a csatában részt vett Brodaricsnak valós információ voltak a királyi sereghez csatlakozó csapatok létszámáról, majd, mivel túlélte az ütközetet, kancellárként a veszteségekről is reális képe lehetett. Mindebből az következik, hogy jelentős mértékben nem tévedhetett a katonák számát illetően, amelyet ugyanakkor ő is csak becsült, részben abból következően, hogy a csata előtti utolsó pillanatig érkeztek újabb és újabb csapatok. Azt, hogy jóval nagyobb számra valóban nem gondolhatunk, alátámasztja a pápai nuncius, Burgio értesülése is, aki a sereg létszámát 25-30 ezer főben adta meg közvetlenül a csata után írt levelében.¹¹⁴

110 Brodarics, Igaz történet. In: *Örök Mohács*, 310. A megyék seregeinek egy része nyilvánvalóan még a tolnai állomás előtt csatlakozott a királyi sereghez, vagy éppen Tomori – végül 5000-6000 főre duzzadt – seregének részévé vált.

111 Szatlóczi Gábor, A lovag, a gyalog és a had. A Magyar Királyság hadszervezete és hadserege a mohácsi csata idején. Budapest, 2022, 69 old., kézirat. A tanulmányt a szerző kéziratként tette közzé, mivel annak közlését Szatlóczi szerint a *Hadtörténelmi Közlemények* szerkesztősége indoklás nélkül elutasította.

112 Botlik Richárd, *Az 1526. évi mohácsi csata árnyékseregei*. Budapest, 2017, e-book, https://www.academia.edu/34807761/Az_1526_%C3%A9vi_moh%C3%A1csi_csata_%C3%A1rny%C3%A9kseregei_Bp_2017_Shadow_Militaries_of_the_Battle_of_Moh%C3%A1cs_1526_.

113 B. Szabó János – C. Tóth Norbert, „Árnyékboksz az árnyéksereggel” – avagy már megint mindenért Szapolyai a hibás. A magyar elit 1526. évi katonai szerepvállalásáról Botlik Richárd új könyve kapcsán. *Hadtörténelmi Közlemények* 131:2 (2018) 287–320.

114 Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele Jacopo Sadoletto pápai titkárnak. Pozsony, 1526. szeptember 5. In: *Örök Mohács*, 131–132.

Brodarics 25-27 ezer fős adatát (a naszádosokkal együtt 26-28 ezer fő), annak figyelembevételével, hogy több főúri személyhez sem rendelt csapatlétszámot, illetve egyes megyék esetén sem közölt adatokat, néhány ezer fővel felfelé kell korrigálnunk (összesen kb. 29-32 ezer fő).¹¹⁵ A visszafogott korrekciót az is indokolja, hogy több főúr és megye, ahogy azt már részben említettük, az elvárt létszám alatt küldött csapatokat a hadba. Ezek felállításának nehézségei, a hadhoz való csatlakozás vontatottsága, olykor pedig hiánya, a megkésett vagy gyakran ellentmondó intézkedések, amelyek jól látszanak a forrásokban, ehhez jelentős mértékben hozzájárulhattak. Mindezek fényében azok a kortárs források viszont, amelyek 40-50 ezer, olykor pedig 60 ezer fős keresztény seregről írtak, másként értelmezhetők. Ezek ugyanis véleményünk szerint a tényleges fegyveres hadat, valamint az azt kísérő és kiszolgáló személyzet számát együttesen becsülték meg, illetve becsülték túl.

Végül pedig röviden térjünk ki az említett esélylatolgatás kérdésére: lehetett volna-e többet tenni a győzelem érdekében? Az úton lévő seregek bevárása értelemszerűen javította volna a keresztény sereg esélyeit. Ugyanakkor Brodarics is felhívta a figyelmet arra, hogy miután az oszmán csapatok átkeltek a Dráván, és csak két mérföldre voltak Mohácstól, már „*nem látszott elég biztos mód az igen közeli ellenségtől való visszavonulásra, főleg egy olyan ellenségtől, mely lovainak gyorsasága folytán mire sem alkalmasabb és hajlandóbb, mint a menekülők üldözésére*”.¹¹⁶

A teljes oszmán sereg Brodarics közvetlenül a csata után írt értesítése szerint 200 ezer főt tett ki, amelyből szerinte 80 ezer fő volt háborúra alkalmas.¹¹⁷ Visszaemlékezésében már 300 ezer, illetve 70 ezer főt¹¹⁸ említett. A 300 ezer fős adat közvetlenül a csata előtt és után számos kortárs, így Burgio,¹¹⁹ Tomori Pál,¹²⁰ Ludovico Morello velencei kereskedő¹²¹ vagy éppen Agostino da Mula¹²² leveleiben is szerepel, de például Bernardus Vapovius munkájában¹²³ is megjelenik. Ez a 300 ezer fős, túlbecsült szám, ahogy a 200 ezer fős információ is, az említett szerzőknél a teljes seregre vonatkozhat, a kisegítő személyzettel együtt. Bánlaky József

115 Mivel Brodarics határozottan 12-13 ezer fős gyalogságról emlékezett meg, ezért a fent említett néhány ezer fős korrekciót a lovasságnál tettük meg.

116 Brodarics, Igaz történet. In: *Örök Mohács*, 315.

117 Brodarics István, Magyarország kancellárja Piotr Tomicki alkancellár püspöknek és Andrzej Krzycki przemysli püspöknek. Pozsony, 1526. szeptember 6. In: *Örök Mohács*, 137–138.

118 Brodarics István, *Igaz leírás a magyaroknak a törökkel Mohácsnál vívott csatájáról*. Ford. Kardos Tibor. Budapest, 1983, 53. Arra, hogy az egyik, sokat idézett magyar nyelvű fordításban 70 ezer fő helyett 60 ezres adat szerepel, Fodor Pál és Mércz András hívta fel a figyelmet: Fodor Pál – Mércz András, Mi is veszett Mohácsnál? Oszmán-török veszteséglista az 1526. évi hadjáratról. *Történelmi Szemle* 65:1 (2023) 193–235.

119 Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele Jacopo Sadoletto pápai titkárnak. Buda, 1526. május 30. In: *Örök Mohács*, 64–65.

120 Tomori Pál kalocsai érsek levele II. Lajos magyar királyhoz. Pétervárad, 1526. június 25. In: *Örök Mohács*, 78–79.

121 Ludovico Morello levele Francesco Contarininek. Bécs, 1526. szeptember 24. In: *Örök Mohács*, 163.

122 Agostino da Mula jelentése. Udine, 1526. szeptember 25. In: *Örök Mohács*, 163–165.

123 Bernardus Vapovius, *Fragmentum Sigismundi*, 1526 és 1535 között. In: *Örök Mohács*, 339.

hadtörténész impozáns hadtörténeti munkájában¹²⁴ a Mohácsnál harcoló török állományt 70 ezer főre vagy valamivel többre tette, újabban pedig többen is a B. Szabó János által is javasolt 60-70 ezer fős létszámot tartják irányadónak.¹²⁵ Magunk úgy véljük, az oszmán sereg fegyveres, hadra fogható része megközelíthette a 80 000 főt. Bármely említett szám mellett tesszük is le a voksunkat, egy 60-80 ezer fős oszmán hadsereg ellen a keresztény seregnek nem sok esélye volt. Ez a számbeli fölény volt az oka annak, hogy Tomori fővezér még a teljes oszmán sereg felfejlődése előtt vereséget akart mérni a ruméliai hadtestre, hogy azután eséllyel szálljanak szembe a később érkező seregtestekkel.

Hozzátehetjük mindehhez: keresztény oldalon a megjelent létszámnál nagyobb sereg sem jelentett volna automatikusan jóval nagyobb esélyt a győzelemre. Aeneas Sylvius, a későbbi II. Pius pápa egyik, az 1450-es évek derekán írt levelének részlete jól világítja meg ezt a problémát: *„Hogyan is fogjuk a keresztény világot uraló fejedelmeket arra rábírní, hogy fegyvert ragadjanak? Nosza, mondd meg az összes királynak, hogy keljenek hadra. Kinek adod a fővezérséget? Hogyan áll fel a hadrend? Ki érti a különböző nyelveket? Ki lesz úrrá a különböző szokásokon? Ki bírja rá az angolokat a franciákkal való barátságra? Ki fogja össze a genovaiakat az aragóniakkal? Ki békíti ki a németeket a magyarokkal és a csehekkel? Ha keveseket viszel harcha a török ellen, könnyen vereséget szenvedsz. Ha sokakat, káosz lesz belőle.”*¹²⁶ A különböző nyelvű és származási helyű egységek közös sereggé kovácsolása, ahogy fentebb már láthattuk, a magyar hadvezetésnek is gondot jelentett.

Az esélyekről szóló viták ugyanakkor aránytalanul nagy jelentőséget tulajdonítanak a számszerűségnek. Legalább ekkora jelentőséggel bírt a két hadsereg közötti különbség a vezetés, irányítás minőségében, valamint a fegyverzet technológiai színvonalában. Úgy véljük, hogy nemcsak a nagyjából két és félszeres oszmán számbeli fölény jelentett a magyar hadvezetésnek problémát, de az oszmán sereg minőségi fölénye is. Ez utóbbit a tüzérség és a kézi tűzfegyverek hatékony alkalmazása, illetve az említett professzionális vezetés mellett a fegyelem, az összeszokottság és a begyakorlottság jelentette.

ÖSSZEGZÉS

A két sereg között jelentős létszámbeli különbség állt fenn, az oszmánok mintegy két és félszeres fölényben voltak. Ez a fölény különösen igaz volt a lovasság létszámarányára, amelynél több mint háromszoros volt a különbség. A keresztény

124 Bánlaky József, *A magyar nemzet hadtörténelme*. XII. rész. *Az ország süllyedése a Jagellók alatt. A mohácsi katasztrófa 1490–1526*. Budapest, 1939, 228.

125 B. Szabó János, *A mohácsi csata*. Budapest, 2006, 74. Ezt a létszámot az oszmán hadsereg elitjére értette, amit kiegészítendőnek tart még a balkáni parasztkatonákkal, valamint az akindzsikkal és az azabokkal. Vö. még Uő, *Mohács. Régi kérdések – új válaszok. A magyar királyság hadserege a mohácsi csatában*. Budapest, 2015, 67.

126 Miskolczy Ambrus, *A román középkor időszériú kérdései. Régi-új viták és közelítések*. Budapest, 2021, 398.

seregben nagy, döntő szerepet szántak a nehézlovasságnak, amely viszont az oszmán oldalon elhanyagolható mértékben és szereppel volt jelen. Mint a csata során kiderült, a haditechnológiai fejlődés ezt a fegyvernemet idejétműlttá tette.

Az egymással szemben álló tüzérségek erőviszonyai között szintén több mint háromszoros volt az eltérés. A hadihajók tekintetében sokszoros volt az oszmán túlerő, főként mert a török sereg olyan nagy hajókkal is rendelkezett, amilyenekkel a magyar flotta nem. Az egyetlen fegyvernem, amelyben a különbség kisebb volt, a gyalogság lehetett. Ugyanakkor a janicsárok sokkal jobban fel voltak szerelve, mint a keresztény zsoldosok.

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy az oszmán győzelemhez nemcsak a tekintélyes számbeli fölény, de a két sereg közötti minőségi különbség is hozzájárult.

1. táblázat. A Mohácsnál szemben álló hadseregek csapatnemei és azok becsült állománya

Csapatnem	Oszmán	Keresztény
Lovasság	57-58 000 fő (ebből kb. 500 nehézlovas)	kb. 16-17 000 fő (ebből kb. 2000-2500 nehézlovas)
Gyalogság	16-17 000 fő	12-13 000 fő
Tüzérség	1600 fő/300 ágyú	300 fő/85 ágyú
Hadiflotta	5000 fő/kb. 100-120 egység	1000-1200 fő/40 naszád
Összesen	kb. 80 000 ezer fő	kb. 29-32 000 ezer fő

OSZMÁN-TÖRÖK PUSKÁK A 16. SZÁZAD ELEJÉN

BEVEZETÉS

Az 1526-ban Mohácsnál felvonuló két hadsereg nagyszámú, puskákkal is felszerelt gyalogsággal rendelkezett. Az európai hadseregekben a gyalogságot a 16. század elején egyre több tűzfegyverrel szerelik fel és a csaták képe megváltozik: a korábban kiemelt szerepet játszó nehézlovasság helyett egyre inkább a tűzfegyvereket is használó gyalogság válik a meghatározó fegyvernemmé. A spanyol, francia, itáliai, német és cseh zsoldos alakulatok alakzatban állnak fel, és a lándzsások mellett a lövészek is fontos, majd egyre inkább döntő szerepet töltenek be a harcokban.

Mohácsnál a keresztény gyalogos csapatokról több forrás is említi, hogy részben tűzfegyverekkel voltak felszerelve, de a fegyvereikről sajnos kevés részlet derül ki. Ugyanakkor több szemtanú egybehangzó beszámolója, valamint az utókor ítélete szerint is a török gyalogságnak, a janicsároknak döntő szerepük volt az oszmán győzelemben. Az ő fegyvereikről, valamint a használatuk módjáról ugyanakkor szerencsére több adattal rendelkezünk. Így elsősorban ezekre a fegyverekre tudunk figyelni, ha a tűzfegyverek mohácsi szerepét nyomozzuk.

Ebben a fejezetben a következő kérdéseket járjuk körül: mit lehet tudni ezekről a löfegyverekről? Milyen jellemzőik voltak? Hogyan használták őket? Mi lehetett a titka elsőprő sikerüknek?

A KÉZI TŰZFEGYVEREK ELTERJEDÉSE AZ OSZMÁNOKNÁL

Az oszmán puska-használat kezdeteiről elég kevés adatunk van. Kérdéses, hogy vajon keleti vagy nyugati eredetű-e, és az is, hogy mikortól jelenik meg az oszmán hadseregben. A források alapján ugyanis nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy az oszmánok mikor és milyen forrásból kezdték a gyalogságot tűzfegyverekkel felfegyverezni. A törökök *tüfek*nek nevezett arkebúzok (arquebus) első felhasználására több évszám is felmerült: 1394, 1402, 1421, 1430, 1440 és 1442.¹

1 Gábor Ágoston, *Military Transformation in the Ottoman Empire and Russia, 1500–1800. Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 12:2 (2011) 281–319.

A fő probléma az, hogy a történeti leírások alapján nehéz eldönteni, hogy azokban kis kaliberű ágyúkról vagy tényleg arkebúzokról van-e szó.² Egy 16. századi török történetíró szerint Gallipoli (1354) és Bolajir ostroma során (1356) már használhattak tűzfegyvert.³

Marsigli 1732-ben megjelent műve szerint az oszmán puska nyugati eredetű.⁴ Manapság általánosnak tekinthető az a nézet, hogy a törökök a balkáni szlávoktól és részben a magyaroktól vették át a használatát. Ugyanakkor a helyzet ennél bonyolultabb: a tüfek (puska) kifejezés nem oszmán-török, hanem keleti eredetű szó. Van olyan feltételezés is, hogy az oszmánok a perzsáktól vették át.⁵ A kérdés török szakértői viszont közép-ázsiai török szónak tartják.⁶ Ismerték az oroszok is, akik egyes feltételezések szerint Bolgar 1376-os bevételekor tettek szert ilyen fegyverre.⁷ Felmerült az is, hogy az oszmánok nemcsak nyugati, hanem keleti terjeszkedésük során is megismerkedhettek vele, vagy a terminus még a tűzfegyverek előtti időből származik, és valamilyen korábbi haditechnikára utal vissza. A keleti hatást azért sem lehet kizárni, mert az oszmánok ottani háborúikban is használtak lőfegyvereket, például a mamelukok ellen, tehát ennek is lehetett hatása a puska készítésének és használatának alakulására.

Az oszmán tüfek eredete tehát nem világos, de a többes hatást nem zárja ki semmi. Keleti és nyugati hatásokra egyaránt gyanakodhatunk, de a nyugati kapcsolat lehetett a meghatározó, mert az európai oldalon vívták meg azokat a konfliktusokat, amelyekben a puskás gyalogság főszerephez jutott. Kolçak felveti, hogy a tűzfegyver az európai területeken a sűrűbb városhálózat, az erődítményekhez kapcsolódó harcok miatt került előtérbe, hiszen eleinte inkább az ostromoknál használták.⁸

Mindenesetre a magyar-oszmán háborúk során Vidin védelmének (1443) vagy a második koszovói csata (1448) idején az oszmánoknak már voltak kézi tűzfegyvereik.⁹ Magyar oldalon ugyancsak használatban voltak ekkor már a puskák. Hunyadi Mátyás híres fekete seregében a lőfegyverrel ellátott gyalogosok aránya a korszak átlagához képest magas volt, állítólag minden negyedik vagy ötödik katona ezzel volt felfegyverezve (a források többnyire 2000 puskásról szá-

2 Godfrey Goodwin, *The Janissaries*. London, 2006, 129; Joseph Needham, *Science and Civilisation in China. Vol. V:7, Military Technology: The Gunpowder Epic*. Cambridge, 1986.

3 Özgür Kolçak, *Ok, Tüfek ve At*. 16. *Yüzyıl Osmanlı Askeri Devrimi*. Ankara, 2023, 235: Kemálpasazade a hivatkozott krónikás.

4 Count [Luigi Ferdinando] Marsigli, *Lo Stato militare dell'Imperio ottomanno / L'État militaire de l'Empire ottoman*. The Hague–Amsterdam, 1732, part 2, 15.

5 Gábor Ágoston, *Tüfek* (2011), <https://islamansiklopedisi.org.tr/tufek>. Azon az alapon, hogy a fárszi nyelvben a puska *tufeng*.

6 Kolçak, *Ok, Tüfek ve At*, 235–236. Eredeti jelentése: fűvócső. Kolçak szerint a tűzfegyver egyszerre nyugati és keleti eredetű az oszmánoknál.

7 Kolçak, *Ok, Tüfek ve At*, 235.

8 Uo. 235–236.

9 Gábor Ágoston, *Firearms and Military Adaptation: The Ottomans and the European Military Revolution, 1450–1800*. *Journal of World History* 25:1 (2014) 85–124.

molnak be).¹⁰ A források szerint a magyar hadsereg a 16. század elején is használt puskákat, s valószínű, hogy a katonák egy része a Hunyadiak korának fegyverével szerelkezett fel.¹¹ Megállapítható tehát, hogy mindkét oldal intenzíven használt puskákat már 1526-ot megelőzően is.

A PUSKÁS ALAKULATOK SZEREPE AZ OSZMÁN HADSZERVEZETBEN

A források alapján úgy tűnik, hogy a fegyvernemnek eleinte nem tulajdonítottak nagy jelentőséget. Alacsony zsolddal alkalmaztak keresztény puskás zsoldosokat, akiknek csekély volt a becsülete.¹² Először a várakban, illetve a birodalom végvidékein tűnnek fel ilyen alakulatok. 1445-től kezdenek sűrűsödni a feljegyzések a puskákról és a puskásokról.¹³ A 15. század közepétől, talán Konstantinápoly elfoglalásával változik meg a helyzet: egy korabeli itáliai forrás szerint számos janicsár ezután kapott puskát.¹⁴ Úgy tűnik, hogy az első csata, amelyben a tízes egységekben felálló puskás janicsárok már fontos szerepet tölthettek be, az 1473. évi terdzsáni ütközet volt. Ekkor Kelet-Anatóliában, Uzun Hasan türkmén lovaserege felett arattak győzelmet.¹⁵

A mamelukok ellen vívott két háború (1485–1491, 1516–1517) számos tanulsággal járt az oszmán hadsereg és hadianyaggyártás számára is. Sok tekintetben ezek az 1526. évi hadjárat előzményének tekinthetők.

A mamelukoknak kiváló lovasságuk volt, akik viszont idegenkedtek a lőfegyverektől. A kairói szultánok fekete rabszolgákból (mivel ezek voltak a legolcsóbbak!) szerveztek meg egy 500 fős puskás gyalogos egységet, amely viszont meglepően hatékonynak bizonyult. Jól jellemzi a keleti lovasság hozzáállását a lőfegyverekhez, hogy a hadseregben komoly feszültség támadt a lovasság és a fekete puskások között. A lovasság vélekedése szerint a puskákkal való harc lealacso-

10 A Mohács előtti korszak magyar hadügyéről (köztük a fegyverzetről és a tűzfegyverekről) jó áttekintést adnak az alábbi tanulmányok: Rázsó Gyula, Mátyás hadászati tervei és a realitás. *Hadtörténelmi Közlemények* 103:1 (1990) 16; Zarnóczky Attila, Fegyverzet, katonai felszerelés, hadsereg Magyarországon Hunyadi Mátyás korában. *Hadtörténelmi Közlemények* 103:1 (1990) 31–65; Kubinyi András, Mozgósítási és hadseregellátási problémák Mátyás alatt. *Hadtörténelmi Közlemények* 103:1 (1990) 66–73.

11 Kelenik József, Szakállas puskák XVI. századi magyarországi inventáriumokban. *Hadtörténelmi Közlemények* 35:3 (1988) 484–520.

12 Feridun Emecen, Ateşli Silahlar Çağı: Askeri Dönüşüm/Devrim ve Osmanlı Ordusu. In: Feridun Emecen – Erhan Afyoncu, *Savaşın Sultanları-I. Osmanlı Padişahlarının Meydan Muharebeleri*. Istanbul, 2018, 38–81; Kolçak, Ok, *Tüfek ve At*, 237; Albrecht Fuess, Why Domenico Had to Die and Black Slaves Wore Red Uniforms: Military Technology and Its Decisive Role in the 1517 Ottoman Conquest of Egypt. In: Stefan Conermann – Gül Sen (eds.), *The Mamluk-Ottoman Transition: Continuity and Change in Egypt and Bilād al-Shām in the Sixteenth Century*, 2nd ed. Göttingen, 2022, 131–154.

13 Emecen, Ateşli Silahlar Çağı, 48, 50–51; Kolçak, Ok, *Tüfek ve At*, 234–237; Fuess, Why Domenico Had to Die, 131–154.

14 Emecen, Ateşli Silahlar Çağı, 50–51.

15 Uo. 51.

nyító, így a katonai reformokhoz szükséges támogatást a szultánátus a rendszeren kívülről szerezte meg.¹⁶

A fegyverzet fejlesztéséhez a mamelukok nyugati segítséget vettek igénybe. Ezek valószínűleg itáliai szakértők voltak. Közülük kettőt név szerint is ismerünk: az egyiket Domenicónak hívták (pontosabb hovatarozása nem ismert), a másik pedig Ludovico de Varthema di Bologna volt, aki viszont igen híressé vált a keleti utazásairól írt beszámolói révén. A második oszmán-mameluk háború idején Rodoszról, az ottani lovagoktól kértek szakértőket és támogatást.¹⁷ Úgy tűnik, hogy velencei kereskedelmi kapcsolataik is sokáig kiválóan működtek, amiben fontos szerepet játszott a velenceiek Cipruson betöltött pozíciója. A löfegyverek gyártásához az alapanyagot, főként a fémeket, valamint a salétromot részben az oszmánoktól szereztek be. Látható, hogy technológiai értelemben a nyugatiaktól, az alapanyag beszerzésében pedig még az oszmánoktól is erősen függtek és kérdéses a volumen is, hiszen létezett fegyverimport is.

II. Bajezid mamelukok ellen vívott háborújában az oszmánok még alulmaradtak a mameluk puskás gyalogsággal szemben. Ennek is betudható, hogy fejlesztéseket indítottak be,¹⁸ és így I. Szelim 1516–1517-ben már győzni tudott: az oszmánok számbeli és technológiai fölényre tettek szert, és a harci taktikán is sokat javítottak. A források szerint II. Bajezid korában jelentek meg a puskaművesek az udvarban, és ekkor fejlesztették ki a csatamezőre vitt könnyű puskafajtákat is.

A kérdéssel foglalkozók szerint az a győzelemsorozat, amely Csaldiránnal kezdődött, az oszmán harci taktika, az ágyúk és a puskával felszerelt janicsárok tömeges bevetésének köszönhető. Elsősorban a mezei csaták képe alakul nagyon hasonlóan: a Szafavidák ellen Csaldiránnál (1514), a mamelukok ellen Mardzs Dábiknál (1516) és Ridanijjánál (1517) és a magyarok ellen Mohácsnál (1526). Rodosz ugyancsak győzelemmel végződő ostrománál (1522), valamint egy újabb iráni hadjáraton (1533–1534) szintén nagy számban vetették be a tűzfegyvereket.

Ágoston¹⁹ és Fuess²⁰ is felveti, hogy a „*wagenburg*” (szekérvár) alkalmazása döntő elem volt az említett négy mezei csatában kivívott győzelemben. Úgy vélik, hogy bár ez eredetileg a huszitáktól származik (például Harby, 1422), az oszmánok a Balkánon a magyaroktól tanulhatták el annak alkalmazását, és fejlesztették tovább azt.

A szokásos oszmán felállás szerint a központban a szultán helyezkedett el, akit egy „mozgó vár” védett: ágyúk, puskások, kétoldalt szekerek (olykor még tevesorok is), elől középen a gyalogos elővéd, a szárnyakon pedig lovasok. Ezt a szekér-

16 Fuess, Why Domenico Had to Die, 141.

17 Uo. 150.

18 Robert Irwin, Gunpowder and Firearms in the Mamluk Sultanate Reconsidered. In: Michael Winter – Amalia Levanoni (eds.), *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*. Leiden–Boston, 2004, 117–139.

19 Gábor Ágoston, War-winning Weapons? On the Decisiveness of Ottoman Firearms from the Siege of Constantinople (1453) to the Battle of Mohács (1526). *Journal of Turkish Studies* 39 (2013) 129–143.

20 Fuess, Why Domenico Had to Die, 132, 148.

vár vagy szekértábor harcmódort törökül *tabur cenginek* hívták.²¹ A láncokkal összekapcsolt ágyúk mögött álltak fel a janicsárok, általában három sorban. Egy-más után adtak le sortüzeket, úgy, hogy míg az egyik sor lőtt, a másik töltött olyan módon, hogy ne zavarják egymást. A korban szokásos tűzgyorsaság szerint (közülbelül egy perc kell egy fegyver megtöltéséhez) az alakulat percenként három lövést tudott leadni úgy, hogy egyszerre csak a lövészek egyharmada lőtt.

A megszokott taktika szerint a lovasság feladata az volt, hogy nagyon pontos manőverek végrehajtásával az ellenséget a centrumban álló tüzérség és a janicsárság elé vezessék. Előbb az ágyúk tüzeltek, majd a janicsárok adtak le sortüzeket, az első sorban a nagyobb, hosszabb csövű puskákkal, majd ahogy a támadó ellenség közelebb ért, a hátsó sorokból a rövidebb csövű kisebbekkel.²² A harc itt általában el is dőlt: kézi tűzfegyverekkel a támadó ellenséget halomra lőtték. Egy 16. századi spanyol forrás szerint sem az ágyúk tüze, hanem a tömeges, sorváltós tüzeléssel alkalmazott puskatűz volt a döntő.²³

A lovasság felszerelése kézi tűzfegyverekkel, a próbálkozások ellenére,²⁴ nem haladt előre Szulejmán korában sem. Ahogy a mamelukok, úgy az oszmán lovasság is erős ellenállást fejtett ki ezek használatával szemben (az íjászat presztízse magasabb volt). A gyakorlati nehézségek mellett – az íjjal összevetve kicsi volt a tűzgyorsaság, nehéz volt lovaglás közben az utántöltés és a kanóc kezelése – mentális és kulturális okok is közrejátszottak ebben. Így a lovasok a 16. század első két harmadában jobbra megmaradtak az íj és a hidegfegyverek kizárólagos alkalmazása mellett. Utána is csak lassan, vonakodva fogadták el a kézi tűzfegyverek használatát.

AZ OSZMÁN PUSKAGYÁRTÁS KERETEI

Ahogy fentebb már említettük, a hatékony török puskák kifejlesztése a 16. század elején nyugati hatást tükröz. II. Bajezid volt az az uralkodó, aki jelentős erőfeszítéseket tett egy, a korábinál ütőképesebb puskás gyalogság kifejlesztésére. Ennek során nemcsak a puskák minőségének javítására, de a kiképzés és a harci taktika fejlesztésére is sor került. Arról megoszlanak a vélemények, hogy milyen hatások érvényesültek a janicsárok fegyvereinek továbbfejlesztésében. Hosszabb ideje tartja magát a vélekedés, hogy erős spanyol hatásra alakították ki ezeket, tehát tulajdonképpen spanyol puskákról volna szó.²⁵ Ugyanakkor mások szerint önálló fejlesztés történt.²⁶

21 Pál Fodor, *Tabur* (2010), <https://islamansiklopedisi.org.tr/tabur>.

22 Emecen, Ateşli Silahlar Çağı, 56.

23 Uo. 73.

24 Rüştem pasa nagyvezír is kudarcot vallott, amikor az udvari szpáhi lovasságot próbálta tűzfegyverekkel felszerelni. Emecen, Ateşli Silahlar Çağı, 60–61.

25 Zdzisław Żygulski, *Oriental and Levantine Firearms*. In: Claude Blair (ed.), *Pollard's History of Firearms*. London, 1983, 430–431; Robert Elgood, *The Arms of Greece and Her Balkan Neighbors in the Ottoman Period*. New York, 2009, 10, 39.

26 Emecen, Ateşli Silahlar Çağı, 56.

A mamelukok legyőzése után az oszmánok megjelentek Afrikában. 1518-ban, Algírnál következett be az első összecsapás, az észak-afrikai területek pedig fokozatosan oszmán befolyás alá kerültek. A szakértők egy része úgy véli, hogy a spanyol puszkák ebben az időben jelennek meg az oszmán hadseregben.²⁷ A spanyol hatásnak van egy fontos műszaki bizonyítéka is: az ún. miquelet, egy, az Ibériai-félszigetre jellemző korai kovás elsütőszerkezet használatának elterjedése az Oszmán Birodalom területén, elsősorban Észak-Afrikában és a Balkánon. Ennek azonban Mohácsnál még nem volt szerepe.

A Mohácsnál használt fegyverek valószínűleg még egy korábbi, úgynevezett „szerpentes” lakattal („S” vagy „Z” alakú elsütőszerkezettel) rendelkeztek. A kiadott hadianyaglistákban ugyanis szerepel a kanóc, valamint a „kanócos puszkába való puszkapor” kifejezés. A szerpentes elsütőszerkezet eredete vitatott.²⁸ Van, aki szerint kínai, mások szerint közép-európai, talán német eredetű, de az oszmánok is fejleszthettek rajta. A miquelet ugyanakkor valószínűleg még nem játszott szerepet 1526-ban. Az oszmánoknál még nagyon sokáig, egyes esetekben a 18. századig is nyomon követhető a szerpentin használata.

II. Bajezid uralkodása idején, a 16. század elején a szerájban nyugati szakemberek közreműködésével központi puszkakészítő műhelyt alakítottak ki.²⁹ A változás forrása a *taife-i efrenciyan*, azaz a frankok, vagyis a nyugat-európaiak csapata volt. Feltételezhető vezetőjük oszmán terminussal „rusz” volt, ami annyit tesz, hogy „északi országból való”. A Garde/Gardo nevet viselte,³⁰ közelebbi származásáról semmit sem tudunk. A műhelyben más „ruszokat” – például a testvérét és a fiait – is alkalmaztak. Úgy tűnik, hogy csak lassan bővült a létszámuk, előbb muszlimokkal, majd idővel spanyol területekről elűzött szefárd zsidókkal. Mohács előtt a puskaművesek csapata (*tüfekçi cemaati*) 10 alkalmazottjából 5 már szefárd volt.³¹

Egyiptom elfoglalásakor (1517) az oszmánok hozzájutottak a mamelukok puszkakészítő műhelyéhez is.³² Az első mameluk–oszmán háborúban a mameluk puszkás alakulatok fontos szerepe arra utal, hogy a puskaművesség nemcsak az oszmánoknál, de Egyiptomban is megjelent. Az ismert, mameluk szolgálatban állt nyugati tűzfegyverkészítők elsősorban ágyúszakértő itáliaiak voltak. A műhely jellemzőiről, személyzetéről és termékeiről semmit sem tudunk. A körülmények alapján úgy tűnik, hogy nyugati technológiával dolgoztak, a tűzfegyverkészítés alapanyagait, félkésztermékeit pedig részben a törököktől szerezték be.

Úgy tűnik tehát, hogy az oszmánok nyugati szakértelem (eredet szerint nyugati és „rusz”, ibériai és itáliai) révén alakították ki a janicsárok standardizált fegyvereit, amelyeket 1514 után igen hatékonyan vetettek be. Az állami puszkakészítés központja sokáig a szeráj volt, de a 16. század közepére az isztambuli

27 Żygulski, *Oriental and Levantine*, 430; Elgood, *The Arms of Greece*, 39.

28 Kolçak, *Ok, Tüfek ve At*, 266.

29 Uo. 238.

30 A névkutatás alapján a Garde név a kora újkorban a brit, német, francia területeken fordul elő.

31 Kolçak, *Ok, Tüfek ve At*, 238–240.

32 Uo. 236. Említi, hogy I. Szelim a mamelukoktól egy működő puszkagyártó műhelyt szerzett meg 1517-ben.

puskagyártó műhelybe és a központi fegyvertárba tevődött át. A források alapján úgy tűnik, hogy a kincstári puskaszabványok (*kariş*ban és *dirhem*ben megadva)³³ az 1510-es évektől az 1570-es évekig változatlanok.³⁴

AZ OSZMÁN PUSKÁK „KALIBERE”: A DIRHEM

Egy korabeli oszmán krónika szerint³⁵ 1566-ban a Szigetvárból kitörő Zrínyi Miklóst egy „öt dirhemes” lövedékkel találták el a janicsárok. Mint ez a példa is mutatja, az oszmánoknál a lövedék tömegéből kell következtetnünk arra, hogy mekkora lehetett a puskák (jelen esetben az öt dirhemes puska) űrmérete.

A dirhem (amely ekkoriban a Közel-Keleten az ezüstpénz neve is egyben) az ezüst mérésére használt mértékegység, amelynek eredete az ókorra (drachma) nyúlik vissza. Ennek regionális szabványai alakultak ki, így a dirhemnek más volt a tömege Anatóliában, Egyiptomban, a Magrebben, Szíriában és Irakban is.

Ezekről az értékekről Walther Hinz kézikönyve ad részletes áttekintést.³⁶ Ugyanakkor már ő is felhívta a figyelmet arra, hogy ezek az értékek csak tájékoztató jellegűek. Ágoston Gábor Hinzcel egyetértve hangsúlyozza, hogy nincs kiforrott és egységes mértékrendszer a Közel-Keleten, és utal rá, hogy milyen sok ezen a téren a bizonytalanság. Ágoston szerint 1640 előtt az oszmánok meg sem próbálták egységesíteni a mértékrendszert, a pénzügyi/gazdasági válság miatt ekkor tettek rá kísérletet először. A meghódított területeken addig mindenütt meghagyták a bevett, használt mértékeket, csak arra törekedtek, hogy azok legalább az egyes szandzsákokon belül ne különbözzenek. Pontosabban bevezették a mértékek neveit, de hagyták, hogy a helyiek továbbra is a helyi standardok alapján értelmezzék azokat.³⁷ Az 1640 körül megkezdett egységesítés nem aratott osztatlan sikert, pedig a birodalmon belüli kereskedelem, illetve általában is a gazdaság fejlődése miatt szükség lett volna rá.

A leírtak szerint nézünk szembe tehát azzal a problémával, hogy vajon egy 16. század első feléből származó forrásban felbukkanó dirhem-érték esetében milyen tömeggel számolhatunk, mivel „oszmán dirhem” akkoriban még nem létezett. Az oszmán dirhem a 19. századra alakult ki, amikor 3,2 g-ot értek meg rajta.³⁸ Perzsiában a dirhem (dirham) eredetileg 4–4,25 g körüli értékkel bírt,

33 A *kariş* az Oszmán Birodalomban használt hosszmérték, a *dirhem* súlymérték.

34 Kolçak, *Ok, Tüfek ve At*, 247.

35 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971–1003/1563–1595)*. I–II. Hazırlayan Mehmed İpşirli. İstanbul, 1989, I. 34.

36 Walther Hinz, *Measures and Weights in the Islamic World*. Kuala Lumpur, 2003.

37 „Unification of metrology within a sancak (sub-province) was carried out by extending the use of a typical local measure to the whole sancak. A revolutionary plan for unification was proposed following the Ottoman economic crisis around 1640, and the government was advised to extend the use of Istanbul weights and measures to the provinces of the empire. The proposal, however, was not favoured.” Gábor Ágoston – Bruce Masters, *Encyclopædia of the Ottoman Empire*. New York, 2009, 595–596.

38 Az átváltás szerint 1 oka = 400 dirhem.

mely a modern korra 3,2–3,3 g-ra csökkent.³⁹ Az ortodox zsidó jogi szövegekben a dirhem rendszeresen visszatérő mértékegység, 3–3,4 g közötti tömeget jelölt, és például egy forrás szerint Egyiptomban 3,333 g.⁴⁰ A különböző közel-keleti területeken használt elméleti mértékegységeket Walther Hinz kézikönyve alapján az alábbi táblázatban ismertetjük.

1. táblázat. A dirhem változatai Hinz szerint

Terület	A dirhem tömege
Anatólia	3,086 g
Egyiptom	3,123 g
Szíria	3,167 g
Irak	3,125 g
Magreb	3,3 g

Mindebből jól látható, hogy a dirhem nem kiforrott mértékegység a 16. században, hanem nagyságrendet jelöl, amely regionálisan különböző mértékű. Melyiket vegyük számításba? A mai Törökország (Anatólia) területén használtat? A birodalom gazdaságában 1517 után nagy súllyal megjelenő Egyiptomét? A nyugati hajózásban, kereskedelembe, valamint a spanyol kapcsolatokban fontos közvetítő szerepet betöltő magrebit? A csak 1514-ben és átmenetileg meghódított Tebrizben használt dirhemet, amely 3,072 g és a legkisebb tömegű a dirhemek közül, de Mohács után 100 évvel már széles körben elterjed a használata? Meglehetősen nagy a bizonytalanság. Halil Sahillioğlu nyomán Ágoston⁴¹ a kisebb tebrizi, míg Halil İnalcık⁴² a rúmi dirhemet (3,207 g) preferálja.

A 16. századi dirhem tehát nem volt standard és általánosan elfogadott mértékegység, így a lövedék méretére való automatikus átszámítás meglehetősen problematikus. A 3 g-os dirhem-érték láthatóan tarthatatlan. Ennél nagyobb, legalább 3,2 g-os értékkel érdemes számolni már csak azért is, mert láthattuk, hogy az oszmán puskaművességet erős nyugati, ibériai-magrebi hatások formálták. A Zrínyit 1566-ban Szigetvárnál leterítő 5 dirhemes lövedék esetében a gyűjteményekben fennmaradt magyarországi puskákból indulhatunk ki. Ahogy alább majd látjuk, az 5 karis⁴³ hosszú csőhöz jellemzően 5 dirhemes lövedéket társítottak. A 110–115 cm hosszú török janicsárpuska esetében azt láthatjuk, hogy annak csöve 16–17 mm átmérőjű. Egy milliméter hézagot feltételezve, a 15–16 mm átmérőjű lövedékmérethez tehát 16–17 g-os érték tartozik (1 dirhem ≤ 3,2 g). Kérdés, hogy milyen anyag, milyen sűrűséggel párosul ezekhez az adatokhoz?

39 <https://www.iranicaonline.org/articles/dirham>.

40 *Dictionnaire Turc-Français*. Constantinople, Imprimerie Mihran, 1911.

41 Ágoston Sahillioğlu követve azt írja, hogy a 16–17. században a tebrizi dirhemet használták a pénzverésben. A fegyverek/lövedékek méretének megadásakor ő is ezt veszi át, s csak a 18. századtól használja a rúmi dirhemet: Gábor Ágoston, *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*. Cambridge, 2005, 90: 122. jegyz., 245.

42 Halil İnalcık, *Introduction to Ottoman Metrology*. *Turcica* 15 (1983) 311–348.

43 1 karis = 22–23 cm, így az 5 karis mintegy 110–115 cm.

A forrásokban szereplő 5 karis csőhosszúsághoz tartozó 5 dirhemes lövedék, amilyen Zrínyi Miklóst is megölte Szigetváron, a valóságban 17 mm körüli csőűrméretet, 16 mm körüli átmérőjű lövedéket jelenthetett, amelyet a várat ostromló egyik janicsár lőtt ki a korban jó minőségűnek tartott „hosszú” (*uzun*) puskájából.

A TÖRÖK JANICSÁRPUSKÁK TECHNOLÓGIAI JELLEMZŐI

Az udvari csapatok fegyvereit a központi műhelyben tervezték, és részben ott is készítették. Már II. Bajezid korától kezdődően, de még valamikor 1520 előtt megtörtént a puskák szabványosítása. Az alábbiakban a puskagyártás folyamatát Kolçak kutatásai alapján foglaljuk össze.⁴⁴

A puska lényege a cső, eredetileg a fegyvercsövet hívták tüfeknek. A tus és az elsütőszerkezet rászerezése elkülönülő munkafolyamat. A puskakészítő műhely (*tüfenkhane*) feladata eleinte csak a puszkacső elkészítése vagy elkészíttetése. A műhely a 16. század közepétől tengerparton volt, hiszen az alapanyagokat hajón szállították, így saját kikötője volt a „fegyvergyárnak”. Ez a hely feltételezhetően a mai óváros déli részén Esekapınál, a Márvány-tengernél, később pedig Unkapanınál, az Aranyszarv-öböl partján lehetett. A tüfenkháne kemencéiben olvasztották a csövek alapjául szolgáló vasércet. A cső jó minőségű fémből készült. A titka a sima acéllemezek feltekerésének/összehajtásának módjában rejlett. A damaszkuszi (*şamî*) módszerrel hajtogatott csövek annyira magas minőségűek voltak, hogy Nyugaton is keresték őket.

A puskatust a központi hadszertár/fegyverkovácsok műhelye (*cebehâne*) szerezte be, s azt ott egyesítették a fegyvercsővel. A műhely főnöke, a *cebecibaşı* gondoskodott a puszkavesszőről/tisztítópálcáról (*harbî*), az elsütőszerkezetről, a lőporszaruról, a kanócról és a golyókról, de a fegyvereket is ő osztotta ki. A lőporról a főváros biztosa (*şehremîni*) gondoskodott. A lőport és kanócot a többnyire fémből készült lőportartóban (*vezne*) tartották. A használat után a fegyvereket tisztítani is kellett, amihez az említett, *harbî*-nak nevezett puszkavesszőt használták úgy, hogy arra rongyot csavartak. Utána ugyanezzel töltötték be a puskaport és a golyót is.

A gyártási központ tehát arra törekedett, hogy az udvari csapatoknak (továbbá a várkatonáknak) egy csomagban adja a csövet, a tust, az elsütőszerkezetet és a lőportartót, ugyanakkor a lőport és a kanócot külön küldte. Emellett folyamatosan ellenőrizték a gyártási folyamatot, a csövekkel pedig próbálövéseket végeztek, amit rendszeresen gyakoroltak. Ehhez pedig a dzsebehánénak is folyton szüksége volt golyóra, kanócra, gyújtóporra és lőporra.

A fegyvereket kaliber és hosszúság szerint az erre fenntartott raktárakban külön tárolták. A rövideket a *harcî tüfek* (átlagos/közönséges puska) raktárban, a hosszú puskákat a *has tüfek* (jó minőségű/kiváló puska) raktárban. Ennek megfelelően a kétféle gyalogsági puska csövei 4 és 5 karis hosszúak voltak (az első a *kütah/küçük/harcî tüfek*, a másik *uzun/has tüfek*). A tus külön készült hozzájuk,

⁴⁴ Kolçak, *Ok, Tüfek ve At*, 257–275.

másfajta volt a hosszabbé és a rövidebbé. Volt az említett puskáknál egy nagyobb, hosszabb fegyver, a „sáncpuska” (*diraz/uzun/metris tüfeği*) is, amelyet leginkább ostromnál használtak szívesen, mivel messze lehetett vele lőni.

2. táblázat. A kincstári puskák típusai és jellemzői a 16. század első felében.

1 karis = 22–23 cm; 1 dirhem ≤ 3,2 g. Forrás: Kolçak, Emecen

Név	Csőhossz	Kaliber/kilótt lövedék
diraz/uzun/metris tüfeği ⁴⁵	130–160 cm hosszú	15–29 mm csőtorkolat
uzun/has tüfek	5 karis hosszú (110–115 cm)	5 dirhem (kb. 16 g)
kütah/küçük/harci tüfek	4 karis hosszú (88–92 cm)	4 dirhem (kb. 13 g)

Néhány fennmaradt, legalább részben a 16. századra datált janicsárpuska adatait Ágoston közli. Ahogy láthatjuk, ezek inkább hosszabb, nagyobb, gyaníthatóan jórészt 16. század végi vagy 17. századi fegyverek. Ami ezek közül leginkább hasonlít az ismert standardhoz (*uzun/has tüfek*), az a sorban első, 120 cm hosszú csövű és 16 mm-es fegyver. A többi fegyver inkább a sáncpuskához (*metris tüfeği*) áll közelebb, valószínű, hogy 1570 után készültek.

3. táblázat. Török janicsárpuskák adatai Ágoston Gábor gyűjtéséből (2012)⁴⁶

Század	Elsütő szerkezet	Cső hossza (cm)	Kaliber (mm)	Reg. szám
16–17.	kanócos	120	16	406
16–17.	kanócos	150	16	8925
16–17.	kanócos	133	19	9086
16.	miquelet/kovács	132	19	9053

A magyarországi gyűjteményekben (4. táblázat) is maradtak fenn 16–17. századi janicsárpuskák. Méretszórásuk alapján a kisebb, 90 cm-es vagy alig hosszabb csőhosszúságú puskák 15 mm csőürmérettel, a nagyobb, 110 cm-es vagy csak kissé hosszabbak 17 mm-es ürmérettel rendelkeznek. Úgy véljük, hogy az első típushoz lehet kötni a 4 dirhemes, míg a másodikhoz az 5 dirhemes lövedéket.

A források alapján a török kincstári puskák jellemzői jól meghatározhatók. A mezei harcokra kétféle puskát használtak, kétféle kaliberrel. A *harci* és az *uzun* puskák tusa között jelentős árkülönbség volt, más minőségük és formai kiképzésük lehetett, valószínű, hogy másképpen is használták őket. A tus igénybevétele a lőportöltettől is nagyban függött. Főként az *uzun tüfek* (5 karis hosszú) esetében

⁴⁵ A törökországi és más keleti gyűjteményekben fennmaradt puskák zömmel ilyen hosszú csövű, időnként vaskos, sokszor díszes *metris tüfegek*. Nem igazán szolgálnak kiindulásképp a jelen vizsgálatunkhoz, ugyanis méretük miatt a mezei összecsapásokra kevésbé voltak alkalmasak. Korszakolási problémák is előfordulnak velük, nehéz ugyanis a készítésük idejét pontosabban meghatározni. Isztambulban csak nagyon kevés ilyen janicsárpuska maradt fenn, azok is inkább 17–18. századiak.

⁴⁶ Ágoston, *Guns for the Sultan*, 91; <https://islamansiklopedisi.org.tr/tufek>.

számolhatunk azzal, hogy képes volt átlőni a nehézlovasság páncélját. Mivel ezek a fegyverek jól beváltak, még Mohács után is évtizedekig használták őket.

Egy 1640-ből származó, használt lőfegyverek adásvételére vonatkozó oszmán forrás hasznos információkkal szolgál az oszmán puszkafajtákról.⁴⁷ A szöveg hat „muskéta” leírását tartalmazza. A fegyverek díszítése, állapota és ára mellett a fizikai jellegükre is nyújt adatot. A cső hosszát a leírás jellemzően karisban, míg a fegyverből kilőtt lövedékeket ezúttal is dirhembben adja meg. A fegyverek közül ötnek a hosszát ismerhetjük meg (egy esetben a leírás nem ad hosszúsági adatot): a csövek mindegyike 5 karis hosszú (110-115 cm). A hatból négy 5, egy 7, egy pedig 10 dirhemes. Mindebből úgy tűnik, hogy az 5 karis hosszú és 5 dirhemes puszkacsövek meglehetősen tipikusak lehettek a birodalomban még a 17. században is.

A forrásokból az is kiderül, hogy a birodalomban sokféle más, nem csak kincstári lőfegyver létezett, s az import is működött. A szerájban különleges puszkák is előfordultak, melyekért nagy jutalmakat fizettek ki a készítőiknek. Mivel drága eszközök voltak, főként az oszmán elit környezetében valószínűsíthető a felbukkanásuk. Ugyanakkor a tűzfegyverek tartására vonatkozó tiltásokból egyértelműen kiderül, hogy a köznép kezén is voltak egyszerű lőfegyverek.

A források elárulják, hogy a janicsárpuskákat szigorúan felügyelték, mert különösen fontos szerepet szántak nekik. Standardizált, gyakorlott kézben nagyon hatékony fegyverek voltak, melyeknek kiváló volt a minősége. Összehasonlítva az ellenfelek, a korszak nyugati gyalogsága és a belső lázadók fegyvereivel, hatalmas fölényt biztosítottak kezelőiknek.

AZ OSZMÁN PUSKA LÖVEDÉKÉNEK ANYAGA

A török puszkák lövedékének anyaga is sajátos volt, és ez is hozzájárult a janicsárok fölényéhez. Az anyag neve „szürb” (*sürb*) volt, aminek elkészítéséhez önt vásároltak.⁴⁸ Az ólom-ón ötvözet viszont kevésbé alkalmas lövedéknek, mint a tiszta ólom, amely puha és 326 °C-on olvad meg. Az ólom-ón ötvözet, amely lágyforrasztó vagy forrasztóórn néven ismert, még ennél is puhább. Mi lehet mégis a sikerének titka?

Ezek a fémek antimonnal ötvözve keményednek meg. A Mengyelejev-féle periódusos rendszerben az egymás alatt található arzén (As), antimon (Sb) és bizmut (Bi)⁴⁹ az, ami az ón-ólom eleggyel fémoldatot képezve igen szilárd kristályszerkezetet alkot.⁵⁰

47 Tim Stanley, *The Ottomans and the Transmission of Gun Lock Technology*. In: *Cultural Encounters in the Ottoman World and Their Reflections: Essays in Honor of Prof. Dr. Filiz Yenisehirlioglu*, Ankara, 2017, 205–214.

48 Mindezt Kolçak friss kutatásaiból tudjuk: Kolçak, *Ok, Tüfek ve At*, 248.

49 A bizmut csak csekély mennyiségben termelhető ki, és mivel 1753-ban fedezték fel, nem játszott szerepet a korszak kohászatában, fegyvergyártásában.

50 Napjainkban az ólmot arzénnal ötvözve sörétet állítanak elő, ezzel keményítik. Az ólom-ón-antimon ötvözet manapság nagy kopásállóságú nyomdai betűelem vagy csapágygolyók alapanyaga.

Az ólom (Pb)+ón (Sn)+antimon (Sb) ötvözet tehát kiváló lövedékalapanyag. Az antimonból elég kis mennyiséget (pár százalékot) az ólomhoz és az ónhoz hozzáadni, hogy a keményítés megtörténjék (a három anyag sűrűsége: Pb=11,3 g/cm³; Sn=7,3 g/cm³; Sb=6,7 g/cm³).⁵¹ Később azonban, mivel az ón beszerzése drága volt, az oszmánok engedtek a minőségből, és már csak antimonnal⁵² keményített ólmot használtak.

A *sürb* előnye az ólommal szemben, hogy bár még elég nehéz, ugyanakkor jobb megtartású (a nyomás és hőmérséklet hatására nem deformálódik, terül szét az eredeti mérete akár kétszeresére), így a lövedék pályája biztosabb, a becsapódó lövedék a romboló energiát pontszerűen adja át. Összességében tehát a találat hatékonyabb, a páncéltörő hatás pedig sokkal erőteljesebb lett.

A fentiek alapján ugyanakkor a puskalövedék sűrűségét nem 11,3 g/cm³-rel kell számolni, mint ha az csak ólomból állna, hanem a *sürb* sűrűségével, amelynél becslésünk szerint kb. 30% körüli az ón és antimon aránya. Ennek megfelelően egy azonos súlyú *sürb*-lövedék átmérője jelentősen nagyobb egy tiszta ólomlövedékénél. Az ólom mellett – főként a nagyobb kaliberek esetében – vasgolyókat használtak. A korszakban ez általánosnak tekinthető, a magyarországi inventáriumokban is megfigyelhető tendencia.

A PUSKÁK HASZNÁLATA: AZ ELLENSÉG, A KIKÉPZÉS SZEREPE, A SORVÁLTÓ TÜZELÉS

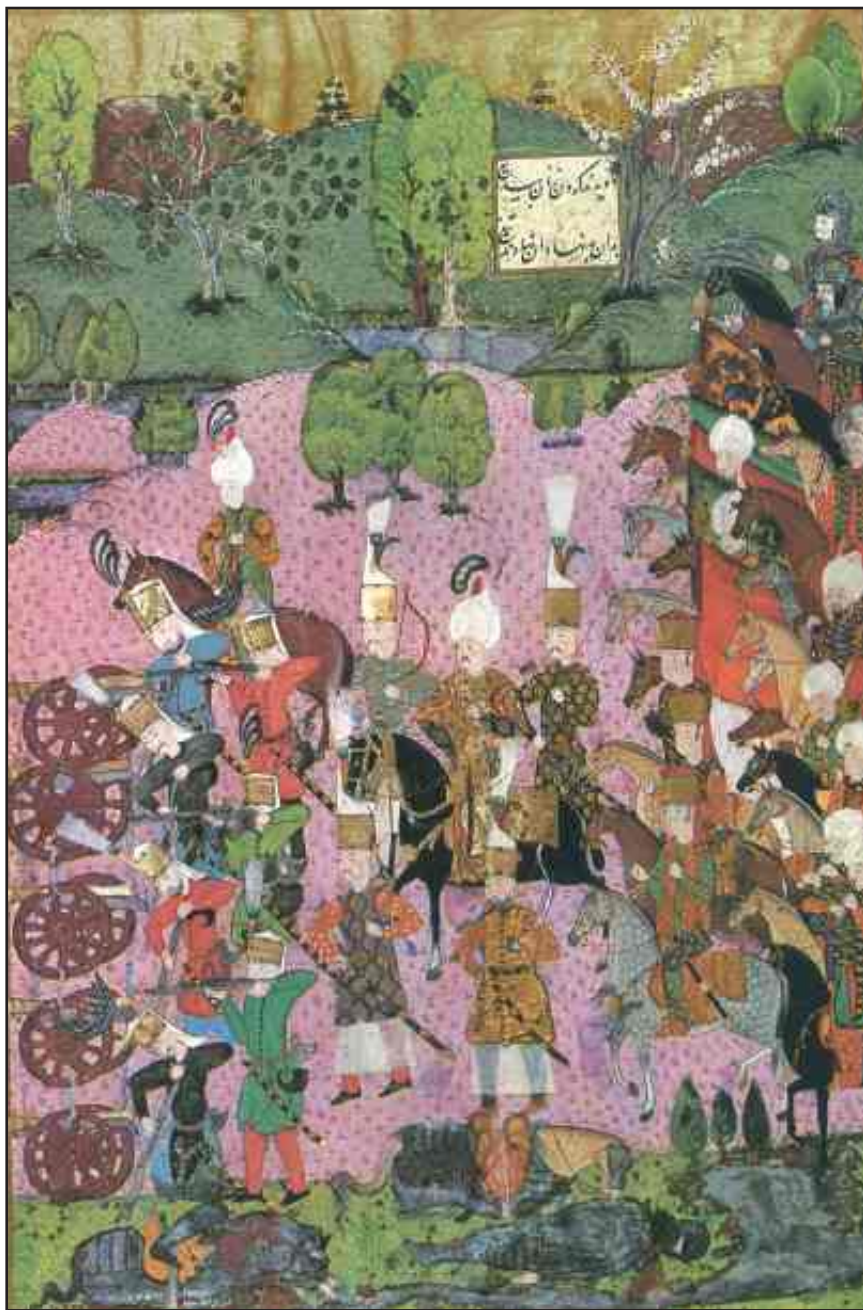
Ugyan az oszmán katonai fejlődés a fentiek alapján a keleti hadszínterek (Szafavidák, mamelukok elleni harcok) tapasztalatai alapján kapott lendületet, de a nyugati, főként a közép-európai hadszíntereken kerültek szembe az oszmánok olyan erősebb ellenfelekkel, akik fejlett fegyverrendszereket és fejlettebb taktikát alkalmaztak. Ami különösen fontos, hogy Ázsiával szemben Európában elterjedtek a testet védő lemezpáncélok, ami komoly kihívás elé állította a puskakészítőket nyugaton is.

Az itáliai háborúk fontos szerepet játszottak a puszkák elterjedésében, továbbá a mohácsi csata egyes előzményei is bizonyos értelemben (taktika, harci tapasztalat, technológia) ide mutatnak: a nyugatiak főként ezen a területen szerez-

A feketelőport használó hobbilövészek előszeretettel hasznosítják a nyomdai „ólmot” saját készítésű lövedékeik gyártásához.

51 A mai csapágygolyókból kiindulva 70%–25%–5% arány körül lehetett az ideális összetétel.

52 Az antimon mindig más fémekkel együtt jelenik meg – innen van a neve is: *anti* (ellen) *monos* (egyedül). Sokáig összekeverték az ólommal, annak egy könnyebb verziójaként tartották számon. A szakirodalomból tudjuk, hogy a kora újkori lövedékekben változó mértékben, de kimutatható a jelenléte: József Padányi – J. Ondrek, Examining lead Bullets from the Siege of Novi Zrin in 1664. *Journal of Conflict Archaeology* 14:1 (2019) 1–20; Hans Huismann et al., Bullets over Gennep: Using Compositional Variation in Lead Musket Balls in Battlefield Archaeology. In: *39th International Symposium on Archeometry 2012*. Leuven, 2012, 225. Elképzelhető, hogy nem minden esetben és mindenütt voltak tisztában az antimon jelentőségével és szerepével, de mivel az ólmot valószínűleg együtt bányászták az antimonnal, rájöhettek, hogy egyes esetekben keményebbé teszi az ólmot.

1. ÁBRA. AZ OSZMÁN HADREND A MOHÁCSI CSATÁBAN. AZ ÁGYÚK LÁNCCAL VANNAK ÖSSZEKÖTVE

Forrás: Ivan Stchoukine, *La peinture turque d'après les manuscrits illustrés. 1re partie. De Sulaymān Ier à Osmān II, 1520–1622.* Paris, 1966, XXI. (Süleymanname)

hettek modern harcászati tapasztalatokat. Az egyik első európai összecsapás, amelynek kimenetelében a kézi tűzfegyverek döntő szerepet játszottak, a cerignoli csata lehetett (1503).⁵³

Az oszmánok ellen 1526-ban felvonuló katonaság egy része, a nyugati zsoldosok – például a landsknechtek is – részben ezen a területen szerezhették tapasztalataikat. A német katonák ismerték a korszak lőfegyvereit és használati módjukat is. Ekkoriban az európai hadszíntereken a gyalogság általában zárt négyoszög alakzatban harcolt: a támadás ellen védekező pikások, az esetleges közelharcban kardot és pajzsot használó katonák, valamint a lövések kötött mintázat szerint sorakoztak.

Az észak-itáliai harcterek tapasztalatai, különösen pedig az 1525. évi paviai csata a korszak katonai vezetőinek komoly tanulságot szolgálhatott. A csata a franciák katasztrofális vereségével végződött. A spanyol sereg 3000 lövésznének tüzeiben a franciák 8000 katonája halt meg, maga a francia király is fogságba esett. A francia nehézlövasság súlyos veszteségei megelőlegezték a mohácsi eseményeket. A források alapján azonban úgy tűnik, a mohácsi keresztény sereg vezérei nem tudtak minderről, vagy nem tartották fontosnak a tanulságok levonását.

Az itáliai harctereken vetették be először Európában azokat az új, modern tűzfegyvereket is, amelyeket később muskétának neveztek el: úgy tűnik, elsőként 1521-ben, Parma ostroma során.⁵⁴ Ugyanakkor Philips szerint van olyan forrás, amely szerint ezek a fegyverek már 1499-ben is léteztek.⁵⁵ Ennek oka és előzménye, hogy a páncélkészítők egyre vastagabb, erősebb, a könnyű puskáknak ellenálló páncélokat kezdtek kifejleszteni. A 15. század első felében még kb. 15 kg tömegű nehézlóvas páncél a 16. századra 25 kg tömegűre nőtt.⁵⁶ A 2 mm-es vastagságú páncél áttöréséhez azonban már háromszor annyi energiára volt szükség, mint az 1 mm-eséhez.⁵⁷ A spanyolok erre válaszul állították hadrendbe az új lőfegyvert, amely sokkal messzebbre lőtt, és sokkal nagyobb kinetikus energiával szakította át a páncélokat.⁵⁸ A fegyvert a forrásokban szereplő neve alapján nehéz elkülöníteni az arkebúztól, ugyanis sok esetben ezt is hasonlóan említették: „nagy arkebúz” vagy „dupla arkebúz”, illetve később „muskéta arkebúz”. Bizonyos idő elteltével azután a muskéta fokozatosan kiszorította az arkebúz nevet, miközben a muskéta név használata kiterjedt a könnyebb puskákra is.

53 Tonio Andrade, *The Gunpowder Age: China, Military Innovation, and the Rise of the West in World History*. Princetân Ier–Oxford, 2016, 167.

54 Moritz Thierbach, *Die geschichtliche Entwicklung der Handfeuerwaffen*, edited from the originals still existing in German collections. Dresden, 1889 (reprint: Graz, 1975 és Saarbrücken, 2018), 19–20; Thomas Arnold, *The Renaissance at War*. Cassell, 2001, 75–78.

55 Henry Pratap Phillips, *The History and Chronology of Gunpowder and Gunpowder Weapons (ca.1000 to 1850)*. Chennai, 2016).

56 Alan Williams, *The Knight and the Blast Furnace. A History of the Metallurgy of Armour in the Middle Ages and the Early Modern Period*. Leiden, 2003, 916.

57 Uo. 936.

58 Benjamin Robins, *New Principles of Gunnery: Containing the Determination of the Force of Gun-powder, and an Investigation of the Difference in the Resisting Power of the Air to Swift and Slow Motions*. Gale ECCO, 2010, 160.

Mint kiderült, a fejlettebb tűzfegyverek szinte feleslegessé tették a nehézlovasságot, amely így a 16. század közepétől lassan elvesztette jelentőségét. Az új típusú puskák minden korabeli páncélt átszakított, mindenben keresztülhatolt. Áránylag olcsó volt, és könnyű volt megtanulni a használatát, így könnyen és gyorsan elterjedt. Éppen az ellenkezője volt igaz rá, mint ami a hagyományos nehézlovasságot jellemezte. Az ugyanis nagyon költséges volt, és az elvesztett katonákat nagyon nehéz volt pótolni.

Az oszmán hadseregnek a nyugati fronton ezzel a típusú nyugati katonasággal kellett szembenéznie. Különösen a súlyos lemezpáncélba öltözött nehézlovasság tűnt fenyegetőnek számukra. A Mohácsot megelőző évtizedek technológiai és harcászati fejlődése azonban új megoldást hozott. A kulcs a janicsárok tűzfegyverekkel való ellátása és ennek a nagyon fegyelmezett, fejlett fegyverzettel felszerelt haderőnek a szüntelen gyakoroltatása lett. Standardizált fegyvereik lettek, a kiképzés révén pedig egyre nőtt a használati hatékonyságuk is. A szedett-vedett fegyverekkel, messze kevesebb gyakorlattal felálló ellenfelek hátrányba kerültek velük szemben. A sok gyakoroltatás alapján ismerték a puskáik határait, így az ellenfeleiknél hatékonyabban tudták használni azokat. Különösen ezért ügyeltek rá, hogy a kincstári fegyverek szigorú ellenőrzés alatt maradjanak, ne kerüljenek ki a hadseregből.

A török történészek között akadnak olyanok, akik szerint a sortűz oszmán találmány,⁵⁹ de nincs a kérdésben konszenzus. Akad olyan vélekedés, hogy az 1522. évi bicoccai csatában fordult elő először.⁶⁰ Mohácsnál ugyanakkor a török janicsárok már bizonyosan, dokumentáltan alkalmazták. Elképzelhető, hogy több helyen is belső fejlődés révén, autonóm módon ismerték fel a jelentőségét. A híres 1575-ös nagashinói japán sortűz⁶¹ arra mutat, hogy a sortűzelést mint egyszerű taktikát többfelé is kitalálhatták.⁶² A fő feltétel: a fegyelmezett, standardizált fegyverekkel felszerelt és jól kiképzett gyalogság. A török szakértők éppen ezért úgy vélik, hogy a rendszeres és alapos kiképzés révén az osztűz és a sortűz alkalmazása a janicsárokhoz kötődik: az oszmánok élen jártak ugyanis a reguláris gyalogos haderő alkalmazásában, az egyik leginkább megbecsült fegyvernemmé tették. Ugyanakkor a fegyverzet és az alapos kiképzés nem elégséges magyarázat a sikereikre.

A nagy csatákban a janicsárok a központi „mozgó várban” (*wagenburg*) az ágyúk mögött, de a szultán előtt álltak fel. Ez az a harcrend, amelyet már Csaldiránnál és a mameluk háborúkban is jól begyakoroltak, és amely aztán az európai hadszíntéren is bevált. A lovasság pontos manőverei révén az ellenség a lövészek tűzterébe került, akik aztán halomra lőtték az ellenséges katonákat. Úgy tűnik, hogy ezt a taktikát alkalmazták Mohácsnál is.

59 Emecen, Ateşli Silahlar Çağı, 64–74.

60 Frederick Taylor, *The Art of War in Italy, 1494–1529*. Cambridge, 1921, 52. Az állítást vitatja: Andrade, *The Gunpowder Age*, 350.

61 A nagashinói csata az első modern ütközet a japán hadtörténetben. Az arkebúzokkal felszerelt gyalogság megveri a lovasságot. Sorváltós tüzelést alkalmaznak.

62 Meggyőző érvekkel hasonló álláspontot fejt ki Kolçak is: Kolçak, *Ok, Tüfek ve At*, 74–87.

A KÖZÉP-EURÓPAI TÉRSÉG HARCAIBAN HASZNÁLT PUSKÁK FŐBB FIZIKAI JELLEMZŐI

II. Bajezid és I. Szelim uralma idején a törökök keleti típusú hadseregekkel harcoltak, sikereiket velük szemben érték el. Az oszmánok erős, páncélba öltözött seregekkel I. Szulejmán uralomra kerülése után kerültek szembe. Nándorfehérvár, Rodosz, majd Mohács jelzik ennek első állomásait. A tengeri összecsapások mellett a magyarországi hadszíntér vált a tűzfegyverek próbájává. Így a kérdéses fegyverkultúra lenyomatait is főként a Kárpát-medencei és az osztrák gyűjteményekben találhatjuk meg.

Felvethető a fentiekkel kapcsolatban, hogy vajon Mohácson a nehézlovak milyen páncélt hordtak: könnyű sodronypáncélt vagy lemezpáncélt? A beszámoló⁶³ alapján egyértelmű, hogy súlyos lemezpáncélt viseltek, amely nem különbözött a nehézlovaknak a kontinens nyugati felében elterjedt felszerelésétől. Mind a magyar nemesek, mind pedig a többi keresztény nehézlovas így szerelkezett fel.⁶⁴ A török puskák, főként pedig az *uzun* puskák fő feladata ezen páncélok átlövése volt, ezért erre alkalmas fegyvereket vittek a csataterekre. Vajon a magyarországi háborúk fegyveranyagában fellelhetők-e ezek a puskák?

A magyar–török háborúk kapcsán lehetőségünk nyílik arra, hogy egy reprezentatív mintán, az egykori nyugat-magyarországi főúri gyűjtemények (Körmeny, Fraknó, Kismarton főúri gyűjteményei) török és kuruc háborúk korából fennmaradt kézi tűzfegyverei alapján áttekintsük a fegyverek és lövedékek technikai jellemzőit a 16. század elejétől a 18. század elejéig.⁶⁵ E korszakra vonatkozóan több mint 220 db ilyen fegyver csőhosszát és kaliberadatait gyűjtöttük össze. A 220-as mintában szereplő 16. századi puskák (28 db) 89%-a 15–20 mm (25 db) közötti űrmérettel bírt.

A magyar relációjú oszmán hadfelszerelés vonatkozásában érdemes megvizsgálni azt, hogy a különböző magyarországi főúri gyűjteményekben fennmaradt

63 Források a páncélzatról: „A négy lovag, Albrecht és Albin Schlick urak, Johann úr és Heinrich Kuttnawer úr, igen nagy gondban voltak, mivel csatába kellett vonulniuk, de se lovuk, se páncéljuk, és semmi egyebük nem volt, ami a viadalhoz szükséges, mert mindent a társzekeréken hagytak, és vitézeik sem voltak velük, mivel még azok is úton voltak.” Egy cseh úr levele a Santa Clara kolostor főnöknőjéhez, 1526. szeptember. In: B. Szabó János – Farkas Gábor Farkas (szerk.), *Örök Mohács: szövegek és értelmezések*. (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és Emlékezet) Budapest, 2020, 208; „...a galád és ravasz törökök ellenálltak, és a gyalogosok felé vonultak, hogy ne találkozzanak a jól páncélozott lovagokkal...” Uo. 209; „...egyedül maradt, így ledobta a páncélját, és gyalog ment tovább...” Uo. 214; „...négyezer csupa vaspáncélos magyar vált a föld porával egyenlővé.” Az 1526. évi hadinapló. In: *Örök Mohács*, 246; „A tigristermészetű, harcvágó szerencsétlen magyaroknak az a régi szokásuk, hogy ha harcba indulnak, magukat és lovaikat tetőtől talpig páncéllal, sisakkal és mellvérttel fődik be, úgyhogy csak két szemük látszik, mint füstből a parázs, vagy fekete felhő mögül a csillag.” Kemálpasazáde, Mohácsnéme. In: *Örök Mohács*, 327.

64 A sátorhelyi feltárás II. számú tömegsírjában előkerült egy páncéldarab: „A csontok déli pereme mentén, 105 centiméter mélységben, egy vas páncélöltöny része: három lemezből összeszegecselt, rákfarkas, jobb könyökhajlás-darabja került elő.” Papp László, A mohácsi csatahely kutatása. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1960*. Szerk. Dombay János. Pécs, 1961, 248.

65 Szendrei János (szerk.), *A XVI–XIX. század hadtörténelmi emlékei 1526–1848*. In: *Magyar hadtörténelmi emlékek az Ezredéves Országos Kiállításon*. Budapest, 1896, 623.

török lőfegyverek (elsősorban a janicsárpuskák) milyen jellegzetességeket mutatnak. Az alábbiakban áttekintjük a Fraknón, Kismartonban és Kőrmenden fennmaradt, részben az oszmánoktól zsákmányként szerzett karabélyokat, pisztolyokat és puskákat. A minta alapjául szolgáló tűzfegyvereket az 1896. évi magyarországi millenniumi kiállítás kurátora válogatta össze, aki a korszak magyar és török haditechnikájáról állított össze reprezentatív bemutatót.

4. táblázat. Az 1896. évi „ezredéves országos kiállításon” bemutatott török kézi tűzfegyverek⁶⁶

Karabély		
Csőátmérő	Csőhossz	Megjegyzés
16. sz.		
8 mm	53 cm	16. sz., hosszú csövű, keleti, csinka-szerkezet, a cső elől kiszélesedik, 377. o.
17. sz.		
16 mm	80 cm	17. sz. vége, török, 554.o.
Szakállas (várpuska)		
Csőátmérő	Csőhossz	Megjegyzés
17. sz.		
25 mm	107 cm	17. sz. eleje, török, 552. o.
25 mm	102 cm	17. sz. török (cső), a francia tus 18. sz. eleje, 554. o.
Pisztoly		
Csőátmérő	Csőhossz	Megjegyzés
16. sz.		
13 mm	33 cm	(2 db) 16. sz., török, 410. o.
14 mm	26 cm	16. sz., török, 600. o.
17. sz.		
16 mm	32 cm	17. sz., keleti, 409. o.
15 mm	30,5 cm	17. sz. török, 508. o.
15 mm	27,5 cm	(2 db) 17. sz., török, 599. o.
14 mm	24,3 cm	17. sz., török, 600. o.
18. sz.		
16 mm	33,7 cm	(2 db) 18. sz., török, 516. o.
17 mm	31,2 cm	(2 db) 18. sz., török, 430. o.

⁶⁶ A mintában nem vettük figyelembe a nem egyértelműen jelölt és így vizsgálatra alkalmatlan adattartalmú (ellentmondásos vagy elírásokat tartalmazó, így egyértelműen nem azonosítható) példányokat, illetve azokat, amelyek dupla csővel rendelkeztek

Puska (köztük könnyű muskéta és muskéta is)		
Csőátmérő	Csőhossz	Megjegyzés
16. sz.		
15 mm	129 cm	16. sz. vége, török, <i>csakmag tüfengi</i> , ⁶⁷ 459. o.
17 mm	163 cm	16. sz. vége, hosszú muskéta, 473–474. o.
20 mm	103 cm	16. sz., török, 411. o.
15 mm	104 cm	16. sz., török, 463. o.
17 mm	113 cm	16. sz., török janicsárpuska, kanócos (tüfenk), 549. o.
19 mm	132 cm	Hasonlónak írják a 3026-osnál leírt fegyverhez, amelyet 16. századi török fegyverként azonosítottak, 659. o.
17. sz.		
15 mm	84 cm	17. sz. eleje, 429. o.
15 mm	125 cm	1653 („Ezen janczár puskát első csatámban nyertem. Székesfehérvár alatt... 1653”), hosszú, kanócos muskéta (<i>tüfenk</i> vagy <i>fetil tüfengi</i>), 555. o.
16 mm	115 cm	17. sz. közepe, tüfenk, nehéz muskéta, török, 548. o.
12 mm	117 cm	17. sz. vége, török, tüfenk, 548. o.
16 mm	115 cm	17. sz. vége, török, 445–446. o.
20 mm	100 cm	17. sz. vége, török cső és szerkezet, 499. o.
17,5 mm	86,5 cm	17. sz., török, tüfenk, 549. o.
24 mm	96 cm	17. sz., nehéz, török muskéta, tüfenk, 550–551. o.
18 mm	79 cm	17. sz., török tüfenk, 551. o.
14 mm	87,4 cm	17. sz., török tüfenk, 447. o.
18 mm	102 cm	17. sz., török cső, a tus a 18. századból, 545. o.
14 mm	156 cm	17. sz., hosszú, török, 546. o.
20 mm	108 cm	17. sz., török tüfenk, 546. o.
21 mm	111 cm	17. sz., muskéta, török, a tusa 18. századi, 546. o.
17 mm	86,5 cm	17. sz., török tüfenk, 552–553. o.
16 mm	65 cm	17. sz., rövid, montenegrói, török, 553. o.
15 mm	89,5 cm	17. sz., montenegrói, török, 554. o.
15 mm	106 cm	17. sz., török, 698. o.
18. sz.		
23 mm	90 cm	18. sz. eleje, török, 553. o.
16 mm	88 cm	18. sz. vége (1780), tüfenk, 697–698. o.
15 mm	126 cm	18. sz., török, 459. o.
17 mm	123 cm	18. sz., muskéta, 554. o.

A magyar főúri gyűjteményekben fennmaradt török kézi tűzfegyverek közül a 16–18. századi pusokák száma 28, a pisztolyoké 8, a karabélyoké 2, a szakállas

⁶⁷ Kovás puska (*çakmaklı tüfek*).

puskáké pedig szintén 2 db. Ez mindösszesen 40 db lőfegyvert jelent, ezt használtuk mintaként.

Az mindenképpen figyelemre méltó, hogy a 40 db fegyverből 13 mm-es és annál kisebb kaliberű mindössze 3 db figyelhető meg: egy pisztoly, egy karabély és egy 17. század végére datált puska. Azonban 1526-ban ezek a fegyverek még nem lehettek a csatatéren, ugyanis a török lovasság sem pisztollyal, sem lovassági karabéllyal nem rendelkezett. A mintában szereplő puskák csövének átlagos hosszúsága 112 cm, míg az átlagos kaliberméret 17 mm volt.⁶⁸ Ezen belül szűkebben véve a 16. századi fegyverek adatai a következők: a csövek átlagos hossza 124 cm, míg az átlagos kaliber 17,2 mm.⁶⁹

A 16. századi mintában találunk sáncpuskákat (*metris tüfeği*), legalább egy hosszú (*uzun*) puskát, valamint rövid (*harcî*) puskákat. A sáncpuskák 130-160 cm hosszúak. Az 5 karis csőhosszúságú janicsárpuska csőátmérője 17 mm, míg a kb. 4 karis csőhosszúságú fegyverek közül az egyik 15 mm-es, a másik pedig 20 mm-es csőátmérőjű.

A lőfegyverek csöveit gyakran hosszú ideig (akár évszázados vagy ennél hosszabb távlatban is) használták, a régi csöveket újrahasznosították, amikor korszerűbb elsütőszerkezetet vagy más tust szereltek rájuk.⁷⁰ Az általunk vizsgált mintában is előfordulnak ilyen újrahasznosított darabok. Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy amikor a gyalogságot elkezdték tömegesen ellátni kézi lőfegyverekkel, azokat még hosszú évtizedekig, akár a 16. század végéig vagy akár még azon túl is használhatták. Így ezek a fegyverek az újabb összecsapásokban is fel-felbukkantak, ezért a lenyomatuk nem csak az 1520–1530-as években, de jóval később is megfogható.

A grazi Landeszeughausban őrzik a világ egyik legnagyobb, 15–18. századi darabokból álló fegyvergyűjteményét. Ez igen alkalmas minta az összehasonlításra. Mivel az intézmény gyűjtőköre jól megfeleltethető a törökellenes háborúkba bekapcsolódott közép-európai térségeknek, szintén reprezentatívnak tekinthető. Az intézménytől kapott, az általuk őrzött kézi tűzfegyverekre vonatkozó jellemzés⁷¹ alapján elmondható, hogy a 16. század elejétől a 18. század közepéig alig változott a kézi tűzfegyverek űrmérete: a gyűjtemény kezelői úgy tapasztalták, hogy a fejlődésben a kalibernek nem volt különösebb jelentősége.

Nagyobb különbség mutatkozik ugyanakkor a kaliberekben az egyes fegyvertípusoknál: így a Grazban összegyűjtött és fennmaradt szakállaspuskák kalibere leginkább 20–23 mm között mozog, a könnyűpuskák 15 mm körüliek, míg a muskéták 18–20 mm-esek. A pisztolyok ezekhez képest kisebbek, átlagosan 9–11 mm kaliberűek.

68 A legrövidebb cső 65 cm-es, a leghosszabb pedig 163 cm volt. A legkisebb kaliber 12 mm-t, míg a legnagyobb 24 mm-t tett ki.

69 A legrövidebb cső 103 cm-es, a leghosszabb 163 cm, a legkisebb kaliber 15 mm-es, a legnagyobb pedig 20 mm-es.

70 Minderre a fentebb említett, 1896-ban bemutatott és publikált kiállítás példányai között is számos példát találunk.

71 Ezúton is köszönjük Dr. Leopold Toiflnak, a Landeszeughaus Graz kurátorának válaszát az általuk őrzött kézi tűzfegyverekkel kapcsolatos kérdéseinkre.

2. ÁBRA. III. MURÁD SZULTÁNT KÍSÉRŐ JANICSÁROK PUSKÁVAL (1590–1591)

Heinrich Hendrowski, Bilder aus dem Türkischen Volksleben. In: *I Turchi – Codex Vindobonensis* 8626, 39. tábla. Heiliges Römisches Reich

Mit mondanak számunkra a keresztény fegyvereket a törökökéivel összehasonlító korabeli írott források? Ahogy Parry rámutat, a 16. század végéről, a III. Murád (1574–1595) uralkodása idejéből származó velencei jelentések arról tájékoztatják a Signoriát, hogy a janicsárok szinte kivétel nélkül arkebúzzal vannak felfegyverezve, és „ennek a fegyvernek az oszmán változata a keresztényeknél szokásosnál hosszabb csővel készült, és nagy golyókkal töltik meg őket”.⁷² A III. Murádról és őreiről készült ábrázoláson éppen ilyen fegyvereket láthatunk.

⁷² V. J. Parry, Bärüd, iv. The Ottoman Empire. In: *The Encyclopaedia of Islam*. Second edition, Vol. I. Leiden–London, 1960, 1061.

MILYEN PUSKÁKKAL VOLT FELSZERELVE A MOHÁCSON FELSORAKOZÓ KERESZTÉNY GYALOGSÁG?

Azokat a 15. század végi, 16. század első feléből való, kisebb kaliberű nyugati fegyvereket érdemes alaposabban szemügyre venni, amelyek a mohácsi csatával kapcsolatos szakirodalomban mint lehetséges gyalogsági lőfegyverek jelennek meg.

Németh Balázs felvetette,⁷³ hogy a 16. század elején a nyugati gyalogságot rövid csövű (60–75 cm), kis kaliberű (10–13 mm) lőfegyverekkel szerelték fel, és hogy a mohácsi csatában is ilyen, illetve ezekhez hasonló fegyvereket alkalmaztak. Az állítás forrása részben egy olyan, Budapesten, a Kopaszi-zátonynál előkerült, rövid csövű (63–78 cm közötti) és kis kaliberű (10–12 mm-es) fegyvercsövekből álló leletcsoport, amely egyes feltételezések szerint egy 1541-ben elsüllyedt nyugati hadihajóról származik.⁷⁴ A szerző tanulmányában Ágostonra hivatkozva veti fel, hogy a janicsárok fegyverei hasonlóan kis kaliberűek lehettek, mint az általa vélelmezett nyugati fegyverek. Állításai alátámasztására felsorol nyugati gyűjteményekben fennmaradt (nem török, hanem nyugati) tűzfegyver példányokat. Az alábbi táblázatban láthatjuk a szóban forgó puskákat.

5. táblázat. Könnyű arkebúzek, Németh Balázs gyűjtése nyomán⁷⁵

Puska/arkebúz		
Csőátmérő	Csőhossz	Megjegyzés
15–16. sz.		
13 mm	61 cm	15. századi, anyaga bronz, a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe vásárlással került 1887-ben, mivel állítólag a mohácsi csatában használták.
14 mm	nincs adat (a puska teljes hossza 82 cm)	1500–1540 között készült, a Michael Trömmner-féle gyűjteményben szerepel, landsknecht arkebúz.
15 mm	62,4 cm (a puska teljes hossza 99,8 cm)	1500–1540 között készült, a Michael Trömmner-féle gyűjteményben szerepel, anyaga bronz, landsknecht arkebúz. ⁷⁶

73 Németh Balázs, A mohácsi csata kiskaliberű kézi lőfegyvereinek kérdéséhez I. *Hadtörténelmi Közlemények* 134:1 (2021) 167–227.

74 A Kopaszi-zátonynál talált puskák fennmaradt csöveinek hossza a következő: 63,7, 64, 64,7, 66,8, 71,6, 72,1 és 77,7 cm. Ugyanakkor az, hogy a csövek egy 1541-ben elsüllyedt hajóhoz (félnaszádhoz) tartoztak volna, urbánus legendának minősíthető. A kérdéses esemény idején, tehát 1541-ben, Buda ostroma alatt nincs semmi írásos nyoma elsüllyedt nyugati hadihajónak. Az azonosítás egy korabeli német sajtóközlemény félreértelmezése nyomán történt, a leletek pedig nem egy megtalált és feltárt hajóroncsból kerültek a Magyar Nemzeti Múzeumba, hanem a Duna mederkotrása során, egy zátony tágabb környezetéből. A leletcsoport – ha egyáltalán összetartoznak az elemei – a 16. századból való, de eredete és pontosabb időpontja nem ismert.

75 Németh, A mohácsi csata kiskaliberű, 194.

76 A Németh által megadott forrás szerint, Németh adataival ellentétben, a fegyver 1520 körül készült és 100 cm hosszú. A fegyvercső hosszát a forrás nem tünteti fel.

Puska/arkebúz		
10,9 mm	52,1 cm (a puska teljes hossza 78,2 cm)	1512–1515 között, Nürnbergben készült, az Ermitázs gyűjteményében található, anyaga bronz. A fegyver ágyazásán a nürnbergi Behaim patrícius család címerét láthatjuk.
12 mm	80,65 cm	16. század eleje, a Sotheby's egy 1978. május havi aukcióján tűnt fel, anyaga bronz. Nürnbergben készült. A rajta lévő címer alapján a porosz von Schlaberndorf családé volt.
13 mm	63 cm	16. század eleje, anyaga bronz, a Hermann Historica aukciósház 2012. április havi aukcióján értékesítették.
15,1 mm	75 cm (a puska teljes hossza 105,5 cm)	1500–1510 között készült, német, a leeds-i Royal Armouries gyűjteményében található, anyaga bronz.
12 mm	76,5 cm (a puska teljes hossza 113,5 cm)	1520–1525 között készült, a nagyszombati Brukenthal Múzeumban található.
14,5 mm	56,4 cm (a puska teljes hossza 99 cm)	15. század vége, 16. század eleje, Németország, Celle. A darab a Celler Garnison Múzeumban lelhető fel.

Milyen kép rajzolódik ki a fegyverek megadott jellemzőinek megvizsgálása nyomán?

1. A táblázatban szereplő fegyverek nem képeznek reprezentatív mintát, ugyanis különböző gyűjteményekből, különböző országokból válogatták össze őket, a kiválasztás egyetlen célja pedig az volt, hogy a szerző elméletéhez példaként szolgáljanak. Annyit bizonyítanak csupán, hogy ilyen kis kaliberű fegyverek a 16. század elején léteztek.

2. A Németh által a külföldi gyűjteményekből példaként felhozott 15. század végi, 16. század eleji arkebúznak (8 db) is az 50%-a 14 mm-es, illetve afeletti űrméretű: 14 mm, 14,5 mm, 15 mm és 15,1 mm! Ezen túl egy 10,9 mm-es, kettő 12 mm-es, illetve egy 13 mm-es fegyvert említ. A kilenc tételből álló „mintán” belül tehát 4 db 14–15 mm-es, a grazi gyűjteményben megfigyelt jellemzőkkel rendelkezik, és megfelel a könnyű lövészfegyvereknek.

3. Az összesen felhozott 9 fegyvercsőből 6 db bronzból készült: ezeknek az anyaga drága. Az egyszerű zsoldosokat nem ilyen fegyverekkel szerelték fel. A bronz fegyverek közül ráadásul két darab: egy 10,9 mm-es és egy 12 mm-es arkebúz főúri/patrícius családoké, melyről a rajtuk fennmaradt címerek is tanúskodnak. Ezeket valószínűleg önvédelemre/vadászatra használhatták tulajdonosaik.

A nyugati gyalogság fegyverzetében nem következett be olyan standardizálás, ami a janicsárok esetében végbement. Feltehető, hogy szedett-vedett puskaállománnyal rendelkeztek, és ezeknek a fegyvereknek a minősége és a teljesítménye is alatta maradt a janicsárpuskákénak. A megfigyelt példányok alapján az a tendencia rajzolódik ki, hogy a nyugati puskák rövidebbek és talán valamivel kisebb kaliberűek lehettek, mint a török puskák. Ennek dacára komoly elvárásoknak kellett megfelelniük: azt várták tőlük, hogy átlőjék a korszak fejlett páncéljait. Ez viszont a lőportöltet és a lövedék vonatkozásában felveti a „minimálisan elégséges” problémát.

MILYEN TŰZFEGYVEREK ALKALMASAK A NEHÉZLOVASSÁG ELLENI HARCRA?

Nagyon komoly vizsgálati probléma, hogy a 16. század elejének lehetőségeit figyelembe véve mire volt képes egy kézi tűzfegyver? Nagyon sok függött például a megfelelő lőportól. Különböző fajtákat fejlesztettek ki, más fajtát használtak az ágyúknál, mást a puskáknál, de még a vadászpuskáknál is. Nagyon sokféle recept létezett, sok kísérleten keresztül vezetett el az út a hatékony lőpor előállításáig.⁷⁷ A fő különbséget a szemcseméret adta.⁷⁸ A lőpor elégésével felszabaduló gáz ugyanis másképpen fejlődött a különböző szemcseméreteket és részben az összetétel esetén is.

A korszakban nem volt magától értetődő, hogy valaki jó minőségű, hatásos lőporral rendelkezék, így a fegyverek használhatósága, hatékonysága még jó ideig kérdéses lehetett. Ezen túl a célzás pontossága és a lőtáv korlátozottsága is problémát jelentett. Nem szabad elfelejtenünk azt a már többször szóba hozott gondot sem, hogy a korban a nyugati katonaság védekezésére fémpáncélt alkalmaztak, ami jelentős kihívás elé állította a kézi tűzfegyvereket.

A szakirodalom egyetért abban, hogy a korai puskák a használhatóságukat a szemcsés lőpor minőségének, a csőfal megfelelő kiképzésének és a hosszú csőnek köszönhették. A durva szemcsés lőpor sok gázt fejlesztett. Ami a legfontosabb, hogy a cső hosszú, lehetőleg méteres, vagy annál is hosszabb volt azért, hogy a lőporgáz a golyót végig gyorsíthassa, nagyobb kilövési sebességet, négyzetesen növekvő kinetikus energiát biztosítson a fegyvernek. Így messzebbre repült a lövedék, jobban átütötte a páncélt és roncsolta a testet, illetve pontosabban lehetett vele célozni.⁷⁹

Egy grazi szerzők által végzett vizsgálat igyekezett feltárni a különböző 16. századi fegyverek romboló erejét. Ennek alapján az egyik 16. századi, 15,1 mm-es kaliberű, de csak 76 cm hosszú csővel rendelkező lőfegyver 30 méterről a 2 mm-es, míg 100 méterről az 1 mm-es acéllemezt tudta átütöni.⁸⁰ Mindez megmutatja a fegyver felhasználási korlátait. Ha egy kb. 15 mm-es kaliberű puska 100 méteres lőtáv esetén csak az 1 mm-es páncélt képes átütöni, akkor a jóval kisebb kaliberű és rövidebb csövű fegyverek (például a Kopaszi-zátonyon előkerült puska-csövek: 65–78 cm-es hosszúság, 10–11 mm-es csőátmérő) mire lehettek képesek? Könnyen belátható, hogy jóval kevesebbre. A grazi kísérlet főbb adatait az alábbi táblázatban foglaltuk össze.

77 Tessa S. Ritchie – Kathleen E. Riegner – Robert J. Seals – Clifford J. Rogers – Dawn E. Riegner, *Evolution of Medieval Gunpowder: Thermodynamic and Combustion Analysis*. *ACS Omega* 6 (2021) no. 35, 22848–22856.

78 Sean McLachlan, *Medieval Handgonnes: The First Black Powder Infantry Weapons*. Osprey Publishing, 2010, 9–12, 22–26; lásd továbbá Kelly DeVries, *Medieval Military Technology*. Peterborough, 1992, 156–157.

79 McLachlan, *Medieval Handgonnes*, 26.

80 Peter Krenn – Paul Kalas – Bert Hall, *Material Culture and Military History: Test-Firing Early Modern Small Arms*. *Material History Review* 42 (1995 Fall) 101–109.

6. táblázat. A 16–17. századi kézi tűzfegyverek kísérleti lőadatai Krenn alapján⁸¹

	Szakállas (1571)	Szakállas (1580–90 körül)	Puska (1593)	Puska (1595 körül)	Puska (17. sz. első negyede)	Puska (17. sz. első fele)	Pisztoly (1620 körül)
Csőhossz	110 cm	165,5 cm	64,5 cm	100 cm	76 cm	67,5 cm	48 cm
Fegyver tömege	13,4 kg	18 kg	2,9 kg	5,48 kg	2,5 kg	3,69 kg	1,59 kg
Csőkaliber	22,1 mm	20,6 mm	13,2 mm	17,8 mm	15,1 mm	19,7 mm	12,3 mm
kilőtt golyók átlagos átmérője	19 mm	20,2 mm	12,3 mm	17,2 mm	14,3 mm	17,5 mm	11,8 mm
Kilőtt golyók átlagos tömege	38,26 g	49,14 g	10,84 g	30,06 g	17,38 g	32,06 g	9,56 g
Töltet tömege	14 g	20 g	5 g	11 g	6 g	10 g	6 g
Torkolati energia	4444 Joule	6980 Joule	988 Joule	3125 Joule	1752 Joule	2463 Joule	917 Joule
30 m-ről	n. a.	n. a.	átüti a 2 mm-es acéllemez	átüti a 3 mm-es acéllemez	átüti a 2 mm-es acéllemez	átüti a 2 mm-es acéllemez	átüti a 2 mm-es acéllemez
100 m-ről	átüti a 2 mm-es acél- lemez	átüti a 4 mm-es acéllemez	átüti az 1 mm-es acéllemez	átüti a 2 mm-es acéllemez	átüti az 1 mm-es acéllemez	n. a.	nem képes átütni az 1 mm-es acéllemez
Behatolási mélység 30 m-ről a lucfenyőbe	n. a.	n. a.	132 mm	190 mm	146 mm	168 mm	121 mm
Behatolási mélység 100 m-ről a lucfenyőbe	153 mm	189 mm	84 mm	80 mm	93 mm	103 mm	nem értelmez- hető

Azt is figyelembe kell venni, hogy a Krenn és társai által bemutatott kísérlet fegyverei ugyan autentikusak voltak, de a vizsgálathoz modern feketelőport használtak. Ennek hatékonysága viszont jelentősen felülmúlja a kora újkor lőporkeverékeit. A korabeli fegyverek nagy lőportöltet mellett ugyan hatalmas füstfelhőt bocsátottak ki, de szerényebben gyorsították a lövedékeket. Megállapítható, hogy az osztrák fegyverkísérletek körülményei túlzottan ideálisak voltak: a 16–17. századi fegyverek nem voltak képesek elérni azt a hatékonyságot, amit a 6. táblázatban olvashatunk. Ugyanakkor ezek az értékek mégis hasznosak számunkra, mert mutatják azok felső határát. Azaz ennél bizonyosabban kevesebbre voltak képe-

⁸¹ Uo.

sek, de amit ezekkel nem lehet elérni, azt a korban sem tudták produkálni az elődeik.

Azok a páncélok ugyanakkor, amelyeket a korban a lövészeknek át kellett löni (2 mm vagy annál vastagabb),⁸² meglehetősen nagy feladatot jelentettek. Töll kutatásai nyomán tudható, hogy a kritikus testrészek védelmére a 16. század elején gyártott védőfegyverzet (mellvérték, sisakok) ennél is vastagabbak voltak, 4–6 mm-es is előfordult közöttük.⁸³

Figyelembe véve, hogy a puskacső hosszával nem egyenesen arányosan nő a lövedék reaktív ereje, hanem négyzetesen, a hosszabb puskák hatékonysága jóval nagyobb lehetett.⁸⁴ A megfigyelt török puskák általában 40%-kal vagy még nagyobb mértékben hosszabbak, mint a vizsgált nyugati puskák. Így a tüzerő tekintetében is óriási különbség alakult ki. Az 1664. évi szentgotthárdi csata francia szemtanújának leírása jól szemlélteti ezt a különbséget: „Bissy gróf leszállított hatszáz lovas, és sorban felállította őket a karabélyaikkal az ellenséggel szemben, a folyóparton lévő kis úton. A különbség óriási volt a janicsárok muskétáinak és a lovasok karabélyainak tűzereje között, nem beszélve a törökök számbeli fölényéről.”⁸⁵

Megállapíthatjuk, hogy a török puskák jelentősen nagyobb töltettel és lövedékkel, valamint hosszabb csővel bírtak, mint a Németh Balázs gyűjtésében szereplő nyugati fegyvercsövek. Mindez sokkal nagyobb rombolóerőt biztosított. Még egyszer hangsúlyozzuk, hogy mindezt csak megfelelő hosszúságú csövekkel lehetett elérni.

A MOHÁCSI CSATÁBAN HASZNÁLT TÖRÖK KÉZI TŰZFEGYVEREK MEGJELENÉSE AZ ÍROTT FORRÁSOKBAN

Mindkét oldal forrásai egybehangzóan állítják, hogy Mohácsnál a török gyalogság jól fel volt szerelve puskákkal. Ugyanakkor a puskák jellemzőiről nem szólnak. Ami a kézi tűzfegyverek mennyiségét illeti, egyes helyeken ezres, más helyeken tízezres darabszámokról olvashatunk. Ezeket a nagyobb számokat a korban szokásos szárnyaló fantáziának tudhatjuk be.

A Mohácsnál felvonuló török hadsereg puskáihoz az udvari zsoldos csapatok, köztük a janicsárok 1526. április 13-ra keltezett fegyver- és hadianyaglistája ad támpontokat. A forrás azt mondja el részletesen, hogy milyen hadiszerek elvitelét rendelték el a „nagyúri hadjáratra”. Ennek alapján két, legfeljebb háromféle fegy-

82 Williams, *The Knight and the Blast Furnace*, 936.

83 Töll László, *A harci vértetetek története. A nyugat-európai hadviselésben alkalmazott testvédelmi rendszerek fejlődéstörténete a 10. századtól a 16. század közepéig*. 2010, <https://dea.lib.unideb.hu/items/92022189-1c3f-4751-9ed3-b77952902f7c>. Kubinyi szerint a magyar nemesség elsődleges fegyverbeszerzési helye Németország (főként Nürnberg). Kubinyi András, *Mozgósítási és hadseregellátási problémák Mátyás alatt. Hadtörténelmi Közlemények* 103:1 (1990) 66–73.

84 Pálfalvi László – Kovács Vivien, *A pV κ = állandó törvény alkalmazhatóságáról egy versenyfeladat tükrében. Fizikai Szemle* 71:11 (2021) 380–384.

85 Tóth Ferenc, *Újabb francia források a szentgotthárdi csatáról. Hadtörténelmi Közlemények* 127:1 (2014) 225.

verről van szó. Az említett időpontban 60 db, feltehetően nagyobb űrméretű kézi tűzfegyvert,⁸⁶ továbbá 4000 db puskát készítettek elő a janicsároknak. Ez utóbbi tételről megjegyzi a forrás, hogy 1000 jó minőségű (*has/uzun*), míg 3000 db ezzel szemben közönséges (*harcî*) puska volt.⁸⁷ Kiadtak továbbá 30x100 ezer, tehát 3 millió db lövedéket is.⁸⁸ Van olyan elképzelés, hogy a janicsároknak az a része, amelyik nem löfegyverekkel volt felszerelve, íjakat használt.⁸⁹ Ágoston Gábor úgy számolt ugyanis, hogy a 4000 db puska és 5200 db íj száma együttesen megegyezik az előző években (1524–1525-ben) lajstromba vett janicsárok számával.⁹⁰ Más megfontolások alapján viszont nem valószínű, hogy a hadjáratra az összes janicsárt elvitték. Ez ugyanis a szokások és az ésszerűség ellen lett volna, de a szultán jelenléte miatt és a döntő leszámolásra készülve a legnagyobb részét biztosan.

A puskák használatára vonatkozó beszámolókból kirajzolódik, hogy a janicsárokat döntő helyzetekben és igen eredményesen vetették be. Egyik alkalmazásukra a csata elején került sor, majd még két további olyan helyzetet tudtunk azonosítani, amikor bevetésük megalapozta az oszmánok sikerességét. A fenti számokkal jól összevethető Dzselaalzade Musztafa török történetíró csataleírásának egy részlete is: „...Így a hadrend az ágyúk lőtávolaiba érven, a ruméliai hadtestnek százötven ágyú adatott, s melléje négyezer puskás janicsár rendeltetett. Miután eme zarbuzának egymáshoz kötettek láncokkal, a janicsárok a harci szokás szerint kilenc sorban állítottak fel, a fönt említett Báli bég pedig egy csapat oroszlánszívű katonasággal a balszárnyon kivált a hadrendből, és távolabb állapodott meg...”⁹¹

A csata azzal kezdődött, hogy a keresztény haderő páncélos nehézlovassága támadást indított a balszárnyon elhelyezkedő ruméliai seregtest ellen. Brodarics István beszámolójában a török ágyúk szerepét emeli ki.⁹² A török történetírók

86 Számuk alapján ezek valószínűleg speciális feladat ellátására voltak alkalmasak. Emecen (Ateşli Silahlı Çağı, 55.) és Ágoston mindenesetre a váríváshoz használt sáncpuskaként értelmezi, vagyis a *metris tüfeği* kategóriába sorolja. Ezek mintegy 130–160 cm hosszúak és 20–29 mm űrtármérőjük voltak, de kivételesen előfordult, hogy 35 vagy 45 mm-es is készült belőlük. Ágoston, *Firearms and Military Adaptation*, 97.

87 A fenti lista szerint 1000 db jó minőségű, tehát 5 karis hosszú *uzun* puskát, valamint 3000 db 4 karis hosszú, 4, vagy 5 dirhemes közönséges, azaz *hardzi* puskát vittek magukkal.

88 Az udvari zsoldosok/janicsárok fegyver- és hadianyag listája 1526. április 13. (Fodor Pál fordítása). In: *Örök Mohács*, 232.

89 Ágoston, *War-winning Weapons*, 141. Az íjkból 5200 szerepel a kiadott fegyverek listáján, 1,4 millió nyílvevesszővel.

90 A janicsárok száma 9390 fő volt 1524–1525-ben: Ágoston, *Firearms and Military Adaptation*, 97.

91 Funda Demirtaş, *Celâl-zâde Mustafa Çelebi, Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, PhD-értékezés, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 2009, 199; magyarul: Dzselaalzade Musztafa, *Az országok osztályai és az utak felsorolása*, 1560-as évek. In: *Örök Mohács*, 415.

92 „Megadatván a csatajel, bátran az ellenségre rontottak azok, akik az első sorokban álltak, valamenynyí ágyúkat is kilőtték, ámdé csekély kárára az ellenségnek. A csata sokkal hevesebben folyt, mint a mieink számából következett volna; többen estek el az ellenség, mint a mieink közül, míg végül ezek rettentő erővel küzdvén, az ellenség hátrálni kezdett, vagy a mieink rohamától elnyomatva, vagy azért, hogy minket az ágyúk elé csaljon. És már röpi is a királyhoz Báthori András, hogy az ellenség hátat fordít, a győzelem a miénk, az előnyomuláson a sor, és hogy támogassuk a mieinket, akik a megfuttatott ellenséget üldözik. Rohanunk tehát árkon-bokron, de amikor arra a helyre értünk, ahol kevéssel előbb a harc folyt, hát ott a mezőn szanaszét heverni láthattad a mieink közül soknak, az ellenségből még többnek a holttestét és egyeseket félholtan és már alig pihegve. Közben,

nagyon hasonlóan számoltak be a csata kezdetéről. Leginkább Kemálpasazáde hangsúlyozza az ágyúk mellett a puskások fontos, meghatározó szerepét.⁹³ A szultáni hadinapló erről rövidebben, de ugyanígy tudósít,⁹⁴ és Dzselaázáde⁹⁵ beszámolójából és Pecsevi⁹⁶ utólagos rekonstrukciójából is hasonló kép rajzolódik ki. Az oszmán haderő Mohácsnál a szekérvár/wagenburg (*tabur cengi*) harcmodort alkalmazta.

Ezen források alapján úgy tűnik, a ruméliai sereg úgy sorakozott fel, hogy Földvár faluval a hátában, egy erdő mellett 150 ágyút állítottak fel. Itt állt fel a janicsár hadtest is több sorban, a láncokkal összekötözött ágyúk mögött. Oldalvást ágyúszekerek álltak. A janicsárok sortüzeket adtak le: egyik sor a másik után. A „jégesőként hulló lövedékek” nagy pusztítást vittek végbe a támadók között.

míg a mieink szembeszegültek az ellenséggel, és bátran fölvettek a harcot, a király hadoszlopa pedig ugyanakkor előrevágtatott, már amennyire páncélos vitézek vágtatni képesek, a jobbszárny inogni kezdett, és erről a szárnyról többen futásnak eredtek, megijedve – azt hiszem – az ágyúktól, amelyekkel az ellenség akkor kezdett először löni, és ez a futás, valamint az ágyúgolyók sűrű becsapódása – ezek immár a mi fejünk körül is röpködtek, akik a király mellett álltunk – nem kis félelemmel töltött el mindenkit.” Brodarics István, Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről, 1528. In: Örök Mohács, 319.

- 93 *„A gonosz király – aki a vele levő, ördögi fajzatú és rossz természetű nyakas hitványokat tetőtől talpig acélba bújtatva jelent meg a csatatéren, melynek fölszálló porfellege elborítá keletet és nyugatot – a világos elméjű pasának világhódító zászlaját tartva szemmel, egyenesen a győzhetetlen sereg közepe felé rohant, s az ágyú- és puskagolyók záporát semmibe sem véve, megfélemlíthetetlenül intézett támadást folyamként özönlő lovasságával. Egész tömegével egyszerre rohanta meg a janicsárokat... Mikor az ágyúüteg közelébe érkezett, a puskás vitézek, füstfelleget bocsátva, az ég felé szórták a puskagolyót, mintha jégeső esett volna, s ezzel elhervasztották a gonosz ellenség életének virágait.” „A puskagolyók zápora – mely mint jégeső hullott az ellenségre, s mely ellen nem szolgálhatott védelemül sem sisak, sem páncél, sem pajzs – a gonoszok haszontalan életének fájáról letördelte a levelet és gyümölcsöt; félelmes mennyiségű tömegüket mint valami szalmarakást szétszórta, s mulandó életük gabonáját a megsemmisülés szelének eresztette.” Kemálpasazáde, Mohácsnéme. In: Örök Mohács, 331–332.*

- 94 *„Az egyik csapat – mely tetőtől talpig nehéz vassal volt fődve, s vasnyársat tartott kezében – az ellőtt puska- és ágyúgolyókkal teljességgel nem törődve, vakmerőn és félelem nélkül vágtatott Ibrahim pasa ruméliai beglerbég felé.” Az 1526. évi hadinapló. In: Örök Mohács, 245.*

- 95 *„Most az iszlám hívei elsütötték a zarbuzánokat, a puskások pedig soronként kilőtték puskaikat, mitől a levegő megtelt füsttel, a föld pedig megrendült a dörgéstől. A muzulmánok részéről az »Al-lahu akbar!« és »Allah, Allah!« kiáltás az égboltozatig felhatott, a pokol tüzeire való gyaurok pedig csodálatos kiabálással tették zajossá a világot. Amint a nyomorult gyaurok ideértek, látták, hogy az ágyúszekerek és tüfenkcsik mint valamely várfal állnak előttük, melyen nem lehet áthatolni; ennél fogva az ágyúszekerek elől kénytelenségből kitértek, s a pasa szandzsákjától balra levén a hatodik szandzsák – amely mellett a szekerek sora elvégződött –, ezen a helyen a ruméliai hadtestre rohantak, a katonaság pedig két oldalra húzódva utat adott az alávaló gyauroknak. Amint a hadrend és a tábori poggyász közt levő térre behatoltak, a hit harcosai az alávaló gyaurokat két oldalról hátba fogták, és igen kemény tusa keletkezett.” Dzselaázáde Musztafa, Az országok osztályai... In: Örök Mohács, 415.*

- 96 *„Ez a vallástalan átkozott néhány ezer átkozottat csatasorba állított, és oly módon rendeződtek el és jöttek, mint egy disznócsorda, amelyet egytől egyig nyíl sebesített meg. Nem volt előttük akadály; nem törődve a nagyvezír csatasorai előtt álló zarbzenek láncos ágyúgolyóival, a puskagolyóktól elesett saját katonáival és a lovak tetemeivel, elvágtatott a zarbzenek előtt, s a végén, talán ott, ahol a gyalogosok sorai álltak, végül rést és hézagot talált, amelyen behatolt, és az iszlám seregét kettévágta és elválasztotta egymástól.” Ibrahim Pecsevi, Krónika, 1648 előtt. In: Örök Mohács, 468.*

A szokásos eljárás alapján a tüzéség után a janicsárok első soraiban álló hosszú (*uzun*) puskák, majd később a rövidebb (*harcî*) puskák léphettek működésbe.

A csata későbbi szakaszában a keresztény erők a balszárnyon (oszmán szempontból jobbszárnyon) az anatóliai lovassággal és a szultáni hadtesttel vívtak véres harcokat. Ennek kapcsán számolnak be a források újfent arról, hogy a janicsárokat be kellett vetni, amikor ezek a pusokások – Pecsevi leírása szerint – a csata folyamán az anatóliai sereg mögött is feltűntek.⁹⁷ A keresztény sereg a ruméliaiak ellen intézett rohamok után keletebbre is támadást indított. Ennek során egy pillanatra megcsillant a győzelem reménye, amikor a szultán testőrsége elleni támadás során a rohamozók magát Szulejmán szultánt is megközelítették. Nemcsak Pecsevi jóval több mint száz évvel a csata után készült – ugyanakkor forrásokon és helyi hagyományokon alapuló – összegzése, hanem a kortárs beszámolók szerint is ezt a véres és nagyon lendületes újabb támadást a janicsárok állították meg. A szultáni hadinapló, amely a török hadmozdulatok elsőrendű forrása, megerősíti ezt az értesülést.⁹⁸ Ez a janicsár hadtest itt három vagy négy sortűzet adott le. Az ugyanitt, a keresztény balszárnyon, a „mély mocsár”⁹⁹ mellett harcoló cseh nemesúr leírása összecseng ezzel a beszámolóval.¹⁰⁰

Végül a harmadik és utolsó eset, amikor a török pusokáknak szerepe volt, a csata vége. II. Lajos seregének egy része holtan, illetve sebesülten hevert, a lovasság, illetve a gyalogság egy része menekülni kezdett, míg a cseh és a német gyalogság maradéka négyszögben felállva védekezni próbált. A török lovasság nem is bírt velük, amíg egy csapat pusokás janicsár meg nem jelent és meg nem törte az ellenállásukat.¹⁰¹

A három felsorolt esemény közül az első kettő a két oldal forrásai alapján teljesen hihetőnek tűnik, míg a harmadik esetében a bizonyíték nem különösebben erős, de nem tűnik hiteltelennek sem. Összességében megállapíthatjuk, hogy a janicsárok és az ő pusokáik meghatározó szerepet játszottak az oszmánok győzelmében. Az első két esetben a más csatákban is megfigyelt módon a *tabur*

97 „Az innsenső oldalon maga a gonosztevő király intézett támadást csapataival az anatóliai sereg ellen, de azok a janicsárok sorainak vetették hátukat. A janicsár gázik a pusokáikkal osztűzet zúdítottak rájuk, és az átkozottak elől lévő és válogatott katonái azon a helyen a pusztulás porába dőltek.” Uo. 468.

98 „A gonosz mívű király pedig többi nyomorult katonaságával a felséges uralkodóra és az anatóliai seregére rohant. A janicsárok hadosztálya összesen háromszor-négyszer támadta meg pusokatűzzel, és igyekezett viisszaszorítani az alávaló gyaurokat. Végre a felséges Isten és a próféta segélyével erőt vevén az iszlám népe, viisszafordította a gonoszokat, s mikor már nem volt erejük újabb támadásra, úgy aprította őket, mint a kutyát. Olyan heves harc és öldöklés volt, hogy nem lehet leírni.” Az 1526. évi hadinapló. In: Örök Mohács, 245.

99 A rekonstrukció szerint ez a Vizslaki-rét mocsara. Lásd: Pap Norbert – Gyenizse Péter – Kitánics Máté – Szalai Gábor, Az 1526. évi mohácsi csata helyszíneinek földrajzi jellemzői. *Történelmi Szemle* 62:1 (2020) 111–151.

100 „Mikor a páncélos lovagok megérkeztek, a törökök még egy pár pusokalövést adtak le rájuk: egyeseken a király emberei közé lőttek, amivel nagy károkat okoztak.” Egy cseh úr levele a Santa Clara kolostor főnöknőjéhez, 1526. november. In: Örök Mohács, 210.

101 „Bár hat-nyolcezer cseh és landsknecht egy négyszögbe húzódott viissza, és nem törték meg őket a török lovasok sem, egy jó csapat pusokás janicsár rájuk támadt és azonnal meghaltak, miként a többiek.” Agostino da Mula jelentése, 1526. szeptember 15. In: Örök Mohács, 151.

cenginek nevezett harcmodort alkalmazták, míg a harmadik esetben a gyalogság közelébe meneteltek, és a nagyobb távolságból is hatékony puskáikkal (talán az *uzun tüfekekkel*) megtörték a négyyszögbe felálló nyugati gyalogságot.

A török kézi tűzfegyverek – amennyiben három helyen használták őket¹⁰² – a fentiek alapján a csatatér három helyszínén hagyhattak hadirégészeti lenyomatot. A ruméliai sereg puskásai Földvár falu északi előterében; az anatóliai sereg mellett, a centrumban álló janicsárok tőlük keletebbre vagy északkeletre, 1000-2000 méterre Földvártól. A harmadik helyszín nehezebben meghatározható: a török vonalaktól északra, a csatasíkon valahol, de a török jobbszárny vagy a centrum előtt.

Mivel az első két esemény időben meglehetősen közel volt egymáshoz, elképzelhető, hogy Pecsevinek igaza van: a ruméliai haderőt nem négyezer, hanem csak kétezer puskás janicsár támogatta. A fennmaradó másik kétezer pedig – a szultáni hadinapló szerint is – a szultáni hadtesttel vonult.

A török puskák régészeti lenyomatának meglehetősen egyveretűnek kell lennie. Az említett hadszertári feljegyzés szerint a puskákat előre öntött lövedékekkel látták el (30 × 100 000 db). Ennek alapján egy vagy két kalibert tudunk valószínűsíteni: egyet a közönséges, egyet pedig a hosszú puskákra, ugyanakkor az sem kizárt, hogy a kétféle puska ugyanazzal az 5 dirhemes lövedékkel működött.¹⁰³ Van olyan adat is, hogy olykor a korai puskáknál a 4 karis hosszú, közönséges puskák is 5 dirhemes lövedéket lőttek ki, tehát csak a fegyver hosszában, de nem a kaliberben különböztek.

A beszámoló alapján a fegyvereket a janicsárok összehangoltan, mégpedig soronként tüzelve használták. Ha minden fegyvert használtak és a tűzgyorsaságban nem volt közöttük jelentős különbség, az összes kilőtt lövedék vagy a 4, vagy az 5 dirhemes kaliberhez tartozott (ha kétféle volt), a kétféle puska számának arányában. Azt is jó okkal feltételezhetjük, hogy a lövedékek a *süurb* sajátos receptje alapján ón, ólom és antimon ötvözetből készültek, és egészen biztosan más volt az összetételük, mint a nyugati katonaság lövedékeié.

A vizsgálati területen így három olyan területet kell feltételeznünk, ahol ezek a lövedékek koncentrálnak, és ahol a lövedékek várhatóan ezekhez a kaliberrekhez tartoznak. Persze csak akkor, ha a keresztény gyalogság puskáinak a lenyomata nem került oda, de azoktól méretben és anyagi összetételben különbözni fognak.

A MOHÁCSI KERESZTÉNY PUSKÁKRÓL

A mohácsi síkon a nyugati lövészek száma nem múlta felül a janicsárokét, de talán elérte, esetleg meghaladta a 2000 főt. Német, lengyel, cseh zsoldosok és egyes észak-magyarországi vármegyék katonasága adta a zömüket. A felszerelésükről – a janicsárokéhoz képest – elég keveset tudunk.

102 Nem tartjuk kizártnak, hogy lehettek további helyszínek is, ahol bevetették őket, csak ezekről nem maradt fenn beszámoló.

103 Emecen, Ateşli Silahlar Çağı, 56.

A keresztény puskák űrméretbeli megoszlásáról nincs tudomásunk, de a korabeli gyakorlat alapján – sok kis műhelyben állították elő a fegyvereket, az alakulatok is a legkülönbébb helyekről érkeztek, sok lehetett a régi fegyver – valószínűleg többféle fegyverrel, kaliberrel kell számolnunk. Biztosan többfélével, mint török oldalon. Nem könnyíti meg a dolgunkat az sem, hogy csupán egyetlen fegyverfajta említenek név szerint a mohácsi csatáról szóló írott források. Ezek szerint 500-600 prágai puskát szállítottak Mohácsra a csatához. Ez az adat többször is felbukkan, talán hangsúlyos lehetett a jelentősége. Burgio, a pápai követ még 1526 tavaszán 500 gyalogoskatonát szerel fel a hadjáratra, és megemlíti, hogy 40 ilyen lőfegyverrel látja el őket.¹⁰⁴ Ez a fegyver ismert, a forrásokban „barbatae pixide Pragenses” néven szerepel. A 16. század jellemző szakállas-puskája a Kárpát-medencében, főként a várak inventáriumaiiban maradtak róla beszámolóik. űrmérete biztosan meghaladta a 20 mm-t. űgy tűnik, hogy inkább a védekezés fegyvere volt, mint a támadásé.

A Magyar Nemzeti Múzeumban három olyan szakállas puskát őriznek, amelyeket a mohácsi csatához kötnek.¹⁰⁵ Az egyiket a 15. század második felére datálják, ennek hossza a gyújtólýuktól a cső végéig 78 cm, a cső űrmérete 25 mm, súlya 9 kg.¹⁰⁶ A másik szakállas a 16. század első feléből való, 89 cm hosszú, űrmérete pedig szintén 25 mm.¹⁰⁷ A harmadik fegyver Nagy Géza szerint a 15. század végén készült. Ennek hossza 81,5 cm, űrmérete 18 mm, súlya pedig mindössze 4,14 kg. Amennyiben az utóbbi fegyvert valóban a mohácsi csatához kapcsolhatjuk, akkor jelen lehettek a csatában a könnyű arkebúzok és a nehezebb szakállások közötti átmenetet képező fegyverek is.¹⁰⁸ Ezzel szemben a keresztény oldal könnyebb puskáiról, amelyekkel a gyalogságot szerelték fel, nem rendelkezünk technikai információkkal. Ezek valószínűleg kisebb kaliberűek voltak, mint a törököké, de nem tudjuk, hogy a csata mely szakaszában és hogyan használták őket, mert erről a beszámolók hallgatnak.

A legvalószínűbbnek azt tartjuk, hogy azokhoz a 14–15 mm-es csőűrátmérőjű, 60–75 cm hosszú csővű, könnyű puskákhoz voltak hasonlatosak, amelyek

104 A korabeli gyalogságon belül a puskások aránya jóval alatta maradt a pikákkal, néha számszeríjjakkal, kardokkal felszerelt katonákénak. Mátyás fekete seregében a puskás gyalogosok 20–25%-os aránya kimagaslónak számított. Adatok híján nem tudjuk megadni a mohácsi keresztény puskások pontos számát, de az oszmán és a keresztény sereg arányaiból, a gyalogság méretéből és jellegéből fakadóan számuk valószínűleg nem érte el a puskás janicsárok számát.

105 Nagy Géza, *Hadtörténeti ereklyék a Magyar Nemzeti Múzeumban. Hadtörténeti Közlemények* 11:1 (1910) 223–243.

106 Kozák Károlynál a csőűreg hossza 78,5 cm, az űrméret 24 mm, a fegyver pedig 8,9 kg. Kozák Károly, *A magyarországi szakállas puskák fejlődéstörténetéről. Archeologiai Értesítő* 101:2 (1974) 300.

107 Kozáknál a cső teljes hossza 88 cm, a csőűreg hossza 76,5 cm, az űrméret 24 mm, a fegyver súlya pedig 11,2 kg. Kozák, *A magyarországi*, 290–303.

108 Németh csak nagyon röviden ír a muskéták 16. század eleji megjelenéséről (Németh, *A mohácsi csata kiskaliberű*, 179). Példaként hoz fel egy 15,7 mm űrméretű, 8,7 kg-os, 1525-re datált fegyvert, amely átmenetet képez a szakállas puskák és az arkebúzok között. Megállapítja, hogy nincsenek írott forrásaink arra vonatkozóan, hogy ilyen átmeneti típusú fegyvereket használtak volna a mohácsi csatában. Ugyanakkor a Nagy által közölt 18 mm-es lőfegyver éppen ilyen.

a korban szélesebb körben elterjedtek, és valószínűleg így került be közülük néhány Németh Balázs fegyvergyűjtésébe is. Ezek azok a fegyverek, amelyek megfelelnek a grazi Landeszeughaus gyűjteményében végzett megfigyeléseknek is.¹⁰⁹

Figyelembe véve, hogy milyen katasztrofálisan alakult a csata magyar, illetve nyugati szempontból, érdemes összehasonlítani az 5 karis hosszú (110–115 cm) és 5 dirhemes „kaliberű” janicsárpuskák tűzerejét a nyugati zsoldosok 14–15 mm-es kaliberű és 60–75 cm-es puskáinak képességeivel. A csata harmadik fázisában, a cseh és német gyalogság lemészárlása kapcsán merülhet fel, hogy a négyszögű alakzatba állt több ezer nyugati gyalogos ugyan sikeresen ellenállt a szpáhik támadásának, ugyanakkor a puskás janicsárok megjelenésével az ellenállásukat gyorsan felszámolták. Feltehető, hogy a fegyvereik nem voltak alkalmasak a török puskák tűzerejének ellensúlyozására. Ugyanakkor írott források és fennmaradt fegyverpéldányok nélkül ez egyelőre csak feltételezés. Sajnos a keresztény puskák harctéri használatáról nem találunk egyetlen említést sem a jelenleg rendelkezésre álló forrásokban. Minden bizonnyal használták őket, csak nem világos, hogy hol és hogyan. Mire következtethetünk a csata menete alapján?

A csata első szakaszában, amikor a magyar nehézlövasság Földvár felé rohamozta meg a ruméliai állásokat, a keresztény puskákat objektív okok miatt nem használhatták. A két sereg közötti távolság kb. egy olasz mérföld volt (1,6–1,8 km), a puskák lőtávolsága pedig nem volt több 300–400 méternél.¹¹⁰ Így a Földvár előterében zajló összecsapásokban a keresztény puskáknak aligha lehetett szerepük. A sereg védekező felállásából is az következik, hogy a keresztény puskások feladata ekkor a várt török támadás elleni védekezés volt a csata kezdetén elfoglalt harcrendben.

Ezzel szemben az anatóliai sereg ellen indított támadásban már szerepet kaptak a gyalogosok is. A leírások ugyan a lovasság támadását hangsúlyozzák, de azt is megemlítik, hogy a gyalogság is részt vett a harcban, sőt tudjuk, hogy ők kezdtek először menekülni.¹¹¹

A harmadik esetben – a német és cseh gyalogság lemészárlásának helyszínén – érdemes azzal számolni, hogy keresztény puskák is lehettek a helyszínen, valamint hogy használták is őket. A négyszögben felálló gyalogos egységekben a pikások, illetve a karddal és pajzzsal felszerelt gyalogosok mellett a puskások is a hadrend részei voltak, feltehető, hogy ez Mohácsnál sem volt másként.

109 Természetesen nem a bronzból készült és főúri családok igényeit tükröző fegyverekre gondolunk.

110 A Krenn-féle kísérlet alapján az arkebúzok lőtávolsága nemigen haladta meg a 370 métert. Mivel Krennek, mint említettük, modern feketelőport használtak, míg a korabeli lőporok hatékonysága a maiétól jóval elmaradt, kérdéses, hogy az akkori puskákkal el lehetett-e 370 méterre lőni. Valószínűleg nem. A török állások azonban legalább négy-öttször távolabb voltak, mint a maximális 370 méteres lőtávolság. Krenn–Kalaus–Hall, *Material Culture and Military History*, 101–109.

111 „Mikor a páncélos lovagok megérkeztek, a törökök még egy pár puskalövést adtak le rájuk: egyenesen a király emberei közé lőtek, amivel nagy károkat okoztak. Akkor a gyalogság hátsó soraiban menekülni kezdtek a magyarok, és a király semmit sem tehetett az ágyúk ellen, nem volt több remény. Akkor a király seregének zászlósa megragadta a lobogót és megfordította. Ez volt a jel mindenkinek a menekülésre.” Egy cseh úr levele. In: *Örök Mohács*, 210.

DISZKUSSZIÓ

A jelen tanulmány több tudományos vita kérdéseit is érinti. Ezek a következők. A török puszkák technológiája milyen mértékben saját, azaz keleti, vagy mennyiben nyugati eredetű? Erősen tartja magát ugyanis a vélekedés, hogy a janicsárok spanyol puszkákat vagy legalábbis spanyol technológiát (muskétát) használtak, míg mások szerint ez saját fejlesztésű, önálló technológia. Egy másik kérdés, hogy a török janicsárpuszkák milyen és mekkora lövedéket lőttek ki? A Majs melletti mezőn felgyűjtött, hosszabb ideje az 1526-os csata lövedékeinek gondolt lövedékek megfelleltethetők-e ezen ismerveknek?

A fenti elemzés rámutat, hogy a janicsárpuszkákat nem lehet egyértelműen „spanyolnak” vagy tisztán oszmán-töröknek minősíteni. A fentebb ismertetett technológiákban elég erős ugyan a nyugati hatás, de a fegyverek néhány vonatkozásban sajátos, „keleti” jegyeket is hordoznak. Valószínűnek tűnik, hogy a siker titka a technológiai „mixben” rejlett.

Az oszmánok a spanyolokkal vívtak harcokat a Mediterráneumban, így a puszkáikkal szükségszerűen találkoztak. A közvetítés alapja azonban mégis sokkal inkább az alhambrai dekrétum (1492) nyomán Spanyolországból kiűzött szefárd puszkaművesek II. Bajezid általi befogadása lehetett. Az előzőtt szefárd zsidók alkalmazása a szeráj puszkakészítő műhelyében (az 1520-as években a 10 főből 5 már szefárd a *cemaat-i tüfengciyan* állományában) kapcsolatot jelez a spanyol puszkakészítő kultúrával. A janicsárpuska spanyol rokonsága így több mint feltételezés. A spanyol gyalogság és az oszmán janicsárok hasonló körülmények között, hasonló megoldásokkal értek el hasonló sikereket úgy, hogy részben a technológiai bázisuk is közös gyökerű volt. A spanyol hatás ugyanakkor nem jelenti azt, hogy egyes kérdésekben ne térhettek volna el a spanyol mintáktól, ugyanis több más példa is a rendelkezésükre állt. A legújabb török kutatások nyomán megismerve a 16. századi központi, konstantinápolyi puszkagyártás szakemberháttérét, a nyugati tudás, technológia jelentősége meglehetősen egyértelműnek tűnik. A már korábban is vélelmezett spanyol hatás ugyanakkor inkább csak kiegészíthette az „északit”. A nyugati szakemberek többféle mintát is közvetítettek. A szerpentinés elsütőszerkezet például valószínűleg német, míg a miquelettről egyértelműen tudjuk, hogy ibériai eredetű.

A puszkakészítésben megjelennek sajátos, keleti elemek is. A puszkacső kialakítása mindenképpen ilyen. A damaszkuszi módszer szerint kialakított puszkacső, valamint az a sajátosság, hogy a nyugati fegyverekhez képest jóval hosszabb csöveket alkalmaztak, határozott eltérést jelez. A damaszkuszi módszer szerint készített cső nagyobb terhelést bírt, rugalmasabban viselte a robbanást. Ez az alapja annak, hogy kevésbé robusztus, a nyugatinál könnyebb, így alátámasztás nélkül is jól használható, mégis nagy rombolóerővel bíró lövészfegyverhez jutottak. A Paviánál is használt spanyol muskéták a hasonlóan nagy teljesítményt csak vastagabb csőfállal, nagyobb tömeggel, nagyobb kaliberrel és nagyobb töltettel érték el.

A puszkagolyó és a puszkapor esetében is számolnunk kell keleti sajátosságokkal. Az ón-ólom (és antimon) keverék (*sürb*) lövedékanyagként való felhasználá-

lása saját receptúra alapján mindenképpen ilyen. A lövedék sokkal keményebb, jobb megtartású, ugyanakkor mégis nagy tömegű lett általa. Alkalmazása lehetővé tette, hogy a nem huzagolt csövekből a lövedék jobban repüljön, becsapódáskor pedig kisebb felületen adja át az energiát, mert a kilövés nyomán nem deformálódott. Így pontosabbá vált a találat, erősebbé a páncéltörő képesség, továbbá tartósabbá vált a cső is.

Az oszmán lőpor receptúrájáról nem sokat tudunk, de a források által használt terminusokból világosan kiderül, hogy az elsütőszerkezetben másféle, finomabb lőport alkalmaztak, mint amit a csövekbe töltöttek. Vélhetően rájöttek, hogy a csőbe töltött, nagyobb szemcséjű lőpor gyorsabban, több gázt szabadít fel és nagyobb energiát képes kifejteni. Hogy erre a nyugati szakemberek vezették-e rá őket, vagy saját felismerés, arról nem tudunk semmit, de a nyugati hatást valószínűbbnek tartjuk.

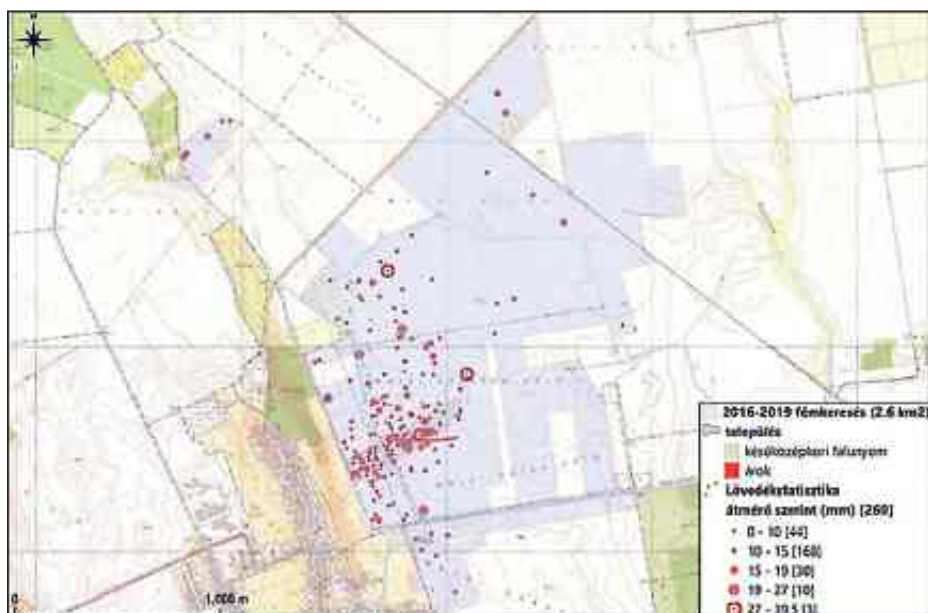
A török puskákkal foglalkozó történész szakértők már hosszabb ideje küzdenek azzal a dilemmával, hogy a múzeumokban, gyűjteményekben fennmaradt puskák mérhető kaliberét, valamint a forrásokban szereplő kaliberutalásokat, tehát a dirhemet valamiképpen összeillesszék. A kérdés tehát az, hogy milyen tömegű, milyen átmérőjű lövedékeket lőttek ki a török puskák? A lövedékekre vonatkozó, a forrásokban megjelenő dirhem-adatokat (4, 5, 7, 10 stb.) általában az 1 dirhem = 3 g megfeleléssel számolták át, mégpedig az ólom sűrűségével. Ebből fakad a probléma, hogy nem lehet összeilleszteni a fennmaradt janicsárpuskák 14–15 mm-es, 16–17 mm-es, valamint 19–20 mm-es csöveit a lövedékekkel. A tiszta ólomból, 3 g-os dirhemmel számított lövedékek kisebbek, mint amit a csövek átmérője alapján várnánk. A számítási hibának több oka is lehetett. Egy kisebb jelentőségű probléma, hogy a szakértők jellemzően alulmérték a lövedékeket. Sokkal valószínűbb, hogy 1 dirhem $\leq 3,2$ g lehetett ennek az időszaknak a puska lövedékeknél használt mértékegysége. A másik, nagyobb probléma abból fakadt, hogy mindannyian tiszta ólommal számoltak ($11,3 \text{ g/cm}^3$), ami szintén hibaforrás, mert a tiszta ólom kevésbé alkalmas lövedéknek, azt ötvözni kell. Így a puska golyó térfogata, egyben átmérője az ötvözéshez használt más anyagok (ón, antimon) jelentősen kisebb sűrűsége miatt megnő. Ha ezeket a korrekciókat elvégezzük, akkor a janicsárpuskák csőátmérője és a lövedék mérete már megfeleltethető egymásnak. Így viszont kimondható, hogy azok a számítások, amelyek tiszta ólommal számolják át a dirhemben megadott lövedékek átmérőjét, nem helyesek.¹¹²

*

112 Ágoston a janicsárok puskáira vonatkozó áttekintésében Emecenre hivatkozva két dolgot állít: 1. 1553-ban az iraki hadjáraton használt puskák 5 dirhemes (15 g-os) golyót lőttek, és két méretben voltak: 4 karis, azaz 88 cm, és 5 karis, azaz 110 cm (azaz mindkét fajta ugyanakkora méretű golyót lőtt). 2. 1555-ben 2498 db puskát gyártottak le és adtak át a fegyvertárnak; ezek 88 cm-esek voltak (azaz nyilván 4 karis), és 4 dirhemes, azaz 12 g-os golyót lőttek. Azt is mondja még, hogy a század második felében olyan janicsárpuskákról beszélnek, amelyek 12 és 15 g-os golyókat lőttek, azaz szerinte a kaliberük 13 és 14 mm volt. A dirhemet 3 g-mal számolja. Ágoston, *Firearms and Military Adaptation*, 105.

A mohácsi csata kutatásában a 2010-es és a 2020-as években vita alakult ki a Majs falu keleti előterében felgyűjtött kézi tűzfegyverlővedékek értelmezéséről. A pécsi Janus Pannonius Múzeum és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem kutatói fémkereső műszeres vizsgálat keretében mintegy 110 hektár területen 255 db ólomlővedéket gyűjtöttek fel egy középkori falu területén és környezetében. A lővedékek 70%-a 13 mm-es, vagy annál kisebb, 20%-a pedig 10 mm-es, vagy annál kisebb. A lővedékek a falu belsejében koncentráálódnak. A következőkben összevetjük a Majsnál talált lővedékek méreteit, méretszórását, felszedésük helyének környezeti jellemzőit a forrásokból kirajzolódó képpel és a korszak fegyvereivel.

Már első pillantásra nyilvánvaló, hogy a majsai területen felgyűjtött kézi tűzfegyverlővedékek nem tartoznak a fenti elemzésben azonosított török, de a mohácsi csata idején használt nyugati fegyverekéhez sem. Nem jelennek meg sem a 4 és 5 karis, 4 és 5 dirhemes oszmán puskák jellemző lővedékei, és ugyancsak hiányoznak azoknak a fegyvereknek (prágai puskáknak, azaz szakállasoknak) a 24–25 mm-es lővedékei is, amelyekről a keresztény seregben tudomásunk van.

3. ÁBRA. A JPM KUTATÓI ÁLTAL A MAJS KELETI ELŐTERÉBEN TALÁLHATÓ FALUNYOMNÁL FELGYŰJTÖTT LŐVEDÉKEK ELTERJEDÉSE

Bertók Gábor – Haramza Márk – Németh Balázs, Lővedékek egy „mohácsi” csatáról.
 In: Haramza Márk et al. (szerk.), *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei*. Budapest, 2020, 136: 15. kép

Mennyiben felel meg a források képe a puskahasználathelyeiről annak, amit a majsai vizsgálati területen a JPM kutatói által megfigyelt leletcsoport alapján megállapíthatunk?

- a. Majs mellett a lövedékeknek nem három, hanem csupán egy sűrűsödési területe, koncentrációja van, mégpedig a középkori falunyomnál.
- b. A források szerint a keresztény nehézlovasság a török balszárnyon nem tudta áttörni a Földvár falu előtt felálló janicsárok és ágyúállások vonalát, így a hadrendet oldalvást biztosító, felállított szekerekkel hatolt át a török arcvonalon. Ezzel összefüggésben a lövedékeknek, de főleg a sérült, deformálódott lövedékeknek a falu előterében, és biztosan nem a faluban kellene koncentrálniuk.
- c. Nincs semmi utalás a forrásokban arra, hogy a csata végén, a menekülés közepette négyszögbe rendeződött, magát védő cseh és német gyalogság behatolt volna Földvár településre. A menekülés természetes iránya ugyanis aligha mutatható a török sereg irányába. Mindezt kiegészíthetjük azzal, hogy a négyszögbe rendeződött keresztény gyalogság janicsárok általi felmorzsolására nem a török balszárnyon, hanem – ahogy említettük – a jobbszárnyon vagy a centrumban kerülhetett sor. Ennek megfelelően a majsai templom melletti falunyomon tetten érhető lövedéksűrűsödés ehhez a nyugati gyalogsághoz nem köthető.
- d. A roncsolt lövedékek sűrűsödését a falu területén belül, a házak között figyelték meg. Ez nem jelenthet mást, mint hogy a település területét kívülről támadták kézi tűzfegyverekkel. A források azonban a mohácsi csatánál ennek éppen az ellenkezőjét írták le: a janicsárok a település irányából lőttek kifelé, a támadó keresztény nehézlovasságra. A keresztény nehézlovasság pedig nyilvánvalóan nem támadhatta a janicsárokat kézi tűzfegyverekkel, mert ilyenekkel nem rendelkezett. Arról pedig nincs tudomásunk, hogy a keresztény gyalogságot a ruméliaiak ellen bevetették volna.

Mindezek alapján megállapítható, hogy a majsai terület több hadirégészeti jellemzője nem felel meg a mohácsi csatáról szóló primer írott források adatainak. Konkoly vizsgálatai alapján nagyon valószínű, hogy legalább részben az 1687-ben a Mohácsi-síkon táborozó nyugati csapatok fegyvereiből (vagy azoknak megfelelő fegyverekből) lőtték ki azokat a lövedékeket, amelyeket a Janus Panonius Múzeum régészei 1993 óta Majs környékén felgyűjtöttek.¹¹³

ÖSSZEGZÉS

A török janicsárpuskák a vizsgált korszakban két fő méretben, 88–92, illetve 110–115 cm körüli hosszúsággal készültek. A Magyarországon megfigyelt példányok inkább a hosszabbak közé tartoznak. Az űrméret a rövidebbek esetében 14–15 mm, a nagyobbaknál pedig 16–17 mm között lehetett. A Magyarországon fennmaradt példányok űrmérete a nagyobbak közé tartozik, mintegy 17 mm körüli csőűrmérettel.

¹¹³ A majsai területen felgyűjtött kézi tűzfegyver lövedékekről a hadirégészeti fejezetben részletebben is szó esik.

A Mohácsnál használt nyugati lőfegyverek esetében nincs ilyen világos képpünk. A zsoldoscsapatok fel voltak szerelve 24–25 mm-es szakállaspuskákkal, de ismert 18 mm-es űrméretű, a spanyol muskétához hasonlítható lövészfegyver is, ugyanakkor jelentősen rövidebb csővel, nagyobb tömeggel, mint a török hosszabbik puskáé. A könnyű lövészfegyverek a török rövidebb puskák kaliberéhez állhattak közel, de rövidebb (60–75 cm) csővel.

A fegyvercsövek összehasonlító vizsgálatai alapján a török fegyverkészítők tudatosan építettek arra a jelentős előnyre, amit a hosszú cső jelent. A török hosszabb puskák előnyösebbek lehettek a csataterén, mert könnyűek voltak, továbbá a hosszú cső lehetővé tette, hogy távolabbra adjanak le velük célzott lövést. A jobb minőségű fegyveranyag nagyobb töltetet viselt el. A hosszabb és jobb minőségű acélcső révén a török janicsárpuska jelentős rombolóerővel bírt. A keményebb *sürb*-lövedékek nagyobb erővel, az energiát pontszerűen koncentrálták, és így át tudták ütni a nyugati páncélokat.

A páncélos lovasság leküzdésére a janicsároknak olyan fegyverekre volt szükségük, amelyek viszonylag nagy töltettel, hosszú csőszakaszon való gyorsulással bírtak. Az összehasonlító vizsgálatok alapján ugyanis a kisebb (rövidebb csövű és kisebb csőátmérőjű) fegyverek nem sok kárt tudtak tenni egy nehézpáncélos lovasban. A könnyű nyugati lövészfegyver és a 110–115 cm (5 karis) hosszú janicsárpuska rombolóereje között jelentős volt a különbség. A török katonaság fölénybe került a balkáni, közép-európai csatatereken a rövidebb csövű, kisebb kaliberű lövészfegyvereket és nehézpáncélos lovasságot alkalmazó nyugati seregekkel szemben.

Megállapítható, hogy a pécsi Janus Pannonius Múzeum kutatói által vizsgált majsai terület képe nem felel meg az írott forrásoknak, a hadirégészeti leletek itteni mintázata nem tükrözi az események képét, nem illeszkedik a csata során lezajlott összecsapások mintázatához. Ugyanakkor a jellemzői alapján lehet következtetni a releváns korra és szereplőkre is. Úgy tűnik, hogy a majsai lövedékeket egy 1687-es összecsapás során, 17. század végi fegyverekkel lőtték ki. A fentiek alapján elvethető az a feltételezés, hogy a janicsárok rövid csövű (60–70 cm-es), kis űrméretű (10–13 mm-es), pisztoly- és karabélyszerű lőfegyverekkel harcoltak volna Mohácsnál.

Az 1526. évi mohácsi csatában a török puskás gyalogságnak, így a tűzfegyvereknek döntő szerep jutott. Mindkét fél fel volt ugyan szerelve lőfegyverekkel, de a török janicsáralakulatok minden tekintetben fölénybe kerültek. Ebben fejlett fegyverzetük mellett szerepet játszott képzettségük, motiváltságuk, fegyelmezettségük és az, hogy a lövészek sortűzelésre használták puskáikat, ami nagy hatékonyságot kölcsönzött nekik.

A CSATA

BEVEZETÉS

A könyv bevezető fejezetében említettük, hogy a mohácsi csata kapcsán felötlött már a kérdés: elbeszélhető-e egy csata objektív története? Kaphatunk-e reális képet a Mohácsnál 1526-ban történetekről? Fikcionalizált-e Brodarics beszámolója, és hogy kiderülhet-e valaha a valóság? A hadtörténetírás elmúlt évtizedeket jellemző keegani dilemmáival magunknak is szembe kellett néznünk.¹

A kihívás feltehetőleg minden ilyen katonai esemény során más és más. A fő különbség úgy véljük nem a csata szemlélete, hanem sokkal inkább a forrásszűzottság. Mohácsnál nem maradt fenn sem írott haditerv, sem pedig egyik, vagy másik hadvezér emlékirata, a legrészletesebb ismert beszámoló egy „civil” egyházi személyé, Brodarics Istváné. A mindkét oldalon harcoló katonák fennmaradt beszámolóit is igen hézagosságok: ebből a csata képe részleteiben aligha, legfeljebb az események durva vázolata rajzolható meg.

A jelen tanulmány ezért sokkal inkább a csatájában mozgó hadseregek hadmozdulatainak megrajzolására tett kísérlet, mint a katonák élményein keresztül annak bemutatása, hogyan élte meg az ütközetet hadvezér és közkatona. Ennek megfelelően az 1526. évi mohácsi harcokat úgy mutatjuk be, ahogy a két hadseregnek egymással és a tereppel, a környezettel folytatott küzdelme zajlott. A csatájai környezet objektív valósága ugyanakkor közelebb vihet bennünket – reményeink szerint – a csata megértéséhez is.

A DÖNTŐ ÖSSZECSAPÁS IGÉNYE

A döntő összecsapás kikényszerítése mindkét fél terveiben fontos szerepet játszott. Az oszmánok ütközetre kívánták kényszeríteni II. Lajost, Magyarországot pedig be akarták illeszteni délkelet-európai hódításaik szokott rendjébe. Számbeli és technológiai fölényük miatt erre minden lehetőségük meg is volt. Egy, a magyar seregre mért súlyos vereség és az államot vezető réteg meggyengítése, az

¹ John Keegan, *The Face of Battle: A Study of Agincourt, Waterloo, and the Somme*. London, 1992, 352.

uralkodó esetleges elfogása ideális körülményeket teremthetett volna a magyar állam vazallusi státuszba kényszerítésére, az oszmán befolyás kiterjesztésére a térségben. Ez a forгатókönyv megfelelt volna az oszmán hódítás balkáni modelljének.

Az oszmánok 1526-ban sikert arattak ugyan, de eredeti céljukat, a hódoltatást elérni csak tizenöt év múlva sikerült, és akkor sem az ország teljes területén. Előbb a Duna mente keskeny sávját foglalták el, amely idővel széles talpat kapott, míg a 17. század második felére el nem érte a meghódított terület a maximális kiterjedését. Ugyanakkor az ország teljes elfoglalása az óriási erőfőlény ellenére még másfél évszázad alatt sem sikerült.

A magyar és a szövetséges erők számára egy esetleges győzelem az oszmánok felett Hunyadi János 70 évvel korábbi nándorfehérvári diadalának megismétlését ígérte. Ekkor – 1456-ban – Hunyadi vezetésével a déli határnál a magyar haderő legyőzte II. Mehmed seregét. Ha sikerült volna megismételni a bravúrt, akkor az Magyarországnak és Közép-Európának az oszmán katonai nyomás alóli újabb tehermentesítését jelenthette volna. A keresztény sereg jelentős részét adó dél-vidéki birtokosok és katonaságuk számára az is fontos volt, hogy szűkebb vidéküket megszabadítsák a török fenyegetéstől, továbbá a birtokuk, vagyonuk megőrzése is fontos szempont lehetett. Mint tudjuk, egyebek mellett ez a törekvés sem járt sikerrel.

MI A TEENDŐ? TERVEZGETÉS A CSATA ELŐTT

A csata előtt a keresztény sereg vezetésében jelentős viták zajlottak arról, hogy mi is a teendő. Még korábban felmerült a katonai készülődés közepette, hogy az oszmán hadsereget egy útba eső folyóvölgy (főként a Dráva folyó jött szóba) mentén kellene feltartóztatni, de a hadsereg nagyon lassú gyülekezése, továbbá koordinációs problémák miatt erre végül nem került sor.² A hadvezetésben az a gondolat is felötlött, többek között II. Lajos is ezt képviselte, hogy nem kellene megütközni az oszmánokkal, mert azok nagy létszámfőlényben vannak, inkább vissza kellene vonulni, akár Pozsonyig is, de ez az álláspont végül kisebbségbe szorult. Az is téma volt, hogy az összecsapás előtt be kellene várni a még úton lévő csapatokat, hogy nagyobb erővel tudjanak megütközni az ellenséggel. A várt alakulatok ugyan igen számosak voltak (az erdélyi vajda csapatai, a még úton lévő cseh egységek, továbbá szlavóniai, valamint horvát csapatok, összesen több tízezer ember), de nem volt rá reális esély, hogy időben megérkezzenek.

A tervek között szerepelt az is, hogy ha már ütközetre kerül sor, akkor a számbeli főlényben lévő oszmánok ellensúlyozására, a bekerítés elkerülése érdekében a csatasort az oldalakon szekerekkel biztosítsák, de végül ez sem valósult

² Brodarics István, Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről, 1528. In: B. Szabó János – Farkas Gábor Farkas (szerk.), *Örök Mohács: szövegek és értelmezések* (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és Emlékezet) [a továbbiakban: *Örök Mohács*]. Budapest, 2020, 301–325.

meg.³ A viták közepette csak lassan-lassan gyülekeztek az ország különböző részeiről érkező csapatok. Egy idő után nyilvánvalóvá vált, hogy sokan közülük nem fognak időben megérkezni a kijelölt gyülekezőhelyre.

A tervezés során végül a mohácsi táborban a birtokaikat féltő délvidéki birtokosok álláspontja kerekedett felül, miszerint mindenképpen ki kell kényszeríteni az összecsapást. Az is a csata megvívása mellett szólt, hogy a csapadékos idő ellenére, ami áradásokat eredményezett a közbülső folyókon, a török sereg gyorsan nyomult előre. Miután leküzdötte a Duna mentén fekvő várak (Pétersvárad, Újlak) ellenállását, augusztus közepén átkelt a Dráván, majd megközelítette azt a helyet, ahol a magyar és a szövetséges csapatok gyülekeztek.

A magyar táborban zajló végtelen viták közepette így lassan nyilvánvaló lett, hogy elvonulni már késő, mert a nagy számbeli fölényben lévő török lovasság miatt a rendezett visszavonulás lehetősége elveszett. Nem volt más lehetőség, harcolni kellett. A tervezés során a legtapasztaltabb vezetők véleményét külön is kikérték. A keresztény sereg vezetésének súlyos megosztottsága végig jellemző maradt. A józanabb gondolkodásúak ugyanakkor tisztában voltak azzal, hogy a csata vállalása szinte öngyilkosság.⁴

A hadsereg harcrendjét augusztus 27-én határozták meg: a balszárnyat Perényi Péter koronaőr, míg a jobbszárnyat Batthyány Ferenc horvát-szlavón-dalmát bán vezette. A sereg élére a bátai gyűlésen (augusztus 16–19-én) hozott döntés alapján két fővezért állítottak. Tomori Pál kalocsai érseket, aki ferences szerzetes, egyben tapasztalt katona volt, illetve Szapolyai György⁵ szepesi grófot. A király védelmére lovas egységet szerveztek Ráskai Gáspár, Török Bálint és Kállay János kapitányok vezetésével. A terv az volt, hogy ha rosszul alakulnának a dolgok, akkor gyorsan kimenekítsék az uralkodót a harcból. A főszerepet a fegyvernemek közül a nehézlovasságnak szánták, amelynek zömét a második harcrendben helyezték el. Azt remélték, hogy a zárt tömbben támadó lándzsás, páncélos lovasságnak a török sereg nem tud majd ellenállni, és kivívható a győzelem. Elöl helyezték el a gyalogságot és mellette lovasegységeket is.

Az oszmán hadvezetés esetében nem volt egyértelmű, hogy mit fognak tenni, hol fognak összecsapni a magyar sereggel: a török forrásokban érzékelhető némi szorongás. A tanácskozásokon a fő kérdés az volt, hogy mit lehet majd kezdeni a támadó páncélos lovassággal, valamint felmerült, hogy a magyarok elsáncolták magukat, nehéz lesz rajtuk áttörni. II. Lajos seregét félelmetes ellenfélnek látták, tartottak tőle.

A tervezésben kulcsszerepe volt Jahjapasa-oglu Báli bégnek. Ő volt az előőrs vezetője, a felderítésért is ő felelt, továbbá – mivel a határvidék egyik szandzsákját (Szendrő) vezette – jelentős tapasztalatokkal rendelkezett a magyarokkal ví-

3 Ezt a tervet Gnoienski Lenard, a lengyel gyalogság parancsnoka, illetve Bakics Pál és Radics Bosics szerb előkelők szorgalmazták, de csak augusztus 28-án este döntöttek róla, így már hiába. Uo.

4 Példaként állhat az ifjú Perényi Ferenc váradi püspök, aki Brodarics visszaemlékezése szerint a csata előtt azt mondta, hogy a napot, amelyen majd az összecsapás lezajlik, a kereszténységért mártírhalált halt 20 ezer magyar vértanúnak kell majd szentelni. Uo.

5 Szapolyai János erdélyi vajda testvére, szepesi gróf.

vott harcokban, kiváló, elismert katonának számított, a haditanácsban is komoly tekintéllyel rendelkezett.⁶ A muszlim katonák harci tűzben égtek, támadni akartak. Báli viszont a terep ismerete révén felvetette, hogy a magyar sereg által kijelölt csatahely nem igazán előnyös az oszmánoknak, ugyanis „*a tér itt túl szűk*”.⁷

Éppen ez indokolhatta azt, hogy az oszmán csapatok nagyon óvatosan, nem túl gyorsan nyomultak előre. A tervezett harcrendben az előző évtizedekben kiforrt formációt követték. A balszárnyon az Ibrahim pasa nagyvezír vezette ruméliaie erők álltak fel és ők jártak az élen is. A jobbszárnyon a Behrám pasa vezette anatóliaiak, míg a centrumban a szultáni hadtest foglalt helyet. A Báli szendrői és Hüsrev boszniai bég vezette lovas alakulatok, amelyeknek fontos szerepe lett az ütközetben, a balszárnyon, de attól kissé távolabb vettek fel pozíciót.

A források tanúsága szerint az oszmánok arra készültek, legalábbis Báli a feljegyzések szerint azt szorgalmazta, hogy ne támadjanak elsőként, szabaduljanak meg a málhától és a hagyományos harcmódorukat alkalmazzák. Azt javasolta, hogy vessenek cselt, a támadók előtt nyílnak szét, majd az előretörő, rohamozó lovasságot oldalról és hátulról támadják meg és morzsolják fel. Báli bég tanácsa egy híradás szerint így hangzott: „*A leghelyesebb eljárás tehát az lesz, hogy amint e gonoszok egész csordájukkal reánk rohannak, a mi soraink kettényílnak, hogy utat adjanak nekik; amint aztán feltartóztathatatlan sebességgel áthaladtak soraink között, mi oldalba fogjuk őket*.”⁸

Felmerülhet a kérdés, hogy nem a szándékolatlan események visszavetítése-e ez a szöveg? Azért hajlunk elfogadni a valóságosságát, mert az oszmán hadsereg által begyakorolt szekértábor (*tabur cengi*) harcmódor, amelyet Csalliránánál vagy éppen a mamelukok ellen vívott két nagy ütközetben is alkalmaztak, éppen ez volt. A török sereg – akár elhangzott a javaslat, akár nem, tehát függetlenül Báli tanácsaitól – erre készült fel, ezt gyakorolta be.

A CSATA NAPJÁNAK ESEMÉNYEI

A csata a keresztény naptár szerint Keresztelő Szent János fejévételének napján zajlott, amely az akkor használatban lévő Julián-naptár szerint augusztus 29-re esett. Az akkori csillagászati viszonyok azonban – a naptár „késése” miatt, amit csak az 1588-as Gergely-féle naptárreformmal korrigáltak – nem augusztus 29-nek, hanem a mai szeptember 8-nak felelnek meg.⁹ Ez a magyarázata annak, hogy az események rekonstruálásakor a muszlim imaidőket, amelyek a nap tagolásának

6 Pál Fodor, Wolf on the Border: Yahyapaşaoğlu Bali Bey (?–1527). In: Pál Fodor – Nándor E. Kovács – Benedek Péri (eds.), *Serefe. Studies in Honour of Prof. Géza Dávid on His Seventieth Birthday*. Budapest, 2019, 57–88.

7 Davut Erkan, *Matrâkçı Nasîh'un Süleymân-nâmesi (1520–1537)*. MA szakdolgozat, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2005, 116.

8 Kemálpasazáde, Mohácsnéme, 1526 és 1534 között. In: *Örök Mohács*, 327.

9 Pap Norbert – Gyenizse Péter – Kitanics Máté – Szalai Gábor, A Gergely-féle naptárreform és a csillagászati jelenségek szerepe a 15–16. századi történelmi forrásaink és eseményeink értelme-

támpontjai a török forrásokban, valamint az események előrehaladásának jelzői is egyben, a szeptember 8-ai kora őszi és nem az augusztus 29-i, késő nyári állapot szerint kell számolnunk. A helyiek észlelése alapján a Nap a csata napján 5 óra 31 perckor kelt fel, és 18 óra 23 perckor nyugodott le.¹⁰ A csillagászati támpontok, úgymint a napkelte, a napnyugta és a dél, a török és a nyugati forrásokban is megjelennek, valamint néhány esetben az esemény órában megadott időpontja is, amit szintén a Nap haladásának követésével adtak meg.

Mint annyi minden más, a csata időtartama is vitatott kérdés. Brodarics István, a fő krónikás szerint mindössze másfél óráig, de a szultáni hadinapló szerint is csak két órán át tartott.¹¹ Kérdés persze, hogy a menekülni képtelen katonák lemeszárlását beleszámíthatták-e a csata idejébe vagy sem. Ezt nem tudjuk. A csata viszont ezzel együtt sem tarthatott sokkal hosszabb ideig mint 2,5 óra, tehát 16 órától este kb. 18.30-ig, figyelembe véve, hogy a források szerint az éj leszállta és egy ugyanakkor kitörő vihar vetett véget a harcoknak. Persze a számunkra fontos események már az összecsapások előtt megkezdődtek, és még egy ideig utána is zajlottak. Mindezeket ezért együtt érdemes számba vennünk.

A nap első, nagyobbik fele a két sereg felvonulásával telt. A magyar tábor a kölkedi földhíd közelében húzódott, a Mohács alatti ártéri terület közvetlen szomszédságában. „A királyi tábor helyéül a mocsár melletti sík és nyílt mezőt jelölték ki. Az enyhén emelkedő domb megakadályozta, hogy lássák az ellenség táborát. [...] A törökök táborát szemközt, a hegy lábánál verték fel. A kettő között két mérföld távolság volt” – írta a kortárs Velius.¹²

Az oszmán sereg nagy része az előző napon, vagyis augusztus 28-án átkelt a síkságot délről határoló Karasicán, és az átkelőhely közelében, Baranyavár térségében táborozott le, nagyjából két magyar mérföld (16 km) távolságra a keresztényektől.¹³ A felderítők figyelték őket, így a magyar seregnek volt ideje arra, hogy a Mohácstól mintegy fél mérföldre (4 km) délre található tábortól délebbre, a kiválasztott csatasíkra az eltervezett módon sorakozzon fel. Brodarics szerint a táborból a Mohácstól egy mérföldre (8 km) található csatasíkra vonultak, a Duna menti mély mocsár mellé.

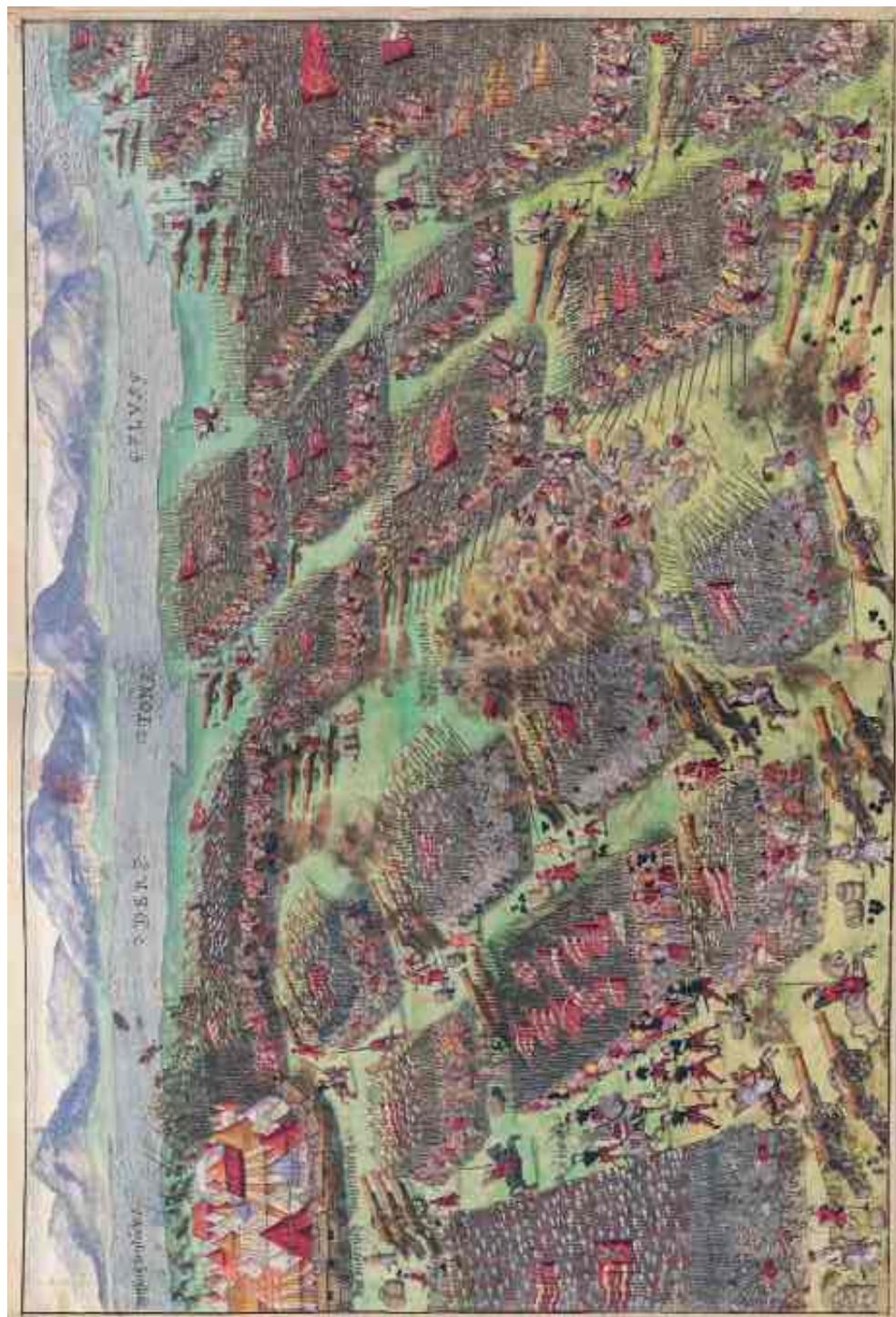
zésében: a 15–16. századi történelmi események kronológiai értelmezéséhez. *Balkán Füzetek* 11 (2020) 1–66.

10 A módszertan alapja: Gyenizse Péter – Pap Norbert – Kitanics Máté – Szabó Tibor, Napkelte és napnyugta adatainak modellezése történelmi események rekonstrukciójához. In: Abriha-Molnár Vanda Éva (szerk.), *Az elmélet és a gyakorlat találkozása a térinformatikában XIII.* Debrecen, 2022, 155–162. Az eltérés a napjainkban használatos adatokhoz képest igen jelentős. Az időt 1884, a washingtoni Nemzetközi Meridián Konferencia óta időzónák szerint, nem pedig a hosszúsági körönként adott „helyi idő” szerint mérjük. Az időzónánk idejéhez képest a különbség jelentős. 2023. augusztus 29-én Mohácson a napkelte 6:02-kor, a napnyugta 19:32-kor van. 2023. szeptember 8-án a napkelte 6:15, a napnyugta 19:13. Látható, hogy az 1526. augusztus 29-én észlelt mohácsi helyi idő és a mai hasonló napok időmérése között a különbség mintegy 50 perc.

11 Az 1526. évi hadinapló. In: *Örök Mohács*, 235–257.

12 Caspar Ursinus Velius, A mohácsi csata, 1530 körül. In: *Örök Mohács*, 348–354. A 2 olasz mérföld mintegy 4 kilométer távolságot tesz ki.

13 Brodarics, Igaz történet. In: *Örök Mohács*, 301–325.

1. ÁBRA. A MOHÁCSI CSATA ÁBRÁZOLÁSA AZ EHRENSPIEGEL DES HAUSES ÖSTERREICHBAN. AUGSBURG, 1559

1. táblázat. A csata napjának (augusztus 29.) kronológiája
Szerk. Pap Norbert

Idő	Magyar oldal	Török oldal
5:31 előtt kevéssel		A reggeli ima után az oszmán hadsereg megindul Földvár térségébe, elől a ruméliei sereg, utána a szultán az anatóliaiakkal és az udvari csapatokkal.
5:31	Napkelte	Napkelte
6.00 körül	A keresztény sereg a táborból mintegy másfél-két óra alatt felvonul a csataterre, „kevés napkelte után”. Díszszemle, buzdító beszédek a hadsereghez. Várokzás az ellenség támadására.	
7.00–12.00 között		A Báli bég vezette lovasság Géta monostoránál (<i>Bozük kilisze</i>) elvágja a főserégtől, és előremegy felderíteni a terepet a tereplépcső feletti utakon. A magaslatoikon szemügyre veszik a keresztény sereg elhelyezkedését, majd visszatérnek a főseréhez.
12.00–12.30		A sereg eleje megérkezik Földvár térségébe.
12.30–14.30 között		Úgy döntenek, hogy nem lesz csata, majd másnap hajnalban ütköznek meg. Hozzáfognak a táborveréshez, megkezdik a szultáni sátor felállítását.
14.30–15.00 közül	Felfedeznek egy török lovascsapatot, amelyet a lándzsák hegyei árulnak el, ezért Raskai csapatát kiküldik felderítésre és arra, hogy feltartóztassák ezeket.	Báli bég csapatai a Sátorhelyi-hát takarásában megpróbálnak a keresztény serégtől nyugatra fellelődni, és ott pozíciót felvenni. A céljuk, hogy a várható harcba az alkalmas időben onnan kapcsolódjanak be, a keresztény csapatokat oldalba, hátba támadják, átkarolják.
15.00–16.00	Vita kezdődik a vezetésben, hogy induljon-e támadás. A vezetők egy része inkább táborba szállna. Végül Tomori meggyőzi a királyt, hogy addig támadjanak, amíg nincs jelen az egész oszmán sereg. Túl sok idő telik vitával.	A ruméliei sereg láthatóvá válik, a keresztény sereg mozgására megélnéülnek az oszmán csapatok is, ők is hadrendbe állnak.
16.00 körül	Megindul a jobbszárny lovassági támadása.	A ruméliei sereg ágyúsora előtt felálló könnyűlovasság megfutamodik.
16.15–16.30	A siker láttán megindul a Brodaricsot is magában tudó második támadó hullám.	A ruméliei csapatok a janicsárok puskatüzével megbontják, majd a török lovasság körbekeríti, kézitusában legyőzi a keresztény támadó lovasságot.

Idő	Magyar oldal	Török oldal
16.30–17.00		A szultán is megérkezik a síkra az anatóliai csapatokkal és az udvari katonasággal, elfoglalják a szokásos pozíciójukat a hadrendben.
16.00–17.00		Báli szendrői bég válogatott lovasscápata időközben feldúlja a keresztény táborn, lemészárolja az ott tartózkodó mintegy 2000 katonát.
17.00–17.30	Támadás indul az anatóliai sereg ellen.	Az anatóliai lovasság megfutamodik. A támadó ék ugyan a szultán közelébe jut, de a szolások visszaverik őket. A támadás megállításában a szultáni hadtest janicsárjai játszanak főszerepet, sortűzeket zúdítanak a támadókra.
17.30–18.00	A csapatok – legelőször a keresztény gyalogság hátsó sorai, majd a lovasság egy része – menekülni kezdenek. Brodarics is menekül a már feldúlt táboron át. A lovasság másik része próbálja – sikertelenül – a király vezetésével a harcot folytatni.	A front hullámsík, a török ágyútűz, valamint a lovasság támadása a kitartó keresztény lovasságot vissza-visszanyomja abba a száraz folyó völgybe, amely némi fedezéket nyújt nekik.
17.30-tól kb. 18.30-ig	A zsoldos gyalogság négyoszóba áll és próbál védekezni.	A szpáhi lovasság és a janicsárok felmorzsolják őket.
18.00 körül	A király is menekülni kezd.	A szultáni csapatok a helyükön maradnak. A főként akindzsi alakulatok folytatják az üldözést.
18.23 körül	Heves vihar tör ki, sokan ennek védelmében/takarásában menekülnek.	A csapatok alakzatban maradnak a csatatéren, mivel lecsökken a látótávolság, és arra számítanak, hogy újabb támadásokra kerülhet sor.
18.23	Napnyugta	Napnyugta
18.15-től legkésőbb 19.00-ig	Csele falu alatt a király a Duna kisebbik, nyugati ágába, az úgynevezett Kis-Dunába fullad. A baleset idején még biztosított a láthatóság, feltehető, hogy a polgári szürkület idejére esik (az úgynevezett polgári szürkület vége 18.59-kor van).	Lovas üldözők hajszolják a menekülőket a sík északi részén és a Mohácsi-szigeten is.
Éjfel	Tovább zajlik a menekülés.	Az akindzsi a menekülő kisebb-nagyobb csoportjait üldözik, gyűjtögetnek, fosztogatnak.
Éjfél körül		A szultán a sátrába megy.

A kancellár beszámolója részletesen tájékoztat bennünket a csatarendről, sőt még arról is, hogy az egyes méltóságok hol helyezkedtek el a harcrendben. „A soro-
kat a csata napján [...] úgy kellett elrendezni, hogy amennyire csak lehet, szélesen
elnyúljanak, amiben az volt a fő szempont, hogy az ellenség ne zárjon körül ben-
nünket. Aztán két oszlopra oszlott az egész hadsereg.” A hadsereg elhelyezkedését
fegyvernemek szerint a kötetnek a két hadsereget bemutató fejezetében részle-
teiben mutatjuk be.

A forrás azt is megemlíti, hogy a király helyét korábban kijelölték, és utal rá,
hogy három nappal korábban már volt egy seregszemle: „...a nádor elővezette a
királyt arról a helyről, melyről említettük, hogy számára kijelöltetett, és – mint három
nappal korábban is tette – végigvezette a hadsereg előtt, ezzel mindenki meggyőződ-
hetett jelenlétéről...”¹⁴ A tervezés tényéből és a három nappal korábbi seregszem-
léből arra következtethetünk, hogy a tüzéség, illetve a gyalogság állásait előké-
szítették a csata napjára.

Az 1. táblázatban összegeztük a csata napjának főbb eseményeit magyar és
török oldalon egyaránt, továbbá az események egymáshoz való viszonyát is. Az
idősávokat részben a forrásokban olvasható néhány konkrét időpont, az említett
muszlim imaidők, valamint a tér leküzdésének időigényéből számított közelítő
értékek alapján adtuk meg. Az időpontok a forrásadottság szerint időnként pon-
tosak, más esetekben hozzávetőlegesek.

Augusztus 29-én (szerdán) hajnalban az oszmánok indultak meg előbb.
A reggeli ima után a hadsereg megkezdte felvonulását, hogy felsorakozzon a
magyar sereggel szemközti térségben.¹⁵ A Karasícától a 12-13 kilométeres távol-
ságot 6-7 óra alatt tette meg a sereg eleje, hogy Földvár térségébe érjen. Az órán-
ként mintegy két kilométeres sebesség talán lassúnak tűnhet, és bár tény, hogy
sietősnek nem mondható, az oszmán csapatok átlagos haladási sebessége a had-
járat alatt más napokon sem volt gyorsabb. Más, átlagos napokon 22-25 km-t
tettek meg, ami alapján a fél nap alatt megtett 12-13 km nem nevezhető nagyon
elütőnek az átlagtól.

Dzselálzáde a beszámolójában általánosságban megemlíti, hogy Báli béget
előre küldték: „A végvidéki emírek közül Szemendire szandzsákbégje, Jahjapasa-
oglu Báli bég – aki harchoz szokott hős, oroszlántermészetű farkas, a hit bajnokainak
útmutatója és vezetője volt – a világhódító padisah parancsából előreküldetett, hogy
a győzelmes hadsereg előőrsé legyen.”¹⁶ Pecsevi szerint Bozuk kilisze (jelentése „ro-
mos templom/romtemplom”, a hely a gétai kolostorromként azonosítható) kör-
nyékén a sereg egy része, a Jahjapasa-oglu Báli bég vezette akindzsik és más lovas
egységek nyugat felé, a medenceperem feletti erdős utakon haladtak tovább.¹⁷
A csapadékos időben több megáradt vízfolyáson is át kellett kelniük. Ugyanakkor

¹⁴ Brodarics, Igaz történet. In: *Örök Mohács*, 318.

¹⁵ Az 1526. évi hadinapló. In: *Örök Mohács*, 235–257.

¹⁶ Dzselálzáde Musztafa, Az országok osztályai és az utak felsorolása, 1560-as évek. In: *Örök Mo-
hács*, 412.

¹⁷ Ibrahim Pecsevi, Krónika, 1648 előtt. In: *Örök Mohács*, 463–477. A Bozuk kilisze és a gétai rom
megfeleltetését alátámasztó megfontolásokat lásd a főbb helyszínekről szóló tanulmány 42. jegy-
zetében.

ez az út – azon kívül, hogy Báli előrehaladva biztosította a főszereg haladását nyugat felől – a felderítésben is igen hasznos lehetett, mivel az említett medence-perem jó rálátást biztosít, egyes helyeken 40 méterrel is a sík fölé magasodik. A török beszámolókból felbukkannak olyan információk, amelyek arról tanúskodnak, hogy az információközlő egy magaslati pontról nézte a Mohácsi-síkságot. Dzselaázade úgy tudta, hogy *„Mikor fölmentek egy magas dombra, meglátszott Mihács mezeje, a Tuna vize mint egy tenger terült el, s partján, a föld színét szélesen elborítva, egy szerencsétlen hadsereg állott csatarendben, mely sötét és fekete volt, mint a büntetés felhője; óriási tábora a sátrakkal félelemgerjesztő volt, mint a hegy.”*¹⁸ Lutfi pasa beszámolója hasonló képet ad: *„...egy kém hírről hozta, hogy a gyaurok azonkívül, hogy ilyen nagy számmal vannak, még egy nagy árkot is ástak, melynek egyik vége egy hegyig, másik pedig a Dunáig nyúlik, s melyen lehetetlen áthatolni.”*¹⁹

Nemcsak az egyszerű felderítők, de feltehetőleg maga Báli bég is, aki részt vett az oszmán vezetés tanácskozásain, a saját szemével győződhetett meg a terep adottságairól és a keresztény sereg helyzetéről. A bég forrásokból kitűnő jólétesültsége alapján eléggé valószínű, hogy Ibrahim Pecsevi ugyan 17. századi, de eredeti forrásokon alapuló értesülése erről a műveletről megalapozott lehetett. A kérdés csak az, hogy a keresztény oldalon ebből mit észleltek?

Brodarics beszámolójában azt írta, hogy *„...a nap nagyobb részét az ellenség-re való várakozásban töltöttük; ez most nem küldött ki annyi előőrsöt, ami a mieinkkel könnyű csetepatékat és előcsatározásokat szokott vívni, hanem mindaddig meghúzódott ama dombok mögött.”*²⁰ Az a tény, hogy a török sereg a szokásostól eltérően nem küldött ki felderítőket, portyázókat, megerősítheti, hogy ezúttal Báli bég magaslati helyről letekintve oldotta meg az információszerzés fontos feladatát. Egy dolog bizonyos: a felderítés igen sikeresen alakult. A portyázók a frissen szerzett információkkal dél körül már a ruméliai táborban voltak.

Az oszmán sereg eleje ugyanis valamikor délben megérkezett a síkság azon részének déli oldalára, Földvár birtokra, ahol majd az összecsapás lezajlik. Az ekkor tartott tanácskozáson Ibrahim nagyvezír részben a Báli bégtől kapott információk és tanácsok alapján úgy döntött, hogy a csatát inkább másnap hajnalra halasztják.²¹

Így a sereg egy része táborot vert, míg a csapatok másik része kialakította a tűzérési állásokat, a janicsárok pedig Földvár falu környezetében foglalták el a helyüket. Brodarics a következőképpen számolt be erről: *„Velünk szemben színházi nézőtér formájára hosszan elnyúló domb húzódott, melyen túl a törökök császára ültette fel táborát, a dombról kis falucska ereszkedett alá egy templommal, ennek Földvár a neve, ott helyezkedtek el az ellenséges lövegek.”*²² A tűzérzés a falunál, attól északra és keletre, az ellenség felé eső oldalon állt fel, egyes beszámolók²³

18 Dzselaázade Musztafa, Az országok osztályai. In: *Örök Mohács*, 413.

19 Lutfi pasa, Az Oszmán-ház története, 1550-es évek. In: *Örök Mohács*, 404–409.

20 Brodarics, Igaz történet. In: *Örök Mohács*, 318.

21 Kemálpasazáde, Mohácsnéme. In: *Örök Mohács*, 326–338.

22 Brodarics, Igaz történet. In: *Örök Mohács*, 318.

23 Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele Jacopo Sadoletto pápai titkárnak. Pozsony, 1526. szeptember 5. In: *Örök Mohács*, 131–132.

szerint egy erdő mellett. Ez utóbbi az a közösségi erdő lehetett, amelyben a földváriak akkoriban a falu mellett a disznaikat makkoltatták. Az újkori térképeken a Borza-patak mentén egy tölgy, kőris, szil galériaerdő húzódott, ami jól megfeleltethető ennek a leírásnak.

Báli fentebb már említett javaslata szellemében Ibrahim nagyvezír akindzsiket és szpáhikat küldött ki a síkság nyugati oldalára, hogy ha majd a harc kitör, alkalmas időben oldalba tudják támadni a keresztény csapatokat. Feltehetőleg az is a megfontolás része volt, hogy megossza a figyelmet, és hogy Báli csapatai addig is felderítést végezzenek. A Sátorhelyi-hát takarásában, nyugaton a Borza-völgyében igyekeztek minél kevesebb feltűnést keltve észak felé haladni. A magyar vezetés azonban észlelte őket, mert a lovasok lándzsáinak hegye megcsillant az alacsony hát takarásában.²⁴ Valamivel 15 óra előtt Tomori ellenük küldi ki – felderítésre és esetleg arra, hogy visszatérésre kényszerítsék őket – azt a Ráskai Gáspár vezette lovas alakulatot, amelyet eredetileg a király védelmére szerveztek. Ez a művelet nem volt sikeres, mert sem a nagy számbeli fölényben lévő akindzsiket nem sikerült szétszórni, visszaszorítani, sem a király védelmét nem tudták ezután biztosítani. Az események láthatólag nem az eredetileg lefektetett tervek szerint haladtak. Az volt tehát már csak a kérdés, hogy miképp tudnak a seregek a kialakult helyzethez alkalmazkodni.

A magyar sereg vezetésében 15 óra körül vita alakult ki. Az oszmánok – a várakozások ellenére – nem mutattak semmi arra utaló jelet, hogy támadni akarnának. Világossá vált, hogy ha a törökökön múlik, aznap már nem lesz harc. Mivel az eredeti terv az volt, hogy az elől haladó és minden bizonnyal támadásba lendülő ruméliai sereget kell előbb megállítani, majd megverni, az említett magatartás miatt a magyar hadvezetés döntési helyzetbe került. A csata másnapra halasztása ugyanis azzal járt volna, hogy az egész oszmán sereggel egyszerre kellett volna megütközni, ami viszont a győzelem esélyének elvesztésével járt volna.

Néhányan mégis azt javasolták, hogy várják meg a másnapot és az oszmánokhoz hasonlóan szálljanak táborba: *„Akadtak a főemberek között, akik a hosszadalmas várakozásba beleunva, úgy vélekedtek, hogy visszavonulót kellene fúvatni és hazatérni a táborba. Amikor ezt a szerzetes²⁵ megtudta, társával²⁶ tüstént a királyhoz rohant, figyelmeztette, hogy a csatát semmiképp sem szabad elhalasztani, hogy kevésbé veszedelmes most az ellenséges csapatok egy részével megvívni, mint holnap az egész sereggel, hogy a győzelem nem kétséges.”²⁷* Tomori tehát kierőszkolta a királynál a döntést: most kell támadni, mert holnapra elillan az esély a győzelemre. De mire ez a döntés megszületett, 16 óra lett. Az oszmánok addigra megerősítették állásaikat és a szultán, valamint az anatóliai sereg is egyre köze-

24 „Így szorongva és várakozva, mikor a nap már nyugatra hajlott, a völgyben, mely tőlünk jobbra húzódott a dombok alatt, föltűnt egy ellenséges hadoszlop, csendben vonulva, csak a lándzsahegyek árulták el.” Brodarics, Igaz történet. In: *Örök Mohács*, 318.

25 Tomori Pál kalocsai érsek, az egyik fővezér.

26 Szapolyai György gróf, a másik fővezér.

27 Brodarics, Igaz történet. In: *Örök Mohács*, 319.

lebb ért. Egy Zaratino nevű dalmát szemtanú szerint²⁸ a magyar seregtől egy olasz mérföldre (kb. 1,8 km) álltak fel az oszmánok, ezt a távolságot kellett tehát leküzdeniük a támadóknak.

Utóbbiak a roham megindítása előtt a Borza-patak mentén, a Sátorhelyi-hát mögött az ott nőtt galériaerdőbe vágott nyiladékokat figyelhettek meg – ezek voltak a főbb átkelő. Ezeket a nyiladékokat, vagyis szűk járatokat Brodarics is megemlítette: „...[az ellenség] meghúzódott ama dombok mögött, kétségben hagyva afelől, vajon a mieinket akarja-e azokba a szűk járatokba becsalni...”²⁹ A keresztény lovasság a királyi döntés alapján elkezdett a harcra készülődni, ami kiváltotta a ruméliai sereg mozgósítását is. A Sátorhelyi-hát déli részén a Velius által is jelzett alacsony, a török tábornok eltakaró domb³⁰ mögül előrébb húzódva, nagyobb számban jelentek meg azok a török lovascsapatok, amelyeket korábban még nem lehetett észlelni.

A magyar sereg támadásának első hulláma ide irányult és sikeresnek is tűnt, mert a ruméliai könnyűlovasság – vagy azért, mert cselet vetett, vagy azért, mert tényleg megverték – futásnak eredt. Ezért indult meg a jobbszárny második hulláma, egy újabb, páncélos roham, amelyben már maga Brodarics is részt vett. A jobbszárny támadása végül összeomlott, nem annyira a török ágyúk, mint inkább a janicsárok pusztító puskatűzei miatt. Elképzelhető, hogy a magyar sereg fegyelmével is lehetett gond, mert a szövegben olvasható arra utalás, hogy a katonák zsákmányolni kezdtek.

A leírások alapján úgy tűnik, hogy a szekértábor (*tabur cengi*) harcmódor, illetve a Báli bég által a török haditanácsban javasolt taktika eredménnyel járt. Az eleinte sikeresnek tűnő, támadó keresztény lovasságot végül minden irányból körbeverték, és nagy veszteségeket okoztak neki. A király részt vett ebben a rohamban, de úgy tűnik, hogy ebből a harcból még elég korán kimentették. Eközben Báli bég korábban nyugat felé vonuló válogatott lovascsapata megkerülve a magyar sereget feldúlta a magyar tábornok, az ott tartózkodó mintegy 2000 katonát, továbbá a civil személyzetet lemészárolta. Pecsevi szerint az akindzsik ezt követően valamiképpen a fősereg elleni harcba is becsatlakoztak, északi irányból támadva hátba a keresztény sereget.³¹

Időközben az anatóliai sereggel és az udvari csapatokkal a szultán is megérkezett a Karasica felől, és elfoglalták helyüket a csatatéren. Kemálpasazáde így írt erről: „Eközben elöbukkantak azok a megszámlálhatatlan lovasból és gyalogból,

28 Agostino da Mula jelentése (átírat). Udine, 1526. szeptember 15. In: *Örök Mohács*, 150–152.

29 Brodarics, Igaz történet. In: *Örök Mohács*, 318.

30 Az 1920-as évektől a kutatók egy része a Mohácsi-síkságot nyugatról övező tereplépcső felé fordult, annak előterébe helyezte a csata centrumát. Ez összefüggésben állt azzal, hogy a döntő összecsapások helyszínén álló Földvár falut Brodarics egy domb aljában látta. A következő évtizedekben a kérdéssel foglalkozó kutatók nagyobb része vélte már úgy, hogy a brodaricsi domb maga a tereplépcső volt, így Földvart is a tereplépcső aljához tették, ott keresték. Ezzel szemben Velius fentebb idézett leírása, a domborzi és környezeti rekonstrukcióval egybevetve igazolja, hogy a keresett domb, amelynek aljában Földvár falu állt, a két sereg között húzódott, és „enyhén emelkedve” takarta el azokat egymástól. Ettől elkülönülő terepi objektum volt a tereplépcső, a „hegy”, amelynek tövében Velius szerint a török tábornok verték fel.

31 Ibrahim Pecsevi, Krónika. In: *Örök Mohács*, 463–477.

szolgából és szabadból álló csapatok, melyek a világhódító szultán személyét kísérték, és a világ menedékhelyéül szolgáló udvarának környezetét alkotják.”³² A szultáni hadtest közepén, a Behrám pasa vezette anatóliai, döntően szpáhi lovasokból álló sereget a jobbszárnyon foglalt helyet. Ez utóbbiak ellen indult egy újabb támadás, amelyben a király is részt vett. Ebben a rohamban, szemben a jobbszárnyival, amely csak lovassági roham volt, a szemtanúk szerint részt vettek gyalogos egységek is.

A forgatókönyv itt is némiképp hasonlóan alakult, mint a másik szárnyon. Az anatóliai lovasság, amely a Vizslaki-rét mocsara mellett helyezkedett el, a támadás hatására futásnak eredt (itt sem tudjuk, hogy csak cselből futottak-e el, vagy tényleg megverték őket), és az utánuk eredő keresztény katonaságot rávezette a szultáni hadtestnek a szekértábor rendje szerint felállított ágyúira és a puskás janicsárokra.³³ A balszárnyal ellentétben, itt a török tüzérek hatékonyan dolgoztak, és nagy pusztítást végeztek a keresztények között, ahogy arról egy keresztény forrás is tanúskodik.³⁴ Emellett a janicsárok sortüzei is nagyon hatásosak lehettek: „A hatalmas szultán legmagasabb parancsára a puskás janicsár vitézek a tigristermészetű dühös ellenség felé fordultak, s egy perc alatt nem százat, hanem több ezret küldtek közülük a pokolba.”³⁵

Ugyanakkor nem biztos, hogy a harcrendet a centrumban teljesen a megszokott rend szerint állították fel. Anomáliára utal, hogy a támadók egy kisebb csoportja valamiképpen elért a szultánt védő udvari csapatokig, és csak a szolákok tudták az élen haladó három támadó lovasnak a szultán életére törő támadását elhárítani: „A hitetlenek seregéből három Ahriman termetű részeg páncélos, kezükben fénylő lándzsával, áttörte az eléjük álló sorokat, mint a cikázó villám szokta meghasítani a felhőt, s ijesztő módon termett a kalifaság egének napja előtt. Azonban a padisah személye körül levő s harcra várakozó oroszánfogú vitézek az életunt vakmerők lovainak lábát megsebesítvén, a bástyatermetűeket a földre taszították s ott összevagdalták kardjaikkal.”³⁶ Mindenesetre ez a keresztény támadás is összeomlott; elsőként a gyalogosok hátsó sorai kezdtek menekülni,³⁷ majd a lovasok egy része is követte a példájukat.

A két sereg közti front hullámozni kezdett, a tűzfegyverek lőporfüstje beborította a csatateret. A keresztény lovasság egyes csoportjai, hogy összegyűjtsék a katonákat és erőt is gyűjtsenek, visszahúzódtak a Duna menti nagy mocsár melletti paleo-folyóvölgybe („nagy árok”), majd újra és újra az ellenségre vetették magukat, de az oszmán túlerő rövidesen nyomasztóvá vált. „A király serege a mondottak miatt erősen megzavarodván és már-már menekülőfélben, mégis még sokáig küzdött, már nem azon a tágas síkságon, hanem éppen az ágyúk előtt, melyek

32 Kemálpasazáde, Mohácsnéme. In: *Örök Mohács*, 333.

33 Az 1526. évi hadinapló. In: *Örök Mohács*, 235–257.

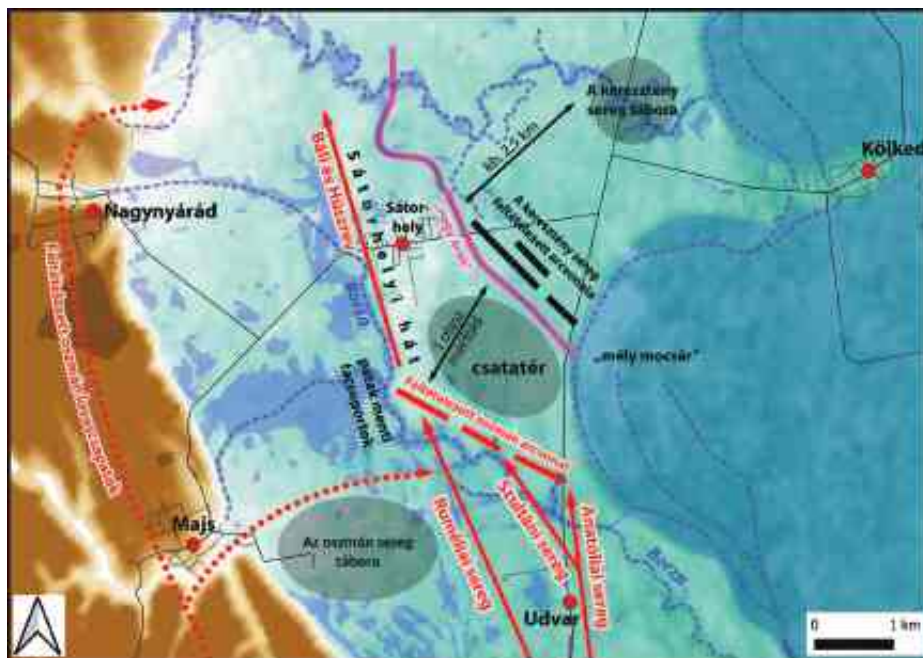
34 Egy cseh úr levele a Santa Clara kolostor főnöknőjéhez. 1526. november. In: *Örök Mohács*, 207–216.

35 Kemálpasazáde, Mohácsnéme. In: *Örök Mohács*, 334.

36 Uo.

37 Egy cseh úr levele a Santa Clara kolostor főnöknőjéhez. 1526. november. In: *Örök Mohács*, 207–216.

annyira közel álltak hozzánk, hogy tíz lépésre sem voltak, végre is, amikor már nemcsak félelem töltött be mindent, hanem ágyúfüst is, és már látni sem lehetett, a sereg nagyobb része kénytelen volt lehúzódní a völgybe, mely ama mocsaras víz mellett feküdt, miközben a hátramaradottak még mindig vitézül csatáztak az ágyúk előtt” – írta Brodarics.³⁸ Ebből a küzdelemből az ifjú király is kivette a részét, források szerint a lova is megsérült, ő maga azonban nem.

2. ÁBRA. A MOHÁCSI CSATA HELYE

Alaptérkép: EUDEM és Openstreetmap

A keresztény lovasság súlyos veszteségek árán egy ideig még kitartott, ám miután elveszett a remény a győzelemre, a túlélők menekülni kezdtek: *„Egyébként, amikor azok is, akik a völgybe húzódtak alá, ismét visszatértek, hogy fölvegyék a harcot, az ágyúk ereje és füstje már tűrhetetlennek látszott, a sereg nagyobb része megfutamodván, ők is menekülésre kényszerültek.”*³⁹

A gyalogság helyzete ugyanakkor sokkal rosszabbra fordult. A könnyebb fegyverzetű és a helyi viszonyokban magukat kiismerő magyar katonák egy részének volt csak esélye a menekülésre, ők szétszóródtak. A cseh, német, lengyel gyalogosok zárt alakzatban maradtak, és mivel részben páncélba öltözve harcoltak, továbbá a helyi viszonyokat sem ismerték, meglehetősen reménytelen helyzetbe kerültek.

38 Brodarics, Igaz történet. In: *Örök Mohács*, 320.

39 Brodarics, Igaz történet. In: *Örök Mohács*, 320.

Ez a gyalogság, több ezer cseh, morva, lengyel és német gyalogos, egy ideig még ellenállt a csatatéren őket körülfogó szpáhiknak. Az emiatt odavezényelt janicsár egységek puskatúze azonban végül őket is megtörte, majd lemészárolták őket: *„Bár hat-nyolcezer cseh és landsknecht egy négyszögbe húzódott vissza, és nem törték meg őket a török lovasok sem, egy jó csapat puskás janicsár rájuk támadt és azonnal meghaltak, miként a többiek.”*⁴⁰ Mint a legmagasabb harcértékű egységek ők részt vettek az anatóliai csapatok és a szultáni hadtest ellen intézett támadásban, tehát a helyüket valahol a két harcvonal között kell keressük, a csatatér keleti oldalán. Csak kevesen menekültek meg közülük, főként azok, akik lovat tudtak szerezni. Ezen a módon menekült meg egyik kapitányuk, a forrásokban „ciprusiként” emlegetett Annibale Cartagine da Este di Padovana is, aki lóra kapva nyert egérutat. Úgy véljük, ez az „alakulat” lehetett az, amelyik a legtovább kitarzott, és nagyjából este fél hétig, illetve talán még egy kicsit tovább is eltartott, mire ezt a tömeget lemészárolta az oszmán katonaság. Ekkor ereszkedett le a sötétség, és több résztvevő szerint is ekkor tört ki egy nagy felhőszakadással járó vihar. Ez vetett véget a harcoknak, és kínált esélyt a menekülőknél.

A király ekkor már nem volt a csatatéren, hanem más menekülőkkal együtt igyekezett biztonságba jutni, de mint tudjuk, ez nem sikerült, lovasbalesetet szenvedett és még az éj leszállta előtt meghalt.⁴¹ A halálesetre valamivel este hét óra előtt kerülhetett sor. Az ő halála volt a csata legsúlyosabb következménye, mert utódlási harcokat és politikai válságot hozott magával.

A török csapatok, beleértve a szultáni hadtestet is, továbbra is a csatatéren maradtak zárt alakzatban. A szultán a katonáival maradt éjfélig, egy esetleges újabb támadást várva.⁴² A látási viszonyok a sötétség beállta és a heves zivatar miatt ugyanis olyan rosszak voltak, hogy nem volt számukra világos, vége van-e a harcnak, nem kell-e újabb rohamoktól tartaniuk. A Mohácsi-síkság északi részén eközben az akindszik a menekülők kisebb-nagyobb csoportjaira vadásztak.⁴³

A HARCOK HALOTTAI

A harctéren a nap végére nagy számban heverték a halottak és a súlyos sebesültek. Egy cseh forrás érzékletes beszámolót adott a csatamezőről: *„Albrecht úr kapitánya elmondta, hogy soha életében nem látott ekkora nyomorúságot és ilyen sok levágott fejet. Húsz halottból egynek sem volt feje, mert a törökök még annak is levágták a fejét, aki már meghalt.”*⁴⁴ A török források is beszámolnak erről: *„A helyen, hol a harc folyama csörgedezett, szétszórva feküdtek az emberfejek, mint kavicok a folyó partján. A síkság felülete, a halmok teteje, a magaslatok csúcsa és a*

40 Agostino da Mula jelentése. Udine, 1526. szeptember 15. In: *Örök Mohács*, 151.

41 A király menekülésének és halálának körülményeit külön fejezetben vizsgáljuk.

42 Kemálpasazáde, Mohácsnéme. In: *Örök Mohács*, 326–338.

43 Brodarics, Igaz történet. In: *Örök Mohács*, 301–325.

44 Egy cseh úr levele. In: *Örök Mohács*, 210.

*völgyek nyílása véges-végig el volt borítva megcsonkított hullákkal.*⁴⁵ Az összecsapások óriási emberáldozatot követeltek.

A veszteséglisták adataiból arra lehet következtetni, hogy a keresztény seregben belül a gyalogság szenvedte el a legnagyobb arányú veszteséget. Mind Brodaries,⁴⁶ mind pedig Piotr Tomicki⁴⁷ krakkói érsek, lengyel alkancellár írt erről. A teljes veszteségük mintegy 10-12 ezer fő lehetett, a túlélők között pedig inkább magyar katonákat kell sejtenuünk, bár ismerünk német, cseh és itáliai túlélőket is. Az egész tüzérség odaveszett, és feltehető, hogy a tüzérek között is magas lehetett a halálozási arány.

A lovasság teljes vesztesége mintegy 6000 fő volt, de ezen belül is a legnagyobb arányút a páncélos nehézlovasság szenvedte el. A könnyűlovasoknak jobb esélyeik voltak a túlélésre. Ezzel szemben a naszádosok esetében gyakorlatilag nem tudunk sebesülésről.

Amíg a keresztény oldali veszteségekről könnyebben lehet hiteles információt szerezni, és azok reálisnak is tűnnek, addig az oszmán oldal veszteségeiről szóló adatok problémásnak tűnnek (2. táblázat). A szultáni hadinapló augusztus 29-i bejegyzése szerint a keresztény seregből 50 ezer gyalogos és 4000 lovas halt meg, a muszlimok közül alig 50-60 hitharcos szenvedett csak mártírhalált, vált *shihiddé*. Dzselaázade a beszámolójában 150 halott muszlim hitharcosról írt. Egy, a közelmúltban előkerült török veszteséglista 300 saját halottat említ.⁴⁸ Agostino da Mula ezzel összhangban azt állította, hogy „*az ütközetben a törökök nem szenvedtek jelentős veszteségeket*”.⁴⁹

Érdekes, hogy a muszlim halottak eltemetéséről nincsen szó a szultáni hadinaplóban. Feltehető, hogy a győzelem nagyszerűségének hangsúlyozásába a saját veszteségek említése nem fért bele. A helyzet reális felmérését nem könnyíti meg a kortárs török források azon jellegzetessége, hogy a keresztény veszteséget általában eltúlozzák, míg a sajátjukat minimalizálják. Olyan források esetében, amelyeknek a funkciója propagandisztikus, ez jól érthető és indokolható is. A hadinaplóban, a szultán győzelmi jelentéseiben, a nyilvánosság számára készített történeti művekben ez a szándék akár meg is valósulhatott.

A Fodor és Mércz által közzétett 1526. évi török veszteséglista ugyanakkor nem illeszkedik ebbe a sorba. A budaszentlőrinci kolostorból 1526 szeptemberében zsákmányolt Bibliába bejegyzett szöveget a szerzők szerint a török sereg Magyarországról történt kivonulása után írhatták, talán októberben, valamelyik oszmán táborhelyen. A szöveget beíró tulajdonos (a szerzők sejtése szerint talán a fődefterdár) a Biblia üres oldalára magának jegyezte fel, másolta át az oszmán állam számára fontos, nem a nyilvánosságnak szánt adatokat. A száraz számba-

45 Kemálpasazáde, Mohácsnéme. In: *Örök Mohács*, 336.

46 Brodaries István, Magyarország kancellárja Piotr Tomicki alkancellár püspöknek és Andrzej Krzycki przemysli püspöknek. 1526. szeptember 6. In: *Örök Mohács*, 137–138.

47 A magyar hadsereg veszteséglistája Piotr Tomicki krakkói érsek és lengyel alkancellár iratai között. 1526. október. In: *Örök Mohács*, 185–188.

48 Fodor Pál – Mércz András, Mi is vezett Mohácsnál? Oszmán-török veszteséglista a mohácsi hadjáratról. *Történelmi Szemle* 65:2 (2023) 193–235.

49 Agostino da Mula jelentése. In: *Örök Mohács*, 163–165.

vétel nélkülözi a propagandisztikus elemeket, és az azt közlő szerzőpáros szerint nagyon is hihető elemeket tartalmaz. Nem csupán harctéri veszteségeket tartalmaz, de még a balesetben elhunytak számát is esetről esetre, részletesen megadja. A lista szerint a hadjárat alatti teljes török veszteség 6580⁵⁰ fő volt. Az elemzésből az is kiderül, hogy az oszmán hadsereg veszteségei a lista alapján (a kb. 80 ezer fős seregből nagyjából 7000 halott, azaz 8–10%)⁵¹ jól megfelelnek a korabeli csaták és hadjáratok szokásos veszteségarányainak: a feljegyzés a korabeli győztes seregek jellemző veszteségmértékét mutatja.

A 300 fő halott Fodor és Mércz álláspontja szerint azonban irreális, véleményük szerint a török veszteség ezt meghaladó mértékű kellett legyen. Ugyanakkor a probléma az, hogy ha minden más adat hitelesnek tűnik, a teljes hadjárat szintű veszteségarány pedig reális, a propagandisztikus célt pedig a zsákmányolt Biblia üres oldalára írt szöveg esetében kizárhatjuk, akkor mi alapján állítható, hogy az említett adat nem pontos? Lehetséges ez? Milyen körülmények esetén validálható a 300 fős, tényleg alacsony mohácsi veszteségadat? Vizsgáljuk meg a csata eseményeit, hogy érzékelhető-e nagyobb mértékű veszteség az oszmánok oldalán!

A csata fentebb bemutatott eseményei közé tartozik, hogy a támadó magyar sereg elől az oszmán lovasság rendre kitért, megfutamodni látszik, majd a támadókat a janicsárok sortüzei és a török centrum ágyúi halomra lövik. A végjátékban a védekezésre összeállt 6000-7000 gyalogost a janicsárok puskatüze megtöri, majd a katonákat lemészárolják. Az ismertetett események összességében nem indokolnak különösebben nagyszámú török halottat.

A sebesültekről viszont alig esik szó a forrásokban. A keresztény oldal sebesültjeit rövidesen kivégzik a győztesek, ugyanakkor az oszmán oldaliak egy részének van esélye felgyógyulni. Ha mindezeket számba vesszük, akkor a csatátéren eltemetett 300 török halott és a néhány ezres sebesült létszám összességében már nem tűnik irreálisnak. Tudjuk a veszteséglistából, hogy az oszmán sereg mintegy 10 nap alatt ért Budára, de napi 100 főt veszített minden különösebb ok nélkül, ugyanis nem zajlottak harci cselekmények. Ha nem is mind az 1000 halott volt mohácsi sebesült, a túlnyomó többségük az lehetett. Így számolva viszont a mohácsi csata török vesztesége becsléseink szerint elérhette az 1200 főt. De van még egy fontos tényező, amit szintén szükséges figyelembe venni!

A török oldal veszteségadatait ismeretlen mértékben növelhette az a tény, hogy a mohácsi temetés során nem minden esetben lehetett nyilvánvaló a holttestek hovatartozása. A csatára szerdán, a keresztények temetésére nagyrészt vasárnap kerülhetett sor. A tetemeiket a rendelkezésre álló 3-4 napban összeszedték, értékeiket összegyűjtötték. Azokon a helyeken, ahol a halottak összekeveredve feküdtek, és a holttestek súlyos sérüléseket, csonkításokat szenvedtek, nem valószínű, hogy minden esetben el tudták különíteni az oszmán hadsereg katonáit a

50 Összeadva a listán szereplő tételeket, a veszteség a megadott teljes összegnél kisebb, csak 6186 fő (lásd Fodor–Mércz, *Mi is veszett Mohácsnál*, 210). Kérdéses, hogy mi lehet a különbség oka. Úgy véljük, az egyes állomásokon megadott halálozási adatok az eltemetett katonákra vonatkoznak. Akiket nem temettek el – ők az ütközetben eltűntek –, azok képezik a többi veszteséget.

51 A teljes hadjárat veszteségi adata.

nyugatiaktól. A muszlim jogrendben egyébiránt erre az eshetőségre is van szabály: az ilyen bizonytalan vallási háttérű halottakat nem szabad a muszlimokkal együtt temetni.⁵²

Feltételezhetjük, hogy a temetést a keresztény foglyokkal⁵³ végeztették. Számukra nem volt jelentősége, ki keresztény és ki muszlim. Így az oszmán sereg katonái közül néhányan a tömegsírokba is kerülhettek a nyugati katonákkal együtt, különösen akkor, ha azok maguk is keresztények voltak. Erre utalhat, hogy a veszteséglistában van egy olyan 300 főς tétel, ami nincs pontosan nevesítve, helyhez és alkalomhoz kötve. Ők az eltűntek csoportja. Úgy sejtjük, hogy ennek a 300 főnek egy kisebb része Mohácsnál halt meg, csak nem sikerült őket azonosítani. A mocsárba, a Dunába, kivételesen a tömegsírokba is kerülhettek a holttesteik. Az összes mohácsi csatához köthetően elhunyt oszmán halott katona létszáma ezek alapján elérhette az 1200-1400 főt. Ez viszont a keresztény oldali halottakkal, a 16-18 ezer fővel összevetve tizenegy-tizenötszörös különbséget jelent, és nem tekinthető irreálisan kevésnek.⁵⁴ A mohácsi csatát más korabeli összecsapásokkal összehasonlítani csak óvatosan érdemes. Valójában csak egy olyan csata van a korszakban, ami az egyenlőtlen mohácsi műszaki, katonai feltételek alapján összehasonlításra érdemes, ez pedig az 1525. évi paviai csata. A két oldal közötti technológiai különbség különösen ebben az esetben látványos volt. A spanyol gyalogság kiképzése és felszereltsége a janicsárokéval, míg a francia nehézlövassága a magyaréval hasonlítható össze. Az eredmény Páviánál legalább 8000 fő elesett francia katona volt.

Összehasonlításra a méretek és a környezet hasonlósága alapján az 1526. évinél sokkal jobban dokumentált „második mohácsi”, azaz a harsány-hegyi (nagyharsányi) csata (1687) alkalmas. Az alapértékek hasonlóak: a két oldal együttes létszáma az 1526. évihez hasonló, 110 ezer fő körüli volt. Nagyon hasonló környezeti feltételek mellett – a vesztes oldali katonaság, főként a gyalogság közül itt is sokan vízbe, mocsárba fulladtak – zajlott. Keresztény győzelemmel ért véget, a győztesek vesztesége hasonlóan csekély, pontosabban még kevesebb volt. A hadinapló alapján a keresztény koalíciós erők körében regisztrált halálozások és sebesülések együttes száma mindössze 600-700 fő volt, míg a török oldali veszteségeket tízezer fölé becsülik.

Az 1526-os csatában a legtöbb török katona a végjátékban, a keresztény gyalogság lemészárlása idején halhatott meg. Itt a török puskák és ágyúk kaptak főszerepet, és a harcrend megbontásában döntő részt vállaltak a puskás janicsárok. Ugyanakkor ez volt az egyetlen olyan dokumentált eset, amikor a török katonaság a nyugati puskás gyalogság lőtávolába került, továbbá a külföldi gyalogosok elkeseredetten védekeztek, ami nyilván oszmán-török emberáldozatokkal is járt. Ez az a hely és helyzet, ahol a további, esetleg nem regisztrált török

52 Ahmed al-Dawoody, Management of the Dead from the Islamic Law and International Humanitarian Law Perspectives: Considerations for Humanitarian Forensics. *International Review of the Red Cross* 99:2 (2017) 759–784.

53 A keresztény foglyok egy részét már augusztus 31-én kivégezték, így a temetést értelemszerűen nem ők, hanem azok végezheték, akiket később, szeptember 4-én fejeztek le.

54 *Journal des campagnes du duc Charles V de Lorraine*. Ed. Ferenc Tóth. Paris, 2017, 448.

elesetteket vélelmezhetjük. A török halottak nagyságrendje ebben az esetben akár százas is lehetett.

Nem szabad elfelejtenünk a következőt: a csata egyik jellemzője, hogy haditechnológiai fordulópont idején zajlott. A nagy létszámú, fegyvelmezett, hatékony puskákkal felfegyverzett, egymás mögötti sorokban felálló, sortüzeket leadó janicsárok, valamint a nagyszámú ágyú alkalmazása az elavult taktikát követő, sokkal gyengébb tűzéréssel, kevésbé hatékony és kevesebb puskával felszerelt, de halált megvető bátorsággal harcoló keresztény sereggel szemben nem indokol nagymértékű török veszteséget, ugyanakkor előidézhette a magyarányú keresztény oldali halálozást. A törökök nagyobb veszteségrátája Mohácsnál elsősorban a lovasság, főként pedig az udvari lovasság esetében gyanítható: a keresztény balszárny rohamát, amikor a szultánt támadták, ők fogták ugyanis fel. Bizonyosra vehető, hogy a szpáhik és az akindzsik is szenvedtek el veszteségeket. A janicsárok esetében ugyanakkor egyáltalán nem indokolt a jelentősebb mértékű csatatéri elhalálozás, ők inkább a hadjárat alatt, a várostromok során eshettek el nagyobb számban.

A török sereg veszteségadatait illetően tapasztalható anomáliákat érdemes kontextusba helyezve vizsgálni a forrásokban. Valóban olyan kevés áldozattal vívták meg a csatát, vagy éppen tetten érhető valamifajta propagandisztikus törekvés is? Az alábbiakban érdemes áttekinteni abból a szempontból is a forrásokat, hogy milyen kontextusban születtek meg a közlések.

A forrásokból kitűnik, hogy a kortárs források igen alacsony halálozási létszámokat közölnek. Bármely közölt érték, mint az 50 és 300 fő, annyit jelent, hogy a szultán serege erős, a magyar sereg csak „karcolásokat” tudott rajta ejteni.

Ahogy az eseménytől időben távolodunk, találunk további adatokat a kis mértékű török veszteségre. Ugyanakkor kifejezetten a török források egy részében érzékeltetett veszteség mind jelentősebb, míg el nem érünk az Evlia Cselebi által említett 40 ezer vértanúhoz a csatára emlékeztető mohácsi zárándokhely ismertetésénél. A magasabb veszteségadat közlésének megváltozik a jelentősége, az adatnak megváltozik a kontextusa. Ekkor már nem a szultáni sereg erejének bemutatása vagy esetleg túlzó felnagyítása a cél, hanem annak hangsúlyozása, hogy a terület meghódítása milyen sok mártír (*şehid*) áldozatának köszönhető. Az ő szerepük veszteségadatból átlényegül a meghódított terület megtartása melletti érvvé.

A teljes hadjárat során elszenvedett török veszteségekre – ebben benne vannak a véres áldozattal járó várostromok is⁵⁵ – jól tudunk következtetni. Az udvari katonaságra vonatkozóan egészen pontos adataink vannak. Az udvari lovasság legalább 1000 főt, míg a janicsárok 2000-3000 főt veszíthettek az 1526. évi „budai hadjárat” során. Nyilvánvaló, hogy a szpáhik és az azabok közül is estek el, de erről közvetlen adat nem áll rendelkezésünkre. A fennmaradó 3000-4000 fő ismeretlen arányban oszlik meg az oszmán hadsereg egyéb alakulatai között.

55 Főként Pétervárad bevétele járhatott nagyobb áldozattal. Itt mintegy 3000 oszmán harcos eshetett el, egy részük janicsár volt. Vö. Fodor–Mércz, Mi is veszett Mohácsnál, 206, 208.

Összességében a teljes török halálozási adat reálisan elérhette az említett 7000 főt, akiknek viszont csak egy kis része esett el augusztus 29-én.

2. táblázat. Az elsődleges és az emlékezeti források oszmán veszteségadatai
Szerk. Pap Norbert

Év	Elsődleges forrás	Oszmán halottak száma
1526	Szultáni hadinapló	50-60 fő
1526	A zsákmányolt Bibliában szereplő veszteségadat	300 fő
1526	Agostino da Mula	„Az ütközetben a törökök nem szenvedtek jelentős veszteségeket.”
1526–1534 között	Kemálpasazáde	Sok a halott a csatatéren, de főként a keresztény
1550-es évek	Lutfi pasa	„a muzulmánok közül igen sokat levágtak” ⁵⁶
1551 körül	Matrakcsi Nászuh	„Sok hitharcos életének napját fogyatkozás érte, akik a vértanúk társaságába és az áldottak csapatába jutottak.” ⁵⁷
1560-as évek	Dzselálzáde	150 fő
1571	Joachimus Cureus	„A törököket szinte egy karcolás sem érte.” ⁵⁸
1660-as évek	Evlia Cselebi	40 000 muszlim vértanú: ⁵⁹ „...látogatásra érdemes hely. Sok száz kegyes muszlim látta, és tanúskodott róla, hogy péntek éjjelente, valamint a kadr, a berát és mirádzs [...] éjszakáján sokszor világított fény e negyvezet vértanú fölött.”

A TEMETÉS

A csatatéren heverő halottak sorsa többnyire a tömegsírokba temetés vagy az ártéri mocsárba való süllyesztés lehetett. A helyi hagyomány úgy tartotta, hogy a mohácsi hősöket Kanizsai Dorottya siklói nemesasszony négyszáz, pénzen fogadott emberével temettette el. Istvánffy Miklós történetíró így emlékezett meg erről: „Minthogy azonban az elesetteknek oly nagy volt a száma, hogy a holttestek szagától nemcsak a mező, hanem a levegő is megromlani és megfertőződni látszott, s az ellenség elvonulása után a kutyák oly nagy tömege özönlött oda felfalásukra, hogy azt mondják az utasok, s akik arra jártak, csak életveszelemmel mehettek arra, ezért Kanizsai Dóra, Perényi Imre nádor özvegye, az a nagy jámborságú asszony, megszánva a keresztényeket, akik a haza védelmében vitézül estek el, négyszáz embert saját költségén felfogadott, hogy a szanaszét fekvő és heverő holttesteket, nehogy a vadállatok, madarak és kutyák szaggassák szét és falják fel őket, hatalmas gödröket ásatva, eltemessék.”⁶⁰

56 Lutfi pasa, Az Oszmán-ház története. In: Örök Mohács, 407.

57 Fodor–Mércz, Mi is veszett Mohácsnál, 208–209 (Matrakcsi Nászuh).

58 Joachimus Cureus, Gentis Silesiae Annales, 1571. In: Örök Mohács, 424.

59 Ehhez lásd a Törökdombról szóló tanulmányt a jelen kötetben.

60 Istvánffy Miklós, A magyarok történetéből, 1622 In: Örök Mohács, 460.

A hősök eltemetését egy szimbolikus női szerephez kötő történet a fenti formában meglehetősen sok kérdést vet fel. Istvánffy Miklós, a jeles magyar humanista, majdnem egy évszázaddal később jegyezte le a kétes hitelű helyi hagyományt. A szöveget alaposan megvizsgálva a következőket állapíthatjuk meg.

Nem csupán ismerte azokat a görög és latin nyelvű szövegeket, amelyek felhívják a figyelmet a holttestek által kiváltott tisztátalanság (például miasma)⁶¹ megszüntetésére azáltal, hogy eltemetik őket, hanem humanistaként meg is ragadta az alkalmat arra, hogy az antikvitás terén szerzett műveltségét megcsillogtassa, ismert és elterjedt toposzokkal írva körül a mohácsi temetés történetét.

Az asszonyalak szerepeltetése Istvánffynak a csata után mintegy 100 évvel később írt történetében ugyancsak humanista toposznak tűnik. Az összeccsapások után az elesett hozzátartozókat megkeresni, elsíratni, eltemetni siető asszonyalakok jól ismertek a török elleni küzdelmekről beszámoló balkáni hősénekekben. Legismertebb ezek közül a rigómezei csatához (1389) kötődő *koszovói lány* esete.⁶²

Az, hogy Kanizsai Dorottya kétszer is Magyarország nádorához, vagyis a király utáni első emberhez ment feleségül, szimbolikus alakká tette őt: kiemelt közéleti szerepe révén alkalmassá vált arra, hogy a „nemzet anyjaként” jelenjen meg. Személyes részvétele a csata utáni temetésekben, illetve a keresztény megemlékezések megszervezésében ugyanakkor nem zárható ki, hiszen volt személyes érintettsége (a nevelt fia, Perényi Ferenc, ott esett el), illetve siklósi birtoka is közel feküdt a csatamezőhöz. Láthatólag alkalma és indoka is volt az oszmánok távozása után a csatátér bejárására, de a neki tulajdonított szerep túlzott. Személye, élethelyzete azonban kifejezetten alkalmassá tette arra, hogy ismert toposzokkal gazdagítva töltsön be szimbolikus történeti szerepet.

A szövegben szereplő indoklás, hogy a szanaszét heverő holtakat Kanizsai Dorottya eltemetteti, hogy a *vadállatok*, *madarak* és *kutyák* ne falhassák fel őket, árulkodó. Ez a toposz rendre előfordul az antik görög és római szövegekben, a temetés illetén való elmaradása ugyanis az elhunyt alvilági további életét lehetetlenítette el. Erre a legtöbbet idézett és széles körben ismert hivatkozási alap az *Iliászban* olvasható. Az eposz szövegében több mint egy tucatszor olvasható a harcok halottaiból lakmározó *kutyákra* és dögevő *madarakra* utalás. Szophoklész *Antigonéjában* a temetetlen holttest várható sorsa a dögevő *madarak* gyomrába kerülés. A formula az Istvánffy által használt formában megjelenik a korai keresztény szerzőknél is. Athénagorasz foglalkozik a csatamezőn holtan heverők sorsával, akik temetetlenységük következtében *halak*, *vadállatok* vagy *madarak* táplálékai lettek. A keresztény felfogás szerint még az ismeretlen személyeket sem

61 Az antikvitás felfogásából ered, hogy a ragályos betegségeket a fertőzőtt, miazmás levegőnek tulajdonítják. Robert Parker, *Miasma: Pollution and Purification in Early Greek Religion*. Oxford, 1983. Istvánffy Miklósnak 3000 darabosra becsült könyvtára volt. Monok István elemzése alapján azok az alapművek, amelyekről itt szó van, megtalálhatók voltak a könyvtárában. Monok István, *A művelt arisztokrata. A magyarországi főnemesség olvasmányai a 16–17. században*. Budapest, 2012, 472.

62 Két hősenek is született az 1389-es rigómezei csatáról, melynek hősei nők, akik a hozzátartozókat keresik, síratják a csatamezőn. Lásd: „A koszovói lányka.” In: *Jugoszláv költők antológiája*. Budapest, 1963, 76–80; figyelembe vehető még „A Jugovicok anyja”. Uo. 81–83.

szabad temetetlenül hagyni vadállatok és madarak eledelül, ugyanis Isten képmását és alkotását kell látni bennük.⁶³

Az Istvánffy által közölt történet ezen szakasza – a csatatéren vad kutyák lakmároznak az elesettek holttesteiből és nem lehet tőlük arra menni, mert veszélyesek – ugyanakkor egy ismert középkori toposz is egyben. Eredete a németek és lengyelek között lezajlott hundsfieldi (Hundsfield = Kutyák mezeje) csata (1109) történetére mutat vissza.⁶⁴

Érdekes, hogy Evlia Cselebi török utazó a mohácsi Császárdombnál (Török-domb) a muszlim mártírok eltemetése kapcsán szintén a holttesteknek a vadállatok pusztításától való megóvását hangsúlyozta. A muszlim kultúra részben az antikvitás örököse. Evlia saját állítása szerint olvasott görögül és tanulmányozta a hellenisztikus kultúrát is (ami nem valószínű), de olvashatta oszmánli fordításban is. Úgy tűnik, hogy az ő szövegében is az antik görög megfontolások szófordulata jelenik meg: *„E zarándokhely négy oldalán árok van, melyet a kegyes alapítványok patrónusa, Haszán pasa budai vezír ásatott, mondván: Az itt eltemetett vértanúkat állatok ne rágják össze.”*⁶⁵

A Kanizsai Dorottya-féle temetésre tehát nincs primer forrás, arra vonatkozóan ugyanakkor vannak adataink, hogy a csata egyes halottait a helyi lakosság temette el. Erre a király első, ideiglenes eltemetése szolgálhat erős példaként: őt azok a helybéli parasztok földelték el ideiglenesen, akik hosszabb gondolkodás után, 1527 nyarán be is szolgáltatták az elhunyt uralkodó értékeit. A sátorhelyi Törökdombbal szemben, az Újistálló-majornál feltárt középkori falu, illetve az egykori Lajmér középkori település temetőjében⁶⁶ feltárt néhány, egyes vélekedések szerint az 1526-os mohácsi csatához kötött halotról is feltehető, hogy inkább a helyiek, és nem a törökök temették el. De mit mondanak a csata utáni temetésről a kortárs források?

A keresztény oldal forrásaiban erről a kérdésről alig találunk valamit, az oszmánok ugyanakkor adnak róla tájékoztatást. A szultáni hadinapló tájékoztatása szerint a halottakat az oszmán sereg gyűjtötte össze, mégpedig olyan módon, hogy szeptember 1-én a ruméliai defterdár parancsot kapott arra, hogy az elesett hitetlenek összegyűjtését szervezze meg. Másnap a halottak szemléjét a nagyvezír, a kethüda és a defterdár együtt végezte el. A napló a korábbi bejegyzéssel szemben csökkentette az elesett keresztények számát (korábban még összesen 54 ezer fő áldozatról szólt a bejegyzés), ekkor már csak 4000 páncélos és 20 ezer gyaló-

63 A további példákat még hosszasan lehetne sorolni. Lásd: Novotnik Ádám, *Jelképes temetkezések a római császárkorban, különös tekintettel a dunai provinciákra*. PhD-értekezés, PPKE, 2019, 227.

64 Wincenty Kadłubek (kb. 1150–1223) lengyel krónikáiról erről a csatáról azt írta, hogy a kutyák, amelyek sok holttestet faltak fel, megvadultak, úgyhogy senki sem mert odamerészkedni. Lásd: *Encyklopedia Powszechna S. Orgelbranda*. XII. Warsaw, 1902, 406.

65 Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. VI. Kitap. *Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu–Dizini*. Hazırlayanlar Seyit Ali Kahraman–Yücel Dağlı. İstanbul, 2002, 113; *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai (1660–1664)*. Ford., jegyz. Karácson Imre. Budapest, 1904, 194.

66 Amennyiben a Lajmér temetőjében feltárt egyik sírban fekvő három halott valóban a mohácsi csatához köthető, ahogy azt Papp László régész 1959-ben vélte.

gos teteméről tesz említést.⁶⁷ A 4000 páncélosból – ha hiteles a szám – mennyi lehetett a lovas és mennyi a gyalogos? Úgy véljük, hogy egy részük páncélos gyalogos lehetett, mivel a nehézlovasok számításaink szerint nem sokkal lehettek többen 2000 főnél, és olyanok is akadtak közöttük, akik túléltek a harcot.

Kérdés ugyanakkor, hogy miképpen történt a halottak számbavétele? Igen valószínűtlen, hogy egyenként számolták meg őket. A keresztény szerzők, köztük Brodarics, a túlélők és az eredeti sereg létszámadatainak különbségéből tudtak következtetni a halottak számára. A törököknek ezzel szemben alkalmuk és lehetőségük volt a halottakat megszámlolni, de esetükben is jelentkeztek módszertani problémák. A harcmódor, a fejszedés szokása és a különféle okokból (ilyen lehet például a tüzéségi tűz) bekövetkezett csonkítások miatt a probléma a következő: mit is vegyenek figyelembe? Csak a testet, esetleg csak a fejet, illetve miképpen számolják össze a testrészeket?

A számbavétel módjára nem maradt fenn adat. Lehetséges, hogy személyenként számoltak, de az is hogy az egyes tömegsírokban fekvő halottak számát becsülték meg, és annak alapján jött ki a végösszeg.⁶⁸ Mivel azonban sokan a mocsárba süllyedve, illetve a Dunába fulladva haltak meg, ezért minden szám csak durva becslés és közelítés. Az is kérdéses, hogy a török hivatalnokok vajon különbséget tettek-e a katonaság és a sereggel haladó civilek, illetve a környékbeli lakosság holtteste között? Nem igazán tudjuk ezt sem. A keresztény források, elsősorban a Brodarics kancellár által közölt adat ugyanakkor bizonyosan csak a katonaságra vonatkozik. A két érték, tehát a szultáni hadinaplóból származó 24 ezer fős, illetve az 1526. évi keresztény forrásokban szereplő 16-18 ezer fős⁶⁹ veszteségadatok közötti differenciát a módszertani különbségeken kívül ez is indokolhatja.⁷⁰

Fontos és egyben vitatott kérdés, hogy mi indokolta oszmán oldalon az ellenség holttesteinek összegyűjtését, illetve ennek következményeként a halottak eltemetését. Úgy gondoljuk, itt a következők játszottak közre: a nagyszabású győzelem számszerűsítése, a zsákmány szisztematikus összegyűjtése, illetve a vallási parancsolat együttesen.

Az első szempontra lehet a legkönnyebben megtalálni a választ. A győzelem mértékének és a továbbra is szembenálló ellenséges csapatok erejének megbe-

67 Felvethető a kérdés, hogy hová is számították ebben az esetben a teljes vértessel nem bíró, elesett könnyűlovasokat. A forrás alapján elképzelhető, hogy – páncél híján – az elhunyt gyalogosokhoz sorolták őket.

68 Egy másik számbavételi mód lehetett még a jutalomért bemutatott (így összeírt) fejek összeadása, esetleg a két módszer kombinációja.

69 10-12 ezer fő gyalogos és 6000 lovas.

70 Az általában jól értesült pápai követ, Antonio Giovanni di Burgio 1526. augusztus 25-én, vagyis néhány nappal a csata előtt a királyi sereg létszámát 40 ezer főre tette, amelyhez ekkor még a horvát bán 6000 főnél valamivel kisebb serege sem csatlakozott. Lásd: Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele Jacopo Sadoletto pápai titkárnak. Buda, 1526. augusztus 25. In: *Örök Mohács*, 122–123. Számításaink szerint a mohácsi csatában harcoló katonai alakulatok száma 30 ezer fő körül mozoghatott. Ebben az esetben viszont elképzelhető, hogy a szultáni hadinaplóban említett 24 ezer fős keresztény veszteségbe nemcsak a katonák, de az egyéb személyzet és a helyi lakosok is beletartoztak.

csülése érdekében szükség volt a halottak és persze a hadifoglyok számbavételére is. Ennek tehát racionális, hadvezetési okai lehettek.

A másik két kérdést ugyanakkor a gyakorlati szempontok mellett a vallástörvény (*šeriat*) is befolyásolta. A harcban elesettek eltemetésére vonatkozó iszlám vallási parancsolat még Mohamed próféta idejére nyúlik vissza. Eszerint a muszlimok kötelesek nemcsak hitsorsosait, de az ellenségeiket is eltemetni. A próféta életében több olyan csata is lezajlott (például a 624-es badri, a 625-ös uhudi), amikor muszlim és nem muszlim áldozatai egyaránt voltak a küzdelmeknek. Az ekkor folytatott gyakorlat vált később útmutatássá és hivatkozási alappá az utódok szemében.⁷¹

Persze kérdés, hogy 1526-ban Szulejmán serege mennyire tartotta tiszteletben a vallásjogi szabályokat? Ezt adatszerűen megállapítani a jelenlegi forrásbázis alapján nem lehet. Ha azonban megvizsgáljuk a Szulejmán életéről, illetve a szulejmáni államról írt szakmunkákat,⁷² akkor a kérdés kapcsán azt olvashatjuk, hogy a fiatal, 1520-ban felövezett uralkodó nagy erőfeszítéseket tett az muszlim jogrenden alapuló birodalmi berendezkedés megszilárdítására. Kiszámítható államot igyekezett teremteni, letörte az elit hatalmi arroganciáját, megfegyvelte a hadsereget. A mohácsi hadjáratot megelőző évben (1525) letört egy janicsár-lázadást. Az oszmán források kiemelik, hogy az 1526. évi hadjárat során a hadsereg példás fegyelmet tanúsított, még a keresztény lakosság vagyonbiztonságát sem háboríthatta a birodalmon belüli felvonulási területeken. Alig néhány olyan eset fordult csak elő, amikor az uralkodónak be kellett avatkoznia.⁷³ Az írott források néhány kisebb adata is arra utal, hogy figyelembe vették a vallástörvényt. Ilyen apró jel például az öreg női foglyok elengedése a csata után.⁷⁴

Ugyanakkor olyan gyakorlat is megfigyelhető az oszmán sereg viselkedésében, amely nehezen egyeztethető össze az iszlámmal. Ilyen például magának a fejszedésnek a szokása, ami közép-ázsiai eredetű, az oszmánoknál még az iszlámizálódásuk előtti időkből maradt fenn. Az arab iszlám nem támogatja a csonkítást, ami a megalázás egy formája, így tilalmas. Ez az iszlám rugalmasságának egyik példája. A muszlim *šeriat* és a mongol-török *jasza* összeegyeztetését figyelembe véve arra juthatunk, hogy a közép-ázsiai török népeknél egy mélyen meggyökeresedett szokás (például az alkoholfogyasztás) fölött könnyen szemet hunytak, vagy a jogtudósok találtak rá valami jó magyarázatra, ami segítette a szabály megsértésén átsiklani, vagy azt legitimálni.⁷⁵ Az oszmánok saját szokásjoga, a *kanun* – ez volt a meghatározó a napi gyakorlatban – támogatta a fejszedést. Szulejmán szultán életéből ismertek példák arra, hogy éppen a hadijog terén előfordultak anomáliák (különösen, ha feldühödött), és a *kanunt* helyezte előtérbe a *šeriat*tal szemben. Összességében úgy tűnik, hogy az oszmánok a maguk

71 Ahmed al-Dawoody, *Management of the Dead*, 759–784.

72 M. Tayyib Gökbilgin, *Nagy Szulejmán szultán*. Budapest, 2020.

73 A szabályok megszegését jellemzően halállal büntették.

74 Az öregasszonyok anyagi hasznot nem hoztak, és fenyegetést sem jelentettek a hadseregére.

75 István Vásáry, Yāsā and Shari‘a. Islamic Attitudes Toward the Mongol Law in the Turco-Mongolian World (from the Golden Horde to Timur’s Time). In: Robert Gleave – István Kristó Nagy (eds.), *Violence in Islamic Thought from the Mongols to European Imperialism*. Edinburgh, 2017.

módján követték, betartották a vallásjogi szabályokat, bár egynémely régi szokásuk legitimitása kérdéses volt és a szokásjog a hadviselés terén időnként felülírta a muszlim jogot.

A prófétai hagyomány alapján a muszlimokat általában egyénenként temették el, de ha a szükség úgy hozta, akár tömegsírba is temethették őket. Az iszlám ügyéért elesett muszlimok a mártírok, azaz a *şehidek*. Őket nem kellett lemosdatni, hanem ahogyan meghaltak, véresen kerültek a sírba. Fontos volt ugyanakkor, hogy minél gyorsabban, lehetőleg egy napon belül sor kerüljön a temetésre. Ez utóbbit erősítette meg egy fogságba esett magyar nemes, Herczeg Miklós királyi kamarás beszámolója is, aki szabadulása után szemtanúként számolt be a csata utáni napok történeteiről. Brodarics tőle tudta meg az augusztus 31-ei kivégzés körülményeit, és azt is, hogy az oszmánok előbb temették el elesett katonáikat, mint ahogy a keresztény hadifoglyok kivégzése megtörtént.⁷⁶ Ennek alapján a muszlim halottak eltemetésének dátuma augusztus 30-a (csütörtök) lehetett, ami azt jelenti, hogy a muszlim szokások szerint, valóban egy napon belül került sor erre.

A nem muszlimok esetében az alapszabály a következő: biztosítani kell, hogy a családjuk temethesse el a halottat. Ha viszont ez nem lehetséges, akkor a muszlimok kötelessége elvégezni a temetést. Az erről szóló egyik hadis nem véletlenül egy andalúz jogforrás, ugyanis a muszlimok és keresztények közötti rendszeres összecsapás az Ibériai-félszigeten hozzátartozott a mindennapokhoz. Ibn Hazm andalúziai jogtudós (megh. 1064-ben) erősen érvelt a mindkét oldali halottak eltemetése mellett. Úgy fogalmazott, hogy a testek elrothadása, illetve átlatok általi felfalása, felfalatása, összeegyeztethetetlen az iszlámmal.⁷⁷

A zsákmány begyűjtése ugyancsak az iszlám jogon alapult, azt is részletesen szabályozták.⁷⁸ A Korán (8:41) és a szunna is foglalkozik a kérdéssel. A zsákmányt előbb össze kellett gyűjteni, senki nem vehetett el belőle. Ezt szigorúan büntették. Ezt követően a megadott kulcs szerint osztották szét: ennek folyamán 4/5 rész lett a hadseregé. A zsákmány jelentős részét a harcosok által viselt fegyverek, ruházat, ékszerek, lószerszám tette ki. Így aztán érthetővé válik, hogy miért is kellett előbb összegyűjteni – ahogy a szultáni hadinapló is leírja – a holttesteket. A katonaság érdekelt volt ugyanis abban, hogy a hadjárat végén megkapja a részét, a büntetést (ahogy fentebb már kitértünk rá, sokkal kisebb kihágást is halálbüntetéssel sújtottak) pedig valószínűleg kevesen merték megkockáztatni.

A halottakat az összegyűjtést követően alaposan átvizsgálták, levetkőztették, majd az arra alkalmas helyeken (ágyú- és lövészállások, mesterséges árkok, természetes mélyedések) temették el. A régészeti jelenségek alapján valószínűnek tartjuk, hogy a vetkőztetés legalább részben a tömegsíroknál zajlott. A szabály megengedte azt is, hogy a keresztény foglyokkal végeztessék el ezt a nem túl

76 Brodarics István levele Krzysztof Szidłowiczki kancellárhoz. 1526. október 3. In: *Örök Mohács*, 178–182.

77 Ahmed al-Dawoody, *Management of the Dead*, 759–784.

78 Erről lásd Fodor Pál, A „fogolytöd-adó” az Oszmán Birodalomban (15–17. század). *Korall* 25:96 (2024) 5–7.

szívderítő foglalatosságot. Az analógiák alapján elképzelhető az is, hogy az oszmán műszaki alakulatok (jaják, műszellemek) szervezték meg az összegyűjtést és temetést.

Térjünk vissza a keresztény áldozatok Kanizsai Dorottya nevéhez kötődő eltemetésére! A történetben, ahogy említettük, több antik és középkori toposz is megjelenik, amelyek csökkentik annak adatközlési hitelét. Ugyanakkor érdemes ellenőrizni, hogy a régészeti jelenségekkel összevetve megfigyelhető-e bármilyen egyezés.

A leírás szerint nagyszámú kutyát vonzottak oda a halottak, akik lakmároztak azokból, ezért életveszélyes volt közel menni a csatatérhez. Ezzel szemben a sátorhelyi tömegsírokban az emberi vázak nem mutattak olyan nyomokat, hogy kutyák vagy bármilyen más állat marcangolta volna őket. Arról is értesülünk, hogy a keresztény jámborságtól vezérelt nemesasszony megszánva a vitéz, keresztény hősöket, nehogy azok kutyák és a vadállatok prédájaként végezzék, nagy gödröket ásatott, és abba temettette az elesetteket. A rendelkezésre álló információk szerint ugyanakkor a tömegsírokat nem a csata után, ahogy a történetben szerepel, hanem még előtte ásták ki ágyú- és lövészállásoknak. A feltárásokon megvizsgált öt tömegsírban ráadásul semmiféle nyoma vagy bizonyítéka nincs keresztény jámborságnak. A testeket mindenféle rend és megfontolás nélkül dobálták be a sáncokba. A keresztény jámborságtól az is távol áll, hogy teljesen kifosszák az elesett hősöket. Márpedig a megfigyelt mellékletek alapján alapos a gyanú, hogy a testek levetkőztetése, kifosztása a síroknál történt. A kisebb leletek, például a sírban talált felsőruházati ruhakapcsok erre utalhatnak. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy egyelőre nem került elő egyetlen olyan tömegsír sem, amely megfelelné a Kanizsai Dorottya-hoz kapcsolt történetnek. A sátorhelyi öt tömegsírt igen nagy valószínűséggel az oszmánok töltötték meg a csatában elesettek maradványaival.

Ugyanakkor az emberi tetemek összegyűjtése, a megszámlálás, a temetés biztosan nem volt teljes, csak részleges. A török források között is akad olyan, ami legalább részben ellentmond annak az értelmezésnek, hogy a halottakat ők temették el. Kemálpasazáde a kivégzettek számát erősen eltúlozva 10 ezer fő *„kici ve ulu”* (kicsinek és nagynak) temetetlenül hagyott hullájáról tájékoztat.⁷⁹ Ugyanakkor a megfogalmazásában feltűnik az antik toposz, *„farkasokról és ragadozó madarokról”* ír. Így viszont újfent megfogalmazódik a kérdés: hiteles információról van szó, vagy ez is csak egy szokásos szófordulat? A vonatkozó szövegrészlet több kérdést is felvet. Nem valós a kivégzettek száma, továbbá az irodalmias fogalmazás kétséget ébreszt az iránt, hogy valós történeti információt közöl – talán inkább bevált toposzokkal kívánt erős hatást kelteni. Lehetséges persze az is, hogy a temetés lehetetlenül nagy feladatának csak részben tudott/akart megfelelni az oszmán hadvezetés. Az iszlám rugalmasságába ez jócskán belefért. A törekvés a szabálynak való megfelelésre a vallástörvény szerint tiszteletreméltó, de mit tehetünk, ha nem lehetséges a tökéletes végrehajtás...

79 *„Kicsinek és nagynak hulláját farkasok és ragadozó madarak étkéül hagyták, meghíván őket e borzalmas lakomára.”* Kemálpasazáde, Mohácsnéme. In: *Örök Mohács*, 333.

A csatatéren előkerült szórványos embercsontok, illetve a mocsárba süllyedt, majd onnan előkerült emberi maradványok, csontok legalábbis erre utalnak. A halottak egy része temetetlen maradt. Kisebb részüknek feltehetően valóban a helyi lakosság adhatta meg a végtisztességet. A keresztény temetőkbe elföldelt halottak esetében legalábbis ezt megalapozottan állíthatjuk. Ki tudja, talán még előkerülnek a jövőben olyan tömegsírok is, amelyeket – ha jelenleg mégoly valószínűtlennek tűnik is – Kanizsai Dorottya vagy más környékbeli birtokos ásatgatott. Ha így lesz, akkor ez az ikonikus, szép történet megmenekül a történeti, filológiai kutatás kíméletlen, mítoszromboló forráskritikájától.

A SZULTÁNI SÁTOR HELYE ÉS SZEREPE, A HADIFOGLYOK KIVÉGGÉSE

Az oszmán hadsereg táborozásánál a szultáni sátor elhelyezkedése fontos gyakorlati és szimbolikus szerepet játszott. Úgy tűnik, hogy az augusztus 29-i győzelem után, az augusztus 31-én tartott seregszemle, a hadifoglyok kivégzésének, valamint a trófeáknak a sereg előtti bemutatása kapcsán a sátor előtere az események fő helyszínévé vált.

Hol állhatott ez a sátor a csata előtt és után? Kemálpasazáde arról írt, hogy a ruméliai sereg délben ért a csatátér közelébe: „...mikor a nap a zenitre ért, a makacs ellenség szerencséje pedig kezdett hanyatlani, s hatalmának alapja leomlott, megérkezett a leendő csatátér közelébe, honnan már láthatta a gonosz ellenség táborát.”⁸⁰ Ekkor tanácskozást tartottak, és a Báli bég tanácsait meghallgató Ibrahim nagyvezír döntése alapján augusztus 29-én kora délután nekiálltak a szultáni sátor felállításának: „A pasa tehát e tökéletes terv szerint járván el, megparancsolta a hadinépeknek és szolgálóknak, hogy lássanak hozzá a táborveréshez és a hatalmas padisah sátorának felállításához a lázadó ellenséggel szemközt.”⁸¹ Erről a táborról tudjuk mind Velüstől, mind pedig Brodaricstól, hogy a keresztény csapatok elől egy domb (a Sátorhelyi-hát), egy alacsony kiemelkedés takarta ki, de a „hegy”, azaz a síkot övező medenceperem előtt volt, a magyar királyi tábortól mintegy 4 kilométerre. A szultán a csata napján éjfélkor ide vonult vissza pihenni.

A helyi topográfia, régészeti adatok és a török források alapján ez a táborhely valahol a Majstól délre lévő középkori Merse falu közelében, a mai majsi Kiserdőnél lehetett. A majsi hordalékkúp ideális szárazulatot kínált a táborozásra, miközben tőle északra és délre vizenyős térség húzódott. Megerősíti ezt az is, hogy itt került elő az a 29 db 18–20 mm átmérőjű lövedék is, amelyekről a feltáró régész 1967-ben azt valószínűsítette, hogy janicsárok puska lövedékei lehettek. Mivel a sereg janicsáralakulatai közül a ruméliai sereggel haladók Földvár falunál táboroztak le a Borza-patak közelében, addig a majsi Kiserdőnél táborozó alakulat talán tényleg a szultánt kísérő és védő janicsároké lehetett. A hely mindenestre alkalmas volt táborverésre, egyúttal az ellenség irányába a ruméliai sereg puffert is képezett, ezzel védve a szultán személyét.

80 Uo. 326.

81 Uo. 327.

A csatát követő napon, augusztus 30-án a szultáni tábort elbontották, és a hadinapló, valamint Bosztán beszámolója alapján a csatatértől északra, Mohács alatt állították fel ismét, ott, ahol a szultán további négy napot töltött.⁸² Mivel a sereg csak hétfőn indult tovább, és a hadinapló szerint Mohácsnál pihenőt is tartott, így a szultáni sátor Mohácstól délre, de a csatatértől északra állhatott. A terepi adottságok alapján (az utak rendszere, száraz térszín, vízvételi lehetőség, közegészségügyi és biztonsági megfontolások) ez az állomás II. Lajos táborának helyén vagy esetleg annak környezetében kellett álljon. Érdemes azt is végiggondolni, hogy a visszafoglaló háború hadjáratai során is éppen ezen a helyen táboroztak a keresztény csapatok. A Duna mentén Mohácsnál ugyanis vízhez, átkelő- és kikötőhelyhez könnyen jutottak a csapatok, de táborozásra szűk volt a tér. Ezzel szemben az említett helyen, a Mohácstól délre futó út mellett, Kölked magasságában tágas volt a tér, és biztosítani lehetett az ivóvizet állatnak és embernek egyaránt. A fentiek alapján nagy valószínűséggel ez lehetett tehát az augusztus 31-i seregszemle és a trófeák bemutatásának a helyszíne is.

A csata során az oszmánok nagyszámú hadifoglyot ejtettek. Brodarics Herczeg Miklós szemtanú beszámolója alapján említi, hogy a hadifoglyok közül 1503-at, a felsorakozott győztes sereg előtt fejeztek le, míg néhány fogoly életét megkímélték, ezektől információt szereztek, majd váltságdíj ellenében elengedték őket.⁸³ Az oszmán források több részletre is rávilágítanak. Ezek szerint a kivégzettek az elfogott gyalogosok és lovasok közül kerültek ki.⁸⁴ A foglyoknak a szultán előtti lefejezését említi Bosztán is, de azzal kiegészítve, hogy más elfogottakat rabszolgasorba vetettek.⁸⁵ A szultáni hadinapló körülbelül kétezerre teszi a kivégzettek számát azzal, hogy a lefejezésre augusztus 31-én került sor.⁸⁶

A holttestek kezelésével kapcsolatban egyfajta rituálét figyelhetünk meg. A megölt keresztény vezéreknél, köztük Tomorinak a fejét a szultáni sátor előtt, lándzsára tűzve kiállították, a keresztény sereg zászlóit pedig megfordítva tűzték le, ezzel is jelezve annak vereségét. Lutfi említi továbbá, hogy a hitetlenek levágott fejeiből három halmot raktak elrettentésül, feltehetőleg ugyancsak a szultáni sátor közelében.⁸⁷ Mindezek alapján úgy tűnik, hogy az augusztus 31-i tömeges

82 Bosztán így írt erről: „Ezen a napon a szultáni tábor elindulván a helyéről, egy kevéssel a csatatéren túl állapodott meg, és négy napig azon a helyen maradt.” Bosztán cselebi [Ferdi], Szulejmán könyve (1520–1542), 1547. In: Örök Mohács, 366. Lásd még: Az 1526. évi hadinapló. In: uo. 235–257.

83 „A csatát követő napon a foglyok közül ezerötszázat, közte a főnemesség nagy részét egybegyűjtötték, és a győztes sereg előtt lefejezték...” Brodarics, Igaz történet. In: Örök Mohács, 321.

84 „...a kézre került lovasokat és gyalogosokat mind a kivégzési helyre vezették. E szerencsétlenek nyakát a bosszúállás kardjának hüvelyévé tették...” Kemálpasazáde, Mohácsnéme. In: Örök Mohács, 337.

85 „...a lovasokból és gyalogosokból tízezernél több hitelent ejtettek foglyul, és vertek bilincsbe... a hadifoglyokat a padisah parancsa következtében a magas dívánba vezették, hol oly sok gonosz természetű hitványnak leütötték a fejét, a többiek pedig, a rabszolgaság bilincsébe veretve, tulajdonosaik kezében maradtak...” Bosztán cselebi [Ferdi], Szulejmán könyve (1520–1542). In: Örök Mohács, 366–367.

86 „Az élve elfogottakat összegyűjtötték és lefejezték, körülbelül kétezer embert.” Az 1526. évi hadinapló. In: Örök Mohács, 245.

87 „...parancsot adott, hogy a leölt gyaurok fejét gyűjtsék össze. A fejekből három nagy kupolát raktak...” Lutfi pasa, Az Oszmán-ház története. In: Örök Mohács, 407.

kivégzésnek az oszmán hadsereget illetően lelkesítő, az ellenséget illetően pedig demoralizáló szerepet szántak.⁸⁸ A demonstrációra az uralkodó személyét szimbolikusan kifejező szultáni sáternál került sor, a csatatértől északra, valahol Mohács alatt.

Érdemes összevetni ezt azzal, hogy néhány nappal később, már Mohácsot elhagyva, Buda felé tartva, szeptember 4-én még egy tömeges kivégzésre került sor. Ez szintén fővétellel történt, de nélkülözte az ünnepélyességet. Mivel a hadifogoly keresztény katonákat már korábban megölték, valószínű, hogy ezek az emberek többnyire elfogott civilek voltak. Erre utal az is, hogy a forrás külön is kitért a már említett öregasszonyokra, akiket elengedtek.⁸⁹ Úgy tűnik, hogy a haszontalan rabok száma még mindig túl nagy volt, és tömegük (örzésük, etetésük, haladásuk) akadályozta a további katonai műveleteket. Ennek a mészárlásnak a célja – szemben az előző szimbolikussal – praktikus volt, megőrzendő a sereg operativitását.

A csatatéren és környezetében már a 19. század óta kerültek elő emberi maradványok. Ezek egy része az 1526. évi csatához, más részük egyéb, 16–17. századi katonai művelethez, valamint az 1241. évi tatárjáráshoz és a térségbeli települések polgári temetőihez egyaránt kötődhet.

Az 1526. évi mohácsi csatához kapcsolható emberi maradványok azonosításához az események értelmezése szükséges, hogy meg tudjuk határozni lehetséges típusaikat. Ezek a típusok a jellemző sebesülések, az elhalálozások speciális helye és módja, illetve a temetésre vonatkozó vallási rendelkezések alapján különíthetők el. Az elkülönítést az alábbi halottakra, emberi maradványokra vonatkozóan gondolhatjuk végig:

- az oszmán katonák által a jutalmazás rendszerében gyűjtött fejek;
- a keresztény tábor lemészárolt 2000 fős őrsége, és feltehetően akár több-ezres személyzete;
- az augusztus 31-én lefejezett legalább 1500 katona emberi maradványai;
- a harcokban elesett katonák elszórtan földbe került teste, testrészei;
- a csata végén négyszögbe állt és lemészárolt 6000-7000 külföldi gyalogos;
- a csata oszmán oldali halottai, mintegy 300 fő;
- a szeptember 4-én lefejezett rabok maradványai.

A csatával összefüggésbe hozható eddig megtalált emberi maradványok beilleszthetők a fenti típusokba, de nincs minden típusnak megfelelő emberi maradvány. Nézzük meg, hogy mely csoportot milyen jellemzők alapján ismerhetünk fel!

Az Udvardtól délre, Dályoktól (Duboševica) északra, a mai magyar–horvát határ horvát oldalán álló Szent László-kápolnánál – egy adatközlő szerint – 1910-ben talált 60-80 fej⁹⁰ az elhelyezkedése alapján az anatóliai csapatok egyik tábor-

88 Más emlékezők egy halomról beszélnek. Ezek rituális célú felhasználásának egy módját valószínűsíti Fodor–Mércz, *Mi is veszett Mohácsnál*, 221.

89 „Kikiáltották a táborban, hogy a seregben levő hitvány alakokat mind hányják kardélre, a fogoly öregasszonyokat viszont ne adják el, hanem bocsássák szabadon. Ezért nagyon sok gyaurnak vágták le a fejét.” Az 1526. évi hadinapló. In: *Örök Mohács*, 246.

90 Halmay Barna, *Az 1526-iki mohácsi csata keletkezése és igazi helye*. Debrecen, 1926.

helyén került elő. A fejeket a török katonaság jutalomért szedte, így bemutatásuk és adminisztrálásuk után kerülhettek nyugvóhelyükre. A hozzájuk tartozó testekről egyelőre nem tudjuk, hová lettek. Az egyik muszlim résztvevő beszámolója egy ilyen esetet mutat be. Behári lovaskatonaként szolgált a seregben. „Magyarország elfoglalásának története” című elbeszélő költeményében a következő olvasható a mohácsi csatában jutalomért szedett fejekről: *„Az átkozott király seregét megverték, karddal fejeket vágtak, s gyorsan felakasztották azokat (a nyeregkápára – a szerzők).”*⁹¹ Kocsi bég török államférfi pedig így írt erről a gyakorlatról: *„Aki kitüntette magát, s nyelvet (hírekkel szolgáló rabot – a szerzők) és fejet hozott, annak jövedelme minden tíz akcse után egy akcséval felemeltetett. Az a timár-birtokos pedig, aki a hadjáratban rendkívül kitüntette magát, s 10–15 nyelvet vagy fejet hozott, az ziámet-birtokot kapott érdemeiért.”*⁹² A Törökdombbal szemközti Újistálló-majornál 1961-ben feltárt középkori temető egyetlen olyan halottjának, akit a mohácsi csata áldozataként azonosítottak, szintén hiányzott a feje, így őt is a fejeket szedő török katonák áldozatának tekinthetjük.

A csatatéren vagy annak közelében eltemetett halottak közül egyelőre nem kerültek elő a keresztény tábor több ezres őrségének és személyzetének maradványai, ahogy a legalább 1500 kivégzett, lefejezett katona tömegsírjainak holléte sem ismert. Mind a kettő helyszínét a csatatértől északra, a Mohácstól délre futó út mellett, Kölked magasságában sejthetjük.

A csatatér keleti szegélyén, a Duna árterét képező Vizslaki-rét 20. század eleji lecsapolási, csatornázási munkálatai során emberi maradványok sokasága és fegyverek kerültek elő. Ők a keresztény sereg azon katonái lehettek, akiket a beszámolók szerint a törökök besorozták a mély mocsárba, vagy a holttestüktől mocsárba süllyesztéssel szabadultak meg. A Lajmér középkori falu temetőjének 1959. évi feltárása során azonosított és a csatához kapcsolt három, közös sírban fekvő, 18 év körüli fiataalt hevenyészve temették el. A melléklet nélküli halottak – amennyiben valóban az 1526. évi események során hunytak el – lehettek katonák, de helyi lakosok is.⁹³

Az öt, Sátorhely mellett feltárt tömegsírban fekvő halottak eredetére több elmélet is született. Feltételezték már őket a tábor őrségének, a csata küzdelmében elhunyt katonáknak, újabban pedig felmerült, hogy a forrásokban említett 1500–2000 kivégzett hadifogolyról lehet szó.⁹⁴ Ha megvizsgáljuk a halottak jellemzőit, sokféle súlyos, halálos sérüléssel találkozunk a fejeken és a test különböző része-

91 Sudár Balázs, A végítélet könyve. Oszmán elbeszélő költemény a mohácsi csatáról. *Történelmi Szemle* 52:3 (2010) 411.

92 Káldy-Nagy Gyula, A török állam hadseregének kialakulása I. Szulejmán korára. In: Ruzsás Lajos – Szakály Ferenc (szerk.), *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Budapest, 1986, 179. Az idézet Kocsi bég 1631-es értekezéséből való. A török államférfi a 16. századra visszatekintve írta mindezt.

93 A leletek besorolásának bizonytalanságára lásd a hadirégészeti leletekről szó tanulmányunkat a jelen kötetben.

94 Bertók Gábor – Neményi Réka – Pálfi György – Simon Béla, A mohácsi III. számú tömegsír új kutatása. *Magyar Régészet* 11:1 (2022) 44–53.

in, számos halottnak hiányzik a feje, miközben szép számmal vannak egész testek is, fejjel együtt.⁹⁵ Mindez nem felel meg a kivégzésről szóló beszámolóknak, ugyanis a kivégzőhelyre vitt katonákat egységesen lefejezték, a fejeket pedig demonstratívan egy vagy több halomba rakták. Ez azt sugallja, hogy a testeket és a fejeket külön és nem együtt temették el. A halottakon azonosított sérülések alapján egyelőre úgy tűnik, hogy lovasok által lemészárolt gyalogoskatonákról van szó. Részben futás közben, hátulról érték őket a kardcsapások, így az a legvalószínűbb, hogy a tömegsírokban legnagyobb részben a csata végén lekaszabolt nyugati gyalogság tagjai fekszenek.

A tömegsírokban vannak az átlagostól eltérő halottak is. A vizsgálatok jelen szakaszában úgy tűnik, hogy minimális számban nők is kerültek a halottak közé, akiket a török katonák talán a holttestek összegyűjtésére és eltemetésére vittek a területre, majd egyelőre nem azonosított ok miatt végül a sírgödörbe kerültek. A III. számú tömegsír 2021. évi feltárása során 2 db kisebb kaliberű lövedék (10–13 mm közötti) is előkerült. Ezek, amennyiben nem a mohácsi csata utáni bolygatások során kerültek a tömegsírokba, hanem a harc következményeként, méretük miatt nem a török gyalogság fegyvereihez tartozhattak. Ennek alapján azok, akik magukban hordozták a lövedékeket, amikor az objektumba kerültek, az oszmán sereg azon tagjai lehetnek, akiket harc közben lőttek meg a védekező lövészek, amennyiben az eddig még nem megvalósított anyagvizsgálatok ezt megerősítik. A temetésnél szándékosan vagy talán akaratlanul kerülhettek a tömegsírokba.⁹⁶ Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy utólag kerültek be ezekbe a bolygatott sírokba, hiszen az 1687. augusztus 6-án vívott csata első szakasza – ekkor 6-8 ezer szpáhi támadta meg a Miksa Emánuel bajor választó által vezetett csapatokat – éppen itt zajlott. Az összecsapásban részt vett alakulatok éppen ilyen kis kaliberű fegyvereket: karabélyokat, pisztolyokat, könnyű lövészfegyvereket használtak. Ez meg is magyarázná azt, hogy Majs mellett – itt az 1687-es csata későbbi fázisában zajlottak az összecsapások – miért kerültek elő ezekhez nagymértékben hasonlító lövedékek.

Bár hosszabb ideje keresik, eddig nem kerültek elő a csatában meghalt muszlim katonaság sírjai. Az Evlia Cselebi által lejegyzett hagyomány szerint a muszlim vértanúkat a Törökdomb környezetében földelték el, de ott az 1920-as években zajló feltárás során nem találták meg őket. A csata menete alapján többségében a síkság déli részén halhattak meg, ezért a Borza-patak közelében kell keresni sírjukat. Halálos sérüléseiket itt legnagyobb számban hidegfegyverek

95 K. Zoffmann Zsuzsanna: *Az 1526-os mohácsi csata 1976-ban feltárt tömegsírjainak embertani vizsgálata*. Budapest, 1982, 98.

96 Az oszmán seregben nemcsak muszlimok, hanem kisebb számban balkáni keresztény segédcsatók is harcoltak. Ezeknek a katonáknak a testét a muszlim katonákkal együtt nem temethették el. Ugyancsak a vallási szabály szerint azokat a halottakat, akiknek a vallási hovatartozását nem tudták egyértelműen megállapítani, nem temethették el a muszlim katonákkal együtt. Mivel a korszakban a katonák nagy részén nem volt még uniformis, az oszmánok balkáni harcosainak a keresztény sereg szerb, horvát és szláv katonáitól való megkülönböztetése problémás lehetett.

okozhatták. Ha esetükben a temetésnél – amint vélelmezhető – követték a muszlim hagyományt, akkor arccal Mekka felé fordított helyzetben kell lenniük. Azokban az esetekben, amikor nagyobb számban löfegyver is okozhatta halálukat, a testek északabbra, a keresztény állásokhoz, a puskás gyalogsághoz közelebb bukkanhatnak elő.⁹⁷ Ennek megfelelően, ahogy említettük, nem zárhatjuk ki, hogy a sátorhelyi tömegsírokban kisebb számban az oszmán sereg katonái is előfordulhatnak, összekeveredve a nyugatiakkal. A török sírok esetében elgondolkodtató és további kutatásra ösztönző tény, hogy az első világháborúig tartó muszlim zarándoklás a csatatérre a Törökdombon kívül még egy helyet érintett: ez a Fekete-kapu környékén volt, ugyanott, ahonnan a csata relikviáinak egy része, fegyverek és ágyugolyók kerültek elő. Az összecsapás azonosított helyei közül leginkább a nyugati gyalogság lemeszárlásának helyéhez van közel, ahol jelentős mértékű török veszteségeket is vélelmezünk.

A szeptember 4-én Mohács felett, a Sárvíz folyón már átkelt sereg által kivégzett rabok feltehetőleg tömegsírba vagy a Sárvíz mocsarába kerültek. Őket a fejükkel együtt temették el, hiszen ezek nem voltak trófeák, nem volt szimbolikus vagy jutalmazási értékük. Eddig ebből a csoportból sem kerültek elő maradványok.

ÖSSZEGZÉS

Úgy véljük, hogy a katonaföldrajzi szemléletű vizsgálatok közelebb vihetnek a csata összefüggéseinek megértéséhez. Ez a csatának egy másfajta arca: a csatatáj képét látjuk. Van egy jelentős előnye a csak a katonák feljegyzéseiben, visszaemlékezéseiben alapuló hadtörténetírással szemben. Természettudományos alapokon áll, nem lengi körül az emberi szubjektivitás. A csatatáj objektíven megismerhető, az ember, a hadszíntéren a katona környezettel való viaskodása a táj alapján objektíven elbeszélhető, mert ennek a küzdelemnek az egyik fele – a táj – jól kiismerhető.

A Tomori-terv arra a feltételezésre épült, hogy a túlerőben lévő török sereg támadását a Vizslaki-rét és a Borza-patak völgye közötti sík, viszonylag szűk, a nehézlovasság műveleti igényeinek jól megfelelő térben kell megállítani. Ennek kivitelezését a következőképpen akarták megvalósítani: az ellenség támadását megállítják, a keresztény nehézlovasság ellenállhatatlan rohama pedig elsöpri a török csapatokat. A terv végrehajtásához arra is szükség volt, hogy az arcvonal olyan széles legyen, hogy azt ne lehessen átkarolni. Ezt ugyanakkor nagy nehézségek árán tudták csak, és nem is kielégítően teljesíteni. Nem állt ugyanis rendelkezésre elegendő számú katona a terület lezárásához, a magyar vonalak nagyon hosszúak és keszekuszák voltak, amit a kortársak kritizáltak is. A győzelem

⁹⁷ Szóbeli hagyomány szerint az első világháború végéig Bosznia felől érkeztek zarándokok az egykori Császárdombhoz, vagyis a Törökdombhoz. A zarándokok itt imádkoztak, majd ezt követően átmentek a közeli Fekete-kapuhoz, ahol szintén ima következett. Erről részletesebben a kötet Törökdombról szóló fejezete szól.

reményének az is fontos feltétele volt, hogy a keresztény csapatok az ellenséggel addig ütközzenek meg, amíg csak a ruméliaiai érkeznek meg a harctérre, és nem fejlődik fel még a teljes oszmán sereg. Hogy ez végül nem így történt, abban döntő szerepe lehetett a kiváló török felderítésnek, jól alkalmazkodtak a terepi adottságokhoz. Az oszmánok hatásos tervet eszeltek ki. A teljes oszmán sereget fel kívánták sorakoztatni, ezért nem kezdeményeztek harcot. A jobbszárnyon az anatóliai, valamint a szokásos módon a centrumban elhelyezkedő szultáni hadtest viszonylag gyorsan fejlődött fel a ruméliaiaiak megsegítésére. A Báli vezette lovaságnak pedig a magyar erőfeszítések dacára is sikerült a keresztény sereget nyugatról átkarolni. A magyar sereg felmorzsolására, legyőzésére a jól begyakorlott szekértábor (*tabur cengi*) harcrendet alkalmazták.

Elgondolkodtató, hogy az oszmán források milyen jelentős, kiemelt szerepben láttatják a szendrői határszandzsák vezetőjét, Jahjapasa-oglu Báli bégét. A felderítésben, a tervezésben, a keresztény tábor elpusztításában és a csata lefolyásában játszott aktív szerepe valószínűleg megkerülhetetlenné tette személyét. Báli bég részben akindzsikból, részben szpáhikból álló serege által szerzett információk tették lehetővé az ismeretlen terepen mozgó oszmán hadvezetésnek a győzelmet. Ugyanakkor feltehető, hogy nem illett minden dicsőséget neki tulajdonítani. A hízelgő török források a remek haditervet Ibrahim nagyvezírnek tulajdonították, de Jahjapasa-oglu Báli bégről – mint ravasz tanácsadóról és rettenthetetlen harcosról – megemlékeztek, így a dicsőség morzsái rá is hullottak.

A Tomori Pál által szorgalmazott tervet – a védekezés utáni elsöprő erejű ellentámadást – végül nem a magyar, hanem a török sereg valósította meg. Tomori volt kénytelen támadni – a vezetésen belüli ellentétek miatt túl későn –, amit a törökök sikeresen visszavertek, és súlyos veszteségeket okoztak a magyar csapatoknak. Ugyanakkor az események alakulásában nem is a túlerő játszott döntő szerepet, hanem a két sereg közötti technológiai és szervezeti különbség: a janicsárok puskatüze, a fegyelmezett lovassági mozdulatok és a szultánnal együtt érkezett ágyúk tömeges bevetése az oszmán vonalakon.

A török túlerő csak a csata második szakaszában, a lovasscsapatok közötti hullámozó mozgás során, illetve után vált lényeges tényezővé: a szétzilált keresztény katonaságot a nagy számbeli fölénybe került oszmán lovasság már könnyűszerrel mészárolta le. Az eredmény elsöprő oszmán győzelem lett, minimális arányú török veszteségek mellett. A keresztény nehézlövasság mint fegyvernem tökéletesen alkalmatlannak bizonyult Szulejmán új típusú seregével szemben. Úgy tűnik, a magyar sereg vezérei nem tudtak róla, vagy nem értették meg azt a haditechnikai fordulatot, amit az előző évi paviai csata kimenete alapján talán érdemes lett volna átgondolniuk. Érdekes, hogy ez a tanulság mint téma egyáltalán nem jelenik meg a korszak forrásanyagában.

A legfeljebb 1200-1400 főnyi török halottal szemben a keresztény sereg legkevesebb 16-18 ezer fős veszteséget szenvedett el. A halottakat részben a török hadak, részben pedig a csata után a térségbe visszamerészkedő helyi civilek temették el. A csata után két nagyszabású kivégzést hajtottak végre: előbb az elfogott katonákat, majd a túlzottan számos és felesleges őrzési és ellátási terhet jelentő civilek egy részét végezték ki.

Összességében úgy értékelhetjük, hogy az oszmán győzelem, ezzel együtt a minimális veszteségarány nagyrészt minőségi és másodrendűen mennyiségi tényezőknek volt köszönhető. Ezek a következők: a kiváló felderítés, a hagyományos keleti taktika, azaz a jól vezetett lovas csapatok műveletei, a tűzfegyverek tömeges és hatékony bevetése, továbbá a közel háromszoros előerő érvényre juttatása. A magyar seregnek csak minimális esélye volt a győzelemre. Nem egyenrangú felek harca zajlott. Az önfeláldozó bátorság, amelynek remek példáit olvashatjuk a forrásokban, nem ellensúlyozhatta az oszmán sereg profizmusát, fegyelmezettségét, modernebb felszereltségét és számbeli fölényét. A Tomori-féle haditervnek csak akkor lett volna esélye a sikerre, ha a kivitelezés hibátlan, illetve ha az oszmán hadvezetés hibázik, de nem így történt. Az eredmény katasztrofális vereség, óriási mértékű embervesztés és a magyar király halála lett. I. Szulejmán szultán Mohácsnál aratta uralkodásának, de az Oszmán Birodalom történetének is egyik legnagyobb győzelmét, a Magyar Királyság pedig elszenvedte egyik legnagyobb vereségét.

II. RÉSZ

A TÁJ KÉPE

A MOHÁCSI-SÍK ÉS KÖRNYÉKE GEOMORFOLÓGIAI VISZONYAI, EZEK SZEREPE A MOHÁCSI CSATÁBAN

BEVEZETÉS

A geomorfológia (felszínalaktan) a földfelszín domborzatát, felszínformáit vizsgáló tudomány, a földtan és a földrajz határterülete. A geomorfológiai alap kutatások igyekeznek leírni a felszínformák alakját, elhelyezkedését, belső szerkezetét, tulajdonságaik szerint osztályozni az alakzatokat, feltárni azokat a folyamatokat, amelyek fejlődésükre hatással vannak.¹

A geomorfológiai jellemzők jelentősen befolyásolják egy terület vízrajzi, felszínborítási, talajtani stb. viszonyait. Azonban közvetlenül vagy áttételesen hatással vannak az ott zajló társadalmi-gazdasági-kulturális eseményekre is.

Jelen fejezetben a mohácsi csata tágabb környezetének domborzati viszonyait vesszük górcső alá. Szakirodalmi források feldolgozásán túl GIS eszközök segítségével elemeztük a topográfiai térképeket, légi- és műholdfelvételeket, valamint a digitális domborzati modelleket.² Terepbejárásokkal ellenőriztük és pontosítottuk az említett forrásokon alapuló következtetéseinket.

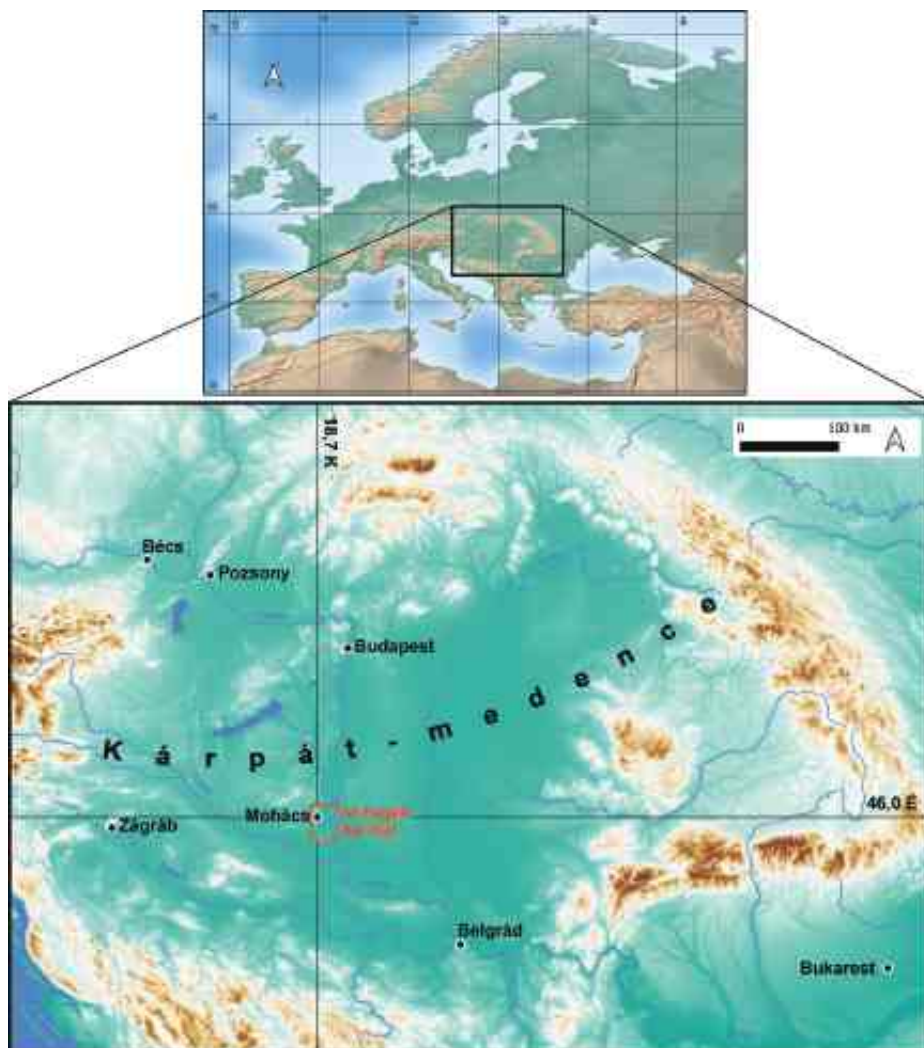
A VIZSGÁLT TÁJ LEHATÁROLÁSA

A vizsgált terület az Alpok, Kárpátok és Dinaridák által határolt Kárpát-medencében helyezkedik el (1. ábra). Magyarország Nemzeti Atlasza (2018) „Tájak” című fejezete szerint a vizsgált terület a Duna-Tisza-medence nagytájon az Alföld nagytájrészlet Duna menti síkvidékéhez (középtáj) tartozik, azon belül a Csepel-Mohácsi-síkság kistájcsoporthoz.³ A Mohácsi-sík nevű kistáj ezen osztá-

1 Lóczy Dénes – Veress Márton, *Geomorfológia. I. Földfelszíni folyamatok és formák*. Budapest–Pécs, 2005.

2 Gyenyizse Péter – Bognár Zita – Halmai Ákos – Morva Tamás – Simon Bertalan, Digitális domborzatmodellek használata tájrekonstrukciós célra szigetvári és mohácsi területeken. In: Molnár Vanda (szerk.), *Az elmélet és a gyakorlat találkozása a térinformatikában IX*. Debrecen, 2018, 121–128.

3 Csorba Péter – Ádám Szilvia – Bartos-Elekes Zsombor – Bata Teodóra – Bede-Fazekas Ákos – Czúcz Bálint – Csima Péter – Csüllög Gábor – Fodor Nándor – Frisnyák Sándor – Horváth Gergely – Illés Gábor – Kiss Gábor – Kocsis Károly – Kollányi László – Konkoly-Gyúró Éva – Lepeši Nikolett – Lóczy Dénes – Malatinszky Ákos – Mezősi Gábor – Mikesy Gábor – Molnár Zsolt

1. ÁBRA. A VIZSGÁLT TERÜLET ELHELYEZKEDÉSE EURÓPÁBAN

Az alaptérkép forrása: Copernicus GLO-90 és www.natureearthdata.com
(letöltés ideje: 2023. március 3.). Szerk. Gyenizse Péter

lyozás szerint magában foglalja a Mohácsi-szigetet is. A vizsgált terület főleg Magyarország területén fekszik, de kisebb része átnyúlik Horvátországba és Szerbiába is.

A mohácsi csata helyszínét minden kutató a mohácsi ármentes terasz területére teszi, bár a pontos helyéről ma is viták folynak. Ezért természetföldrajzi

– Pásztor László – Somodi Imelda – Szegedi Sándor – Szilassi Péter – Tamás László – Tirászi Ágnes – Vasvári Mária, Tájak. In: Kocsis Károly (szerk.), *Magyarország Nemzeti Atlasza*. Budapest, 2018, 112–129 (https://www.nemzetiatlasz.hu/MNA/National-Atlas-of-Hungary_Vol2_Ch10.pdf).

vizsgálataink során főleg erre a kistájra koncentrálnak, de mivel ez a terület az elmúlt évezredek és évmilliók során folyamatosan kapcsolatban állt a környező kistájakkal is, ezért azok földrajzi jellemzőit is megvizsgáljuk.

A vizsgált terület határai a következők:

- északon és északnyugaton a Baranyai-dombság pereme;
- keleten a Baracska-Duna (Ferenc-csatorna) vonala;
- délen a Karasica-patak és a Báni-hegy (Baranyahát);
- délnyugaton és nyugaton fokozatos az átmenet az Alsó-Dráva menti síkvidék irányába. A vizsgálat során mi a lealacsonyodó dombsági peremet, illetve délebbre a Karasica-patakba Baranyakisfalud (Branjina) mellett betorkolló új Borza-csatornát tekintettük határnak. (Megjegyezzük, hogy északon valóban dombsági perem van, de dél felé haladva, Nagynyárad és Majs vonalától már inkább hordalékkúpsíksági peremről beszélhetünk. Azonban jelen tanulmányunkban, az egyszerűbb hivatkozás kedvéért, végig dombság névvel fogjuk illetni a Mohácsi-síkot nyugatról határoló magasabb térszínt.)

A vizsgált kistáj földrajzi tájtípusa: mérsékelt kontinentális éghajlati hatás alatt álló, keleti részén holtmedrekkel tagolt mentesített ártér, nyugaton ármentes löszös síkság. Eszerint a vizsgált terület legalacsonyabban fekvő részei a laza üledéken kialakult, folyómenti, mezősegi talajjal fedett síkokhoz sorolhatók. A magas árterek jellemzői, hogy ezek is laza üledékeken alakultak ki, de hordaléktalajjal fedettek. Az ármentes terasz esetében a teraszok és a hordalékkúp, valamint a jobb termőképességű löszös, mezősegi talajok jelenléte emelhető ki.⁴ A síkságot nyugatról löszös üledékre települt, dombsági peremi helyzetű, mezősegi talajjal fedett hordalékkúp-síkságok határolják.⁵

A TERÜLET GEOLÓGIAI FEJLŐDÉSE

A Kárpát-medence részeként a Mohácsi-sík és környéke földtörténeti fejlődése meglehetősen változatos volt. A legidősebb (mezozoikumi, 252 millió – 66 millió év) kőzetek a Mohácstól északra fekvő szőlőhegy, tehát a síkságot északról és északnyugatról keretező dombvidék területén találhatók. Felszínközeli helyzetben van itt triász és jura mészkő, valamint a kréta időszaki kőzetmozgások eredményeként vulkanikus diabáz is. Ezek a kőzetek alkotják az alapját az északról dél felé egyre inkább ellaposodó, a Dunántúli-dombság keleti peremét alkotó dombsornak, mely éles peremmel szakad le a Mohácsi-síkra. A mészköveket korábban bányászták és építkezésre, útburkolásra is használták.⁶ Megemlítjük, hogy a mezozoikumi dolomitos-mészkő a Mohácsi-sziget északi részén, Váripusztánál is felszínre bukkan. Erre a római korban és a középkorban erődöt

⁴ Csorba Péter, *Magyarország kistjai*. Debrecen, 2021, 42–43.

⁵ Csorba Péter et. al., *Tájak*.

⁶ Lehmann Antal, A terület földtörténeti kialakulása. In: Erdősi Ferenc – Lehmann Antal (szerk.), *Mohács földrajza*. Mohács, 1974, 19–28.

építettek, később kőbányának használták⁷. Az eocén és oligocén korban üledék-képződés nem zajlott, csak lepusztulás.

A késő miocénben (kb. 10 millió évvel ezelőtt) újra felerősödtek a kor elején kezdődött, immár függőleges mozgások, melyek jelentős magasságkülönbségeket alakítottak ki a Mohácsi-sík és a környező dombság aljzata között. A területet elöntötte a Pannon-tenger, illetve annak a világtengertől lefűződő maradványaként kialakuló, a medencét időszakosan teljesen kitöltő Pannon-tó, amely homokos, agyagos üledékeket rakott le. Ezek vastagsága igen változó. A pliocénre a Pannon-tó dél-délkeleti irányban visszahúzódott a területről, ami így ismét szárazulattá vált. A Pannon-medencében megjelenő Duna ekkor fordult a korábbi déli irányú lefolyásából keleti irányba, és tört át a Börzsöny és a Visegrádi-hegység között. Ettől kezdve kezdte el feltölteni az intenzíven süllyedő Alföld területét hordalékával.⁸

A pleisztocénben (2,58 millió éve) kezdődő általános lehűlés a kor – jégkorszaknak nevezett – második felében, a glaciálisok (eljegesedési időszakok) és antiglaciálisok (köztes melegebb időszakok) sorozatát indította el. A Kárpátoktól északra húzódó jégtakaró felől fújó munkaképes szelek a medence hordalékkúpjainak homokanyagát buckákba halmozta és azokból nagy mennyiségű portömeget emelt a levegőbe. A felszínre visszahulló, évtízezredeként át a füves vegetáció által megkötött porból lösz képződött. A lösz a régi domborzatra rátelepülve, annak kisebb-nagyobb mélyedéseit és egyenetlenségeit eltüntette, és így a felszín általánosságban szelídebb, kiegyenlítettebb formát öltött. Ez 0,5-10 méter vastagon borítja a Mohácsi-síkot keretező dombvidéket.⁹

A száraz, hideg klímájú glaciálisokban a Duna vize erősen megcsappant. A hegységek és dombságok területén erős fagyhatásra keletkezett, hatalmas mennyiségű hordalékát a sík területeken tovább szállítani nem bírta, hatalmas hordalékkúpokat építve lerakta. Az ilyen kavicsos, homokos folyóhordalék mindenütt előfordul a Mohácsi-sík mai felszíne alatt is. Az interglaciálisok csapadékosabb, melegebb időszakában megnövekedett viszont a folyók vízmennyisége és vele együtt hordalékszállító képessége, így medrüket kimélyíthették és kiszélesíthették. Ezzel a folyamattal az egykori aktív ártéri szint ármentes terasszá alakult. Az egymást követő lehűlési és felmelegedési fázisok során jöttek létre a jellegzetesen lépcsős, teraszos folyóvölgyek, amilyen a Duna völgye is.¹⁰

Az újpleisztocén elején (30–40 ezer éve) a Duna számos ágra bomolva a mai térségtől keletre építette hordalékkúpját, majd nyugatra tolódott.¹¹ Az újpleisztocén

7 Szederkényi Tibor, A baranyai Duna menti mezozoós szigettrögök földtani viszonyai. *Földtani Közöny* 94:1 (1962) 28–32; Konkoly Sándor, Újabb adatok Zsembéc várának lokalizációjához. *Modern Geográfia* 7:2 (2012) 1–21.

8 Lehmann Antal, A terület földtörténeti kialakulása. In: Erdősi-Lehmann (szerk.), *Mohács földrajza*, 19–28.

9 Uo; Pécsi Márton, *Negyedkor és löszkutatás*. Budapest, 1993, 275–287.

10 Gábris Gyula, A folyóvízi teraszok hazai kutatásának rövid áttekintése – a teraszok kialakulásának és korbeosztásának új magyarázata. *Földrajzi Közlemények* 137:3 (2013) 240–247.

11 Bulla Béla (szerk.), *Magyarország természeti földrajza*. Budapest, 1962; Molnár Béla, Adatok a Duna-Tisza köze fiatal harmadidőszaki és negyedkori rétegeinek tagolásához és származásához

cén második felében a folyó számtalan ágra bomolva már nagyjából a mai helyén lehetett, és a Bár-Lánycsók-Nagynyárád-Majs vonal mentén megsüllyedt Pan-non-tábla felszínére rakta le homokos kavicsból, folyami homokból álló hordalékát, amelyre aztán infúziós lösz települt. A holocén felé haladva kb. 19 ezer évvel ezelőtt kezdődött az a gyors felmelegedés,¹² amely – a tektonikai folyamatok mellett – a vízhozam jelentős növelésével elindította azt az újabb bevágódást, amellyel kialakult a mohácsi ármentes teraszszint. Ennek során a folyó kissé keletebbre húzódott és létrehozta a keletebbi meredek teraszperemet, amely Mohács északi térségében távolodik el a mai Duna-parttól, és a város nyugati térségében halad délre, Kölked–Dályok–Izsép irányába.¹³

A Duna irányváltásait részben a felszín alatti kőzetlemez mozgásai is okozhatták. A terület jelenlegi vertikális mozgásának mértékéről Joó István 1998-as térképéről a Mohácsi-szigetre nagyjából évi 1 mm-es, a Mohácsi-sík területére 0,5 mm-es süllyedés olvasható le.¹⁴

A Mohácsi-sík felszínén jelenleg a Duna és a kisebb vízfolyások legfiatalabb hordalékanyagait találhatjuk meg, melyek az utolsó 11700 év során, a holocénben képződtek.¹⁵

A MOHÁCSI-SÍK ÉS KÖRNYÉKE MORFOLÓGIAI SZINTJEI

Kétségtelen, hogy a hegységek és dombságok geomorfológiai viszonyai sokkal változatosabbak, mint a síkságoké, de azért túlzás lenne azt állítani, hogy az alföldi jellegű tájak teljesen érdektelenek lennének a domborzattal foglalkozó tudósok számára. Mikromorfológiának nevezzük a domborzat néhány centiméter-től néhány méterig terjedő méretű szintkülönbségeit.

2. ÁBRA. MIKRODOMBORZATI FORMÁK A MOHÁCSI-SÍKON. Fotó: Gyenizse Péter

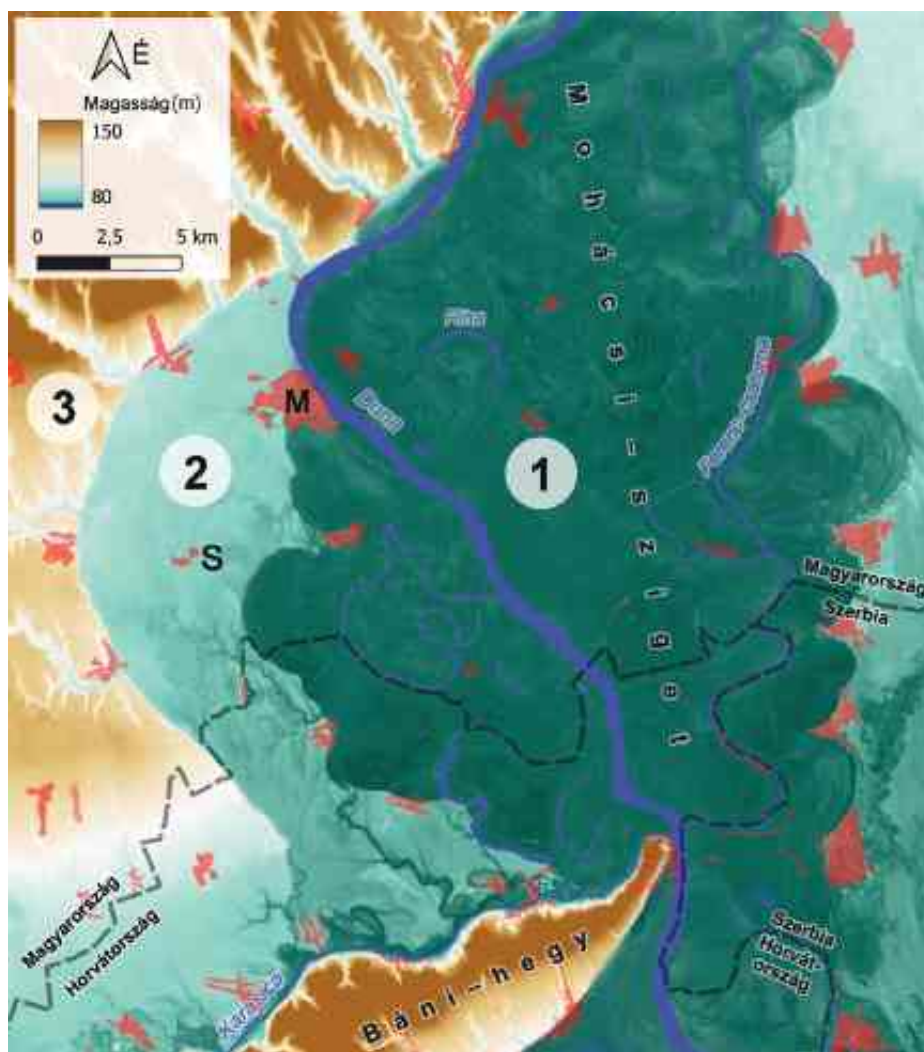
nehézsárvány-összetétel alapján. *Földtani Közlemények* 95:2 (1965) 217–225; Pécsi Márton, *A magyarországi Duna-völgy kialakulása és felszínalaktana*. Budapest, 1959.

12 Gábris, A folyóvízi teraszok.

13 Pécsi, *A magyarországi Duna-völgy*.

14 Joó István, Magyarország függőleges irányú mozgásai. *Geodézia és Kartográfia* 50:9 (1998) 3–9.

15 Lovász György, Mohácsi-sík és a Nyárád–Harkányi löszvidék. In: Uő (szerk.), *Baranya megye természeti földrajza*. Pécs, 1977, 89–91.

3. ÁBRA. A VIZSGÁLT TERÜLET GEOMORFOLÓGIAI SZINTJEI

1 = alacsony és magas ártér (sötétzöld); 2 = ármentes terasz (világoszöld), 3 = dombság (barna); M = Mohács, S = Sátorhely. Szerk. Gyenizse Péter

A korábbi évszázadokban a helyben élő lakosság kiválóan ismerte a mikrodomborzati formákat és azok viselkedését mindenféle időjárási és vízrajzi körülmények között. Ezért már a 2-3 méteres magasságkülönbségnek is nagy jelentőséget tulajdonítottak, és ki is használták ezt a letelepedés, közlekedés és gazdálkodás során (2. ábra).

A Mohácsi-síkon és közvetlen környezetében négy magassági szintet különíthetünk el, melyek geomorfológiai jellemzői nagyban eltérnek egymástól (3. ábra):

- alacsony és magas ártér (3. ábra 1-es szám);
- ármentes terasz (3. ábra 2-es szám);
- a Mohácsi-síkot északról és nyugatról keretező dombvidéki terület (3. ábra 3-as szám).

Az alacsony és magas ártér

Alacsony ártérnek nevezzük területünkön a Duna 0 pontja (Mohácsnál 79,195 méter tengerszint feletti magasság)¹⁶ fölött 5-6 méterrel magasabban elhelyezkedő, tehát mintegy 84-85 méteres tengerszint feletti magasságú területeket. Ezt a szintet – az ármentesítés előtt – már a középvíznél kissé magasabb vízállásnál is elöntötte a Duna, tehát csak alacsony vízállásnál kerül szárazra. Kialakulásának kora az újholocén. Az antropogén eredetű fiatal morotvák (holtágak) jellemzőek erre a szintre, amelyek részben természetes eredetűek, részben pedig a folyószabályozás eredményeként alakultak ki, és ma állandó vagy időszakos tavakat képeznek.¹⁷

Az elmúlt évszázadok térképeinek tanúsága szerint az alacsony árteret többnyire mocsaras, nádas, vízállásos területek borították. Jellemző gazdálkodási forma volt a fokokhoz köthető halászat és a gyűjtögetés. Magasabb részeit a nyári időszakban legelőként hasznosították. A szabályozások előtt szállásokat nem létesítettek ezeken a mélyen fekvő részekén.¹⁸

A magas ártéri szintet a Duna 0 pontja fölé 8-9 méterre, azaz 87-88 méteres tengerszint feletti magasságra emelkedő térszínnek alkotják. Ide már csak a nagyobb árvizek idején kerülhetett víz. Az ártér magasabb szintje kisebb-nagyobb foltokban figyelhető meg a Mohácstól délre fekvő területeken a holtágak belső oldalán, ahol hatalmas ártéri erdők települtek rájuk, mint pl. a Béda-erdő és a Bók-erdő.¹⁹

A jelenkori mederváltozások, eltolódások a 19. században végrehajtott nagyarányú ármentesítő és folyamszabályozó munkálatokig az egész Duna menti síkságon gyakoriak voltak. Az alacsony ártéri szintet az árvizek évente elborították, a magas árteret pedig csupán a szakaszosan jelentkező katasztrofális árvizek öntötték el. E folyamat során nemcsak nagyobb mellékágak vagy meanderek keletkeztek, illetve töltődtek fel, hanem az árvizeket el- és levezető kisebb, rendszerint erősen kanyargó erek is kialakultak. Ezek sűrű hálózatu medrei között lefolyástalan laposok, mélyedések, szikes tavak keletkeztek.²⁰ Ezek a vízfolyástól legtávolabbi és egyben legalacsonyabb területek az ártéri lapályok, mélymocsarak. A 19–20. században a gátépítések következtében az egykori ártér nagyobb része a mentesített oldalra került és árvízi elöntés ma már rendkívül ritkán éri ezeket a területeket.

¹⁶ <https://www.vizugy.hu>

¹⁷ Lovász (szerk.), *Baranya megye természeti földrajza*.

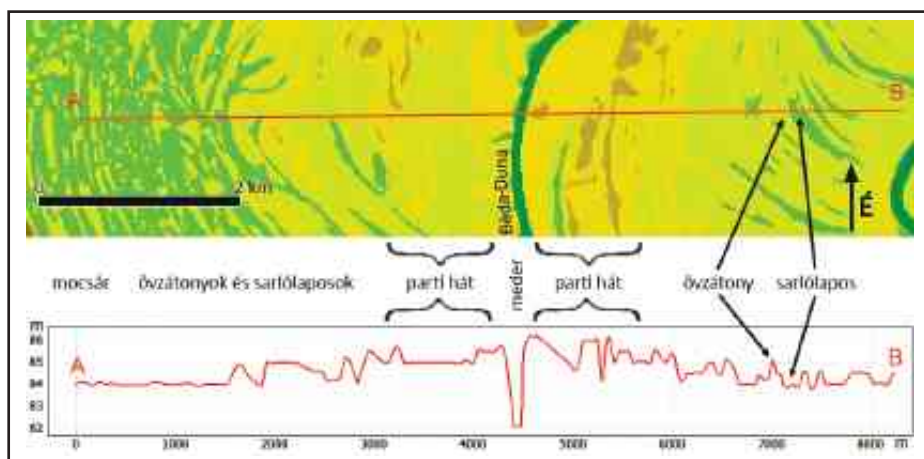
¹⁸ Lehmann Antal, Mohács és környéke felszínének arculata. In: Erdősi-Lehmann (szerk.), *Mohács földrajza*, 29–36.

¹⁹ Uo.

²⁰ Pécsi Márton (szerk.), *A dunai Alföld*. Budapest, 1967.

A Duna egykori kanyargásának, meanderezésének köszönhetően az ártér leggyakoribb geomorfológiai formakincsét az övzátonyok és sarlólaposok rendszere adja. Az övzátonyok a folyókanyarok belső oldalán lerakódott hordalékból épült íves kiemelkedések. A közöttük fekvő mélyebb, vizenyősebb területek a sarlólaposok. Ezen íves formák mindenütt megfigyelhetők a Duna árteréről készült légi- és műholdfelvételeken, domborzatmodelleken (4. ábra). Az övzátonyrendszerek segítségével rekonstruálható az ártéri terület fejlődésének legújabb, néhány száz, vagy 1–2 ezer éves szakasza.²¹

Az övzátonyoknál magasabb ártéri formák a parti hátak (folyóhátak) melyek a vízfolyások medrét kísérik mindkét oldalon. Létrejööttük az árvizeknek köszönhető. A mederből kilépő víz ugyanis a durvább hordalékszemcséket közvetlenül a meder közelében rakja le, amely a meder felé meredekebben, az ellenkező irányban lassabban csökkenő magasságú kiemelkedést hoz létre (4. ábra). A medret két oldalról kísérő parti háton húzódtak korábban a hajóvontató utak, de néhol építkeztek is rá. A parti hátaikat átmetsző, a folyót és az árteret összekötő csatornákat nevezzük fokoknak, amelyeknek a korábbi századok során a halászatban is nagy szerepük volt.

4. ÁBRA. A BÉDA-DUNA KÉT OLDALÁN MEGFIGYELHETŐ PARTI HÁTAK, ILLETVE A MEDERTŐL TÁVOLABB ELHELYEZKEDŐ ÖVZÁTONYOK ÉS SARLÓLAPOSOK MAGASSÁGI METSZETE

Szerk. Gyenizse Péter

A 19. században végrehajtott dunai szabályozó munkálatok során kiépült part- és mederszabályozó műveknek igen jelentős szerepük van az ártéri szintek felszínalakulásában. A gátakkal és csatornákkal ármentesített területen (tehát az egykori ártér pereme és a töltések közötti területen, a mentett ártéren) a védművek kiépítése óta a felszínalakítás szerepét az addigi folyóvíz helyett az agrotechnika vette át, és azóta is egyre nagyobb hatást gyakorol a térszín fejlődésére.

²¹ Viczián István, A Duna domborzatformáló hatása Mohács környékén és az 1526. évi mohácsi csata. In: Varga Szabolcs – Türk Attila (szerk.), *Mohács szimfónia. Tanulmányok a mohácsi csatával kapcsolatos kutatások eredményeiből*. Budapest, 2022, 93–114.

A hajdani folyómedrek mind kisebb területre szorulnak vissza, egyre keskenyednek és szűkülnek.

Alacsony és magas ártéri szint
a Vizslaki-réten

Az árteret az ármentes terasztól elválasztó
5-10 méter magas, meredek perem

5. ÁBRA. AZ ÁRTÉR FÉNYKÉPEKEN. Fotó: Gyenizse Péter

Az ármentes terasz

A magas ártértől karakteres peremmel válik el a 90-100 méter tengerszint feletti magasságban fekvő, ármentes teraszfelszín, amely a Dunától, illetve az ártértől több kilométer szélesen húzódik nyugat felé a Bár-Lánycsók-Nagynyárad-Majs-Buziglica félköríves dombvonulatig (6. ábra). Az újpleisztocénban – mintegy 10–15 ezer éve – az itteni Pannon korú közetréteg a már említett félköríves vonal mentén megsüllyedt. A fúrási adatok szerint erre, a ma 30-35 méteres mélységben található, szürke agyagból felépült felszínre rakta le az ősi Duna először a 6-10 méter vastag homokos kavicsból, majd e fölé a 10-12 méter vastag folyami homokból álló hordalékát. Legvégül, az óholocén elején mindezt egy 9-12 méter vastagságú nem típusos löszréteggel fedte be.

Azonban az óholocénben a Mohácsi-szigeti területe megsüllyedt és a folyam kelet felé mozdult, eltávolodott a Bár-Lánycsók-Nagynyárad-Majs-Buziglica félköríves peremtől. Az új helyén bevágta medrét a hajdani üledékébe, majd oldalazó mozgással létrehozta az ármentes teraszt keletről határoló 5-10 méter relatív magasságú peremet a Mohács-Kölked-Dályok-Izsép vonalon.²²

Az ármentes, jó termőképességű talajjal borított teraszt ma már főleg szántóföldi művelésre használják. A korábbi évszázadok térképein azonban megfigyelhetjük, hogy a löszös teraszt átszelő kisebb patakok sekély völgyeiben vízállásos, nedves területek voltak, melyeket korábban főleg legelőként hasznosítottak. A patakok szabályozása révén a mocsaras helyek kiterjedése mára jelentősen lecsökkent. Az ármentes teraszon futottak a környék fontosabb útvonalai is, mint a Duna menti évezredes hadiút is, melyeken a közlekedést csak a vizenyős patakmedrek zavarták meg.²³

²² Pécsi, A magyarországi Duna-völgy.

²³ T. Mérey Klára, *Baranya megye települései az első katonai felmérés idején*. Pécs, 2004.

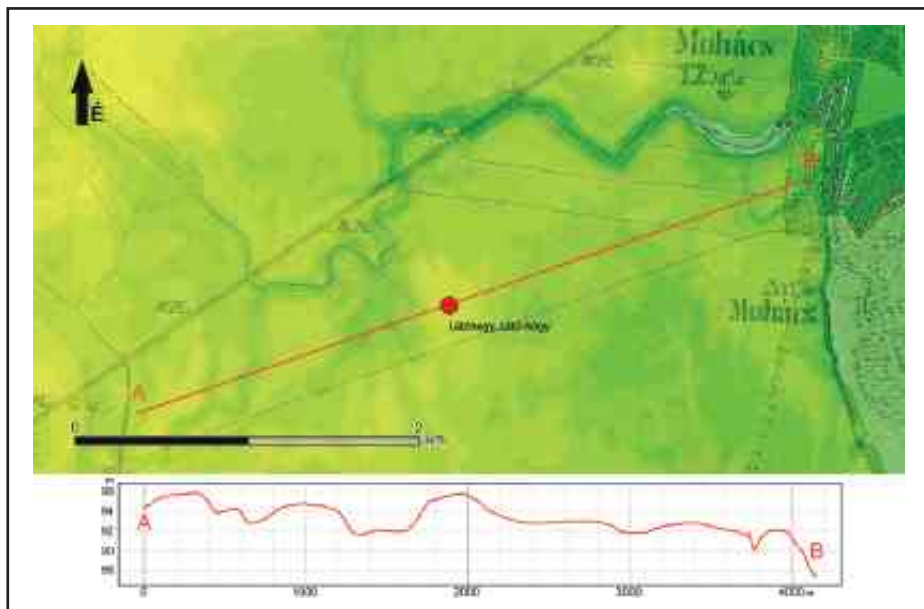

Az ármentes terasz Mohácstól délre
(a háttérben Mohács épületei látszanak)

Az ármentes terasz Sátorhelytől északra, hátte-
rében az azt nyugatról szegélyező dombvidék

6. ÁBRA. AZ ÁRMENTES TERASZ FÉNYKÉPEKEN. Fotó: Gyenizse Péter

Nagyrészt a vizek munkája, kisebb részben a szél felszínformáló hatására néhány méter magasságkülönbségű mikrodomborzati formák alakultak ki az ármentes teraszon. Ezek lehetnek negatív formák (sokszor vízállásos, belvizes területek) és lehetnek pozitív formák is. Pozitív forma például Mohácstól délnyugatra, a mohács-nagynyáradi út (ma földes út) mellett fekvő Látóhegy, vagy Látó-högy nevű kiemelkedés. „Magasan fekvő kies hely; nevét hagyományilag onnan vette, hogy róla messze lehet látni. [...] Találhatni rajta és körülötte téglákat, melyek oda mutatnak, hogy itt valaha épület és út volt.”, illetve „Onnan láthatod az

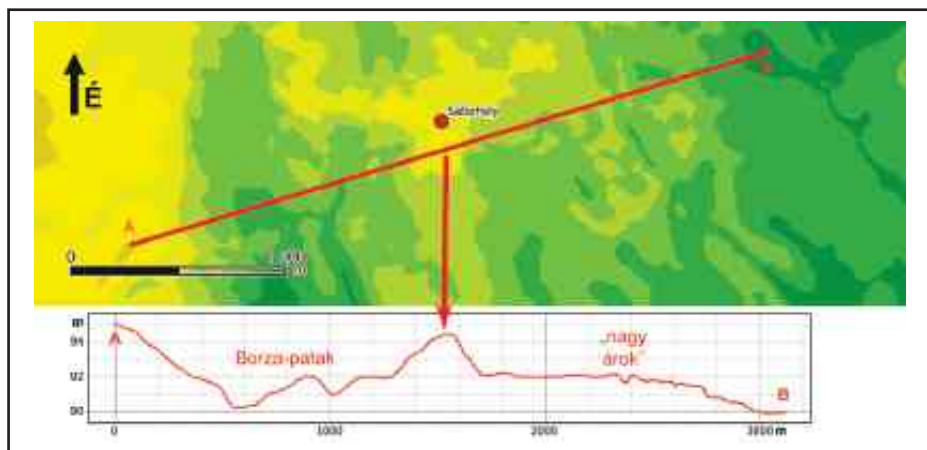

7. ÁBRA. A LÁTÓHEGY ÉS KÖRNYÉKE DOMBORZATI METSZETE

Háttértérkép forrása: Második katonai felmérés, 1858. Szerk. Gyenizse Péter

egész mezőt.”²⁴ A domborzati metszeten jól látszik, hogy a Látóhegy teteje csak 4-4,5 méterrel emelkedik a környező térszínnek fölé (7. ábra). Tehát, a helyben lakó emberek jól ismerték a terület mikrodomborzatát és a minimális bemélyedések és kiemelkedések megjelentek a térszemléletükben, közlekedési és gazdálkodási szokásaikban. A mikro- és makrodomborzati adottságok befolyásolják egy terület beláthatóságát, ami sok esetben, például egy csata során is nagy jelentőséggel bírhat.

A síkságokon letelepedésre általában a vízközei, de ár- és belvízmentes térszíneket részesítették előnyben az ott élő népek. Ilyen volt az említett Látóhegy, de ilyen a Sátorhelyi-hát is (8. ábra). Az ármentes terasz a középső szakaszán kb. 10 kilométerre szélesedik ki, amelynek nagyjából a közepén fekszik a Sátorhelyi-hát, de a környéken más kiemelkedések is megfigyelhetők. Ezek korábban településeknek adtak helyet, ma már csak Sátorhely fekszik egy ilyen kiemelkedésen. A hát kialakulásával kapcsolatban az tűnik a legvalószínűbb elméletnek, hogy az egykor jóval nagyobb kiterjedésű, összefüggő hordalékkúpok tömegébe a Borzapatak Nagynyárád felől érkező ága fokozatosan bevágódott és levágta, elhatárolta ezt a kiemelkedést a hordalékkúpok fő tömegétől.

8. ÁBRA. A SÁTORHELYI-HÁT MAGASSÁGI METSZETE

Tőle nyugatra a Borza-patak medre, keletre a „nagy árok” bemélyedése látható
Szerk. Gyenizse Péter

Az ármentes terasz negatív formakincse, mélyedései elsősorban a ma is létező patakok tájformáló hatásának tudható be, de vannak fellelhető nyomai a pleisztocén végi ős-vízfolyásoknak is.

Napjainkban a legkönnyebben észrevehető, legkontrasztosabb negatív formakincs a szabályozott, kanalizált patakokhoz köthető. A Csele-patak, a Jenyei-víz, a Lánycsók-patak, a Lajméri-vízfolyás és a Borza-patak ma már gátakkal

24 Pesti János (szerk.), *Baranya megye földrajzi nevei*. II. Pécs, 1982, 486.

határolt, mesterséges csatornáknban folyik az ármentes teraszon. Azonban a szabályozások előtti, kanyargó medrük is megfigyelhető a régebbi térképeken, vagy a jelenlegi műholdfelvételeken. Az ármentes teraszt átszelő patakok medre a keleti peremen a legszélesebb és legmélyebb. A Lánycsók- és a Borza-patak völgye ezeken a szakaszokon 200-250 méter széles és 5-6 méter mélységet is elér.

Megfelelő talajvíztartalom, növényzeti borítás és napállás esetén készített légi- és műholdfelvételeken olyan mikrodomborzati formák is feltűnnek, amelyek a terepen állva alig észrevehetőek. Ilyenek például azok az ősi vízfolyásnyomok, melyek egykor a Dunáé, esetleg más nagyobb vízfolyásé lehettek. Ezek már régóta inaktívak, kiemelt helyzetben, az ármentes teraszon találhatók.

A Mohácsi-sík ármentes teraszának anyagát az újpleisztocén, esetleg óholocén idején rakta le a Duna. A felszínét minden bizonnyal behálózták a folyó aktív ágai és morotvái, hasonló módon, mint a mai alacsony és magas ártérét. Az egykori medrek nyomai a jelenkori patakokhoz viszonyítva kevésbé meanderezőek, leginkább a mai Duna nagyvív kanyarjaira hasonlítanak. Ebből az is következik, hogy az azokat létrehozó folyó sem volt eredetileg kisebb vízhozamú, mint mondjuk a Duna egyik mellékága (pl. a Baracska-Duna napjainkban). A műholdképeken megfigyelhető medrek szélessége jóval kisebb (40-70 m), mint a mai Duna-főágáé (400-700 m), de tudvalevőleg a morotvák folyamatosan keskenyednek elhalásuk során,²⁵ ezért eredeti szélességük ennek többszöröse is lehetett. Ez volt megfigyelhető a Gemencet átszelő Rezéti-Holt-Duna esetében is, ahol 1896 és 2002 között a holtág szélessége kb. 320 méterről 65 méterre, a mélysége pedig kb. 13 méterről 3 méterre csökkent.²⁶ Nem véletlen tehát, hogy az ősi, feltöltődött, ellaposodott formák sokáig elkerülték a kutatók figyelmét, mert terepen állva nehezen vehetők ki.

Hosszan elnyúló, de ma már csupán egy méter körüli behorpadásként jelentkező forma a Sátorhely falutól keletre futó paleomedér is. Véleményünk szerint nagy valószínűséggel ez lehetett a Brodarics István csatáról szóló beszámolójában említett völgy is: *„Végül azonban nemcsak a félelem, de a füst is ellepett mindent, és akadályozta a látást; ezért hadaink kénytelenek voltak nagyrészt a völgybe lemenni, ama mocsaras víz mellé, de a hátramaradottak szüntelenül bátran harcoltak az ágyúk előtt.”*²⁷ Egy 1338-as határleírásban feltehetőleg ez szerepel „nagy árok” néven, illetve Lutfi pasa beszámolójában mint a Dunától a dombságig érő mesterséges árok.²⁸ A kérdéses szárazmedér jellegében erősen elüt a síkság aktív vízfolyásainak sűrűn kanyargó, meanderező medreitől. A közel 5 kilométer hosszú és kilométeres nagyságrendű, enyhe íveket leíró, 50-70 méter széles egykori me-

25 Willem H. J. Toonen – Maarten G. Kleinhans – Kim M. Cohen, Sedimentary Architecture of Abandoned Channel Fills. *Earth Surface Process and Landforms* 37:4 (2011) 459–472.

26 Tamás Enikő Anna – Kalocsa Béla, A Rezéti-Duna feltöltődésének vizsgálata. In: Somogyvári Orsolya (szerk.), *Élet a Duna-ártéren – természetvédelemről sokszemközt*. Pécs, 2003, 43–49.

27 Brodarics István, *Igaz leírás a magyaroknak a törökkel Mohácsnál vívott csatájáról*. Ford. Kardos Tibor. Budapest, 1983, 52.

28 Pap Norbert – Kitanics Máté – Gyenizse Péter – Szalai Gábor – Polgár Balázs, Sátorhely vagy Majs? Földvár környezeti jellemzői. A mohácsi csata centrumtérségének lokalizálása. *Történelmi Szemle* 61:2 (2019) 209–246.

der mesterségesnek tűnhetett a helyet távolabbról szemlélő felderítők számára (9. ábra). A Brodarics-féle leírásban a völgyben lévő mocsárról és vízről olvashatunk, ami a műholdképeken belvizes foltok formájában ma is több helyen megfigyelhető. Hogy mekkora lehetett az árok mélysége öt évszázaddal ezelőtt, a nagygépes és intenzív szántóföldi művelés megkezdése előtt? Ezt jelenleg nem tudjuk pontosan megmondani, de feltételezhetően a jelenleginél karakteresebb megjelenésű és mélyebb volt. Azonban ma már csak mérsékelt szembetűnő felszínforma a terepen álló megfigyelő számára (10. ábra).

9. ÁBRA. A SÁTORHELY MELLETTI FOSSZILIS MEDER ÉS ANNAK MAGASSÁGI METSZETEI

Míg a kép bal felső részén az egykori Lajmér-patak sűrűn meanderező medre látható, amihez képest az ősi folyómeder sokkal nagyobb íveket ír le. A számok mutatják a domborzati modellen készített magassági metszetek helyét, S = Sátorhely; T = Törökdomb. Háttér műholdkép forrása: Google Earth. Szerk. Gyenizse Péter

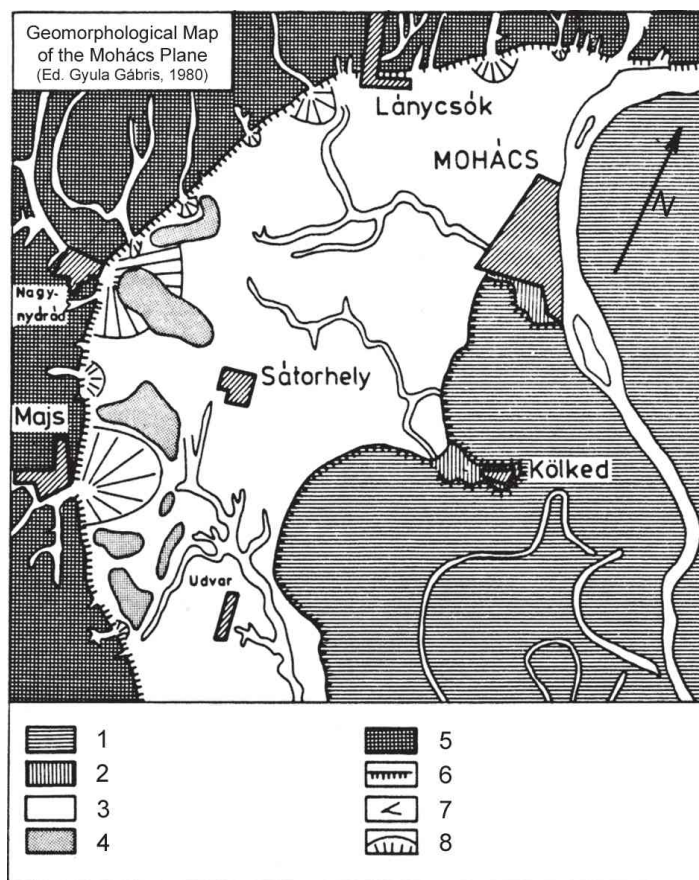
10. ÁBRA. A SÁTORHELY MELLETTI PALEOMEDER FÉNYKÉPEKEN

Míg a Mohácsi Nemzeti Emlékhelytől délnyugatra a szántóföldet és a mezőgazdasági utat keresztező vizenyős sávként jelenik meg az árok (balra), addig Sátorhelytől keletre a búzatáblában látható traktornyomok rajzolják ki a ma már igen sekély, egykori folyómedret (jobbra). Fotó: Gyenizse Péter

Az ármentes terasz területén máshol is megfigyelhetők ehhez hasonló képződmények. Azonban ezen vonalas struktúrák térbeli eloszlása nem egyenletes.

A Lajmér-pataktól délre gyakrabban, ott is inkább az ármentes terasz keleti felén fedezhetők fel. Megjelenésük általában töredékes, kevés olyan hosszan kivehető szakasz észlelhető, mint a Sátorhely melletti „nagy árok”. Különösen sok fosszilis folyónyomot láthatunk Udvartól délre. Feltevésünk szerint annak tudható be az ezen formák megoszlásában tapasztalt különbség, hogy az ármentes teraszt szegélyező dombság relatív magasságkülönbsége dél felé egyre csökken, majd Buziglicától délre teljesen meg is szűnik. Ezért a jobban kiemelkedő dombságok völgyeiből több hordalék szállítódott a síkságra, főleg annak nyugati felére, jobban elfedve az ősi folyómedreket. Dél felé haladva az utolsó jelentős völgynek a majsi tekinthető, annak hordalékkúpjától délre már a terasz teljes szélességében találkozhatunk ilyen fluviális formamaradványokkal (3. ábra).

A Lajmér-pataktól északra csak kettő olyan negatív formát ismerünk, ami egykor folyómeder lehetett. Az egyik a Büdös-árok, ami a középkori Mohácsot választotta el a terasz többi részétől (ez azonban fiatalabb lehet az eddig bemu-

11. ÁBRA. A MOHÁCSI-SÍK ÉSZAKI RÉSZÉNEK GEOMORFOLÓGIAI TÉRKÉPE
Gábris Gyula, A mohácsi csatamező. *Föld és Ég* 15:8 (1980) 249–252.

tatott medreknél). A másik pedig, nagy valószínűséggel, az ármentes terasz északi szegélyén húzódó Dolina, amely ma is kiér a Duna vonalába a Farostlemezgyár magasságában. Időszakonként a Dolina lehetett a Jenyei-vizet a Dunába vezető meder is.

Nedves, mélyebben fekvő részek nem csak a vízfolyások egykori és jelenlegi medrei lehetnek az ármentes teraszon. Mint ahogyan az ártérhez tartozó Vizslaki-réten vagy a Mohács és Kölked közötti öblözetben megfigyelhető, a legalacsonyabb területek az ármentes terasz keleti előterében fekszenek. Gábris Gyula hasonló jelenséget említett a dombság és az ármentes terasz találkozásánál is (az ármentes terasz nyugati szélén), és ezzel magyarázza a dombsági térszín előterében a patakok hordalékkúpja közötti mocsaras foltok keletkezését.²⁹ Szerinte a dombság felszínéről érkező patakok vonalas eróziójának hatására a magasparton széles völgykapuk keletkeztek, amelyek előtt a völgyből kihordott anyagból lapos hordalékkúpok épültek fel. A hordalékkúpok kisebb-nagyobb szakaszon feltöltötték a dombsági perem előtt elhelyezkedő régi mélyedést, így azt – egymástól elzárt – apróbb-nagyobb vizenyős, mocsaras-nádas foltok sorozatává alakították át (11. ábra).

Napjainkban már nehezebb megfigyelni a mikrodomborzat különbségeit. Az ármentes terasz felszínén kialakult kitűnő, csernozjom jellegű talajokon intenzív szántóföldi művelés folyik, ennek megfelelően a talajmunkálatok és a csapadékvíz elegyengető hatása fokozottan érvényesül. A 20. században megjelenő nagygépes, nagytáblás szántóföldi művelés a kisebb kiemelkedések és mélyedések elszántásával egyre inkább elsimítja a terasz felszínét, csökkentve, eltüntetve a korábbi évszázadokban rendkívül fontos mikrodomborzati különbségeket.

Dombsági területek

Az ártértől és az ármentes terasztól teljesen eltérő arculatú, merőben más felszíni sajátosságokkal rendelkező, más felépítésű és más genetikájú területtel találkozunk a teraszszintet északnyugaton és nyugaton félkörívesen lezáró dombvidéki területen (melynek déli része – mint már korábban említettük – inkább hordalékkúpsíkságnak tekinthető, nem dombságnak). Ennek az ármentes teraszhoz viszonyított relatív magasságkülönbsége északon 60-70 méter, Nagynyárad-Majs térségében kb. 30 méter, Buziglicánál viszont már csak 15 méter. (12. ábra)

Kialakulásának menete is teljesen eltér az előbbi – még az Alföldhöz tartozó – területekétől. A Pannon-tó vízének levonulása, medencéjének feltöltődése után már nem süllyedt, hanem különböző mértékben megemelkedett. A pleisztocén és holocén korokban a folyóvíz mellett váltakozva a többi külső erő (szél, fagy stb.) jelentősen formálta, alakította felszínét. A pleisztocén glaciálisokban lösztakaró borította be. A Geresdi-hátság területéről lefutó patakok völgyei már ebben az időben is több dombvonulatra tagolták ezt a vidéket.

29 Gábris Gyula, A mohácsi csatamező. *Föld és Ég* 15:8 (1980) 249–252.

A Mohácsi-teraszra az azt körülvevő magasabb felszín relatíve meredek lejtővel szakad le, hasonlóan a klasszikusan löszből felépülő Duna menti magaspartokhoz. Gábris Gyula szerint a Duna ősi eróziós, partpusztító munkája lezárultával egy, a mainál jelentősen meredekebb magaspart alakult ki az újpleisztocénben, ami az elmúlt évezredek során folyamatosan pusztult.³⁰

Gábris Gyula kísérletet tett a magaspart mohácsi csata óta történő pusztulása mértékének megállapítására, ezért talajfúrásokat végzett a hajdani Merse falu közelében. A falu régészeti maradványait mintegy 180 cm vastag üledék fedte, ami a mohácsi csata után rakódott rá. Hasonló módon meghatározható volt több ponton is a feltöltődés mértéke. A szelvény megrajzolásából és a lejtőszög-számításokból kikövetkeztethetően a meredekségben lényeges változás nem történt 1526 óta. Tehát a mohácsi csatának helyet adó ármentes teraszt nyugatról lezáró dombság geomorfológiai viszonyai, megjelenése nem változott jelentősen az elmúlt évszázadokban.

Az ármentes teraszt nyugatról határoló dombsági perem, Nagynyárad és Majs között

A dombsági perem részlete Mohácstól északnyugatra

12. ÁBRA. AZ ÁRMENTES TERASZT NYUGATRÓL HATÁROLÓ DOMBSÁG FÉNYKÉPEKEN.

Fotó: Gyenizse Péter

ÖSSZEGZÉS

A mohácsi csata a kutatások jelenlegi állása szerint a Mohácsi-sík kistájon, pontosabban annak ármentes teraszán zajlott le. Ez a síksági terület teljesen megfelel Brodarics István korabeli leírásának: „*Mint fentebb már mondtuk, ezen a helyen óriási, széles síkság terül el, sem erdő, sem cserjék, sem víz, sem domb nem bontotta meg, csak bal felől, közötté és a Duna között volt egy iszapos, mocsaras víz, sűrű sással és nádassal, ahol utóbb sok halandó pusztult el.*”³¹ A csata tehát nem a dombsági részeken zajlott le, de nem is az amúgy sík ártéren. Brodarics leírása-

³⁰ Gábris, A mohácsi csatamező.

³¹ Brodarics, *Igaz leírás*, 46.

ból egyértelműen kitűnik, hogy a Duna menti ártéri terület a maitól eltérően nem volt lecsapolva, így a mocsaras terület alkalmatlan volt a csatára.

Bár a mohácsi ármentes terasz tökéletes síkság, de számos érdekes mikromorfológiai jelenséget sikerült rajta megfigyelnünk. Ezek lehetnek a folyóvizek és a szél által kialakított pozitív (kiemelkedések, hátak, hordalékkúpok) és negatív (patak völgyek, paleomedrek) formák. Ezek közül néhánynak fontos szerepe volt a mohácsi csatában. Például az a „nagy árok”, ami mögött a keresztény sereg hadrendbe állhattak, feltételezésünk szerint egy paleomedér volt. De Brodarics is feljegyezte, hogy a csata kezdetén egy kis kiemelkedés, dombhát fedte el az oszmán sereg egy részt.

A MOHÁCSI-SÍK VÍZRAJZA ÉS ANNAK HATÁSA A MOHÁCSI CSATÁRA

BEVEZETÉS

A Dunának és a vizsgált terület kisebb vízfolyásainak évszázadok óta nagy hatása van Mohács és a környező települések mindennapi életére, gazdaságára, kereskedelmére. A történeti források szerint a mohácsi csata idején is nagy szerepe volt a Duna folyam ágainak, a Duna árterének és az ármentes teraszon átfolyó, vizenyős területekkel övezett patakoknak. Azonban a Duna szabályozása, illetve az ár- és belvízmentesítések teljesen megváltoztatták a táj képét az elmúlt két évszázadban.

Ez a fejezet a mohácsi csata multidiszciplináris kutatásának keretében készült, ezért nem egyszerűen csak a Mohácsi-sík hagyományos vízföldrajzi leírása a célja, hanem elsősorban azon hidrológiai elemek vizsgálata, melyek hatással lehettek az ütközetre. A tanulmányban kiemelt szerepet kap az elmúlt évszázadokban készült térképek elemzése, de távérzékeléssel és geoinformatikai

1. ÁBRA. A DUNA ÉS MOHÁCS EURÓPÁBAN

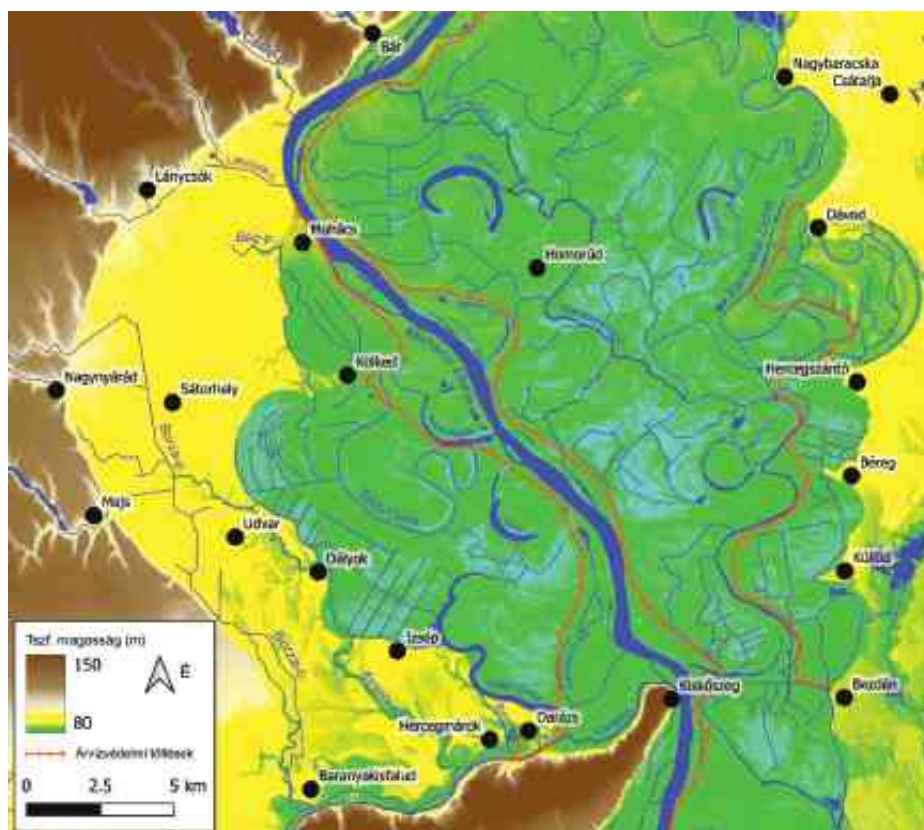
Alaptérkép: Opentopography.org. Szerk. Gyenyizse Péter

elemzésekkel is igyekszünk szélesíteni a terület múltbéli vízrajzáról alkotott képünket.

A DUNA FOLYAM

A Duna Európa második leghosszabb folyója, évszázadok óta fontos nemzetközi hajóút. Németországban, a Fekete-erdőben ered és innen délkeleti irányban 2850 kilométert tesz meg a Fekete-tengerig. Mohács város a 21. század elején kb. az 1445. és 1450. folyamkilométer között, tehát a forrás és a torkolat között mintegy félúton fekszik (1. ábra).

Mohács város és a mohácsi csata helyszíne a Duna nyugati partján, annak ármentes teraszán fekszenek. Tőlük keletre található a Mohácsi-sziget, amit nyugatról a Mohácsi-Duna-ág, keletről a Baracscai-Duna-ág (ma Ferenc-táp-

2. ÁBRA. A MOHÁCSI-SÍK VÍZRAJZA NAPJAINKBAN

c. = csatorna; p. = patak; t. = tó.

Felhasznált adatok forrása: Openstreetmap.org, Copernicus GLO-30 DEM.

Szerk. Gyenizse Péter 10_2_CMYK.TIF

csatorna) határol. A Mohácsi-sziget teljes terjedelmében a Duna árteréhez tartozik (2. ábra).

A Mohácsi-Duna és futása a folyószabályozások előtt

Napjainkban a Mohácsi-Duna a kompátkelőhelynél, a városi és a szigeti rév között a legkeskenyebb, 270 m, míg a Csele-patak torkolatánál 700 m, a Cigány-zátony előtt pedig 775 m széles. Nem mindig volt ez így az elmúlt századokban, amikor hosszú ideig a Mohácsi-sziget keleti oldalán folyó Baracscai-Duna (ma Ferenc-tápcsatorna) volt a folyó fő ága (3. ábra). A 17–18. századi leírások szerint a nyugati ág kiszélesedése az adatközlők életében kezdődött,¹ 19–20. századi üteme pedig már jól követhető az egyre pontosabbá váló térképeken.²

3. ÁBRA. A DUNA MAI, ERŐS PARTVÉDELEMMEL ELLÁTOTT FŐÁGA MOHÁCSNÁL (BALRA) ÉS AZ ELKESKENYEDETT KORÁBBI FŐÁG, A MAI FERENC-TÁPCSATORNA (JOBBRA) NAGYBARACSKÁNÁL. Fotó: Gyenizse Péter

A Duna víztömegének nyugati ágba való áthelyeződése eredményezte a mai szélesebb Mohácsi-ág kialakulását és a keleti ág vízhozamának lecsökkenését. Mindezen változások háttérben természetes okok állhattak, hiszen a 17–18. században még alig beszélhetünk tervezett és nagy volumenű vízügyi beavatkozásokról. Szabó Pál Zoltán,³ Pécsi Márton,⁴ majd Lehmann Antal⁵ törésvonalak menti emelkedéseknek és süllyedéseknek tulajdonítják a nagyobb vízhozam nyu-

1 Faludi Gábor – Nebojszki László, A Mohácsi-sziget kialakulása és vizeinek történelmi változásai. *Hidrológiai Közöny* 88:4 (2008) 47–57; Pap Norbert – Gyenizse Péter – Kitanics Máté – Szalai Gábor, Az 1526. évi mohácsi csata helyszíneinek földrajzi jellemzői. *Történelmi szemle* 62:1 (2020) 111–151.

2 Pap Norbert – Gyenizse Péter – Kitanics Máté – Szalai Gábor, II. Lajos halálának helye. *Történelmi szemle* 62:1 (2020) 73–109.

3 Szabó Pál Zoltán, A Délkelet-Dunántúl felszínfejlődési kérdései. *Földrajzi Értesítő* 6:4 (1957) 397–419.

4 Pécsi Márton, *A magyarországi Duna-völgy kialakulása és felszínalaklata*. Budapest, 1959, 184.

5 Lehmann Antal, A terület földtörténeti kialakulása. In: Erdősi Ferenc (szerk.), *Mohács földrajza*. Mohács, 1974, 19–28.

gati ágba való áthelyeződését. Újabb vizsgálatok azonban arra utalnak, hogy a folyó természetes hordalékszállítási és akkumulációs tevékenysége is okozhatta ezt a változást.⁶

A Duna hazai szakasza több különböző medertípusú és szakaszjellegű részre tagolható. A Budapest alatti részén a görgetett kavicsból kialakult szilárd, pán-célozott mederfenék miatt a folyó csak kis mértékben kanyarog, viszont a magyarországi alsó szakaszon meanderezésre (kanyargásra) hajlamos.⁷ A meanderek fejlődésében nagy szerepe van az árvizeknek is. A Duna magyarországi szakaszán a tél végi jegesárak igen pusztítóak, de időnként a nyár eleji zöldárak is nagy károkat okozhatnak.⁸

Kiss Andrea és Laszlovszky József kutatásaiból tudjuk, hogy az általunk vizsgált időszakban is voltak árvizek a Dunán. Az 1470-es évek vége és az 1500-as évek első évei között általában minden második évben volt árvíz vagy jeges ár. 1585-ben három súlyos eseményt is említenek. Szintén sűrűsödtek az események az 1560–1570-es években.⁹ Valószínűsíthető, hogy a 16. századi árvizeknek szerepe volt a nagyobb vízhozam Mohácsi-ágba való áthelyeződésében. A részletesebb vizsgálatok azt is kimutatták, hogy az 1526-os év az átlagosnál csapadékosabb nyarú volt a Kárpát-medencében, ami a Duna és mellékvizei esetében az átlagosnál magasabb vízszintet eredményeztek. A Duna alacsony ártere feltehetően vízzel volt borítva a csata idején. Jelentős, pusztító árvizet azonban 1526-ban nem jegyeztek fel a krónikákban.¹⁰

A vízügyi szakemberek figyelmét az árvízvédelemre, illetve a folyószabályozásra első ízben 1816-ban a Tisza, a Körös és a Maros együttes szegedi árvize és az 1838-as pesti árvíz drámai és pusztító hatásai irányították, melyek nagy volumenű folyószabályozási és ármentesítési munkák elindításához vezettek a Kárpát-medencében.¹¹ A folyószabályozás klasszikus célkitűzése a víz, a hordalék és a jég kártétel nélküli levezetésének biztosítása. A magyarországi alsó Duna-szakaszon

6 Krisztina Sebe – Gábor Csillag – Piroska Pazonyi – Zsófia Ruszkiczay-Rüdiger, Quaternary Evolution of the River Danube in the Central Pannonian Basin and Its Possible Role as An Ecological Barrier to the Dispersal of Ground Squirrels. *Historical Biology*, published online: 30 Sept. 2019, 1–20, <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/08912963.2019.1666838> (letöltés: 2020. júl. 31.).

7 Tamás Enikő – Kalocsa Béla, Alluviális árterek morfológiai összehasonlítása. In: Somogyvári Orsolya (szerk.), *Élet a Duna-ártéren – természetvédelemről sokszemközt*. Pécs, 2003, http://bite.sugovica.hu/ed2003/cikk/kalocsa_morfo.htm (letöltés: 2020. júl. 29.).

8 Faludi Gábor – Szádeczky Attila, Az 1956. évi jeges árvíz a Duna magyarországi déli szakaszán. *Hidrologiai Közlemények* 84:5 (2002) 293–304; Láng Sándor – Probáld Ferenc, Az 1965. évi dunai nyári árvíz. *Földrajzi Közlemények* 91:1 (1967) 45–54.

9 Andrea Kiss – József Laszlovszky, 14th–16th-Century Danube Floods and Long-Term Water-Level Changes in Archaeological and Sedimentary Evidence in the Western and Central Carpathian Basin: An Overview with Documentary Comparison. *Journal of Environmental Geography* 6:3–4 (2013) 1–11.

10 Kiss Andrea, A kis jégkorszak, a Spörer minimum és Mohács. In: Varga Szabolcs – Türk Attila (szerk.), *Mohács szimfónia. Tanulmányok a mohácsi csatával kapcsolatos kutatások eredményeiből*. Budapest, 2022, 17–46.

11 Varga Gábor – Fábán Szabolcs Ákos – Kovács István Péter – Schweitzer Ferenc, Gondolatok a Kárpát-medencei folyók árvizeiről. *Földrajzi Közlemények* 142:4 (2018) 291–308.

a gazdasági szükségszerűségből végrehajtott szabályozási munkálatok már a víz-ügyi térképezés előtti időszakban (1823–1830) megindultak és a századfordulóig kisebb-nagyobb megszakításokkal folytak. Ekkortól először csak csökkent, majd teljesen megszűnt az addigi intenzív kanyarfejlődés. A Duna Budapest alatti magyarországi szakasza a szabályozások során több mint 100 kilométerrel lett rövidebb (a kanyarulatok levágása következtében).¹² Erdősi Ferenc adatai szerint, a minket érintő területen, a boki kanyart 1814-ben, a belső bédai kanyart 1820-ban, a mocskosi kanyart pedig 1821-ben vágták át.¹³ A gátépítések óta Magyarország Nemzeti Atlasza szerint napjainkban a Mohácsi-szigeten közepes, míg a Duna nyugati oldalán fekvő mentesített árterek alacsony árvízi kockázatnak vannak kitéve.¹⁴

A Mohácsi-Duna 1526-os nyomvonalának teljesen pontos meghatározása ma már lehetetlen, mivel a folyóvízi felszínalakítás azóta teljesen átformálta az ártér domborzatát. A Bátától Mohácsig tartó szakaszon nagy valószínűséggel a magaspart, illetve az ármentes terasz pereme mellett, vagy ahhoz közel húzódott az akkori meder. A folyam nyugati irányban végzett pusztító tevékenységét jól mutatják a 19. századi térképek (korábban nem készültek megfelelően pontos térképek). Ez nem egyenlő mértékben történt minden szakaszon. 1808 és 1880 között a Csele-patak torkolata környékét kevésbé, de a torkolat és Mohács közé eső partszakaszt nagymértékben elmosta a folyam. A kanyar külső íve 72 év alatt 200–300 métert tolódott nyugatra, elpusztítva az ármentes teraszon futó Budai út jelentős szakaszát (4. ábra). A 19. század végén és a 20. században kialakított erős partvédelmi művek miatt a Duna partvonala 1880 óta lényegében nem változott ezen a szakaszon. Kisebb mértékű változás figyelhető meg Mohács városánál az elmúlt fél évezredben. Mohács keleti oldalát a vizsgált időszakban is alámosta a Duna, a város 1559-ben létesített palánkvárának területéből mintegy 50 métert mosott el.¹⁵ Viczián István a római kori Altinum erőd és őrtorony (Törökdomb, 7. ábra), valamint 6–8. századi avar leletekre támaszkodva úgy véli, hogy a Mohács alatti szakaszon a teraszperem vonala érdemben nem változott az elmúlt fél évezredben. Véleménye szerint a Mohács és Kölked közti öblözetben az élő folyómeder feltehetően a 4. század végéig, a Kölked alatti Vizslaki-öblözetben pedig a 8. század végéig mosta alá az ármentes teraszt¹⁶. Később a folyó

12 Kalocsa Béla – Tamás Enikő, A folyamszabályozás morfológiai hatásai a Dunán. In: Somogyvári (szerk.), *Élet a Duna-ártéren*.

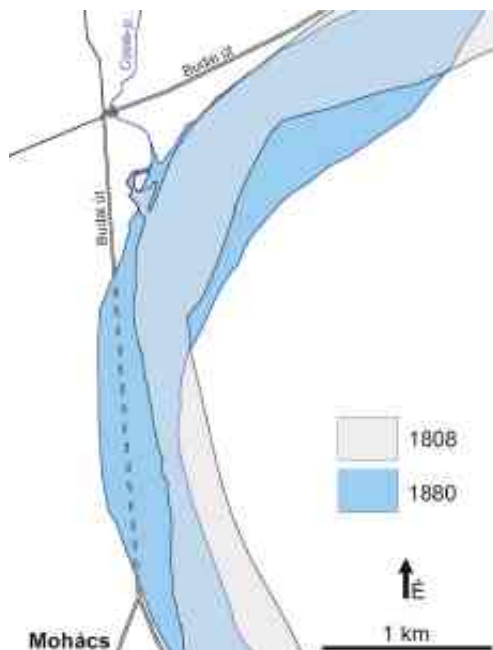
13 Erdősi Ferenc, *A társadalom hatása a felszínre, a vizekre és az éghajlatra a Mecsek tágabb környezetében*. Budapest, 1987.

14 Szabó József – Schweitzer Ferenc – Horváth Gergely – Bihari Zita – Czigány Szabolcs – Fábián Szabolcs – Gábris Gyula – Iványi Krisztina – Kerényi Attila – Löki József – Magyar Donát – Mányoki Gergely – Molnár Zolt – Négyesi Gábor – Pásztor László – Pátzay György – Pirkhoffer Ervin – Szabó Mária – Szentiványi Árpád – Szövényi Gergely – Tóth László – Udvardy Orsolya – Varga Gábor – Varga György, Természeti veszélyek. In: Kocsis Károly (szerk.), *Magyarország Nemzeti Atlasza*. Budapest, 2018, 156–167.

15 König Frigyes – Pányi István, *A mohácsi török palánkvár*. In: Kósa Pál (szerk.), *Várak, kastélyok, templomok. Évkönyv 2018*. Kökény, 2018, 24–29.

16 Viczián István, A Duna domborzatformáló hatása Mohács környékén és az 1526. évi mohácsi csata. In: Varga-Türk (szerk.), *Mohács szimfónia*, 93–114.

eltávolodott a peremtől ezen a szakaszon, így a mohácsi csata idején a teraszperem már a mostani vonalon futott.

4. ÁBRA. A DUNA MEDRÉNEK VÁLTOZÁSA MOHÁCSTÓL ÉSZAKRA 1808 ÉS 1880 KÖZÖTT

Térképi adatok forrása: MNL OL S_12_-_Div._XIII._-_No._370., <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/5409/view/?bbox=-767%2C-3423%2C4662%2C-966>, 1808; Harmadik katonai felmérés, 1880. Szerk. Gyenizse Péter

A szabályozások és vízügyi védművek építése előtti időszakból igen kevés pontos leírás és térkép maradt fent a Duna Mohács és Kiskőszeg közötti szakaszáról. Az első használható térképek a 17. század végéről és a 18. század elejéről származnak. A 18. század végi, 19. század eleji időszakból már több térkép közül válogathatunk, melyek közül kitűnnek pontosságukkal a hajózási térképek.

A kutatás során néhány korai térképi ábrázolás összehasonlító vizsgálatát végeztük el annak érdekében, hogy kiderítsük, merre folyt és milyen jellegzetességekkel bírt a Mohácsi-Duna 1685 körül. Ezen vizsgálathoz négy térképet vettünk össze:¹⁷

– az 1685 körülre datált ún. karlsruhei térképet;¹⁸

¹⁷ A szerzők köszönetet mondanak Kitanics Máténak a térképek összegyűjtésében nyújtott segítségért.

¹⁸ Ismeretlen szerző, *Topographischer Entwurff der umliegenden Gegend bey Sectzu (Seetsche, Duna-szekcső in Ungarn)*. 1685 körül, <http://www.landesarchiv-bw.de/plink/?f=4-4105632-1>.

- az 1726-os Marsigli-féle térképet;¹⁹
- az Eisenhut által 1791-ben rajzolt térképet²⁰ (amely véleményünk szerint pontosabban mutatja a Duna futását, mint az első katonai felmérés) és
- a második katonai felmérés 1858-as lapjait.

A Duna 1685-ös medervonalának beazonosítását azért tartjuk fontosnak, mert azt az állapotot mutatja, ami előtt csak néhány évtizeddel kezdődött a medret nagyobb mértékben alakító víztömegek áthelyeződése a Mohácsi-ágba. Feltételezhető tehát, hogy ehhez nagyon hasonló lehetett a Duna futásvonala a mohácsi csata idején.

A következtetések levonásakor azonban figyelembe kell vennünk néhány természetföldrajzi és geodéziai-kartográfiai tény. Bár a 17. század második felében ismerték a távcsővel ellátott teodolitot és a háromszögelés módszertanát, azonban a Duna Mohács alatti szakaszának természeti viszonyai erősen megnehezítették a pontos felmérést. Joggal feltételezhetjük tehát, hogy a korábbi térképeken látott egyes részletek csak megfelelő kritikai megfontolások mellett fogadhatók el.

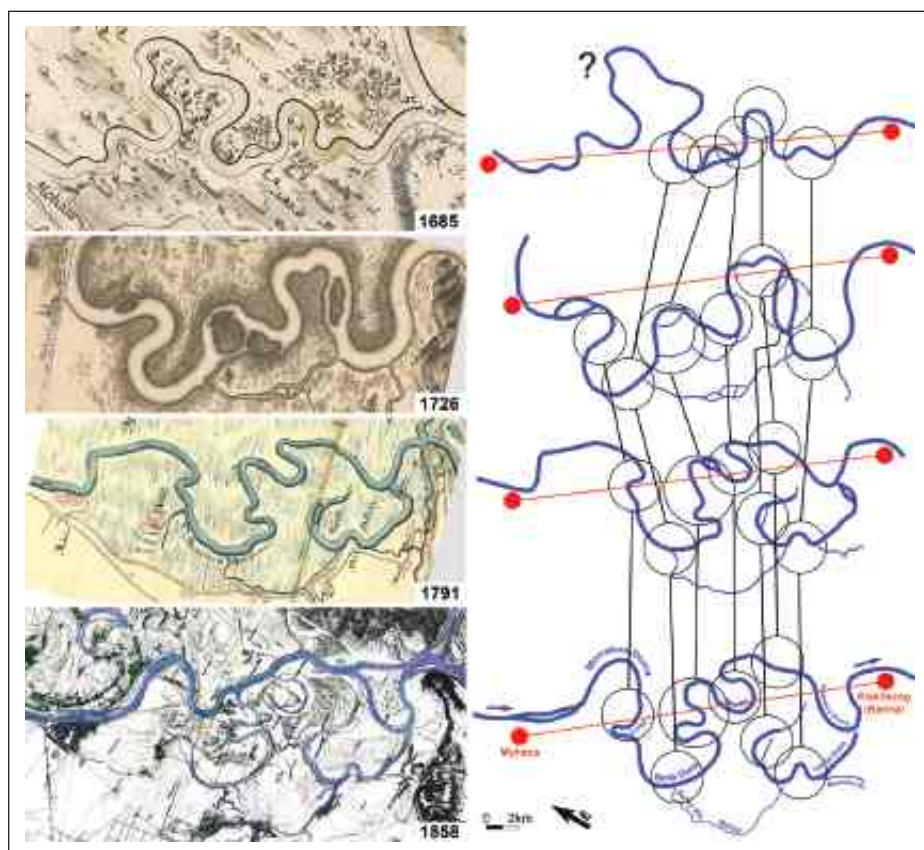
A kiválasztott térképekből kivágtuk a szükséges részleteket és azokat egymás fölé helyeztük azonos méretben (5. ábra). Mivel minden térképmű más stílusban készült, ezért egy standardizált összehasonlítási módszert dolgoztunk ki. Minden esetben átrajzoltuk és egységes vastagságú ún. vázvonallal ábrázoltuk a folyóágak középvonalát. A vázvonalat (geometriai) elemi részekre bontottuk (egyenes és görbült szakaszokra). Az összevetés során elsősorban nem az egyes elemek méretére, hanem inkább alakjára, morfológiájára koncentráltunk. Ezen elemi részek egymásutáni sorrendjének összehasonlítása segíthet beazonosítani a legelső használható, 1685-ös térkép részleteit. Természetesen mindeközben azt is figyelembe kellett vennünk, hogy a Mohácsi-Duna medre is változott. A vázlatokon piros ponttal jelöltük Mohácsot és Kiskőszeget.

A Duna 1685-ös részleteinek, elemeinek sorrendje inkább Kiskőszegtől kiindulva azonosítható jobban, a másik irányban haladva ugyanis rögtön Mohács után nehézségbe ütközünk. A Kiskőszeg melletti Izsépi-Dunát, majd a Boki-Dunát, valamint a Béda-Dunát, pontosabban ezek feltételezhető előzményeit felismerhetjük ezen a korai ábrázoláson is. Azonban a Mohácstól délre (az ábrán jobbra) egy, a többihez képest feltűnően nagyméretű, látszólag kelet-északkeleti irányú meander vonzza a tekintetünket. Kérdés, hogy ez csak a térkép torzításának tudható-e be, vagy pedig egy korábban meglévő és azóta már lefűződött/levágott meandert mutat?

A kérdés megoldásához részletesen tanulmányoztuk a műholdfelvételeket és a terület digitális domborzatmodelljét. Amennyiben ez egy valós mederszakasz, egy korábbi folyókanyarulat volt, akkor annak relatíve fiatal nyomainak látszani kell ezeken a térbeli adatforrásokon. Egy mélyen fekvő és fiatalos morotvát, vagy

19 Luigi Ferdinando Marsigli, *A Duna Bécs és Giorgio közti szakaszának térképe*. Haag, ábra. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, B IX b 112, <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/2088/> (feltételezhető, hogy a térkép valójában Marsigli 17. század végi felmérésein alapszik).

20 G. J. Eisenhut, *Mappa exhibens inundationem Insulae Mohatsiensis [...] 1791*. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. S_11_-_No._1441, <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/2985/>.

5. ÁBRA. A DUNA 17. SZÁZAD VÉGI FUTÁSÁNAK REKONSTRUKCIÓJÁT ELŐSEGÍTŐ TÉRKÉPÖSSZEHASONLÍTÓ VIZSGÁLAT EREDMÉNYE

A jobb oldali, különböző időbeli síkokat mutató vázvonalas ábrázolások között számos elemi rész kapcsolata beazonosítható (fekete körök és vonalak). Az 1685-ös vázvonalon kérdőjel mutat egy akkor még aktív, de mára már lefűződött kanyarulatot (Alsó-Duna, 6. ábra). Szerk. Gyenizse Péter

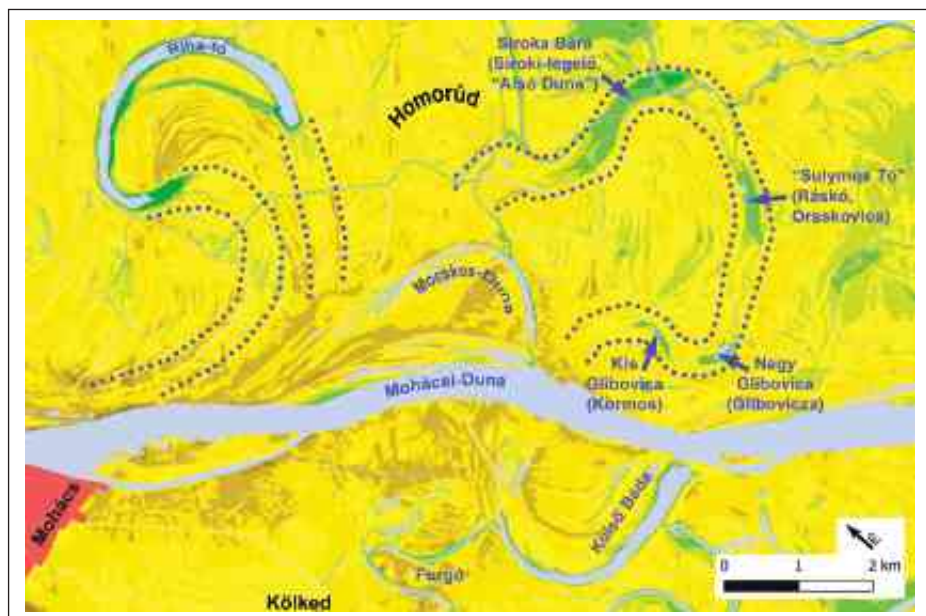
egykori mederszakasznyomot kerestünk a Mohácsi-szigeten. Erre kettő jelölt is adódott: a Riha-tó, illetve egy, a mai Homorúdtól délebbre fekvő nagyméretű medermaradvány (az egyszerűség kedvéért terjesszük ki a *Donau Atlas*ban szereplő Alsó-Duna nevet az egész képződményre²¹). Az Alsó-Duna területén négy állóvízes, mocsaras terület is található, melyeknek önálló nevük van a térképeken: Siroka Bara (Siroki-legelő, „Alsó Duna”), „Sulymos Tó” (Ráskó, Oraskovica); Nagy Glibovica (Glibovicza); Kis Glibovica (Kormos).²² Az 1685-ös térkép víz-

21 Rauchmüller, *Donau Atlas. Hydrographische Donau Karte von Peterwardein [rossz cím, valójában: Pressburg] bis Orschova*. Buda, 1834, <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/2121/>.

22 Rauchmüller, *Donau Atlas*; Második katonai felmérés; Harmadik katonai felmérés; 1:10000-es topográfiai térkép.

rajzi viszonyainak egyértelműen az Alsó-Duna felel meg, nem a Riha-tó. Akár természetes, akár mesterséges átvágás miatt, de a Riha-tó ekkor már létezett a szigeten. Az 1685-ös térkép alapján kísérletet tettünk a Mohácsi-Duna-ág 17. századi futásának rekonstrukciójára (7. ábra, fekete, szaggatott vonal).

Megállapítható, hogy a Duna jelenlegi medrének Mohács és Kiskőszeg között már alig van köze a szabályozások előtti, csak a folyó által alakított mederhez. A mohácsi csata kutatásakor egy keskenyebb, de sokkal hosszabb és kanyargósabb mederrel kell számolni.

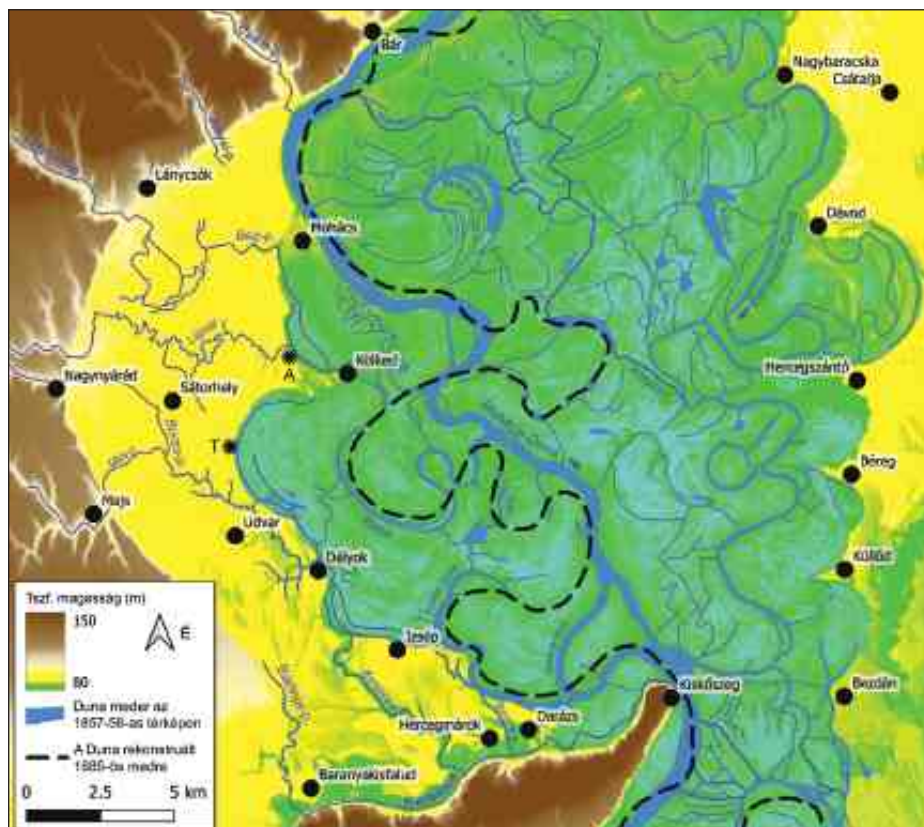

6. ÁBRA. A RIHA-TÓHOZ KAPCSOLÓDÓ ÉS AZ ALSÓ-DUNÁNAK NEVEZHETŐ EGYKORI KANYARULATHOZ TARTOZÓ MEDERSZAKASZOK DOMBORZATI MODELLEN
Szerk. Gyenizse Péter

A Duna alacsony és magas árterének vízrajza

Hidrológiai szempontból az ártér azt a parti sávot jelenti, ahol a folyó mentén bizonyos gyakorisággal jelenleg is elöntés várható.²³ Mentésített árterek pedig azok az egykori árterek, amelyeket ármentesítő művek védenek. A geomorfológia dinamikus jelenségnek tekinti az árteret, felszínfejlődésének jellegzetességeit is figyelembe veszi. Az így lehatárolt ártér jóval nagyobb kiterjedésű, mint a hidrológiai. Tehát geomorfológiai szempontból megfogalmazva, az ártér alluviális felszínformák együttese, amely a partokon túl kíséri a folyó medrét. Minden

²³ Lóczy Dénes, Az árterek geomorfológiai osztályozásai a nemzetközi szakirodalomban. *Földrajzi Közlemények* 137:2 (2013) 105–120.

7. ÁBRA. A MOHÁCSI-SÍK VÍZRAJZA A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

c. = csatorna; f. = fok; p. = patak; A = Altinum; T = Törökdomb

Forrástérképek: A Duna-mappáció, a Duna folyó magyarországi szakaszának térképei (1819–1833) az osztrák határtól Péterváradig. DVD-ROM. Pécs, 2006; Baranya Vármegye föld abrosza [B IX a 1441] 1838, <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/949/>; Második katonai felmérés, 1858

olyan területet hozzá kell sorolnunk, ahol jellegzetes folyóvízi eredetű forma-együttes, azaz övzátónyok, folyóhátak, elhagyott medrek, ártéri lapályok stb. megtalálhatók.²⁴

A vizsgált terület árterét a Mohácsi-sziget, illetve a Duna jobb partján fekvő öblözetek alkotják.

A Mohácsi-sziget 1870-ig szabad árterület volt és gyakran érte árvízi elöntés. A sziget kismértékben északnyugatról délkelet felé lejt. Ennek köszönhetően az árvizek levonulási iránya is ez a szigeten. A régi medrek, a fokok biztosították, hogy a víz a területről természetes úton lefolyhasson. Az alacsony ártéren számos

24 Lóczy Dénes, Folyóvízi felszínformálás. In: Lóczy Dénes – Veress Márton, *Geomorfológia. I. Föld-felszíni folyamatok és formák*. Budapest–Pécs, 2005, 17–130.

tó és mocsaras mélyedés húzódott, megnehezítve a közlekedést. A legnagyobb állóvíze a Riha-tó, amely korábban a Mohácsi-Duna-ágról fűződött le. A levágódás pontos ideje nem ismert, de Szávoszt-Vass Dániel a 6. század és a 17. század vége közé teszi levágódását,²⁵ Pánya István pedig úgy véli, hogy egy 1339-es oklevélben már tóként említik.²⁶ A korábban bemutatott rekonstrukciós vizsgálatunk alapján mi is úgy látjuk, hogy 1685 előtt kellett lefűződnie a Dunáról.

A 18–19. századi térképek a Mohácsi-sziget déli felét jóval mocsarasabb területnek mutatják, mint az északi részt. Az északi felén a középkorban több település is létezett,²⁷ valamint feljegyezték, hogy száraz időszakban kocsival is át lehet rajta kelni, nem csak gyalogosan.²⁸ Az északi területen sok legelő és kert is volt.

Mohácstól délre a magas és alacsony árterek jelentősen kiszélesednek a Duna és az ármentes terasz között. A Duna nyugati oldalán fekvő mocsaras öblözetek 19. század eleji állapotának szemléletes leírását olvashatjuk T. Mérey Klára művében:²⁹ „A mohácsi és a kölkedi mocsár Mohácsnál kezdődik és Izsépig tart. Ez nagyrészt vizes rétekből áll, amelyeket káka és nád nőtt be. Kis tócsákkal van tele és vizesárkok tagolják. A közepén van egy szárazabb terület, ahol kis magaslaton Kölked falu áll. Ennek csak a szélein van kis kaszálható rész. Ezt a mocsarat a Duna esetenként teljesen elönti. Csak aszályos nyarakon száradnak ki egyes részei és télen fagy be teljesen. Ez a mocsár egyébként csak két ismert úton járható, nevezetesen Mohácstól Kölkedig, és Dállyoktól Izsépig de csupán nagyon száraz időben és csak gyalog vagy könnyű közlekedési eszközökkel. [...] A végén megjegyzi, hogy ez a mocsár katonai szempontból teljesen használhatatlan.”

A dunai árterek tradicionális gazdasági hasznosításában nagy szerepet játszottak a fokok. Andrásfalvy Bertalan definíciója szerint: „A fok azt a mesterséges, emberkéz alkotta átvágást jelenti, mellyel a folyóvíz mentét közvetlen kísérő magasabb hátat, természetes gátat megnyitották, hogy a víz kijuthasson a völgy egész árterületére, illetőleg apadáskor ezen keresztül visszafolyhasson a mederbe.”³⁰ A rendszer legalább a 13. századig nyúlik vissza. Az elsődleges csatornák az árvizet a síkságra vezették, a másodlagos csatornák hálózata pedig holtágakat és

25 Szávoszt-Vass Dániel, Támpontok a Mohácsi-Duna medrének 1526-os rekonstrukciójához. In: Varga-Türk (szerk.), *Mohács szimfónia*, 79–92.

26 Pánya István, A Mohácsi-sziget középkori topográfiája. *Történeti Földrajzi Közlemények* 8:3–4 (2020) 105–120.

27 Konkoly Sándor, Újabb adatok Zsembéc várának lokalizációjához. *Modern Geográfia* 7:2 (2012) 1–21; Uő, Középkori vár vagy római erőd? Rejtélyes nyomok a Mohácsi-szigetről. In: Horváth L. (főszerk.), *Ingenia Hungarica 1. Kárpát-medencei Szakkollégiumi Konferencia*. Budapest, 2015, 177–204; Uő, Sembech középkori várának lokalizációja (A geográfia eszközeivel egy történeti rejtély nyomában). In: Ternovác B. (szerk.), *Opuscula historica 1. Tanulmányok a XIV. és XV. Eötvös Konferenciákról*. Budapest, 2015, 13–44; Pánya, A Mohácsi-sziget középkori topográfiája.

28 T. Mérey Klára, *Baranya megye települései az első katonai felmérés idején*. Pécs, 2004, 108–126.

29 T. Mérey Klára, *A Dél-Dunántúl földrajza katonaszemmel a 19. század elején*. (Geographia Panonica Nova, 1.) Pécs, 2007, 100–101.

30 Andrásfalvy Bertalan, *A Sárköz és a környező Duna-menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt*. (Vízügyi Történeti Füzetek, 6.) Budapest, 1973.

más mocsaras, alacsonyan fekvő területeket kapcsoltak azokhoz, hogy biztosítsák a víz tározását és megakadályozzák az árterület szezonális kiszáradását.

Ez a hagyományos ártéri gazdálkodás számos előnnyel járt a helyi lakosság számára:³¹

1. Áradáskor a víz nyugodt áramlással hagyta el a folyómedret és szinte egyenletesen terült el az ártéren, így az árhullámok okozta pusztítást el lehetett kerülni.

2. A magas vízállás idején és jóval az árvíz levonulása után a vizet az árterületen lehetett tárolni. Amikor már nem volt rá szükség, a fokokon keresztül fokozatosan vissza lehetett vezetni a folyómederbe. Ezzel a szabályozással meg lehetett előzni, hogy a leromlott minőségű pangó víz károkat okozzon a növényzetben és a halállományban.

3. Az ártér elárasztása optimális mélységű ívóhelyeket hozott létre, így a halállomány szaporodása biztosított volt. A fokokban való halászat fehérjében gazdag táplálékot biztosított a lakosságnak ételkészlet-hiányos időkben is.

4. A fokok közvetlen gazdasági haszna abban is megnyilvánult, hogy a réteket egész évben megfelelően öntözték, lehetővé téve a kaszálást és legeltetést, valamint az áradás tápanyagban gazdag iszap lerakásával növelte az alluviális talajok termékenységét. Az árterületen zöldségeskerteket és gyümölcsösöket is művelhettek.

5. A morotvák és mocsarak közötti mesterséges csatornákat víziútként is használták.

A 19. század első felében és közepén készült térképek segítségével rekonstruáltuk a kétszáz évvel ezelőtti vízrajzi viszonyokat a vizsgált területen. A Duna medre a második katonai felmérés térképlapjain látható 1858-as állapotot mutatja. A szigeten kiemelten fontosak voltak ekkoriban a Kanda-, Jécs-, Lök- és Konyica-fok (7. ábra).

A 19. század elejétől zajló vízszabályozási, valamint ár- és belvízmentesítő munkálatok mára teljesen megváltoztatták a Duna árterének vízrajzi viszonyait. Az ártér keleti felén 1802-ben megépítették a Ferenc-csatornát, 1870-ben pedig északról lezárták a Baracskai-Duna ágat. A Duna mentén 1825-től kezdve egyre magasabb árvízvédelmi töltéseket építettek. A szigeten és a nyugati öblözetekben 1899-ben ármentesítő és belvízlevezető társulatokat alapítottak, amelyek a 20. század közepéig kb. 370 km² terület lecsapolását és belvízmentesítését végezték el több száz kilométernyi csatorna ásásával.³²

A folyószabályozás az ármentesítési munkálatokkal együtt elérte a célját: a jeges árvizek veszélye nagymértékben csökkent, és biztosítható az előírt méretű hajózási út. Az árvízvédelmi művek megakadályozzák a mentett oldal árvízi elöntését, védik a településeket, ipari létesítményeinket, lehetővé teszik a mező-

³¹ Uo.

³² Károlyi Zoltán, A Duna-völgy vizeinek szabályozása. In: Ihrig Dénes (szerk.), *A magyar vízszabályozás története. II. rész.* Budapest, 1973; Vízgazdálkodási Tudományos Kutató Intézet, *A magyarországi Duna-szakasz és kisebb mellékvizei. Magyarország hidrológiai atlasza, I. sorozat* 9. Budapest, 1962, 134–181.

gazdasági művelést. Azonban a hullámtéri víztestek (holtágak, nedves rétek) vízellátása a főmeder süllyedése és a hullámtéri hordaléklerakódás összeadódó hatásai miatt romlik. A vízháztartás egyirányú változásának köszönhetően szárazodási folyamatok figyelhetők meg. Ez a tipikus ártéri vegetáció, valamint a kétéltűek és halak szaporodása szempontjából egyaránt kedvezőtlen. A vízimadarak táplálkozóhelyei nem minden évben biztosítottak.³³

AZ ÁRMENTES TERASZ PATAKJAI

Csele-patak

A terület legismertebb vízfolyása csak egy rövid szakaszon keresztezi a Mohácsi-síkot, annak északi szélén (2. és 7. ábra). T. Mérey Klára (2004) munkájában ezzel kapcsolatban azt olvashatjuk, hogy a 18. század végén: „A Csele (vagyis Csele) patak 4 láb széles és 1–2 láb mély, mocsaras. Agyagos és homokos medre van. A Csele patak malmánál épített híd vezet keresztül. A patak a lovagság és a gyalogság számára is átjárható.”³⁴

A Csele-patak északnyugat felől, a Baranyai-dombságról érkezik a területre, miközben összegyűjti a Himesházi-árok és a Szebényi-vízfolyás vizeit is. Vízyűjtő területe mintegy 87 km², legnagyobb vízhozamát 34 m³/s-re becsülik.³⁵ Az 50–200 m széles, vizenyős völgytalppal rendelkező völgyéből kilépve mintegy 700 métert tesz meg a Mohácsi-sík északi szegletén keresztül. Eközben a löszös teraszfelszínbe egyre mélyebbre vágódik, így éri el a Dunát (8. ábra). Torkolatának környékén ma a teraszfelszín kissé lealacsonyodik. Ennek a területnek a neve: Gyurgyóv.³⁶ A második katonai felmérés (1858) lapjának tanúsága szerint korábban a patak nem egyenesen futott a Dunáig, hanem kanyargott, a torkolatnál több ágra bomlott. Ez a torkolatközei kanyar aztán már átvágódva látszik a harmadik katonai felmérés (1880) lapján. A torkolatközei kanyar megszüntetésében nagy szerepet játszott a Duna kiszélesedése és magaspartot erodáló tevékenysége.

A Jenyei-víz területe

A Jenyei-víz (-patak, -csatorna, -árok) a Baranyai-dombság területén, Székelyszabar mellett ered. A síkságra kifutó vizenyős völgyének kapujánál áll a Jenyei Malom, vagy Paprika Malom. Az első (1783) és második katonai felmérés (1858) térképén a patak nem érte el a Dunát, hanem a malom és Mohács városa közöt-

33 Kalocsa–Tamás, A folyamszabályozás; Hervai András, A Mohácsi-sziget talajvíz rendszerének átalakulása a tájátalakítások következményeként. PhD-értekezés, PTE TTK, Pécs 2020; András Hervai – Dávid Nagy – Sándor Konkoly, Landscape Transformations on Mohács Island Following River Regulations. *Podravina* 37:19 (2020) 47–60.

34 T. Mérey, *Baranya megye települései*, 110.

35 Dövényi Zoltán (szerk.), *Magyarország kistájainak katasztere*. Budapest, 2010.

36 Pesti János (szerk.), *Baranya megye földrajzi nevei. II. kötet*. Pécs, 1982, 351–583.

ti mocsaras, füves térségben megszakadt a futása, vize elszivárgott (7. ábra). A völgykaputól északkeleti irányban, a malomtól a Csele-patak torkolatáig húzódik egy, a domborzatmodellén jól kivehető süllyedékterület, amely korábban a Jenyei-víz medre is lehetett (9. ábra). Ennek középső szakasza a Dolina (szlávul völgy), egy vízállásos terület, ahol korábban állatokat itattak.³⁷ Feltételezhető, hogy nyomvonala egy fosszilis folyóvölgyet követ. 1936 körül egy közös szabályozott mederbe vezették a Lánycsók-patakkal, azóta a Mohács északi részén fekvő ipari negyednél folyik a Dunába.³⁸

8. ÁBRA. A CSELE-PATAK BEVÁGÓDOTT, KESKENY MEDRE A TORKOLAT KÖZELÉBEN

Fotó: Gyenizse Péter

9. ÁBRA. A DOLINA ENYHE MÉLYEDÉSE A FAROSTLEMEZGYÁRTÓT KELETRE

Fotó: Gyenizse Péter

A Lánycsóki-patak területe

A Lánycsóki-patak a Baranyai-dombságon, több ágból ered. Vízyűjtő területe 90 km², legnagyobb becsült árvízi hozamát 36 m³/s-ra becsülik.³⁹ A térképeken és az írott forrásokban számos különböző néven említik: Lánycsók-patak, Maráza-Lánycsóki-vízfolyás, Bácsfa-patak, Bég-patak, Betschwar Jarek, Mühl Bach (Malom-patak). A síkságra a Lánycsók településtől délre eső, régen Csotalla Grundnak nevezett völgyből lépett ki, majd nagyjából keletnek tartva Mohács-

³⁷ Uo.

³⁸ Uo.

³⁹ Dövényi (szerk.), *Magyarország kistájainak katasztere*.

nál érte el a Duna árterét (7. ábra). Az alsó szakaszon inkább Bég-pataknak nevezett vízfolyás medrében több helyen jegyeztek fel vizenyős szakaszokat.

A 18. század végi leírás szerint: „A malompataknak lapos partjai vannak, amelyek sehol sem növekednek. Medre mocsaras, az állatok számára iható vize van, sohasem szárad ki, tavasszal és ősszel kiönt.”⁴⁰

A völgyből kilépő szakasz viszonylag egyenes mederszakaszokból áll, valószínűleg nyugati szakaszát már a 19. század elején szabályozták. Azonban a műholdfelvételeken megfigyelhető, hogy a kanalizált főágba délről két párhuzamosan futó, kanyargó ág kapcsolódik, amelyek vizet már a 18–19. században is csak ritkán szállíthattak.

A patak medrét a Mohácsról Nagynyárádra tartó út keresztezi. A 18. századi katonai szakértő erről a következőt írta: „Nyárád felé az út ritkán száraz, mocsaras réteken halad át, amelyen a lágy talaj miatt nem lehet nehéz fegyverekkel (ütegekkel) áthaladni.”⁴¹

1902-ben a Kölkedi Ármentesítő Társulat a Lánycsók-patak torkolati szakaszát Mohács fölé helyezte át. Ebbe vezették bele a Jenyei-vizet is⁴² (2. ábra). Alsó szakasza korábban vizenyős volt, mára vízutánpótlás nélkül maradt és csak csapadékvíz elvezető szerepe van.

Lajméri-patak

A patak nevét az egykor a partja mentén fekvő, középkori Lajmér faluról kapta.⁴³ A mohácsi ármentes terasz két nagy patakjának (Lánycsóki- és mai Borza-patak) vízgyűjtője között foglal helyet (7. ábra). Ebből az a kényes helyzet adódik, hogy a 20. század eleji vízrendezések óta nem kap vízutánpótlást a dombságról, kiszáradt és medrét 1938 körül be is szántották.⁴⁴ A felszántás ellenére a domborzati modellen és műholdképeken jól látszik egykori medre (10. ábra).

A Mohácsi-terazon kelet-nyugati irányban kanyargott át, majd a kölkedi csárdánál keresztezte az évezredes hadiutat és az egykori római erődítmény (Altinum, Várhegy) mellett ért ki a Duna árterére. Vize korábban minden bizonnyal a teraszperemhez közeli mocsarakat táplálta.

Vízjárása igen szélsőséges lehetett. A vízfolyás mentén feljegyeztek több vízállásos területet is. Például a „Lajmíri nagy gödör” az adatközlők szerint tó volt, esős időben elöntötte az utat, ezért kilométereket kellett kerülni a lovaskocsikkal.⁴⁵ Az első katonai felmérés lapján a mederben a Leimer és Teicho tavak voltak, de ugyanitt feljegyezték róla, hogy nyáron kiszárad.⁴⁶

A leírások és térképek elemzése tehát arra mutat, hogy közlekedést nehezítő vizenyős részek a Lajméri-patak környékén elsősorban a dombsághoz közeli ré-

40 T. Mérey, *Baranya megye települései*, 109.

41 T. Mérey, *Baranya megye települései*, 110.

42 Pesti (szerk.), *Baranya megye földrajzi nevei*.

43 Uo.

44 Pesti (szerk.), *Baranya megye földrajzi nevei*.

45 Uo.

46 T. Mérey, *Baranya megye települései*.

szekeken és a torkolat közelében voltak. A síksági szakaszának középső része csak a patak hosszanti vonalában való közlekedést nehezítette meg, a rajta keresztben áthaladó utakon való közlekedést kevésbé.

10. ÁBRA. A LAJMÉRI-PATAK SÍKSÁGI RÉSZE VÍZÁLLÁSOS TERÜLETEKKEL

A = Altinum. Forrás: Google Earth 2006. évi műholdfelvétele

Borza-patak

A Mohácsi-terasz leginkább meghatározó vízfolyása, mely kanyarogva szelte át a területet északnyugat-délkelet irányban (7. ábra). Vízyűjtő területe 138 km², legnagyobb becsült árvízi vízhozama 37m³/s.⁴⁷ Eredetileg két fontosabb ága volt, (1) a Nagynyárádi-völgyből érkező Versendi-vízfolyás (Malom-patak), amit tulajdonképpen Barza vagy Borza néven ismertek, és (2) a Majsi-völgyből kiérkező Malomárok (Majsi-vízfolyás). A hordalékkúpokról valószínűleg változó irányban folytak le, majd elérték a tulajdonképpeni Borza-völgyet, ahol már az egyértelműen bevágódott, kanyargó mederben délkelet felé folytak. A Duna árterét és az ott folyó Veliki-vizet Dályok település északi oldalán érte el a patak, de volt egy magasabb vízállás esetén működő kifolyása Udvarról északkeletre. Az utóbbi kialakítása részben, vagy egészében mesterséges lehet.

A 18. század végi Nyárádról a következőket olvashatjuk: „A falun átfolyó patak szalagja 3-tól 6 láb szélességű és 2-3 láb mély. Lapos partjai vannak. Áradáskor elönti az utcákat. [...] Áradás alkalmával a gyalogság egyáltalában nem, a lovasság csak veszélyekkel kelhet át rajta. [...] Rétjei a magaslati részeken szárazak, mélyebben a völgyekben mocsarasak.”⁴⁸

Megállapítható továbbá, hogy a Borza-patak völgye Sátorhelytől nyugatra-délnyugatra volt a legnagyobb szélességben elmocsarasodva, ahol 300 méternél is szélesebb lehetett a zizenyős terület esős időben. Nem véletlenül szerepel tehát a 18. századi leírásban Sátorhelynél: „A rétekről írva feljegyzik, hogy északi

47 Dövényi (szerk.), *Magyarország kistájainak katasztere*.

48 T. Mérey, *Baranya megye települései*, 111.

irányban mocsarasak. A Nyarad felé vezető út – mocsarak és a 'kellemetlen' rétek miatt – ugyancsak rossz.⁴⁹

Az egykori Borza major alatt a patak nedves ártere már csak 100-250 m körüli szélességgel rendelkezik, majd lejjebb (Dályokig) kissé bevágódik medrébe és már csak 50-100 m szélességben mutatható ki a nedves terület. Nem véletlen, hogy a buda-eszéki országút is itt keresztezi, nem nyugatabbra.

Ma már teljesen más képet mutat a Borza vízrendszere. A 20. század második felében erősen kanalizálták, vizét a nagyrészt mesterséges csatornákon keresztül dél felé vezetik és Baranyakisfalud mellett torkollik a Karasicába. Felső szakaszán belevezették a Nagynyárádtól északra induló Lajméri-patak vizét (2. ábra).

A Karasica és az abba ömlő patakok

A vizsgált terület déli határán húzódik a Karasica, amely meg van említve a mohácsi csatához kapcsolódó korabeli leírásokban, mint a csatatértől jelentősen délebbre húzódó, mocsaras árterű vízfolyás (7. ábra).

A Karasica-patak (horvátul Karašica) Baranya megyében, a Keleti-Mecsek lábánál ered, Illocska falunál Magyarországról átlép Horvátországba, ahol a Kamjenjak-dombság kelet-északkeletnek fordítja futását. Korábban Daráznál, napjainkban Kiskőszegnél (Batina) torkollik a Dunába.

A vizsgált területen a Karasica széles, mocsaras ártérrel rendelkezett az elmúlt évszázadokban is. A 18–19. századi katonai szakértők leírásai kiválóan adják vissza ennek hangulatát, valamint hadászati jelentőségét.

„Baranyavártól Darázig a Karasicza partjai nagyon mocsarasak [...] Villány és Darázs között az egész völgy mocsaras, sással, náddal és bozóttal sűrűn benőtt.”⁵⁰

„... csak kijelölt hidakon és utakon lehet rajta átkelni, haladni. [...] Nagy esőzések idején eláraszt földeket és réteket, [...] A rétek szárazak, de azok, amelyek a Karasitzta mellett vannak, mocsarasak.”⁵¹

„Pócsától Darázig e folyó vizét csatornába vezették, mely azonban Villányig még kissé szabályozatlan, [...] Daráztól a torkolatig, ahol természetes mederben folyik a víz, az egész völgy – a Duna és a Battinánál lévő hegy között – tavasszal és más esőzések idején víz alatt van. [...] Töltésúttal rendelkező hidak vezetnek át rajta az alsó szakaszon többek között Baranyavárnál (Eszék-Budai út), Bánnál, Kisfaludnál, Podolyánál, Csibogádnál, és Daráznál. Darázs és Battina között nem kellhetnek át sem gyalogos, sem lovas katonák.”⁵²

A Karasica mocsaras völgyben futó medrét már az 1800-as években apró részletekben szabályozták. 1899-ben megalakították az Alsókarasicavölgyi Vízelcsapoló Társulatot és 1900–1905 között a Villány-Pogányi-vízfolyás torkolatáig rendbe hozták és fenn is tartották a medret.⁵³

49 Uo 112.

50 T. Mérey, *A Dél-Dunántúl földrajza*, 100–101.

51 T. Mérey, *Baranya megye települései*, 117.

52 T. Mérey, *A Dél-Dunántúl földrajza*, 100–101.

53 Károlyi, *A Duna-völgy vizeinek szabályozása*.

A térképek és műholdfelvételek elemzése alapján megállapíthatjuk, hogy a Karasica vízzel borított és mocsaras ártere csapadékos időszakban kb. 500 m széles, de egyes öblözetekben a másfél kilométert is meghaladhatja.

A 18. századi leírásból kiderül, hogy mellékvizeit katonai szempontból jelentéktelennek, problémamentesnek tartották. Valószínűleg azért, mert a Karasicától távolabb nem volt széles árterük, nem akadályozták a közlekedést. A közöttük elterülő sík térszíneken kisebb-nagyobb belvízfoltokon túl semmilyen közlekedést, gazdálkodást hátráltató tényező nincs.

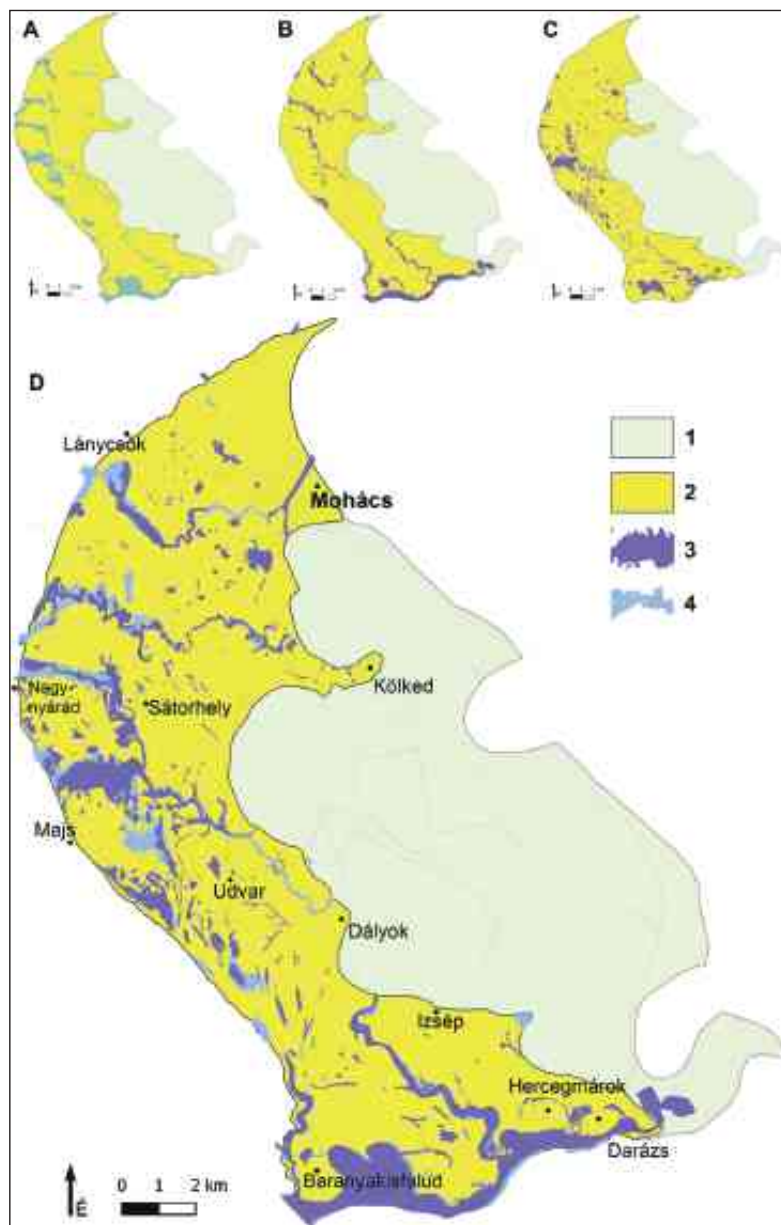
A három említésre méltó patak közül a legnyugatibb a Branjina-patak (Kisfaludi-patak), amelynek nyomvonalát részben kijelölhette a Mohácsi-sík nyugati oldalán lévő törésvonal és a Duna újpleisztocén eróziós tevékenysége. A patak forrása eredetileg a Buziglicai-erdőben volt. Ez a terület a legdélebbi pontja annak a vizenyős sávnak, amelyet korábban Nagynyárád és Majs előterében említettünk. Ezek a mocsaras területek megnehezíthették a buda-eszéki országúton való közlekedést Udvar és Buziglica között. A 20. század második felében a patak jellege megváltozott, amikor északról mesterséges árkon keresztül belevezették a Borza-patak vizét. Az eredeti kanyargós patak völgy mellett ekkor egy újabb egyenes vonalú csatornát is mélyítettek (2. ábra). Mind a két vízfolyás Baranyakisfaludnál éri el a Karasicát.

A másik két északnyugat-délkelet irányú vízfolyás speciális képződmény, ugyanis a Duna óholocén oldalazó eróziója lényegében elmosta a felső szakaszukat. A térképeken és műholdfelvételeken megfigyelhető, hogy a középső ún. Karasica-csatorna, vagy -árok Izséptől nyugatra a Duna-ártérből indul, mint egy kész meder és Hercegmároknál torkollik a Karasicába. Minden valószínűség szerint eredetileg ez volt a Borza-patak alsó szakasza. Hasonló folyamat részese az Izséptől keletre induló, Hercegmárok és Darázs között a Karasicába torkolló Bucska-patak (Bucko-patak).

A CSATA HELYSZÍNÉT BEFOLYÁSOLÓ MÉLY FEKVÉSŰ ÉS VIZENYŐS TERÜLETEK KERESÉSE A MOHÁCSI-SÍKON

A leírásokból tudjuk, hogy a mohácsi csatát megelőzően és a csatát követően is csapadékos időjárás volt. Ez elősegítette nemcsak a Duna és a patakok kiöntését, árterének elvizesedését, de a vízfolyásoktól távolabb is kialakulhattak pangóvizes, belvízzel borított felszínek és igen sáros, „mély talajú” részek. A kiterjedt nedves, mocsaras területek gátolhatták a középkori, nehézfegyverzettel ellátott sereg mozgását és a csata lefolytatását.

A Mohácsi-síkon a terep tengerszint feletti magassága és a talajvíz szintje között szoros az összefüggés. A 90 m-es és ennél magasabb átlagmagasságú mohácsi teraszon a felszín alatt 6-9 m mélyen, míg a 85 m átlagmagasságú ártéri területeken csak 2-4 m mélyen van a talajvíz átlagos szintje, melynek az időjárástól és éghajlati sajátosságoktól függő évi járása van. Legalacsonyabb a téli hónapokban (kevés a csapadék és inkább hó esik), legmagasabb a nyár eleji időszakban. A Duna vagy a nagyobb patakok által felhalmozott homokos üledékek

12. ÁBRA. MOCSARAS, VIZENYŐS, NEDVES TALAJÚ TERÜLETEK AZ ÁRMENTES TERASZON

1 = alacsony és magas ártér (a 16. században döntően mocsaras terület); 2 = ármentes terasz; 3 = belvizes, vízállásos, vizenyős területek; 4 = nedves rétek; A = nedves rétek a második katonai felmérés lapjain; B = belvizes, vizenyős területek az 1941-es és az 1951-es katonai felmérés lapjain; C = belvizes, vizenyős területek a 2006 és 2017 közötti Google Earth műholdfelvételeken; D = az előző három térkép összesítő ábrája

A térképen látható mai útvonalhálózat forrása: Openstreetmap.org. Szerk. Gyenizse Péter

völgyéhez, valamint néhány elszórt nevet találunk Mohácstól keletre, illetve Majs környékén is.

A következő lépésben térképekről és műholdfelvételekről digitalizáltuk a Mohácsi-teraszon lévő vízállásokat, mocsaras, vizes, belvizes területeket és nedves réteket (12. ábra).

A mocsaras, vizenyős, belvizes területek felmérése és térképezése után egy tagoltabb Mohácsi-terasz tárult a szemünk elé. A mohácsi csata megvívásához szükséges nagyobb kiterjedésű, hosszabb esős időszak után is szárazabb területek a következők lehettek Mohácstól délre:

- a Bég- és Lajmér-patak köze,
- a Sátorhelytől keletre fekvő térség,
- az Udvar és Dályok közötti terület,
- az Izsép és Hercegmárok közötti terület, valamint
- a Karasica-árok és a Kisfaludi-patak (Branjina-patak) közötti terület.

Kevésbé alkalmas a terasz nyugati, dombsághoz közeli, Lánycsóktól Buziglicáig tartó szakasza, különösen a majsi hordalékkúp előtere.

ÖSSZEGZÉS

A Mohácsi-sík vízrajza jelentősen megváltozott az elmúlt évszázadok során. A török hódoltság utáni században, az akkor még szabályozatlan Mohácsi-Duna széles meanderekkel kanyargott az alacsony ártéri mocsarak és a magas ártéri erdők és legelők között. Az ármentes teraszt pedig még a természetes medrükben folyó patakok szelték át. Ebben, a maihoz képest sokkal természetközelibb környezetben számos vízrajzi tényező befolyásolta az itt élő emberek mindennapi életét, gazdálkodását, de távolról érkezett utazók közlekedési lehetőségeit, vagy egy olyan nagy jelentőségű esemény lebonyolítását, mint amilyen a mohácsi csata volt.

Az elsősorban térképészeti és geoinformatikai módszerekkel készített elemzésünk első részében sikerült rekonstruálnunk a Duna folyam Mohács és Kiskőszeg közötti ágának 1685-ös futásvonalát. Ez a mai, erősen szabályozott mederhez képest jóval hosszabb volt és minden bizonnyal keskenyebb. A mohácsi kikötőbe igyekvő középkori magyar és oszmán hajók nagyjából a szabályozások előtti mederben haladtak, de ennek kanyarulatai még nem voltak olyan mértékben kifejlődve, mint amit a 19. századi térképeken láthatunk. Az elemzés során sikerült azonosítanunk egy olyan mohácsi-szigeti holtmedret, ami az 1685-ös karlsruhei térképen még aktív hajózási útvonal volt. Megállapítottuk továbbá, hogy a Riha-tónak 1685-ben már lefűződött állapotú morotvának kellett lennie.

A kisebb vízfolyásokat tanulmányozva megállapítható, hogy azok a völgyből való kilépés után áthaladnak hordalékkúpjukon. Ezeken a dombsághoz közeli területeken nem adható meg egyetlen biztos meder, mert a hordalékkúpról más és más irányban folytak le az elmúlt évezredek során, kerülgetve saját lerakott hordalékukat.

A patakok hordalékkúpjáról és a kisebb völgyecskékből különböző irányba lefolyó vizek elmocsarasították az ármentes terasz dombsághoz közeli területét

a Nagynyárád és Buziglica közötti területen. Ezeken a részeken a vizenyős területek megnehezítik a közlekedést és kérdésessé teszik a nehézfegyverzettel ellátott katonasággal vívott csatát.

Közlekedési szempontból megállapítható, hogy a legnagyobb akadályt a Duna és a Karasica jelentette, de nedves időben a Borza-patak középső szakasza is megnehezíthette az utazást. Közepes vagy gyenge akadályként jelent meg a Csele-, a Lánycsók- és a Lajméri-patak, továbbá a Borza alsó szakasza, valamint a Karasicába torkolló három kisebb patak.

A mohácsi csata helyszínét a magyar hadvezetés választotta ki. A jelentős nehézlovassággal rendelkező hadseregnek feltételezhetően nagy kiterjedésű és stabil talajú síkságra volt szüksége a csata megvívásához. Ennek a feltételnek nyilván sem a Duna alacsony, sem a magas ártere nem felel meg, de az ármentes teraszon is voltak nedvesebb részek. A térképekről és műholdfelvételekről kigyűjtöttük ezeket a területeket és megállapítottuk, hogy Mohács városától délre az ármentes terasz keleti oldalán van kevesebb mocsaras, vizenyős, „mély talajú” terület. Az itt található nagyobb, patakok közötti összefüggő lapályok lehettek legalkalmasabbak a csata megvívására.

III. RÉSZ

A CSATAMEZŐ

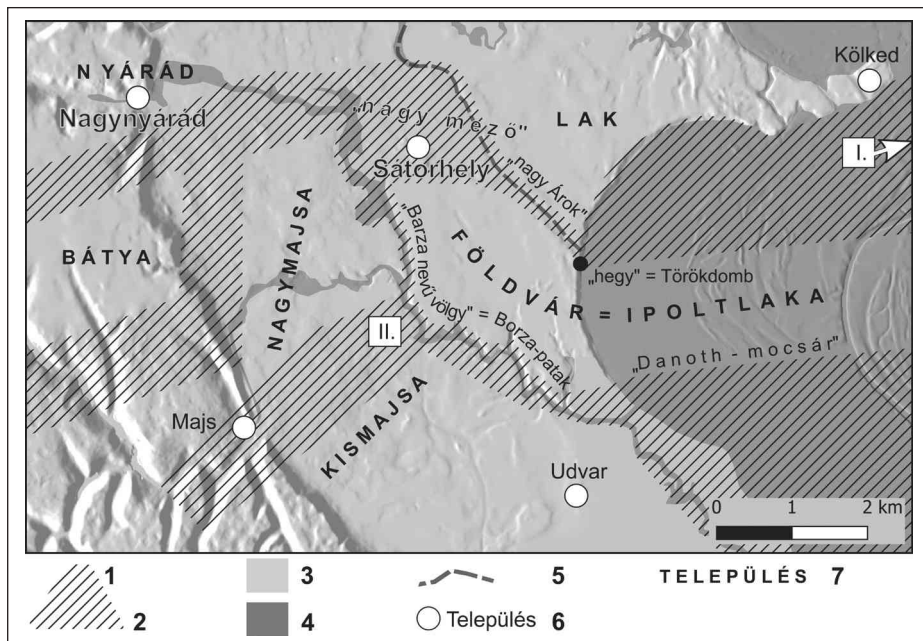
A MOHÁCSI CSATA ÉS AZ „ELVESZETT” FÖLDVÁR FALU

BEVEZETÉS

A mohácsi csata helyszínének azonosításában döntő jelentősége van egy Földvár nevű falunak. Mintegy száz éve keresik a kutatók ezt a települést. Számos feltételezés látott napvilágot, a falu lehetséges helyeinek száma meghaladja a tizenötöt. Jelen tanulmányban az írott források, történeti térképek, a térség gazdasági szerkezetének, tájhasználati változásainak és a földrajzi telepítő tényezőknek az elemzésével, térinformatikai modellezéssel és távérzékeléssel határoztuk meg a középkori és hódoltság kori Földvár birtok, valamint a 18. századi Földvár praedium földhasználati viszonyait. Értékeljük a területen megfigyelhető településeket, illetve középkori településnyomokat abban a tekintetben is, hogy melyiknek milyen a csatához kapcsolódó relevanciája. Megállapítást nyert, hogy Földvár falu az 1526. évi csata után ugyan pusztásodott, de lakói a korábbi helyén telepítették újra. Ennek legvalószínűbb helyszíne a birtok déli része, a Borza valamelyik átkelőhelye körüli térség. A 18. század legelején lezajló pusztásodás után jó ideig nem volt lakott település Földvár praedium területén, miközben a területhasználat átalakulásának – külterjes állattenyésztés, ló- és juhtenyésztés – keretében a telepítő tényezőkben jelentős változás következett be. Végül a 18. század második felében a mai Sátorhely község belterületén alakult ki az állattenyésztő birtokközpont, amelynek a nevében Földvár (Földvár puszta) még jó ideig élt, és amelyet a birtok régi neve után neveztek.

Brodarics Istvánnak a mohácsi csatáról szóló leírásából tudjuk, hogy az összecsapások helyének azonosításában fontos szerepe volt egy Földvár nevű falunak. A település helyének meghatározásáról közel száz éve folyik a vita. Ennek hadtörténeti, településtörténeti, régészeti, emlékezetkulturális oka is van. Ezen okok között kiemelt jelentőséget kapott idővel az emlékezetpolitikai indok, ugyanis a csatával kapcsolatos emlékezeti létesítmények elhelyezésénél meglehetősen fontos szerepe van annak, hogy a sok milliárd forint értékű beruházást célirányosan valósítsák meg. Valóban azokon a helyeken és annak az esemény-sorozatnak állítsanak emléket, amelyre a szándék irányul: az 1526. évi mohácsi csatának. Jelen vizsgálatunknak ezért nemcsak település-, táj- és hadtörténeti jelentősége van, hanem a vonatkozó beruházásokat illetően a létesítést megalapozó értelme is.

A 20. században számos lokalizációs kísérletre került sor. Korábban végzett vizsgálataink során arra jutottunk, hogy a falut körbeölelő földek a középkori Borza-pataktól keletre és északra, a Vizslaki-réttől és a Törökdombtól pedig nyugatra feküdtek. Egyes írott források arra utalnak, hogy a középkorban északon a birtokot részben a „nagy árok” nevű képződmény határolta, amelyet egy paleomederként sikerült azonosítanunk (1. ábra). Földvár-birtokhoz ugyanakkor jelentős méretű, a Mohácsi-szigetre kiterjedő birtoktest is kapcsolódott. Úgy véltük, a középkori falu valahol Sátorhely község mai közigazgatási területén belül állhatott.¹

1. ÁBRA. FÖLDVÁR BIRTOK HATÁRAI 1338-BAN²

Jelmagyarázat: 1 = földrajzilag jobban lokalizálható határszakasz, kisebb bizonytalansággal; 2 = földrajzilag rosszabbul lokalizálható határszakasz, nagyobb bizonytalansággal; 3 = a Baranyai-dombság és a Mohácsi-sík ármentes terasza; 4 = patak völgyek, valamint a Duna mocsaras, vízzel borított ártere; 5 = a mára nagyrészt feltöltődött egykori folyómeder; 6 = jelenlegi települések központja és neve; 7 = az ábra címében szereplő határjárásban megnevezett településekhez tartozó birtoktest, közigazgatási terület; I. = Örvény-fok [Ewrem] Kölkedtől keletre, a térkép határán túl; II. = a Földvár településhez közel eső átkelőhely a Borzán

1 Pap Norbert – Kitanics Máté – Gyenizse Péter – Szalai Gábor – Polgár Balázs, Sátorhely vagy Majs? Földvár környezeti jellemzői. A mohácsi csata centrumtérképének lokalizálása. *Történelmi Szemle* 61:2 (2019) 209–246.

2 Uo. 217.

A kutatás újabb szakaszában arra teszünk kísérletet, hogy megállapítsuk, a sátorhelyi közigazgatási területen belül melyik szűkebb térségben keresendő a falu helye, ahol a csata is folyt. A vizsgálatokat a történeti írott források és régi térképek elemzése, illetve távérzékelési felvételek, geofizikai mérések, terepbejárások és a régészeti topográfia rendelkezésre álló adatai alapján végeztük el.

KUTATÁSTÖRTÉNET

A történeti hagyományban Földvár úgy jelenik meg, mint az újkori Sátoristye, vagyis Sátorhely. Ezt az álláspontot jól megalapozták a 18. században és később született térképek és leírások is.³ A csata első tudományos igényű feldolgozásai is ebből az alapállásból indultak ki: ezeknél az 1526. évi mohácsi csata helyeként Sátorhely falu szerepel Földvárként.⁴

Az 1920-as években fordulat következett be. Gyalóky Jenő és mások is a csata és így Földvár falu helyét Sátorhely környezete helyett attól délebbre és nyugatabbra kezdték el keresni, a síkot nyugatról övező medenceperem különböző szakaszain.⁵ Ugyanakkor ebben az időszakban is voltak kivételek. Györffy György nem a csatát kutatta, hanem a térség középkori településhálózatát vizsgálta. Ennek alapján Földvár falut Sátorhelytől délre, a Vizslaki-rét közelébe, egyben a Borza-patak elkanyarodó medrétől keletre és északra helyezte.⁶ Engel Pál is úgy találta, hogy a mohácsi csatát megelőző évtizedek Földvára vonatkozó forrásai a mohácsi síkság keleti, és nem nyugati részére mutatnak.⁷ Papp László, aki az 1950-es évek végén és az 1960-as években végezte vizsgálatait, sajátos különvéleménnyel rendelkezett. Úgy gondolta, hogy Földvár birtok a mohácsi sík keleti oldalán, a Vizslaki-rét mellett, míg maga a falu a Törökdomb közvetlen közelében helyezkedett el, ugyancsak Sátorhely község területén. Ugyanakkor úgy vélte, hogy a csatát mégsem itt, hanem a nyugati medenceperemnél, a kö-

3 Uo. 209–246.

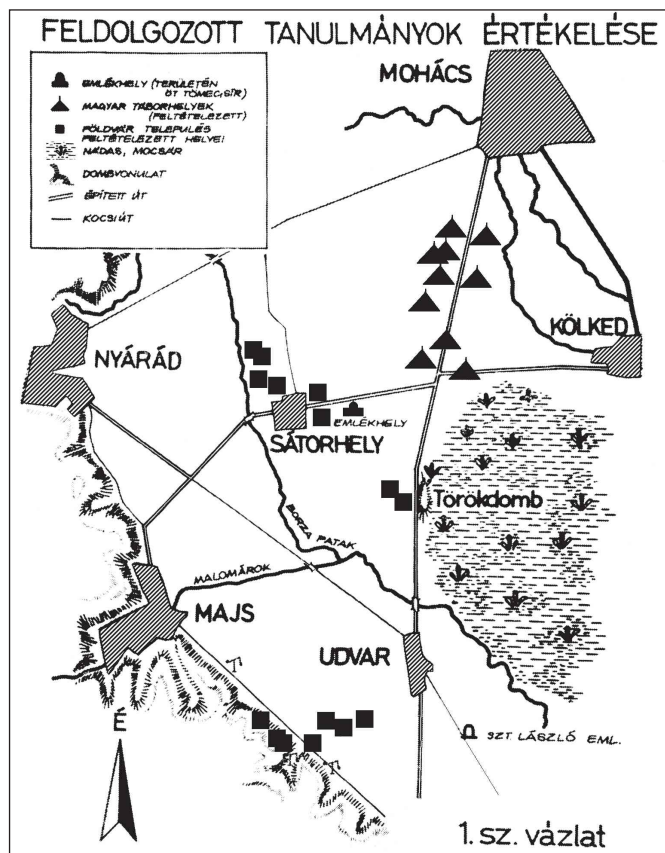
4 Kápolnai Pauer István, A mohácsi hadjárat 1526-ban. *Hadtörténelmi Közlemények* 129 (1889) 177–208; Leopold Kupelwieser, *Ungarns Kämpfe mit den Osmanen bis zur Schlacht bei Mohács*. Wien–Leipzig 1895; Németh Béla, Baranya Szent-Istvántól a jelenkorig. In: Várad Ferencz (szerk.), *Baranya múltja és jelenje*. II. Pécs, 1897, 374–384; Szurmay Sándor, *A mohácsi hadjárat 1526-ban. Térképvázlattal, rajzmellékletekkel*. Budapest, 1901; Ortway Tivadar, *A mohácsi csata elvesztésének okai és következményei*. Budapest, 1914.

5 Gyalóky Jenő, A mohácsi csata, 1526. augusztus 29. In: Lukinich Imre (szerk.), *Mohácsi emlékönyv 1526*. Budapest, 1926, 193–276; Uő, Földvár. *Hadtörténelmi Közlemények* 27 (1926) 290–300; Bende Lajos, A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 13 (1966) 532–567; Szakály Ferenc, *A mohácsi csata*. Budapest, 1975; Perjés Géza, *Mohács*. Budapest, 1979; B. Szabó János, *A mohácsi csata*. Budapest, 2006; Papp László, A mohácsi csatahely kutatása. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1960*. Szerk. Dombay János. Pécs, 1961, 197–253; Bertók Gábor – Polgár Balázs, A mohácsi csatáról és a középkori Földvár falu régészeti kutatása. *Hadtörténelmi Közlemények* 124 (2011) 919–928.

6 Györffy György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. IV/I. Budapest, 1963–1998. Térképmelléklet: Baranya vármegye a XIV. század elejéig.

7 Engel Pál, *Magyarország a középkor végén*. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről. Budapest, 2001, CD-ROM.

zékori Merse falunál vívták, Majs közelében.⁸ N. Ipoly Márta 1977-ben összegezte a kérdésről korábban írt tanulmányokat, és összehasonlíthatóvá tette azokat a koncepciókat, amelyek Földvár települést különböző helyszíneken feltételezték (2. ábra).⁹ Az 1980-as években lecsillapodtak a viták, a téma kutatása átmenetileg háttérbe szorult.

2. ÁBRA. N. IPOLY MÁRTA ÁBRÁJA A FÖLDVÁR-KUTATÁS HELYEIRŐL

N. Ipoly, A mohácsi csata és csatatér, 208.

Az 1990-es években kezdődtek meg azok a vizsgálatok, amelyek a napjainkban is folyó viták alapját képezik. Előbb Négyesi Lajos hadtörténész,¹⁰ majd

⁸ Papp, A mohácsi csatahely kutatása, 197–253.

⁹ N. Ipoly Márta, A mohácsi csata és csatatér megválaszolatlan kérdései. *Hadtörténelmi Közlemények* 24 (1977) 206–222.

¹⁰ Négyesi Lajos, A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 107 (1994) 62–79. Négyesi 1992–1993-ban fémkeresővel végzett vizsgálatot Majstól közvetlenül keletre. Itt harmadszorra fedezte fel azt a településfoltot a Malomároktól északra, amelyet Papp László már az 1960-as évek közepén beazonosított, majd Szűcs József, egy helyi amatőr gyűjtő is bejárt az 1970-es években.

Bertók Gábor régész és kollégái¹¹ is arra a következtetésre jutottak, hogy Földvár helye nem más, mint az a középkori falunyom, amelyet a majszi katolikus templomtól északkeletre, kisebb távolságra dokumentáltak. Ezzel egy több évtizedes terepi vizsgálat sorozat kezdődött el, és egy időre úgy tűnhetett, hogy a hosszú ideig tartó hiábavaló kutatás után eldőlt: a csata helye Majs keleti előterével azonos.

A mohácsi csata legújabb monográfiájának, B. Szabó Jánosnak a Földvárról kialakult elképzelése a korábbiakhoz képest sajátos utat futott be. 2006-ban (majd újabb kiadásokban) megjelent könyvében közölt koncepciója még megegyezett Négyesi Lajos és Bertók Gábor elképzelésével: a Majs mellett megfigyelhető középkori falunyommal azonosította Földvár települést, és a csatateret is ennek megfelelően rendezte be.¹² Azonban ezt a koncepciót alaposan megrengették 2017-ben indult új kutatási programunk eredményei. A 2019-ben megjelent „Sátorhely vagy Majs?” című tanulmány¹³ nyomán újrakezdődött a vita: a Majs melletti falunyom Földvárként való azonosítása tarthatatlan lett. Az elemzések alapján egyértelművé vált, hogy a kérdéses majszi falunyom semmiképpen sem lehetett Földvár, az feltehetőleg a középkori Nagymajsa, míg Földvart Majstól keletre kell keresni.

A kialakult vita hatására B. Szabó koncepciót váltott. Az említett „Sátorhely vagy Majs?” tanulmány állításait követve már szintén a Borza-patak középkori elválasztó szerepét kezdte hangsúlyozni, ennek megfelelően pedig Földvár falu helyét Majs mellől távolabb, a magyar országhatártól délre, Udvar és Buziglica közé tette át.¹⁴ A koncepcióváltásra írt válaszban felhívtuk a figyelmet B. Szabó elemzésének egyes ellentmondásaira.¹⁵ A három lehetséges Földvár- (és egyben csata-) helyszín – a Négyesi és Bertók által képviselt Majs környéke; a hagyományosnak mondható Sátorhely környéke, valamint Udvar tágabb környéke – összehasonlítását egy újabb tanulmányban végeztük el.¹⁶ Ez az elemzésünk amellet érvelt, hogy Udvarra és az attól közvetlenül délre eső területre még kevésbé ille-

A településfolton és annak tágabb környezetében néhány muskétagyolyót, szakállaspuska-lövedéket és kis űrméretű ágyúgolyót, lándzsahegyet, pengetőredékeket, köpüs nyílhegyeket, sarkantyúkat és patkókat talált. Ezeken túl – más korszakba tartozó pénzérmék mellett – előkerült egy „kron groschen” is I. Zsigmond lengyel király uralkodási idejéből. A leleteket ugyan Négyesi a mohácsi csata emlékeinek tartotta, tudományos következtetések levonására is alkalmas leírásukkal adós maradt.

11 Bertók–Polgár, A mohácsi csatater és a középkori Földvár, 919–928.

12 B. Szabó, *A mohácsi csata*.

13 Pap et al., Sátorhely vagy Majs, 209–246.

14 Következtetéseit két, tartalmában összefüggő írásában publikálta: B. Szabó János, Egy Mátyás-kori oklevél és a mohácsi csata centrumában fekvő Földvár falu „rejtélye” (Egy évszázados kirakós játék darabjai). In: Bárány Attila et al. (szerk.), *Hunyadi Mátyás és kora*. Debrecen, 2019, 143–159; Uő, Sem nem Majs, sem nem Sátorhely. Megjegyzések Pap Norbert és szerzőtársai Sátorhely vagy Majs? című tanulmányához. *Történelmi Szemle* 62 (2020) 169–177.

15 Pap Norbert – Kitanics Máté – Gyenizse Péter – Szalai Gábor, Reflexiók B. Szabó János „Egy Mátyás-kori oklevél...” és „Sem nem Majs, sem nem Sátorhely” című tanulmányaiban vázolt koncepciójára. *Történelmi Szemle* 62 (2020) 179–188.

16 Pap Norbert – Gyenizse Péter – Kitanics Máté – Szalai Gábor, Az 1526. évi mohácsi csata helyszíneinek földrajzi jellemzői. *Történelmi Szemle* 62 (2020) 111–151.

nek a középkori Földvár és a mohácsi csata jellemzői, mint Majs keleti előterére, miközben ezeknek Sátorhely tágabb környéke, vagyis a mai Sátorhely település közigazgatási területe jól megfeleltethető. A Földvár vitába Sudár Balázs és Varga Szabolcs is bekapcsolódott. Sudár, B. Szabó új álláspontjához hasonlóan, Udvar községgel, pontosabban annak „tágasabb környékével” azonosította a középkori Földvár helyét.¹⁷ Elemzése a 16–17. századi oszmán és keresztény írott forrásokon alapult, és döntő szerepe volt benne egy 1696. évi dokumentumnak a felszabadított települések felméréséről. Ez alapján úgy vélte, hogy Földvár Kisköszegtől (Batina) 2,5 órányira feküdt, amely így, legalábbis Sudár meghatározása szerint Udvar község tágabb környezetében állhatott.

Varga Szabolcs Sudár Balázssal közösen jegyzett tanulmányában ugyancsak Földvár Udvarnak történt megfeleltetése mellett érvelt egy 2020-ban megjelent tanulmánykötetben.¹⁸ Ugyanebben a kötetben B. Szabó János Végh Andrással közös írásában egy újabb, immáron harmadik elképzeléssel állt elő, szakítva azzal a hipotézisével is, hogy Földvár Udvar és Buziglica között lehetett. Ekkor már a következőképpen vélekedett: „...Földvár falu a Török-dombtól délre, a Borza-patak és a Duna ártere között, az Udvertől északra eső területen helyezkedett el.”¹⁹ Ez a meghatározás a mai Sátorhely közigazgatási területére mutat, így meg egyezik azzal az értelmezéssel, amit 2019-es cikkünkben magunk már leírtunk. Amiben kutatócsoportunk álláspontja a B. Szabó–Végh szerzőpáros 2020. évi közleményében foglaltakétól különbözik, az az, hogy úgy véljük, a Földvár faluhoz tartozó birtok észak felé jobban – a középkori források „nagy árok” képződményéig – kiterjedt, és északi határa nem egyenesen tartott a Törökdombtól nyugati irányban a Borza-patakig. A falunak pedig nyilvánvalóan valahol a birtokon belül kellett lennie.

A fentiek alapján összességében kijelenthető: a vita során konszenzusközei állapot alakult ki abban a tekintetben, hogy Földvár-birtok nem Majs mellett, a síkság nyugati felén, hanem a Mohácsi-sík keleti részén, a Vizslaki-rét mellett terült el. Arra azonban, hogy a területen korábban fellelt több középkori településnyom közül melyik lehetett Földvár falu, illetve melyik mai település környezetére illenek rá leginkább a csata sajátosságai, továbbá Sátorhely vagy esetleg Udvar mai közigazgatási területére esik-e a helye, egyelőre még nem született válasz. Az alábbiakban ennek meghatározására teszünk kísérletet.

FÖLDVÁR FALU KÉPE, JELLEGE

A középkori és az újkori forrásokból kirajzolódik számunkra a mohácsi síkon fekvő település képe. A következő kérdésekre kerestük a választ. Kik lakták? Me-

17 Sudár Balázs, Földvár falu a török korban. *Történelmi Szemle* 62 (2020) 153–168.

18 Sudár Balázs – Varga Szabolcs, A mohácsi kistérség települései a 17. század utolsó negyedében. In: Haramza Márk et al. (szerk.), *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei*. Budapest, 2020, 13–32.

19 Végh András – B. Szabó János, A Mohács és Dánóc közé eső térség késő középkori birtok- és településstruktúrája. In: Haramza et al. (szerk.), *Eke mentén*, 72.

lyek voltak a falu telepítő tényezői? Milyen volt Földvár birtok területhasználata? Milyen szakaszokra oszthatjuk történeti fejlődését?

A falu az Árpád-korban lakott volt, eredetileg Ipoltlakának hívták. A 14. században már Földvárnak nevezik. Fennállásának Mohácsot megelőző évszázadai-ban eleinte a szekszárdi apátság és a Becsei család is birtokolta. Templomos helynek számított, ezért okkal vélhetjük, hogy a települések átlagából kiemelkedett. Plébániájának patrocíniuma Szent Péterhez, illetve Szűz Máriához köthető.²⁰ A templomon kívül a mohácsi csatáig az Árpád-korra és a késő középkorra jellemző lakóházakat feltételezhetünk a faluban. Lakóinak számára vonatkozóan a telkek/házak, illetve a családfők száma alapján adhatunk becslést (lásd 1. táblázat). Alapos okunk van feltételezni, hogy a falu 1526-ban rövid időre elnéptelenedett. Mivel azonban hamarosan újra megjelenik a forrásokban mint adót fizető hely, úgy tűnik, hogy a hadjárat után újjáépítették. Kérdéses ugyanakkor, hogy ugyanazon a helyen telepedtek-e meg, mint korábban, vagy esetleg az eredeti belterülettől távolabb építették újjá a falut. Mivel a már hivatkozott 1555-ös forrás említi a hajdan szebb napokat látott Földvárt a templomával, így azt feltételezzük, hogy a falut a régi helyén vagy annak közvetlen közelében építették fel újból. Ha ez a régi település helyén, illetve annak közelében történt, akkor a leltőhelyen – az 1555-ös adat szerint – egy falut vagy esetleg mezővárost²¹ kell keresni, utcával, házhelyekkel és templommal.

A folyamatosan rendelkezésre álló adatok alapján a település ezt követően, a 16. század második felében és a 17. században is fennállt, miközben lakosságának száma ingadozott. Az oszmán kori defterek (lásd 1. táblázat) névanyagából az a kép bontakozik ki, hogy Földvárt magyarok és (részben elmagyarosodott) horvátok, illetve az elszerbesedés útján járó vlahok lakhatták. Ennek megfelelően az is valószínű, hogy a helység vallásilag megosztott volt, és ott a katolikusok, valamint az ortodoxok mellett ebben a korszakban protestánsok is éltek. Az mindezenre figyelemre méltó, hogy több más környező településsel szemben, ahogy azt már említettük, Földvárnak nem volt katolikus plébánosa, a temploma pedig, amely még egy ideig a mohácsi csatát követően is fennállt, végül teljesen elpusztult. Mindebből arra következtetünk, hogy a hódoltság korában nem volt akkora katolikus közössége, amely szükségessé tette volna az egyházi szervezet részéről helyi plébános kinevezését, illetve nem volt olyan és annyira népes vallási közössége, amely képes lett volna felújítani és megtartani a templomot.²²

20 Timár Péter, *Magyarország középkori településeinek és egyházainak topográfiai adattára*. I–VI. Budapest, 2019, II. 183–184; Mező András, *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Budapest, 2003, 368, 420.

21 Feltéve, hogy a mezővárosi státusra vonatkozó adat helyes; ám ez kérdéses, ugyanis más forrás nem erősíti meg. Összehasonlításképpen a Szekszárdhoz közeli, egykor virágzó, ám azóta elpusztult Ete mezőváros kiterjedése kb. 600×200 méter volt. Temploma a település nyugati szélén, a főutca végén helyezkedett el. Vö. Miklós Zsuzsa – Vizi Márta, *Adatok Ete mezőváros településtörténetéhez*. In: Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi (szerk.), *A hódoltság régészeti kutatása*. (Opuscula Hungarica, 3.) Budapest, 2002, 199.

22 Számos forrásunk van a korszakból arra vonatkozóan, hogy akár sérült templomokban is tartottak katolikus istentiszteletet. Itt most csak egy mohácsi példát említünk, amikor is Athanasio Georgiceo utazó Don Simon Matkovich helyi plébános meghívására részt vett a külvárosi temp-

1. táblázat. A Földvárrel kapcsolatos fontosabb adatok

Évszám	A település fizikai jellege	Mi tudható a lakóiról? ²³	Más adatok
1338 ²⁴	említik	–	a birtok határait megjárják
1478 ²⁵	említik	–	per érinti
1526 ²⁶	falu templommal, lakóházakkal	–	–
1546 szandzsák-összeírás ²⁷	–	35 családfő	nincs a falunak papja, Sudár szerint valószínű, hogy ekkor már nem volt plébániája, a templom megsérülhetett
1552 szandzsák-összeírás ²⁸	–	33 családfő	
1555 ²⁹	„mezőváros” ³⁰ templommal	–	„vigasztalan képet nyújt”
1565 szandzsák-összeírás ³¹	–	16 családfő	–
1570 dzsizje defter ³²	11 ház	44-66 lakos	–
1580 szandzsák-összeírás ³³	–	11 családfő	–
1583 ³⁴	9 ház	36-54 lakos	–

lomban tartott katolikus szentmisén: „...misét mondott a mezővároson kívüli igen nagy templomban, amelynek csak az egyik sarkán volt teteje, ott, ahol a misét mondták, bár ezek a szegény katolikusok a tető befedésére az anyagot már beszerezték.” Tóth István György, Athanasio Georgiceo áruhás császári megbízott útleírása a magyarországi török hódoltságról, 1626-ból. *Századok* 132 (1998) 854. Mint látható, a külvárosban élő katolikus bosnyák közösségnek elegendő ereje volt arra, hogy renováltassa, fenntartsa templomát.

23 A lakosságszám becslését családonként 4–6 fő közötti értékekkel végeztük.

24 Pap et al., Sátorhely vagy Majs, 209–246.

25 Uo.

26 Brodarics István, Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről, 1528. In: B. Szabó János – Farkas Gábor Farkas (szerk.), *Örök Mohács: szövegek és értelmezések*. (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és Emlékezet) [a továbbiakban: *Örök Mohács*]. Budapest, 2020, 318.

27 Sudár, Földvár falu a török korban, 157, 162.

28 Uo. 157.

29 *Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55)*. Hrsg. Franz Babinger. München–Leipzig 1923; vö. Hans Dernschwam, *Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló*. Közreadja Tardy Lajos. Budapest, 1984, 492–493.

30 A forrás ugyan mezővárosnak írja le, de nincs róla biztos tudomásunk, hogy tényleg az lett volna.

31 Sudár, Földvár falu a török korban, 157.

32 Fölker József, *Mohács története*. Mohács, 1900.

33 Sudár, Földvár falu a török korban, 157.

34 *Magyarországi török kincstári defterek*. I. Bev., s. a. r. Kammerer Ernő. Ford. Lászlófalvi Dr. Velics Antal. Budapest, 1890. 606.

Évszám	A település fizikai jellege	Mi tudható a lakóiról? ²³	Más adatok
1590 szandzsák-összeírás ³⁵	–	12 családfő	–
1675 ³⁶	említik	–	–
1687 ³⁷	a kincstár számára lefoglalt település	lakói „a gyülekező táborok miatt” az erdőkbe, hegyekbe, mocsarakba menekültek	–
1696 ³⁸	25 úrbéri telek	100 és 200 közötti lakos	400 hold jó szántóföld; 100 hold kaszálórét; 150 hold makkerdő; nincs malma, sem vize; Kiskőszeg–Földvár távolsága 2,5 óra; kerülete 2,5 óra; egykori ura Zrínyi Ádám, török ura Kara Oszmán; határos a következőkkel: Merse, Bezedek, Danóc, Kölked
1698 ³⁹	említik	–	6 forintot adózott
1700	térképen jelenik meg, a települési hierarchia alsó fokán áll ⁴⁰	–	a térképen Földvár déli szláv megnevezése jelenik meg Utvar alakban

Földvár, illetve Földvár birtok gazdálkodását a szántóföldi növénytermesztés, az állattartás, illetve a Duna menti területeken a foggazdálkodás jellemezte. 1573-ban Stephan Gerlach a helyszínen „pusztát”, illetve „szántóföldet”⁴¹ látott, amelyen „hullámoztak a kalászkok”.⁴² A török korban egyes lakói Szajkon szőlőt bérleltek, de hordoadót is fizettek, amiből arra következtethetünk, hogy borkereskedelemmel is foglalkoztak,⁴³ és talán italkimérést is folytattak. A visszafoglaló

35 Sudár, Földvár falu a török korban, 157.

36 Pap et al., Sátorhely vagy Majs, 209–246.

37 Nagy Lajos, A Császári Udvari Kamara pécsi prefektúrájához tartozó terület 1687-ben. In: *Baranyai helytörténetírás 1978. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve*. Szerk. Szita László. Pécs, 1979, 21.

38 Pap et al., Sátorhely vagy Majs, 209–246.

39 Sudár, Földvár falu a török korban, 159.

40 *Universum dominium Siklosiense...* Országos Széchényi Könyvtár TK2145. A térképen Majstól (Mais) keletre, Getától (Ketu) északra került feltüntetésre „Utvar”, Savoyai Jenő bellyei uradalmanak részeként.

41 Ezzel kapcsolatban megjegyezzük, hogy egy 1766-ban készített térképen (3. ábra) a szántóföldek a Papp László által a Borza-patak két partján 1967-ben beazonosított középkori település környezetében koncentrálnak. Ebből magunk arra következtetünk, hogy a 18. század elejéig fennálló Földvár pusztasodását követően a területhasználat még jó néhány évtizeden keresztül őrizte azt a korábbi struktúrát, amely szerint a szántóföldek az egykori település környezetében húzódtak.

42 Szalay László, *Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI-dik században*. Pest, 1859, 222. Vö. újabb fordításával (enyhe stíláriis különbségekkel): *Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai*. (Magyar Ritkaságok) Ford., bev. Kovács József László. Budapest, 1986, 121.

43 Sudár, Földvár falu a török korban, 161–162.

háborúk egyik vészterhes évében, 1687-ben a hadseregek vonulása és táborozása miatt a jelentős közlekedési utak közelében fekvő helység elnéptelenedett, lakói a szigetre és a környékbeli erdőségekbe menekültek.⁴⁴ Úgy tűnik azonban, hogy egy részük visszatért, mivel 1696-ban Földváron 400 hold jó szántót, 100 hold kaszálórétet, 150 hold makkerdőt és 25 úrbéri telket említenek.⁴⁵ Ennek alapján joggal feltételezhetjük, hogy a visszafoglaló háborúk nagy viharait túlélve egy ideig még a lakott helyek közé tartozott. Egy 1700. évi térképen, a települési hierarchia alsó fokán ugyan, de szintén szerepel Utvar néven, Majs és a hadi út között „félúton”.⁴⁶ Végső pusztulását a 18. század legelejére, a Rákóczi-szabadságharc idejére tehetjük. Az 1704. évi rác- és kurucdúlásokat követően a település az eredeti helyén már nem népesedett újra, lakói végleg elköltöztek. Ennek megfelelően a következő évtizedekben már csak a bellyei uradalom részét képező Földvár praedium nevével találkozhatunk.

FÖLDVÁR PRAEDIUM

Jogosan vetődik fel a kérdés: a 18. századi Földvár praedium központja, a később Sátorhelynek nevezett település magja ugyanazon a helyen jött-e létre, mint ahol Földvár a 16–17. században állt? A későbbiekben ezt részletesebben is körüljárjuk, előljáróban azonban leszögezhetjük, nagyon is valószínű, hogy a birtok gazdálkodási rendjében, illetve a birtokszerkezetben bekövetkezett változás és ezzel összefüggésben a telepítő tényezők másutt hívták életre az új gazdasági, majd települési központot. Nézzük azonban először meg, hogy mit is tudunk a 18–19. századi, bellyei uradalomhoz tartozó Földvár praediumról és annak központjáról.

A források alapján úgy tűnik, hogy már a 18. század első harmadában, Savoyai Jenő birtokosságának idején megkezdődött a helyszínen a lótenyésztés. Egy 1736-os dokumentum bevett gyakorlatként hivatkozott arra, hogy lovakat legeltetnek a területen.⁴⁷ Úgy tűnik, a következő évtizedekben a fejlesztéseket is első-

44 Nagy, A Császári Udvari Kamara pécsi prefektúrájához tartozó terület 1687-ben, 21.

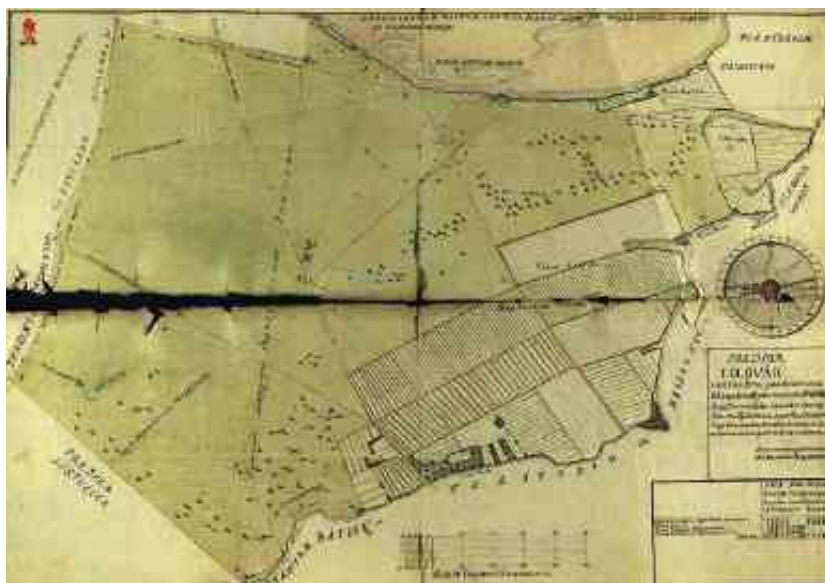
45 Pap et al., Sátorhely vagy Majs, 209–246.

46 Luigi Ferdinando Marsigli a szerbiai Bačko Gradište, vagyis a korábbi magyar (Tisza-, majd Bács)Földvár nevét éppen úgy rögzítette, mint ahogy az az említett 1700. évi térképen (8. ábra) is szerepel: Utvar alakban. Még fontosabb, hogy a Mohácsi-szigeten is feltüntetett egy olyan víznevet, az úgynevezett Udvar Palust (Udvar[i]-tó), amelynek nevében szerepelt az Udvar kifejezés. Ez a víztest azonban nem más, mint a Lacus Földváriensis (Mikoviny, 1720–1725), a második és a harmadik katonai felmérésen is szereplő Földvár(i)-tó, amely egykor annak a birtoknak volt a része, amelynek a Mohácsi-síkságon fekvő Földvár falu volt a központja, így a névadás a faluval közvetlen kapcsolatban áll. Ezek alapján úgy véljük, hogy az említett térképen szereplő rejtélyes Utvar, a Földvár földrajzi név elhorrátosodott/elszerbesedett alakja. Az új Udvar nevű település csak később, a 18. század második felében jött létre Dályok területéből kiszakítva, amikor is németeket telepítettek le a régi Földvárral szomszédos határban. Ezekről lásd Norbert Pap – Máté Kitanics – Marianna Ács – Péter Reményi, *Geo-History of the Toponymy of Mohács Plain, SW Hungary*. In: Gerry O'Reilly (ed.), *Place Naming, Identities and Geography*. Cham, 2023, 383–411.

47 Praedium Földvár, MNL OL E 156-a, Fasc. 094, Nr. 25. 84–85.

sorban ehhez, vagyis a ló-, illetve a juhtenyésztés⁴⁸ igényeihez szabták. Eredetileg ugyanis a későbbi Sátorhely központja is lóistállóként épült meg 1768-ban, 1780-ban pedig a gazdasági központnál már két bekerített juhállásról is tudunk.⁴⁹ A lótenyésztés itteni megszűnésével, illetve a merinó juh térhódításával Földvár praedium területén végül egy időre a juhtenyésztés vált uralkodóvá.

A korabeli, 1760–1770-es évekbeli térképek elemzése révén további információkhoz juthatunk.⁵⁰ Az új földhasználati formában az előbbieknél megfelelően a kaszáló és a legelő képezte a legnagyobb arányt úgy, hogy a birtok északi felét egy egybefüggő kaszálórét, míg középső és keleti részét egy szintén egységes, nagy kiterjedésű legelő foglalta el. A birtok délnyugati részén és déli csücskében összpontosuló szántóterületeket a majsiai és a dályokiak művelték a velük szomszédos földvári területeken. Az erdők és erdős ligetek elsősorban a majsiai által megművelt szántóktól északra, a puszta északnyugati részén húzódtak, miközben „vadvadkörtésről” is tudunk a birtok délkeleti felén. A puszta nyugati részén „kertet” is műveltek (3. ábra). Az 1770-es és 1780-as évektől meglóduló fejlesztéseknek köszönhetően 1828-ban már „rationaliter folytatott gazdaságról” írtak, és a faszorokkal szegélyezett, egyenlő részekre osztott szántók és a „lombardiai módra” öntözött rétek mellett a 8000 darabos merinó juhállományt emelték ki.⁵¹ A 19.

3. ÁBRA. FÖLDVÁR PRAEDIUM VÖTTER JÁNOS 1766. ÉVI TÉRKÉPÉN

HU MNL OL E 156-a, Fasc. 168, Nr. 038 / r. 680.

48 Földvár (1766), MNL OL E 156-a, Fasc. 168, Nr. 038 / r. 527.

49 MNL OL E 156-a, Fasc. 123, Nr. 025. Inventarium, 62–65.

50 Pap et al., Sátorhely vagy Majs, 209–246.

51 Fényes Elek, *Magyarországnak és hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geográfiai tekintetben*. VI/I. Pest, 1836–1840. 50–51.

század második felétől azután az uradalomban már egyértelműen a szarvasmarhatartás jutott túlsúlyra.⁵²

A fentebb vázoltak alapján körvonalazódik számunkra Földvár praedium gazdasági központja, majd Sátoristye település kialakulásának feltételrendszere. Itt, az utak kereszteződésében, a nagynyárádi igazgatási központhoz és Majshoz közel, biztonságos, száraz helyen építették fel a lótenyésztést szolgáló istállókat, illetve a juhkarámokat, amely a ragadozóktól is óvta az értékes állatállományt. Ezek mellett további gazdasági épületeket emeltek, amelyek mellé később kisebb-nagyobb lakóépületeket húztak fel. Bár a település mérete növekedésnek indult, így 1828-ban már 128 katolikus, 30 ortodox és 12 református vallásúról tudunk, önálló községgé Sátorhely néven csak jóval később, a 20. század közepén vált. Addig viszont külterületi lakott helyként működött, 1926-ig önálló temploma sem volt: katolikus közössége Nagynyárádhoz tartozott.

FÖLDVÁR FALU HELYE A 15–17. SZÁZADBAN

A középkori és kora újkori falu belterületének pontosabb helyéről, környezeti jellemzőiről a 15–17. századi források földrajzi indikációi, egy 1700-as datálású térkép, továbbá régészeti adatok együtt adhatnak támpontot. A két legígéretesebb forráscsoportot az 1526. évi hadjárat, illetve a 17. század végi felszabadító harcok, azon belül is főként az 1687. évi események dokumentumai képezik.

Földvár környezete 1526-ban

A szultáni sereg Földvár falunál állt fel 1526. augusztus 29-én, hogy majd csatát vívjon az ettől a helytől északra harci pozíciót elfoglaló keresztény sereggel. A leírásokban nemcsak a két sereg felállásáról, az összecsapások folyamatáról, hanem tudatnyi fontos környezeti adatról, támpontokról is olvashatunk. Ezeknek nem elsősorban önmagukban van jelentősége, hanem abban, hogy egymáshoz való viszonyuk alapján egyedi, más térségekkel összehasonlíthatatlan mintázatot képeznek. Ebben van szerepe Földvárnak is. Brodarics ekképpen említi: *„Velünk szemben színházi nézőtér formájára hosszan elnyúló domb húzódott, melyen túl a törökök császára ütötte fel táborát, a dombról kis falucska ereszkedett alá egy templommal, ennek Földvár a neve, ott helyezkedtek el az ellenséges lövegek.”*⁵³ A falut a környezeti adatok rendszerében elfoglalt helye alapján lehet azonosítani. Melyek ezek az adatok?

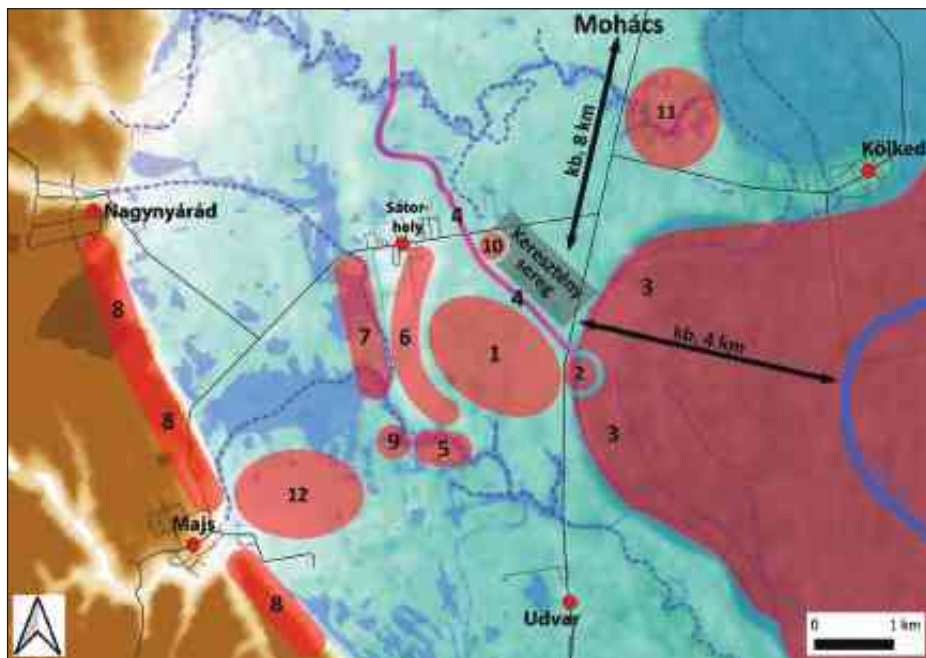
A magyar királyi tábor Brodarics leírása alapján fél mérföldre,⁵⁴ azaz mintegy 4 km-re délre helyezkedett el a középkori Mohácstól. Ez az adat Kölked vonalában

52 Ennek okát, magyarázatát lásd a diszkusszióban.

53 Brodarics, Igaz történet. In: *Örök Mohács*, 318.

54 „Így másnap körülbelül fél mérföldnyire Mohács alatt táborunk találkozott az övékkel...” Uo. 315. Brodarics mérföldjéről korábban is vita volt a kutatók között. Gyalókay 8,353 kilométernek vette. Gyalókay, Földvár, 292. Halmay Barna 7,5 kilométerben határozta meg. Halmay Barna, *Az 1526-iki mohácsi csata és igazi helye*. Debrecen, 1926. Magunk hozzávetőlegesen 8 kilométeres mérföldadattal dolgoztunk. Ugyanakkor felhívjuk a figyelmet arra, hogy Brodaricsnak sem

nyugat felé, a Sátorhely mellett feltárt tömegsíroktól északra, azoktól mintegy 2,7 kilométerre lévő helyre mutat. Velius beszámolója⁵⁵ ezt a helyszínt megerősíti, kiemelve, hogy a tábor a Duna menti mocsár mellett terült el. Innen vonultak délre a csapatok augusztus 29-én reggel, hogy elfoglalják a harc előtti helyüket.

4. ÁBRA. AZ 1526. ÉVI CSATA LEÍRÁSÁNAK FÖLDRAJZI ELEMEI

1 = csatamező; 2 = Törökdomb (*Hünkâr tepesi*), az oszmán győzelmi emlékmű helye;
3 = Danóc-mocsár (később Vizslaki-rét); 4 = „nagy árok” vagy „völgy”; 5 = Földvár falu helye; 6 = Sátorhelyi-hát; 7 = a Borza-patak menti út; 8 = „hegy”, azaz a magaslatok;
9 = a Földvár falu melletti erdő; 10 = tömegsírok; 11 = magyar tábor; 12 = török tábor

Ennek helyszínére is több adat alapján tudunk következtetni. Ezek közül az első a Brodarics által leírt⁵⁶ és jól azonosítható hosszanti völgy (paleo-meder), mely egyezést mutat a 14. századi forrásokban is megjelenő „Magnum Árok”-kal (nagy árok). A második tényező a brodaricsi két távolságot,⁵⁷ mely szerint az

műszere, sem pontos térképe nem volt, így az adatait csak becslésnek tekinthetjük, melyeknél néhány száz méteres tűréshatárral kell számolnunk.

⁵⁵ Caspar Ursinus Velius, A mohácsi csata, 1530 körül. In: *Örök Mohács*, 348–354.

⁵⁶ „...végre is, amikor már nemcsak félelem töltött be mindent, hanem ágyúfüst is, és már látni sem lehetett, a sereg nagyobb része kénytelen volt lehúzódni a völgybe, mely ama mocsaras víz mellett feküdt, miközben a hátramaradottak még mindig vitézül csatáztak az ágyúk előtt. Egyébként, amikor azok is, akik a völgybe húzódtak alá, ismét visszatértek, hogy fölvegyék a harcot, az az ágyúk ereje és füstje már tűrhetetlennek látszott, a sereg nagyobb része megfutamodván, ők is menekülésre kényszerültek.” Brodarics, Igaz történet. In: *Örök Mohács*, 320.

⁵⁷ „A hely, ahol a had fősorakozott, Mohácstól egy, az ott folyó Dunától fél mérföldre volt.” Uo. 317.

összecsapás helye egy magyar mérföldre, azaz mintegy nyolc kilométerre délre volt a középkori Mohácstól, továbbá fél mérföldre, azaz négy kilométerre a Dunától, amit a később Béda-Dunának nevezett folyóággal azonosíthatunk. Az említett „völgy” vagy „árok” mentén kerültek elő a csata halottainak tömegsírjai is az 1960-as és az 1970-es években. Ezekről egyes kutatók már korábban azt a véleményt alakították ki, hogy eredetileg lőállásnak készülhettek, és csak utólag hasznosították őket temetési célra.⁵⁸

A horvát bán seregében szolgáló Giacomo Zarantino⁵⁹ szerint a két sereg a csata előtt egy olasz mérföldre állt fel egymástól, amely becslésünk szerint 1,5-2 km távolságot jelenthetett. Brodarics beszámolója alapján az összecsapások helye egy fátlan, sík és száraz mező volt. A történeti térképanyag és a tájrekonstrukciós vizsgálat szerint a kérdéses terület a Borza-patak és a paleo-meder között ezeknek a kritériumoknak jól megfeleltethető.

A beszámolók (Brodarics, a cseh résztvevő beszámolója és a török források) alapján a felfejlődött keresztény seregtől keletre, a csatasík mellett a Duna felé egy „mély mocsár” volt. Ezt a középkorban még Danócz-mocsárnak nevezték, az újkorban pedig Vizslaki-rét néven emlegették.

Brodarics beszámolójában azt is olvashatjuk, hogy a két sereg között egy alacsony, „színházi nézőtér formájú” kiemelkedés volt, míg Velius egy alacsony dombot említ⁶⁰ ugyanazt a helyzetet leírva. Ez a félköríves kiemelkedés a dombor-modelleken jól kirajzolódik, a térképen Sátorhelyi-hát névvel illetük (4. ábra). Bár igen alacsony – öt-hat méternél nem magasabb – volt, de a török tábornok a keresztény sereg elől kitakarta.

Brodarics megfigyelése alapján a magyar seregtől „jobbra”, azaz nyugatra egy alacsony kitakarású völgy is húzódott, ahol a csata előtt nem sokkal a török lovasság vonult fel úgy, hogy ezt csak a csillogó lándzsahegyek árulták el. Ennek helyét a Borza-patak partján, a Sátorhelyi-hát takarásában elnyúló útként térinformatikai módszerrel igazoltuk.⁶¹

Földvár mellett, ahol a török ágyúk sorakoztak, erdő állt. Van adatunk arról, hogy a Borza-patak mentén feltehetően egy tölgy-kőris-szil galériaerdő húzódott, ami a tágabb térségben a vízpartok szokásos növényzete volt egykoron.⁶² Ez az

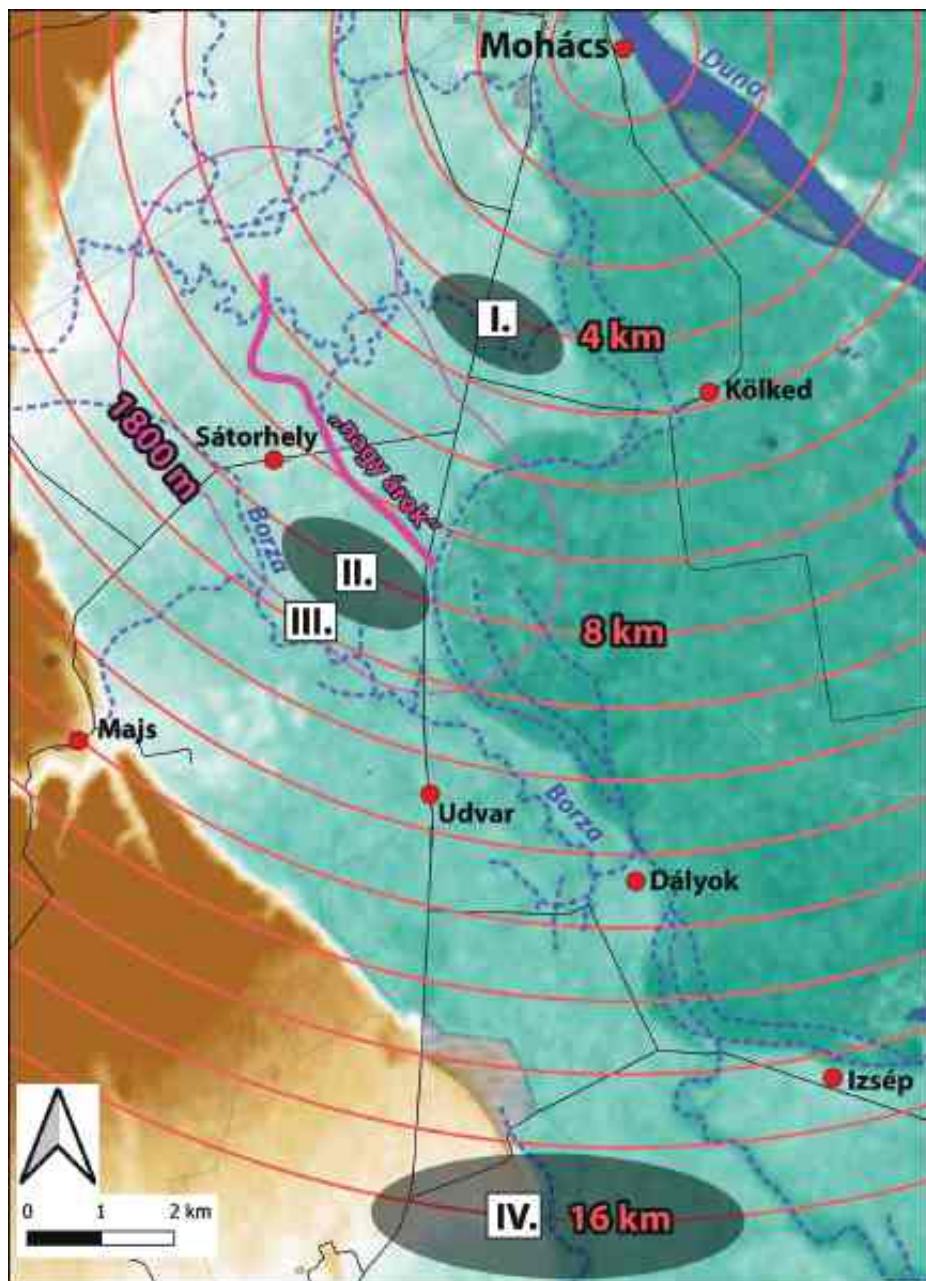
58 Papp, A mohácsi csatahely kutatása, 249; Négyesi, A mohácsi csata, 64; Kiss Béla, Újabb adatok a mohácsi csatáról kutatásához. In: *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 1976*. Szerk. Szita László, Pécs, 1976, 381.

59 „Így az említett helyen, délután egy órákor, az egymástól csupán egy olasz mérföldre álló seregek között megkezdődtek a csatározások.” Agostino da Mula jelentése. Udine, 1526. szeptember 15. (átirat). In: *Örök Mohács*, 151. A Sátorhelyi-hát déli részének, illetve a Borza völgyének a távolsága a „nagy ároktól” jellemzően 1800±300 méter, ami így megfelelhet a forrásban szereplő egy olasz mérföldes adatnak.

60 Caspar Ursinus Velius, A mohácsi csata. In: *Örök Mohács*, 353.

61 Gyenizse Péter – Pap Norbert – Kitanics Máté – Morva Tamás, A mohácsi csata helyszínének pontosítását célzó beláthatósági vizsgálatok eredményei. In: Molnár Vanda Éva (szerk.), *Az elmélet és a gyakorlat találkozása a térinformatikában / Theory meets practice in GIS*. Debrecen, 2019, 101–108.

62 A Borza két oldalán, a patak árterében és annak közelében egy, a dunántúli vízfolyásoknál általánosan elterjedt tölgy-kőris-szil galériaerdő húzódott, amelyet a helyiek közösségi erdként hasz-

5. ÁBRA. BRODARICS TÁVOLSÁGADATAI A KÖZÉPKORI MOHÁCSTÓL SZÁMÍTVA

Jelmagyarázat: I. = magyar sereg táborhelye fél mérföldre Mohácstól; II. = a csatater egy mérföldre Mohácstól; III. = középkori falnyom(ok), Földvár valószínűsíthető helye; IV. = az oszmán sereg táborhelye két mérföldre Mohácstól.

Háttér: EUDEM és Openstreetmap

erdő fel-felbukkan a forrásokban (lásd *1. táblázat*: 150 hold makkerdő 1696-ban), ahogy a 18. századi térképeken is megjelenik, mint például a Vötter-féle ábrázoláson 1766-ból (*3. ábra*) vagy az 1783-as első katonai felmérésen.

Az oszmán sereg dél felől úgy vonult fel a Baranyavár melletti táborából, hogy Buziglicánál (Bozuk kilisze = romos templom), azaz a gétai kolostor épületénél vált ketté. Egy, a Báli szendrői bég vezette lovasalakulat felderítés céljából előrement a síkságot övező pleisztocén peremen végighúzódnó nyugati, erdei úton, míg a főszereg a síkon haladt észak felé. Mivel az erdei út helyenként 40-60 méterrel a síkság fölé emelkedett, lehetővé vált a felderítés. Ez a forrásokban meg is jelent. A magaslat („hegy”), ahonnan a törökök kémlelték a magyar állásokat, fontos szerepet töltött be a csata előtti felvonulás idején. Ugyanakkor Veliusnak a török táborra vonatkozó beszámolója alapján azt is tudjuk, hogy a szultán táborát a „hegy”, vagyis a tereplépcső előtt verték fel,⁶³ a mai Majstól keletre eső síkon. A magyar csapatok elől az alacsony domb, a Sátorhelyi-hát takarta el azt.

A csatasík déli peremén a már említett falu, Földvár állt. Erről csak Brodarics számolt be, másnál a település neve nem jelenik meg. A tér egyes elemeit figyelembe véve, különösen azt, hogy a csata helyszíne egy magyar mérföldre volt Mohácstól, és a két sereg egy olasz mérföldre helyezkedett el egymástól, a falu a csata idején a középkori Mohácstól mintegy 9-10 km közötti távolságban lehetett.

A csata korabeli forrásai ugyan nem említik, de egy római eredetű határvédelmi erődítmény (*burgus*) dunai ártér melletti kiemelkedése még hosszabb ideig jelölte a csata helyét. A hagyomány szerint Szulejmán szultán innen nézte a küzdelmet, illetve itt imádkozott. A csata török halottait pedig állítólag ennek a helynek a környezetében temették el. Ezek közül az állítások közül egyik sem bizonyosodott be. Ugyanakkor a török hagyományban annyira erősen élt a kis mesterséges domb szerepe, hogy a csata emlékművét itt állították fel 1630–1631 körül.⁶⁴

Földvár környezete a felszabadító háborúk idején

A Mohácsi-síkság és Mohács maga is az 1684 és 1699 közötti háborús időszakban rendszeresen megjelent a forrásanyagban, hiszen stratégiai helyen feküdt. A csapatok felvonultatásában és kisebb csetepatékban többször is szerephez jutott, de 1687. augusztus 6-án egy igazán jelentős összecsapásra is sor került Földvár térségében. Vizsgálati területünk ekkor több résztvevő beszámolójában is megjelenik. A publikált források a nyugati sereg egyes tagjaitól, Lotaringiai Károly fővezértől, Miksa Emánuel bajor választófejedelemtől, Tobias von Hasslingen vezérőrnagytól, Louis Hector Villars ezredestől, Badeni Lajos császári tábornagytól, valamint Giovanni Gemelli Carreri itáliai önkéntestől származnak, és rész-

nosítottak. A 17. században disznókat makkoltattak a földváriak. A már említett 1766. évi térkép a Borza mentén még jelölt egy erdőfoltot. Kisebb foltokban jelenleg is erdősült ez a terület.

63 „A törökök táborát szemközt, a hegy lábánál verték fel.” Caspar Ursinus Velius, A mohácsi csata. In: *Örök Mohács*, 353.

64 Erről lásd a mohácsi Törökdombról szóló tanulmányt a jelen kötetben.

letes földrajzi, környezeti leírásokat is tartalmaznak.⁶⁵ Mi több, ami 1526-ból még nem állt rendelkezésre, több olyan térképünk is van, amelyeket ebben az időszakban (had)mérnökök készítettek (1687, 1692, 1700). Ezek révén Földvár birtok és a falu környezetének elemzése a korábbiaknál sokkal jobb lehetőségünk nyílt. Olyan részletek is azonosíthatókká váltak, amelyek eddig nem kerültek a figyelem középpontjába.

A legfontosabb forráscsoport az említett 1687. augusztus 6-án történt összecsapáshoz kapcsolódik. Egy fennmaradt korabeli térkép (6. ábra) és a résztvevők leírásai nem hagynak kétséget afelől, hogy az 1526. évi csata és az 1687-es események helyei között nagy területi átfedés van.

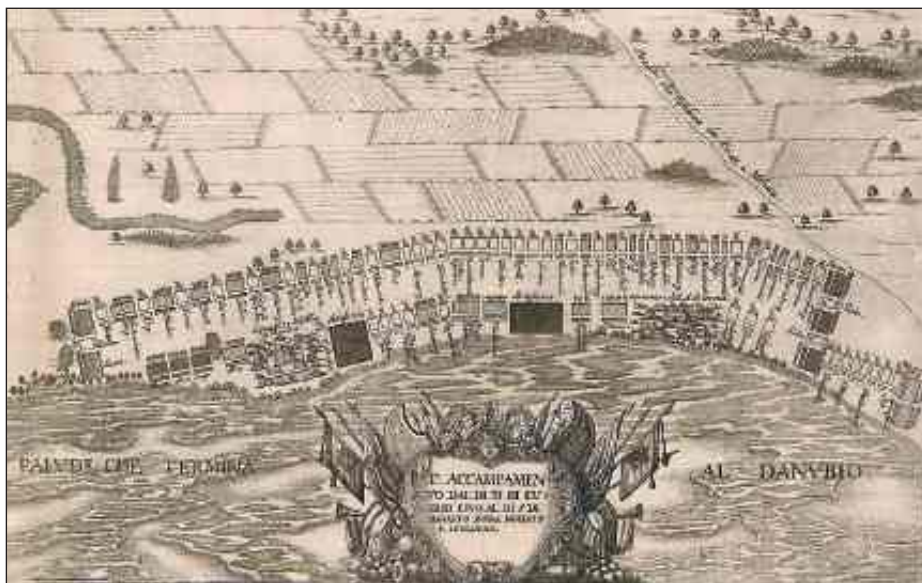
Eszék 1687 nyarán zajlott sikertelen ostroma után a Szent Liga csapatai visszahúzódtak észak felé, és a sereg egy része a Mohács alatti sík területen táborozott le július 31. és augusztus 6. között. A nagyvezír serege átkelt a Dráván, észak felé vonult és Baranyavárnál állapodott meg. Augusztus 6-án kora reggel öt-hat-ezer, más forrás szerint hét-nyolcezer válogatott szpáhi részéről oszmán lovassági támadás érte a Duna menti mocsár mellett táborozó keresztény alakulatokat. A harcok mintegy öt-hat órán át tartottak. A szpáhikkal a nyugati sereg lovassága (dragonyos és vértés ezredek) ütközött meg, majd az oszmán csapatok az elmentámadás nyomán visszavonultak. Az összecsapások a beszámolók szerint a Mohácsi-síkságon, következtetésünk szerint részben Földvár birtokon, részben pedig a mai Majs község területén játszódtak le.

A csatározásokban részt vevő alakulatok pontos létszámát nem ismerjük, de a nyugati katonai alakulatok feltöltöttsége meglehetősen magas lehetett. Ezt abból gondoljuk, hogy a számukra kedvezőtlen terepadottságok ellenére – a bozóttal, erdővel fedett magasabb térszín irányába kellett haladniuk és leküzdeniük az ellenséges katonaságot – végül ők kerekedtek felül. Így feltételezzük, hogy a dragonyosok és a vértések számszerűen elérték, esetleg meg is haladhatták a válogatott szpáhi lovasságot. Így 1687. augusztus 6-án a császári és a török oldalon együttesen 12–14 ezer fő vett részt a harcokban.

Ha a helyszín részben ugyanaz volt is, az aktuális környezeti adottságok és a katonaság jellege jelentős különbséget mutatott 1526-hoz képest. Míg 1526-ban rendkívül csapadékos volt az idő, addig 1687-ben súlyos szárazság volt, a mocsarak, árterek kiterjedése pedig jóval kisebb. Az összecsapásokba bevont fegyver-

65 Ennek az összecsapásnak a ténye nem ismeretlen a történeti szakirodalomban, de emlékezteti, tájtörténeti, konfliktusrégészeti jelentőségét eddig még nem értékelték. Konkoly Sándor, a PTE FDI Geopolitika Doktori Program doktorandusza hívta fel a figyelmet az összecsapás jelentőségére, és megkísérelte a vonatkozó forráscsoport főként táji, illetve konfliktusrégészeti értelmezését. Konkoly Sándor, Csata Majsnál: az 1687-es dél-baranyai hadjárat elfeledett hadművelete. *Balkán Füzetek* 13 (2024) 6–19. Több értékes forrásunk is van az összecsapásokról, amelyek tekintélyes része Szita László szerkesztésében jelent meg a következő kötetben: Szita László (szerk.), *Budától–Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. A nagyharsányi csata 300. évfordulójának emlékére*. Pécs, 1987. Szintén fontos adatokat találunk többek között az alábbi munkákban: Ferenc Tóth, *Le duc Charles V de Lorraine et son temps (1643–1690)*. In: *Uő, Journal des campagnes du duc Charles V de Lorraine*. Paris, 2017, 434–437, illetve Jászay Magda, *Olasz hadinapló az 1687. évi török elleni hadjáratról. Hadtörténelmi Közlemények* 115 (2002) 412–413.

nemek tekintetében is lényeges a különbség. 1687-ben már nem létezett a 16. század elejének meghatározó fegyverneme, a páncélos, lándzsás nehézlovasság, melyet sík, fátlan, száraz terepen lehetett csak hatékonyan bevetni. A források alapján nem volt különösebb szerepe sem a gyalogságnak, sem pedig a tüzérségnek, amelyek jelenlétét éppen csak megemlítik a résztvevői beszámolók. Ugyanakkor a lovasság – szemben az 1526. évi helyzettel – fel volt szerelve kézi tűzfegyverekkel. Az összecsapások a dragonyosok és vértések oszmán szpáhikkal vívott harcaira korlátozódtak.

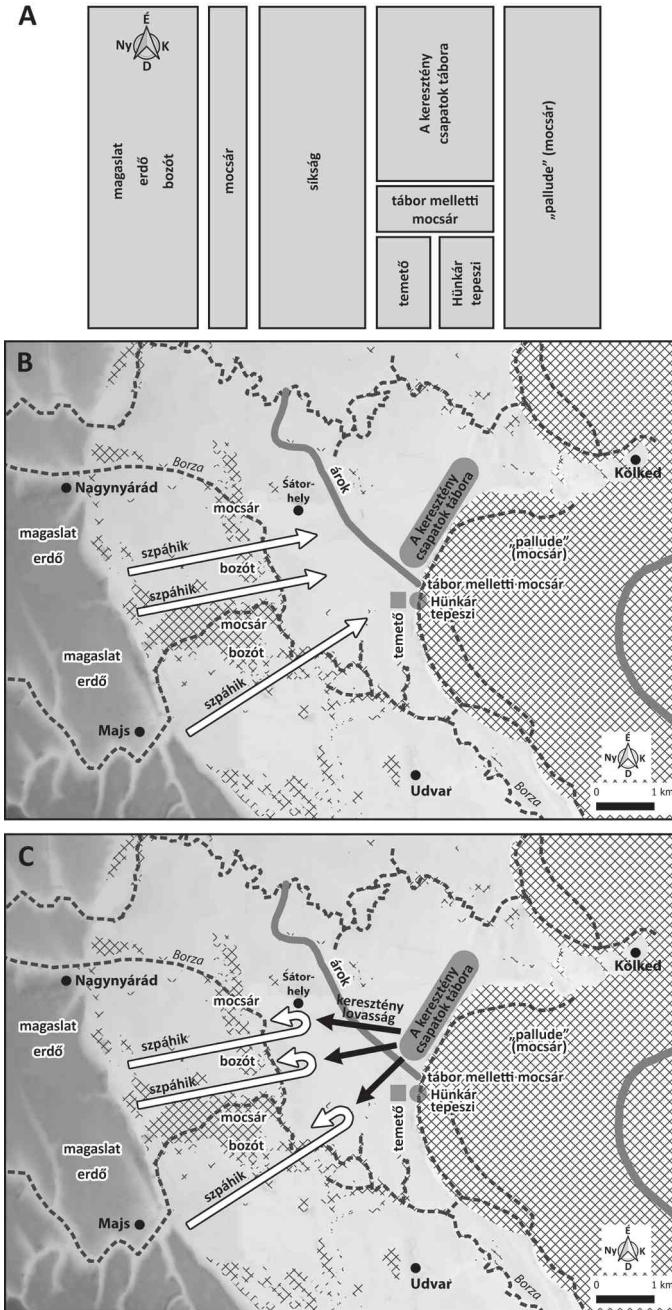
6. ÁBRA. A SZÖVETSÉGES KERESZTÉNY HADSEREG TÁBORHELYE A VIZSLAKI-RÉTNÉL
1687. JÚLIUS 31. ÉS AUGUSZTUS 6. KÖZÖTT

Laccampamento dal di luglio fono al di 5 di agosto infra Mohatz e Dunawar (1687)
(HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, H III c 182/28)

Egy olasz nyelvű térkép jól mutatja a keresztény sereg táborozásának helyét és annak rendjét (6. ábra). Az oszmán támadás nyugati irányból, augusztus 6-án hajnalban a tábor mellett érte a Szent Liga csapatait. Hogyan tudjuk azonosítani a kifejlődő csata helyszínét?

Tobias von Hasslingen vezérőrnagy beszámolója szerint július 31-én a menetelés dél felől egy száraz mocsáron át, hegynék fölfelé kezdődött és a hegytető magasságában folytatódott erdőkön át, míg végül hegynék lefelé vonultak, és Mohács közelében egy nagy mocsárnál táboroztak le.⁶⁶ Mindez azt jelenti, hogy a keresztény csapatok dél felől, a Mohács alatti táborba a teraszperemen haladva Majs felől vonulhattak vissza.

⁶⁶ Szita László, Tobias von Hasslingen báró, vezérőrnagy hadsereg főszállásmester parancskönyve és hadinaplója az 1687. évi hadjáratról. In: Uő (szerk.), *Budától–Belgrádig*, 198.

7. ÁBRA. AZ 1687. AUGUSZTUS 6-I ÖSSZECSAPÁSOK KÖRNYEZETI REKONSTRUKCIÓJA

A = a környezeti elemek említése nyugat-keleti tengelyen; B = a szpáhik támadása augusztus 6-án reggel; C = ellentámadás, a dragonyosok és a vértések visszaszorítják, elűzik a támadókat

A beszámolók szerint a táborhely kétórányira,⁶⁷ azaz két mérföld távolságra volt Baranyavártól, és egy mérföldre, illetve egyórányi távolságra Mohácstól.⁶⁸ Ez jól egybevág Brodarics 1526-ra vonatkozó adataival a csata helyszínéről (5. ábra).

A tábor helye egy, a térképen is jelölt kis kiemelkedéstől, a Törökdombtól, azaz a 17. században Hünkár tepeszinek nevezett helytől északra, a Duna menti ártéri mocsár peremén terült el (6. ábra). Lotaringiai Károly azt írta erről a helyről, hogy a sereg a Duna menti mocsárral a háta mögött helyezkedett el. Továbbá, hogy a táborból felvonuló sereg balszárnya előnyös módon szintén egy mocsárra támaszkodott, ahol egy temető is volt.⁶⁹ A mocsár előterében egy kis, bozótos térséggel szegélyezett síkság terült el, azon túlról támadott az ellenség.

Ezt a helyértelmezést erősíti meg Giovanni Gemelli Carreri beszámolója is, aki augusztus 5-e kapcsán említette, hogy az elhunyt Truchsess ezredest a tábor melletti kápolnában temették el. Augusztus 6-ára vonatkozóan pedig, amikor elhagyták a tábor, a következőket jegyezte fel: *„Mohácstól nem messze táboroztunk le, az ellenség pedig az általunk elhagyott helyen, az egykori famecsetből lett kápolna mellett, amit Szolimán emeltetett az elesett Lajos magyar király és a maga győzelme emlékére, és hamis prófétája iránti hálájából elrendelte, hogy állandóan egy dervis imádkozzon ott.”*⁷⁰

Louis Hector Villars ezredes szerint a sereg az összecsapás előtt a Duna mocsara és egy erdő között állt csatarendbe, és a viaskodás egy „magaslatért” zajlott.⁷¹ Ezt végül a bajor csapatok bevonásával lovasrohammal el is foglalták.

A bemutatott többféle, egymást erősítő adat alapján a tábor a Duna mocsárától (*pallude*) nyugatra, a Vizslaki-rét mellett húzódott, a Törökdombtól, a mellette található – Papp László által feltárt – középkori eredetű temetőtől, egyben a nagy ároktól (mocsár) északra, a harci események pedig ettől a helytől nyugatra, az egykori csatatéren, illetve a síkot nyugatról övező bozótos, erdős tereplépcső előterében, Majs térségében zajlottak.

A török lovasság a baranyavári táborból az erdei úton, a „magaslaton” nyomult előre,⁷² ugyanazon a teraszperemen, amelyen korábban Hasslingen csapatai is vonultak. A síkot nyugatról övező cserjésből, erdőkből, minden irányból támadtak, aminek a fő csapásiránya a keresztény sereg balszárnya volt. Miksa Emá-

67 Nagy Lajos, Miksa Emánuel bajor választófejedelem hadinaplójából (1687). In: Uo. 161–162. A két óra mintegy 16 kilométert jelent.

68 Július 31-én „...a régi tábor elhagytuk és az újat a Mohács alatti síkon a Karassó nevű folyócska mentén vertük fel, a várostól egy órányira.” Nagy, Miksa Emánuel, 161. Itt érdemes megjegyezni, hogy a hadinapló magyar fordítása szerint a Karassó nevű „folyócska”(?) mentén táboroztak. Azonban a fentebb ismertetett térképen (6. ábra) jól látszik, hogy a keresztény sereg a Vizslaki-rét mentén állapodott meg. A Krassó folyó jóval távolabb van Mohácstól. Ugyanakkor ez a földrajzi indikáció megegyezik Brodarics azon állításával, hogy 1526-ban nem messze Mohácstól volt egy Krassó nevű víz vagy inkább mocsár, amelyen túl Tomori lovasai táboroztak. Brodarics, Igaz történet. In: *Örök Mohács*, 312. Úgy tűnik ezek alapján, hogy a Vizslaki-rét vagy annak egy része a korszakban a „fekete víz” jelentésű Krassó névre hallgatott.

69 Tóth, Le duc Charles V de Lorraine et son temps, 435.

70 Jászay, Olasz hadinapló az 1687. évi török elleni hadjáratról, 412–413.

71 Szita László, Levelek az 1687–1688. évi hadjáratról. In: Uő (szerk.), *Budától–Belgrádig*, 355.

72 Tóth, Le duc Charles V de Lorraine et son temps, 434–435.

8. ÁBRA. MAJS ÉS FÖLDVÁR (UTVÁR) TÉRSÉGE 1700-BAN

nuel még augusztus 5-én, tehát az előző napon említette a naplójában, hogy a török csapatoknak le kellett küzdeniük egy mocsarat is, amelyen két hidat vertek – ezeket, ahogy két nappal korábban írta, szabad szemmel is lehetett látni –, majd a bozótos, erdős térszínen vertek tábor⁷³. Egyéb lehetőség híján a kérdéses mocsár a Borza-patak ártere lehetett (más vízfolyás, amelynek ártere is van a környéken, nincsen), továbbá az ehhez kapcsolódó, később Presztika⁷⁴ néven emlegetett mocsaras terület, Majstól keletre.

Megjelenik a forrásokban az is, hogy a török hadsereg csatahelyen harcoló egységei és harcban nem bocsátkozó zöme között az úgynevezett „szorosokon” keresztül történt a csapatok mozgása.⁷⁵ Ez a megfogalmazás nagyon hasonlít Brodarics leírására, aki hasonló nézőpontból 1526-ban olyan „szűk járatokról” írt, ahová az ellenség akarta a keresztény csapatokat becsalni.⁷⁶ Ez a meghatározás – figyelembe véve a kontextust – feltehetőleg a patakot övező galériaerdőbe, illetve a mögötte húzódó erdőségbe vágott átjárókat, azaz a nyiladékokat takarja.

A beszámolók alapján a táborról nyugatra fekvő terület földrajzi jellege tehát keletről nyugati irányba haladva a következőképpen nézett ki. Előbb síksággal számolhatunk (ármentes terasz), amely Földvár birtokhoz tartozott, majd (nyugatra) mocsár (Borza-völgy/Presztika) következett, ezt követően bozótos térség, illetve erdő, amely ott volt, ahol a térszín emelkedni kezdett, ez a terület pedig – a Borzán túl – már Majs része volt. Ezután jött a már említett magaslat, ahol konkrét csatározások is folytak.

73 Nagy, Miksa Emánuel bajor választófejedelem naplójából (1687), 162.

74 Andreas Kneidinger, *Charten von der ka[mmer]al Ortschaft Mays in der [...] Baranyer Gespanschaft zur Herrschaft Bellye gehörig [...]* S_11_-_Nr_830:43.

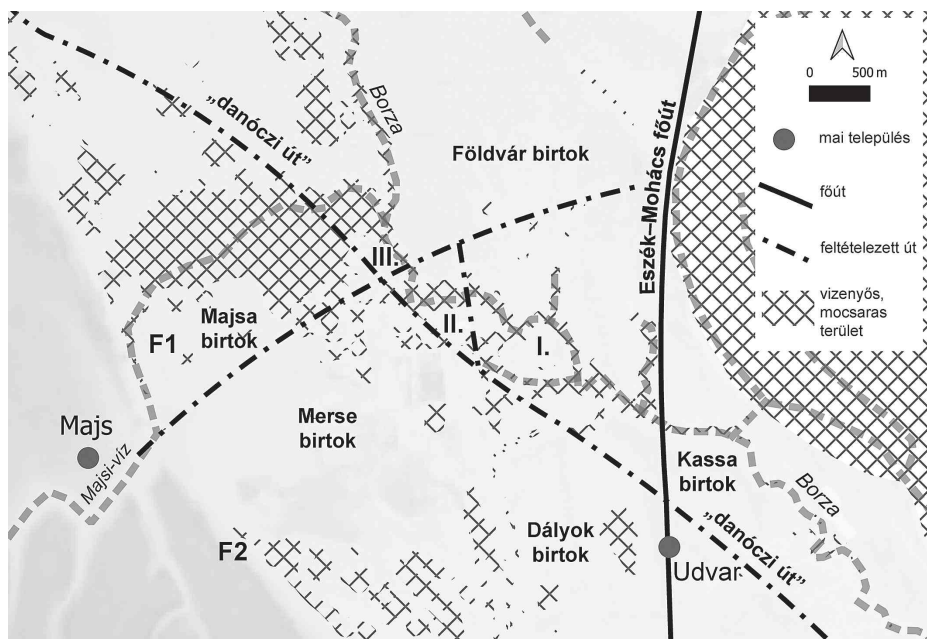
75 Szita, Levelek az 1687–1688. évi hadjáratról, 355.

76 Brodarics, Igaz történet. In: *Örök Mohács*, 318.

Földvár falu ebben a forráscsoportban név szerint ugyan nem jelent meg, de nincs okunk a létezésében kételkedni, ugyanis 1687-ből forrás említi mint a kincstár számára lefoglalt falut (lásd 1. táblázat), beszámolt róla a már említett 1696. évi összeírás (lásd 1. táblázat), és ábrázolta azt 1700-as térképünk is Utvar néven.⁷⁷ Ez utóbbi tanúsága alapján Majs és a hadi út között, a Borza-patak déli oldalán helyezkedett el.

A RÉGÉSZET ÁLTAL AZONOSÍTOTT FALUHELYEK

A Földvár falura vonatkozó régészeti kutatás története meglehetősen ellentmondásos. A birtokon belül ugyanis több olyan lelőhely is akad, amelyek kapcsán felmerült a Földvárral való azonosítás. Papp László régész a Törökdomb mellett

9. ÁBRA. KÖZÉPKORI TELEPÜLÉSNYOMOK AZ 1478-AS BIRTOKHATÁROK KÖZÖTT

Jelmagyarázat: F1 = Majsa helye, melyet Négyesi Lajos és Bertók Gábor szerint Brodarics István a csata idején látott; F2 = Merse falu, melyet Papp László szerint Brodarics a csata idején látott; I. = a Borza-völgyben fekvő száraz kiemelkedés, melyen római kori bennszülött település és egy újkori malom maradványai vannak; II. = száraz kiemelkedés, melyen Papp László tíz középkori házát tárt fel, a geofizika számos további objektumot, körülárkolásokat mutat; III. = száraz kiemelkedés, melyen a geofizikai vizsgálatok számos régészeti objektumra, körülárkolásokra utalnak

⁷⁷ Pap et al., Geo-history of the Toponymy of the Mohacs Plain, 383–411.

1961-ben egy középkori falu maradványait és temetőjét tárta fel.⁷⁸ Ugyanakkor ez a település nem felelt meg a források csataleírásainak. Ezért végül arra az álláspontra jutott, hogy Földvár ugyan valóban a Vizslaki-rét mellett állt, Brodarics azonban összetévesztette azt a nyugati tereplépcsőnél fekvő Merse faluval.

Néhány évvel később, 1967-ben Papp újabb középkori település maradványait találta meg, ezúttal a Borza-patak mentén, nem messze a Borza-majortól.⁷⁹ Ha megvizsgáljuk a telepítő tényezőket, feltűnik, hogy már a bronzkorban és a római korban is volt település a Borza-patak ezen régóta ismert átkelőhelyének közelében. Így nem meglepő, hogy a telepítési adottságok a középkorban is vonzották a letelepedőket. Papp ezzel a részben feltárt településsel kapcsolatban ugyanakkor nem vetette fel, hogy a forrásokból ismert falvak közül melyiket gyanítja a maradványok helyén.⁸⁰ Így az azonosítás kérdése mostanáig nyitva maradt.

A térség, amelyről 1967-ben kiderült, hogy régészeti lelőhelyet foglal magában, több szempontból is megfeleltethető a Földvárral szemben támasztott követelményeknek, jellegnek és sajátosságoknak. Ráadásul azon a helyen terül el Majs és az egykori hadi út között félúton, amit az 1700-as datálású térkép Földvár (Utvár) helyeként mutat. Vajon megfeleltethető-e a hely és annak környezete a források más adatainak?

A terület, amelyen feltárássra kerültek a település maradványai, az 1338-as (1. ábra) és az 1478-as (9. ábra) birtokbejárás adatai alapján Földvár birtokhoz tartozott.⁸¹ A Borza-patak két partján, zömmel a déli oldalán, egy kimagasodáson létesült, a Földvár–Merse határt jelölő danóczi úttól keletre. Ezen a területen a Borza árteréből három széles és lapos kiemelkedés (9. ábra: I–II–III) figyelhető meg, amelyek közül két egymás mellett (9. ábra: II–III) vannak középkori településre utaló régészeti jelenségek.

A Papp által csak részlegesen feltárt település jellemzői nem mondanak ellent a középkori Földvár népesedési, gazdasági és környezeti adatainak, az általa feltárt tíz épület még az 1526 előtti időből való. A telepítő tényezők arra utalnak, hogy a Mohácsi-síkság legfontosabb vízfolyása, a Borza-patak átkelőhelyeire települt, így stratégiai elhelyezkedése volt. Közlekedési szerepe, a vízvételi lehetőség, a szántóföldi művelésre alkalmas terület közelségén túl érdemes megjegyez-

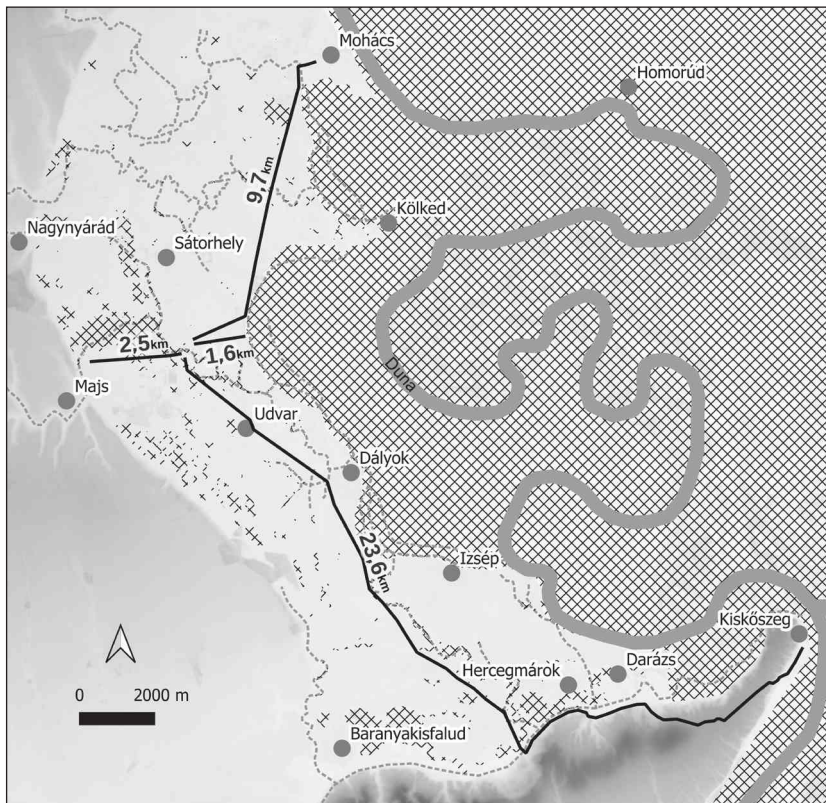
78 Papp László, Újabb kutatások a mohácsi csatatéren. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1962*. Szerk. Papp László. Pécs, 1963, 199–221.

79 Közlése szerint tíz Árpád-kori és késő középkori házát tárt fel. Papp László, Nagynyárad-Sátorhely. In: *Az 1967. év régészeti kutatásai. Régészeti Füzetek I/21* (1968) 70. Csak további régészeti feltárással adhat információt arról, hogy mekkora volt a település valódi kiterjedése, hány újabb középkori és késő középkori lakóház állhatott itt. A 2021-ben és 2022-ben végzett geofizikai vizsgálatok a feltártnál jóval nagyobbakat mutatják a települést.

80 Kiss Béla helytörténész beszámolója tovább bonyolítja a képet. Kiss ugyanis a Borzától délre, a kérdéses helytől nem messze, Szűcs Józseffel együtt beazonosított egy további középkori települést (majd újabb településfoltokat). Papp Lászlót ezzel kapcsolatban fel is keresték, a helyszín alapos vizsgálatára azonban nem került sor. Kiss erre így emlékezett vissza: „Sajnos éppen az ásatások befejezésekor történt ez. A kiváló tudóst a betegsége és nemsokára bekövetkezett halála akadályozta meg, hogy több mint tíz éves kutatásaira rátehesse a koronát...” Kiss, Újabb adatok a mohácsi csatatér kutatásához, 382.

81 Pap et al., Sátorhely vagy Majs, 209–246.

ni azt is, hogy éppen mellette fekszik egy makkoltatásra alkalmas erdő, amelyre a falu tárgyalásakor kitér a korábban említett 1696-os forrás is.

10. ÁBRA. A FÖLDVÁR FALUT ILLETŐ FŐBB TÁVOLSÁGADATOK

Jelmagyarázat: a települések a mai helyükön láthatók, a vízfolyások rekonstruáltak

A különböző forrásokban szereplő távolságadatok is fontos alapját adhatják Földvár azonosításának (10. ábra). A vizsgálat nehézsége, hogy a település nem pontszerűen helyezkedik el, továbbá nem tudjuk, hogy éppen a vizsgálat korában hogyan futottak pontosan az utak, illetve a forrásokban olvasható adat is kerekített, így hozzávetőleges adatokhoz (erős becslésekhez) jutunk. Összevetve a források adatait a rekonstruált táj elemeivel, a következő támpontjaink vannak:

- a középkori Mohácstól Földvár 9-10, az újkori úthálózaton mérve 9,7 kilométer távolságra került el;⁸²

⁸² Brodarics szerint Mohácstól a tábor (Kölked vonala) 4 km-re, a csata helye 8 kilométerre volt. A két sereg közötti távolságot Zaratino egy olasz mérföldre, azaz mintegy 1500-2000 méterre becsülte. A falu a török seregtől kisebb távolságra délre volt egy átkelőhely mellett. Így jön ki a 9-10 km Mohács–Földvár becsült távolság.

- az 1696. évi püspöki felmérés említi, hogy Földvár falu 2,5 óra járásra fekszik Kiskőszegtől (Batina), a Karasicán fekvő csibogáti átkelőhely érintésével. Sudár foglalkozott előzőleg a kérdéssel:⁸³ elfogadva az ő sebességeit, 8 km/óra sebességet feltételezve 20 kilométer, 9 km/órát feltételezve 22,5 kilométer a távolság. Az egykori Borza-majornál található átkelőhely – az újkori úthálózaton mérve – Kiskőszegtől 23,6 kilométerre, a település pedig – mivel nagyobb kiterjedése volt – 22-23 kilométerre fekszik.
- Az 1700-as térkép adatai alapján Földvár (Utvár) a középkori Majs és a hadi út közötti féltávon feküdt. Ha lemérjük a középkori Majstól a hadiút távolságát, körülbelül 4,5 kilométert kapunk. Az átkelőhely, amely körül a település kialakult, Majstól mintegy 2,5 kilométer, ugyanakkor a hadi úttól 2, a Vizslaki-rét mocsarától 1,6 kilométerre volt.

A fentiek alapján az átkelőhely környéke, ahol Utvart (Földvárt) 1700-ban jelezték, jól megfeleltethető a források adta távolságadatoknak.

FÖLDVÁR MINT EMLÉKEZETI HELY: „HÖSVÉRTŐL PIROSULT GYÁSZTÉR”

A Mohácsi-síkság az oszmánok számára kiemelt jelentőséggel bírt. Egyik legnagyobb győzelmük helyszíne volt, amely magyarországi katonai felvonulásaik során táborozási helyként szolgált. Ez az a táborhely, ahol 1529-ben Szapolyai János kézcsókra járult a szultán elé, kétszeresen is megalázva, megalázkodva. Nemritkán az erre elvonuló követségek is megálltak a csatatéren, ahol még sokáig az ágyúállások, a tömegsírok halmai mutatták az összecsapások helyét a Vizslaki-rét melletti úton haladóknak. Így a korszak írott forrásaiban újra és újra megjelent a csata helye, amely azonban idővel elvesztette korábbi fizikai jellemzőit.

Az egykori csatatér, illetve a táborozás helye közelében az út és a mocsár között egy kis, még a rómaiak által emelt mesterséges halom emelkedett. Igen kevés határozott megjelenésű és jól azonosítható kiemelkedés található a közelben. Az egyik a Harsány-hegy (Szársomlyó) jellegzetes kúpja: ez a csata helyétől légvonalban 20 kilométer távolságban fekszik nyugati irányban. Nem véletlen, hogy a két csata (1526 és 1687) ikonográfiájában fontos szerepe lett, de arra nyilvánvalóan nem volt alkalmas, hogy az 1526. évi csata helyét jelölje. Idővel ezért a mocsár melletti kis halom vette át a csata „landmarkjának” szerepét. A kiemelkedést a 17. században az oszmán források Hünkár tepeszi (Szultándomb, Császárdomb) néven említik. A helyiek különböző neveken, eredetileg Sátoristye, később pedig Törökdomb néven (Türkenhügel, Turski brig) emlegették. Ami ezt a helyszínt összekapcsolja a 16. században még a csatatéren jól látszó tömegsírokkal, az az, hogy a domb állítólag a muszlim vértanúk (sehidek), azaz a csatá-

83 Sudár, Földvár falu a török korban, 153–168. Az 1696-os forrásban szereplő menetsebességet 8-9 km/óra-ra becsüli. Ennek alapján megállapítja, hogy a falunak valahol Udvar tágabb környékén kellett lennie. Megengedően számolva (Kiskőszeg Udvartól 20 km-re van) a mi 22-23 km-es adatunk, illetve az általa feltételezett mintegy 20 km között elhanyagolható a különbség.

ban elesett török harcosok eltemetésének helyét jelölte. Evlia Cselebi szerint „A mi muszlim hitharcosaink közül vértanúvá lett negyvenezer mohamedán holttestét Szulejmán kán összegyűjtette, és a halotti imát a mohácsi vár közelében, az említett Szulejmán kán dombja néven ismert magas dombon mondták el felettük valamennyi hitharcos részvételével, és ott temették el őket. Jelenleg a zarándokok búcsújáróhelye.”⁸⁴ Az 1630-as években, amikor több győzelmi emléképület (kösk/pavilon) is épült a birodalomban, az a IV. Murád uralkodott, aki Szulejmán szultánt példaképének tartotta. Így aztán amikor 1630–1631 körül Haszán budai beglerbég megépíttette ezt a kösköt, és az utazók, zarándokok igényeinek kielégítésére ezen a helyen egy kutat is kialakítottatott, csak a birodalomszerte elterjedt Szulejmán-nosztalgia igényeinek felelt meg.⁸⁵ Aligha találhatott volna alkalmasabb helyet az emlékmű megépítésére, mint ahol II. Lajos seregét a szultán megverte, és ahol Szapolyai János 1529-ben kézcsókra járult az uralkodó elé.

A csatátér emlékezeti kontinuitását a halom a visszafoglaló háborúk után is szolgálta. 1687-ben a kösk helyén keresztény kápolnát alakítottak ki, ami a csata első keresztény emlékhelye lett, és az 1760–1770-es évekig szolgált akként.⁸⁶ A 18–19. században született térképeken, illetve leírásokban Földvár, azaz a későbbi Sátorhely (Földvár puszta) környékét jelölték meg csatátérként. Ez lett Kisfaludy Károly halhatatlan szavaival (1824) a „Hősvértől pirosult gyásztér”.

DISZKUSSZIÓ

A Mohács-vita súlyponti kérdése hosszabb ideje az, hogy hol állhatott a középkori Földvár falu. További kérdés, hogy volt-e kontinuitás a településrendszer pusztasodási szakaszait követően a középkori, a 16–17. századi és a 18–19. századi újratelepülések között. Végül az is fontos, hogy vajon a mohácsi csata idején Brodarics István honnan és melyik települést láthatta.

Ahogy a kutatástörténeti részben már jeleztük, a Földvárként azonosított településhelyek száma igen nagy, több mint 15 ilyen helyszínt tart számon a szakirodalom a Mohácsi-síkságon. Ugyanakkor az utóbbi időben a lehetséges helyek száma nagymértékben leszűkült, ráadásul ezek a helyek néhány esetben már meglehetősen közel fekszenek egymáshoz, mintegy hibahatáron belül: a vita kifulladni látszik. A jelenleg ismert és szóba jöhető helyek a következők: 1. a hagyomány szerint annak tartott Sátorhely belterületi része; 2. a Papp László által a Törökdomb mellett feltárt középkori falu; 3. Udvar „tágabb” környéke; 4. Majs katolikus temploma mellett, a község keleti előterében fekvő falunyom; 5. a Györffy György által felvetett településhely a Borza mellett. Ez megfeleltethető lehet a Papp által 1967-ben a Borza-major közelében megfigyelt és részlegesen megkutatott településnek, amelynek környékére jelenlegi kutatásaink összpontosulnak.

84 Fordította Fodor Pál. Lásd a Törökdombról szóló fejezetben.

85 Erről lásd Fodor Pál tanulmányát a jelen kötetben.

86 Lásd a Törökdombról szó tanulmányt a jelen kötetben.

Sátorhely, a hagyományos „jelölt”, biztosan az egykori Földvár birtokon belül feküdt. Sátorhely mellett szólhat, hogy a 18. században egy ideig Földvárnak hívták, és az elnevezést a Sátoristye, Sátorhely név csak hosszabb idő után szorította ki.⁸⁷ Ráadásul a népi emlékezetben is összekapcsolódott a csatával. Ugyanakkor Földvár praedium gazdaságtörténetének áttekintése nyomán a következőkre jutottunk: az 1700-as évek legelején kezdődő pusztasodási szakaszt követően, a 18. század második felében a későbbi település helyén állattenyésztéshez szükséges építmények jelentek meg, ahol az uradalom személyzete lakott. Úgy tűnik, hogy ekkorra a telepítési tényezők a középkorhoz és a hódoltságához képest is megváltoztak. Eleinte a lótarás, majd egyre inkább a juhtenyésztés rendezte át a területhasználatot, és ez olyan döntéseket alapozott meg, amelyek a mai Sátorhely kialakulásának kedveztek. Egyrészt az előzővel összefüggésben a pusztasági központjának a birtokszerkezetben magasabb hierarchiaszinten álló Nagynyárádhoz és Majshoz közel kellett feküdnie. Másrészt a juhkarámokat, illetve más gazdasági épületeket olyan helyre kellett telepíteni, amely a pásztorkodás szempontjai szerint térracionális volt. Eszerint elvárt lehetett, hogy a különböző adottságú legelőket, továbbá a nyugati medenceperem előterében fekvő erdőket (ezek tartalék legelőhelyként szolgálhattak) Nagynyárád térségében jól meg lehessen közelíteni.⁸⁸ Ugyancsak fontos volt, hogy a síkság kiterjedt vizenyős területeitől távol tartsák a juhokat, hogy elkerüljék a májmétely nyomán bekövetkező elhullást.⁸⁹ Ezen célokra a birtok déli részén fekvő egykori település helye és környezete nem, vagy csak sokkal kevésbé volt alkalmas, talán ezzel is függött össze, hogy a majsiaknak és dályokiaknak ezt a térséget bérbe adták, akik itt szántóföldi művelést folytattak, de már nem telepedtek le. Sátorhely esetében arra sincs régészeti adatunk, hogy a középkorban a falu helyén állt-e település, igaz, a nyomait a 18. századi kiterjedt építkezések elfedhették, akár el is pusztíthatták.

Második jelöltünk, a Papp által a Törökdomb mellett feltárt és Földvárként azonosított falu az elhelyezkedése alapján nem jöhet szóba a csata emblematikus helyeként, de ezt senki nem is állította. Az 1338-ban történt birtokmegosztás nyomán a kettéváló birtokok határán fekszik, így nem lehet kizárni, hogy esetleg Lak birtokhoz tartozott. Ugyanakkor ezt jelenleg nem lehet egyértelműen eldönteni, mivel nem tudjuk, hogy a középkori határjelek ebben a szűkebb térségben hol voltak. A fő probléma azonban ezzel a hellyel az, hogy még ha volt is időszak, amikor a faluhely Földvárhoz tartozott, egészen bizonyos, hogy Brodarics a csa-

87 Ez azonban összefügghet egyszerűen azzal is, hogy az egykori Földvár birtoktest kontinuitását területileg és nevében is Földvár praedium adta, így értelemszerűen annak 18. századi központjára is a Földvár nevet használták.

88 Figyelembe véve, hogy a ligetes erdők, illetve erdők, továbbá a tarlók a nyár végén tartalék legelőterületet jelenthettek, ezek a rendelkezésre álló adataink alapján Nagynyárád felé húzódhattak. Az ártéri erdők, mivel vizes élőhelyek, juhok legeltetésére nem voltak alkalmasak.

89 Ezt azonban még így sem sikerült hatékonyan elkerülni. Részben ezzel összefüggésben a 19. század második felére a bellyei uradalom ezen részén a szarvasmarhatartás kiszorította a juhtartást. Ahogy a korszakban fogalmaztak, a „helyi égalji és talajviszonyok” miatt nagyon nagy volt a juhállomány évi átlagos halandósága (30–35%), miközben a feltételek sokkal inkább a szarvasmarha tenyésztésének kedveztek. *Albrecht főherczeg Ő Fensége bellyei uradalmának leírása*. Országos Magyar Gazdasági Egyesület, Bécs, 1883, 28–29.

ta idején nem ezt a települést látta, annak ismert jellemzőivel ugyanis beszámolója nem vág össze.

A B. Szabó és Sudár által preferált Udvar (Buziglica felé eső térsége) mellett komolyabb adatok, érvek nem sorjáznak. A hely legitimációját az a körülmény is aláássa, hogy Mohácstól túl messze van, a terület jellemzői pedig nem egyeznek Brodarics leírásával és a csatatér egyéb jegyeivel. A csatával kapcsolatban megfigyelt jelenségek („nagy árok”/völgy; tágas, fátlan síkság, mellette keletre egy mély mocsár; a falu egy emelkedő térszint oldalában vagy lábánál fekszik; régészeti nyomai vannak az összecsapásnak; emlékezeti helyek kapcsolódnak hozzá) sem illenek erre a területre. A Dunától is túlságosan messzire helyezkedik el, továbbá a csata előtt két névvel bíró, kiterjedt erdőt is említenek a források, azaz ahogy fentebb jeleztük, nem fátlan síkság volt. Továbbá nincs tudomásunk a helyén folytonos települési előzményről. Amennyiben azonban úgy értelmezzük Udvar „tágabb” környékét, hogy nem Buziglica felé helyezzük el a hipotetikus faluhelyet, hanem a Borza-patak felé, akkor ez az elképzelés tulajdonképpen megegyezik az általunk vizsgált ötödik esettel.

A negyedikként kandidáló mai Majs melletti településsel több probléma van. Ennek a teóriának Négyesi Lajos, illetve a Bertók Gábor vezette kutatócsoport a fő képviselője napjainkban. A falu biztosan nem feküdt Földvár birtokon belül. Az elmúlt évek vitái nyomán ugyanis abban már sikerült megegyezni, hogy a majsai katolikus templom mellett található középkori falunyom nem Földvár volt, de a kutatók fenntartják (ahogy Papp Merse kapcsán már felvetette), hogy Brodarics tévedett a falu nevét illetően, és valójában Majsát láthatta. A településnek a csata történetében játszott szerepét illetően a fő, illetve most már kizárólagos érv régészeti: véleményük szerint a falu környezetében felgyűjtött mintegy 300 kézi tűzfegyver lövedék az 1526. évi mohácsi csata lenyomata. E mögött az áll, hogy a Mohácsi-síkság területén folytatott fémkereső műszeres kutatásaik – állításuk szerint – máshol nem mutattak olyan komoly leletsűrűséget, ami szintén csatahelyként értelmezhető. Továbbá, ha voltak is más összecsapások a Mohácsi-síkságon, azok jóval kisebbek voltak, mint az 1526. évi nagy csata. Tehát állításuk az, hogy ahol legnagyobb a leletsűrűség, ott lehet a csata helye.

A felhozott régészeti érvekkel, illetve bizonyítékokkal kapcsolatban azonban súlyos probléma áll fenn. Az 1526. évi csatában a kézi tűzfegyvereknek ugyan nagyon fontos szerepe volt, de a két oldal csapatai nagyrészt még nem puskákkal voltak felszerelve. A janicsárok négyezer löfegyverének, illetve az ennél vélhetően kisebb számú keresztény tűzfegyvereknek a hadirégészeti lenyomata a mintegy 100-110 ezer fős katonatömegben belül elenyésző volt, azokat nagyon lokálisan használták, és a források tanúsága szerint csak néhány lövést adtak le velük, egy sík, fátlan mezőn, mintegy 1,5-2 órás időtartamon belül. A Borzától nyugatra fekvő, Majs melletti terület – ahonnan a lövedékek a kutatás során előkerültek – az 1478-as határjárás szerint mocsaras, bozotos, erdős térség volt. Ez nem felel meg az 1526-os csataleírásoknak, amelyek szerint fátlan síkságon zajlottak az események.

Ahogy viszont a fenti elemzésből kiderült, a Vizslaki-rét és Majs között 1687. augusztus 6-án történt lovassági összecsapásokban igen aktív volt a tűzfegyverek

használata, azok komolyabb lenyomatot hagyhattak. Ismertek az 1687. augusztus 6-án zajló harcokban bevetett nyugati alakulatok (dragonyosok és vértések),⁹⁰ melyek a következők voltak: Stirheim (Sterheim) dragonyosezred, Serau dragonyosezred, Kisel dragonyosezred, Saxe-Läüenburg vértesezred, Bielke vértesezred és Savoya dragonyosok.⁹¹

Az oszmán hadseregben harcoló szpáhikat erre az időre már szintén felszerelték tűzfegyverekkel (pisztolyokkal és karabéllyal). Az augusztus 6-ai harcokban részt vevő 12-14 ezer főnyi katonaság becslésünk szerint minimum 25 ezer kézi tűzfegyvert használt, ráadásul a harcok az 1526. évihez képest három-négyszer annyi ideig, mintegy öt-hat órán át tartottak. E csata konfliktusrégészeti lenyomatának (a felgyűjthető lövedékei számának) messze nagyobbak kell lennie, mint amit 1526. augusztus 29-től várhatunk.

Mivel részleteiben is ismerjük a harcokban részt vett alakulatok fegyverzetét, lehetséges a hozzájuk tartozó lövedékek azonosítása is. A lovassági pisztolyok, karabélyok, könnyű puskák mérettartománya jól megfelel a Majs mellett fellelt, zömmel 10-13 mm-es átmérőjű lövedékeknek, amelyeket a vértések, szpáhik és dragonyosok lőhettek ki. Ahogy arra már rámutattunk, az 1526. évi csatában alkalmazott és döntő jelentőségű janicsárpuskák összesen kétféle kaliberrel voltak jelen Mohács mellett. Ezek mérettartománya jellemzően nagyobb, ráadásul a konstantinápolyi fegyvermanufaktúrában a lövedékek elkészítésénél olyan ötvözetet alkalmaztak, ami igen költséges volt – ezért később kikopott a használatból.⁹² Így a kétféle fegyvercsoport lenyomatának szétválasztása jól megoldható. Ennek megfelelően kijelenthető, hogy Majs mellett nincs nyoma az 1526. évi csatának, annál inkább az 1687-esnek.

Az augusztus 6-i küzdelem súlypontja a leírás szerint a tereplépcső bozótos, erdős előtere volt, éppen az a terület, ahol Bertókék a kérdéses lövedékeket felgyűjtötték. Így eldönthető, hogy a Majs területén fekvő középkori településnyom nem Földvár, és nem is azt figyelte meg Brodarics a csata elején. Ellenben centruma volt egy, a felszabadító háborúk idejéből származó összecsapásnak.

Létezik-e a majsai területtel szemben a sátorhelyi területre (az egykori Földvár birtokra) vonatkozó konfliktusrégészeti bizonyíték? A Sátorhelytől keletre fekvő Fekete-kapu környékén talált ágyúgolyók, ágyúkerék-vasalások, az itteni kard- és lándzsaleletek leginkább II. Lajos seregének helyére utalnak.⁹³ Különösen az itt korábban felgyűjtött ágyúlövedékek szolgálnak erre erős bizonyítékkal, hiszen az 1526. évi csata mintegy 350-380 ágyújának a használatára vonatkozó nyom máshol nem került elő. A Vizslaki-rét mocsarából előkerült emberi csontok, lócsontváz, lándzsa, drágakövekkel kirakott egyenes kard a csata során a mély mocsár-

90 A dragonyosok 1550–1560 körül jelentek meg az európai hadseregekben, elsőként Piemontban. A Habsburg Birodalom hadseregében a 17. század elejétől voltak ilyen alakulatok. Raimondo Montecuccoli, *A magyarországi török háborúkról*. Budapest, 2019, 335. A kürasszírok vagy vértesslovások a 16. század végétől az európai hadseregek meghatározó lovassági fegyverneme. Uo. 341.

91 Tóth, Le duc Charles V de Lorraine et son temps, 435.

92 Lásd az oszmán-török puszkákról szóló fejezetet a jelen kötetben.

93 Lásd a hadirégészeti adatokat értékelő tanulmányt a jelen kötetben.

ba szorított keresztény katonasághoz tartozhatnak. Végül ne feledjük, hogy az öt tömegsír⁹⁴ is itt került elő, és a Törökdomb oszmán győzelmi emlékműként, valamint a vértanúként eltemetett muszlim katonák és Szulejmán szultán emlékezeti helyeként szintén megerősíti, hogy itt kell keresnünk a csata helyszínét, nem pedig Majsnál.⁹⁵

Az ötödikként felsorolt Földvár falu az 1526. évi pusztulást még kiheverte, lakói a kiváló telepítési adottságokkal bíró helyen folytatták életüket. Ez Földvár birtok déli részén (a Borza-major térségében), a Borza-patakon való könnyű átkelést biztosító helyszín közelében lehetett, ahol talán bort is lehetett értékesíteni az utazóknak, a falu közvetlen közelében pedig szántóföldi gazdálkodást, makoltató sertéstartást, távolabb pedig legeltetést lehetett folytatni. Az ismert és lehetséges helyek közül ez az a település, amelynek környezetében felfedezhető a csatater összes földrajzi jellemzője, amely megfelelhet Földvár ismert sajátosságainak, valamint a csatáról készült szemtanú beszámolóok adatainak.

A kutatás folytatása azonban szükséges, mivel csak további vizsgálatok alapján lehet majd még egyértelműbben állást foglalni abban a kérdésben, hogy a középkori Földvárról alkotott ismereteink mindenben megfeleltethetők-e azon lelőhely környezetének, amelyet Papp 1967-ben azonosított, és amelynek környékére Györffy Földvárt helyezte. Itt ugyanis egymáshoz nagyon közel, a Borza-völgyében több településnyom is megfigyelhető, talán a többszöri újraalapítás miatt.

ÖSSZEGZÉS

Az ismertetett vizsgálatok adatai arra mutatnak, hogy a Borza-patak mentén, az egykori Borza-major közelében fekvő térségben helyezkedett el a Brodarics István által látott Földvár. A Mohács utáni újraalapítás is a patak ezen átkelőhelyeinek közelében történt. A felszabadító háborúkat is megszenvedő falu lakói a 18. század első éveiben, talán 1704-ben adták fel a küzdelmet, ezt követően már nem volt, aki a település házait újjáépítse. Földvár elenyészett.

94 Az öt tömegsírban található halottakról is szól vita. Őket – nem függetlenül a csata helyéről szóló vitában elfoglalt állásponttól – tekintették már a küzdelem során elesetteknek, a tábor lemeszárolt őrségének és az augusztus 31-én kivégzett katonáknak egyaránt. A fenti rekonstrukció és más érvek alapján ezek minden valószínűség szerint a csata olyan halottai, akiket a küzdelem után a zsákmányt szisztematikusan összegyűjtő török sereg értékeiktől megfosztva az előre kiásott mélyedésekbe dobált vagy dobáltatott. Nem a tábor őrsege, és nem is a csata után kivégzettek voltak. Az esetek egy részében tapasztalható fejlevágás nem az augusztus 31-i tömeges kivégzésre, hanem inkább a török sereg azon szokására utal, hogy jutalom fejében a katonák gyűjtötték a fejeiket, egyes esetekben a halottakat is lefejezték. A sírokban található néhány lövedék fizikai jellege sem egyezik meg a török sereg janicsárpuskáinak jellemzőivel. A következők levonása még várat magára. Fodor Pál – Pap Norbert – Kitanics Máté, Kiket rejthetnek a sátorhelyi tömegsírok? Néhány gondolat a mohácsi csata tömegsírainak vizsgálatáról. *Újkor.hu. A velünk élő történelem*, <https://ujkor.hu/content/kiket-rejthetnek-satorhelyi-tomegsi-rok-nehany-gondolat-mohacsi-csata-tomegsi-rokainak-vizsgalatarol>, letöltés: 2021. ápr. 1.

95 Lásd a Törökdombról szóló tanulmányt a jelen kötetben.

Csak évtizedekkel később sikerült új települést alapítani a birtokon belül, az eredeti faluhelytől északra. Így jött létre Sátorhely mai közigazgatási területén Földvár praedium, azaz Földvár puszta, és annak új központja Sátoristye, vagyis Sátorhely. Gazdasági szerepe a korábbi településéhez képest jelentősen megváltozott: az állattenyésztés, főként pedig egy nagybirtok központi majorsága kialakítási szempontjainak rendelték alá.

A lefolytatott vizsgálatok nyomán nem csupán a középkori Földvár helyéhez jutottunk közelebb, de sikerült meghatározni a falut befoglaló táj főbb környezeti elemeit is. Így értelmet nyert számos olyan szempont, amely 1526-ban mindkét oldal hadvezetését befolyásolta.

Elemzésünknek nem csupán történeti, de kivételesen a jövőt illetően beruházási, térség- és településfejlesztési, továbbá emlékezetpolitikai jelentősége is van, vagy legalábbis lehet. Kiderült, hogy az elmúlt évtizedekben Majs környezetében folytatott – és az ütközetet oda lokalizáló – történeti és régészeti kutatások nem az 1526. évi események helyeire, illetve régészeti lenyomataira bukkantak. Így a sátorhelyi emlékhelyen lévő kiállításokon megjelenő, Majs térségéhez kötődő történeti tartalmak valótlanként, nem az 1526. évi csatát mutatják be.

A Majs melletti terület a visszafoglaló háborúk egyik jelentős csatájának helyszíne. 1687. augusztus 6-án az oszmán-török lovassággal szemben főként bajor, illetve más német területek katonai alakulatai, vallonok (a mai Belgium területéről), franciák és itáliaiak vívtak eredményes harcot. Ők is megérdemlik a tiszteletet és az emlékezést, hiszen az ő erőfeszítéseik révén szabadult fel a Dél-Dunántúl a török megszállás alól. Efelől semmi kétségünk nem lehet. Ugyanakkor két évvel a mohácsi csata 500. évfordulója előtt az 1526. évi összecsapások résztvevőinek járó tiszteletadás előkészítése a feladat. Érdemes lenne ezért a vizsgálati eredmények alapján a megfelelő következtetéseket levonni, az 1526-os és az 1687-es helyszíneket különválasztani, a kapcsolódó beruházási, tervezési tevékenységet pedig ezek alapján elgondolni.

KRITIKAI ÉSZREVÉTELEK A MOHÁCSI-SÍKSÁGON ÉS A MOHÁCSI-SZIGETEN RENDELKEZÉSÜNKRE ÁLLÓ HADIRÉGÉSZETI TOPOGRÁFIAI ADATOKRÓL

BEVEZETÉS

A mohácsi csata kutatásában a 20. század eleje óta megjelenik a régészet is, amely az 1960-as évektől kezdve kapott csak nagyobb szerepet, míg napjainkban a kutatás legtöbb vitát kiváltó és leginkább ellentmondásos területévé nőtte ki magát.

A Mohácsi-síkság mintegy 100 km²-es területén, de mellette még a Mohácsi-szigeten is megfigyelhető hadirégészeti jelenségeket egykor és ma is szívesen kötik össze az 1526. év eseményeivel. A megtalált leletek, régészeti jelenségek alapos, kritikai vizsgálatával ugyanakkor megállapítható, hogy korántsem kapcsolható ezek közül mindegyik a gyászos végű csatához. Egy részükről kiderült, hogy más korszakba sorolható, a csata szakirodalmának hivatkozott régészeti emlékei pedig sokszor eltűntek, vagy éppen soha nem is léteztek.

A viharos múltú térség a kutatás elmúlt 130 évében jelentős bel- és külpolitikai változásokat ért meg. A kutatást végzők személyét, a leleteket megtaláló és azokról beszámoló személyek háttérét, a bejelentés kontextusát is szükséges figyelembe venni, amikor egy-egy leletet és lelőhelyet értékelünk, ezek szerepét meg akarjuk érteni. A csata óriási szimbolikus jelentősége miatt a története és az emlékezeti helyei sem vizsgálhatók anélkül, hogy ne vegyük figyelembe az elmúlt évtizedek változó emlékezetpolitikai kurzusait.

A SZULTÁN- VAGY CSÁSZÁRDOMB, VAGYIS A MOHÁCSI TÖRÖKDOMB

Bár elsődlegesen nem a hadirégészet tárgykörébe tartozó terepi objektum, mégsem kerülhetjük meg, hogy itt is megemlékezzünk az egykori Szultán- vagy Császárdombról (*Hünkâr tepesi*), a később Törökdombnak nevezett, a Vizslaki-rét peremén húzódó antropogén halomról (3. táblázat/12; 6. ábra/12). Ez a kisebb kiemelkedés, amelyet még a rómaiak emeltek a Duna ártere mellett, a Mursa-Aquincum (Eszék–Buda) hadi út mentén egy őrtorony számára, fontos viszonyítási pont, egyfajta *landmark* volt a mohácsi csatát illetően. 1630–1631 táján

ugyanis itt egy oszmán győzelmi emlékművet, fapavilont (*köşk*) építtetett Haszán budai pasa, szimbolikusan is elfoglalva a környező teret.

A pavilon és a mellette ásott kút, amelyet a zarándokok és átutazók is gyakran felkerestek, egészen 1686-ig, Mohács visszafoglalásáig töltötte be funkcióját. Evlia cselebi török utazó 1663. évi mohácsi látogatása során szintén bejárta a sánccal övezett, körülárkolt helyszínt, amelyről azt is megjegyezte, hogy az a mohácsi csata oszmán vértanúinak nyughelye. A terület keresztények általi visszafoglalása után, 1687 körül kápolna épült az oszmán pavilon helyén, amely a 18. század második feléig állt fenn.¹

A dombnál Gergely Endre csendőrszázados 1924-ben ásatásokat folytatott, a mohácsi csatához köthető halottakat azonban nem talált. Ez a tény jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a következő évektől a csatára vonatkozó kutatások egyre inkább az innen délnyugatra, valamivel több mint 4,5 km-re lévő tereplépcső irányába fordultak, miközben több kutató is felvetette, hogy a Császárdombot nem a Törökdombnál, hanem másutt kell keresni.²

Az említetteken az sem változtatott, hogy a gőzekével folytatott mélyszántás megkezdésével a Törökdomb környékén hadirégészeti leletek láttak napvilágot. Az 1900-as évek első évtizedeiben pedig a Vizslaki-rét peremén, illetve a közeli Fekete-kapunál nagy valószínűséggel a mohácsi csatához köthető hadi emlékek sora került elő. Hozzátehetjük, 1960-ban a Törökdombtól valamivel több mint 1 km-re találták meg a csata első tömegsírjait is.

Az 1960–1970-es években a Törökdomb nagy részét elhordták, az itt létesített oszmán kori kutat szétrombolták, a halom földanyagát építkezésekhez használták fel. Bár a Császárdomb helyére vonatkozóan több teória is született, 2018-ban írott források és korabeli térképek elemzésével sikerült bizonyítani, hogy a Törökdomb azonos az egykori Császárdombról.³ Ugyanebben az évben fémdetektoros felmérés során az egykor itt állt oszmán pavilon és barokk katolikus kápolna emlékeit is felgyűjtötték. Hadirégészeti leletként 6 db kézi tűzfegyver ölomlővedék is előkerült, amelyek közül kettő kilőtt és deformálódott, négy pedig elejtett, ép példány volt.⁴ A golyók egy része feltehetőleg a visszafoglaló háborúk során maradt a Törökdombnál, ugyanis az oszmánok ellen a hadi úton felvonuló keresztény seregek több alkalommal is itt táboroztak a 17. század végén.⁵ A lövedékek közül egy viszont bizonyosan török madarászpuskához készült. A domb maradákn és közvetlen környékén 2020-ban geofizikai felmérést is végeztek,

1 Minderről lásd a mohácsi Törökdombról szóló tanulmányt a jelen kötetben.

2 A felvetett helyszínek között a Majstól 1,5 km-re délkeletre húzódó bástyaszerű kiemelkedést, a mersei magaslatot, illetve a nagynyárádi templomdombot is megemlíthetjük. Lásd: Kitanics Máté – Nagy Levente – Hancz Erika – Gyenizse Péter – Szalai Gábor – Nagy László – Klembala Zsombor – Polgár Balázs – Pap Norbert, A Törökdomb a régészeti vizsgálatok tükrében: 1924–2020. In: Pap Norbert (szerk.), *Mordortól Mohácsig: A mohácsi csatáj történeti földrajzi kutatása*. (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és Emlékezet) Budapest, 2020, 273–349.

3 Lásd az erről szóló tanulmányt a jelen kötetben.

4 Kitanics et al., A Törökdomb a régészeti vizsgálatok tükrében, 273–349.

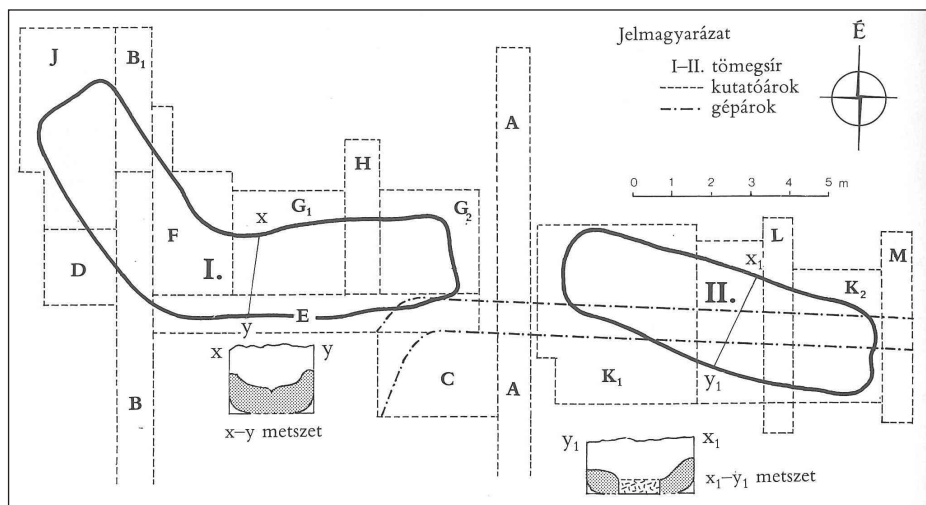
5 Lásd erről többek között a következő térképi ábrázolásokat: *Laccampamento dal di luglio fono al di 5 di agosto infra Mohatz e Dunawar, 1687*. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, H III c 182/28; *Veldt Lager zwischen Mohaz und Baranuivar den 15. July 1691*. Uo. H III c 182/37.

amely során azonosították az oszmán és keresztény források által említett körítő-árkot.⁶

Összességében elmondható, hogy a Császárdomb, majd a rajta felépített oszmán győzelmi emlékmű hosszabb időn keresztül jelölte meg az 1526. évi mohácsi csata helyszínét, fontos viszonyítási pontot jelentett. A 17. század végén, az oszmánellenes háborúk során a domb környezetében több alkalommal is tábo-roztak keresztény csapatok. Vélhetően jobbra ezeknek a szerény hadirégészeti emlékeit sikerült felgyűjteni az egykori domb maradékán.

A CSATA HALOTTAI ÉS TÖMEGSÍRJAI

A mohácsi csatatér rendszeres vizsgálata Papp Lászlónak, a Baranya megyei Janus Pannonius Múzeum (JPM) régészének, majd igazgatójának a vezetésével az 1950-es évek végén vette kezdetét. Az évtizedes kutatómunka első eredménye 1960 áprilisában jelentkezett, amikor egy adatközlőre támaszkodva kijelöltek egy, az 1526-os csatával kapcsolatba hozható ásatási helyszínt. A Mohácstól délre, Sátorhely településtől keletre eső helyen nyolc évvel korábban egy kotrógép emberi csontokat hozott a felszínre. A munkagép akkor éppen annak a katonai védelmi rendszernek a kialakításában vett részt, amelyet a magyar–jugoszláv határon építettek ki a Jugoszlávia felől várt támadás megakadályozása érdekében. A szigorú titkosítás mellett zajló munkálatok miatt azonban az információ csak évek-

1. ÁBRA. AZ 1960-BAN FELTÁRT I. ÉS II. SZÁMÚ TÖMEGSÍR HELYSZÍNRAJZA

Forrás: Papp László, A mohácsi csatahely kutatása. In: Kiss Károly et al. (szerk.), *Mohács emlékezete*. Budapest, 1987, 252–253. oldalak között.

⁶ Kitanics et al., A Törökdomb a régészeti vizsgálatok tükrében, 273–349.

kel később, a két ország közötti viszony enyhülését követően juthatott el az illetékesekhez.

A terepbejárást követően azon a helyen, ahol a szétszórt, szétzúzott csontok még látszottak, 1960 szeptemberében megkezdődött a feltárás, szondázó árkok húzásával. A munkálatok során kibontakozott egy tompa ék, vagyis holdsarló alakú, tengelyét tekintve 14,5 méter hosszú, 2,2-2,5 méter széles és 1,5 méter mély tömegsír (I. számú) (3. táblázat/15; 6. ábra/15). A hónap végén azután az első sírtól mintegy 2,5 méter távolságban keletre rábukkantak egy újabb, megközelítőleg téglalap alakú, 8,5 méter hosszú és 2,3-2,65 méter széles, illetve 1,45-1,5 méter mély tömegsírra (II. számú) (3. táblázat/15; 6. ábra/15).

A feltárás során, amely csak a sírok felső és oldalsó részeit érintette, egyértelművé vált, hogy a gödrökbe összevissza helyezték és dobálták be a csata halottait, akiknek a számát 220-230 főre becsülték. A holttestek egy részét teljes csontvázak tették ki, mások fej nélküliek voltak, de temettek el csak koponyákat is. A halottak legnagyobb részét Bartucz Lajos antropológus erőteljes testalkatú, 20-40 éves férfiként határozta meg, de kivételesen egy-egy idősebb is akadt közöttük. A látható halálos sérüléseket leginkább kardvágások, illetve egy esetben harci csákány okozta. Az ásatást vezető Papp a sérülések, az objektumok pozíciója és az előkerült leletek alapján a következőkre jutott: azok az 1526. évi mohácsi csatához köthető, menekülő magyar és külföldi harcosok nyugszanak a sírokban, akiket az őket dél felől üldöző oszmán lovasok, illetve az északra fekvő, feldúlt keresztény tábor irányából rájuk törő, Báli bég vezette akindzsik mészároltak le.

A két tömegsír közötti területen, az 1952-ben ott munkát végző kotrógép betemetett, majd ekkor újra kiásott árkából⁷ 8 db egybepatinásodott, délnémet területekről, valamint Salzburgból származó pénzérme – batzenek és egy félbatzen – is előkerült. A második tömegsírban 7 db batzen és félbatzen látott napvilágot,⁸ valamint egy vasrozettára (lószerszámdísz) és egy vaspáncél könyök-részére bukkantak. Ezenkívül mindkét sírból réz ruhakapcsok és rézlemezből sodrott hengeres rudacsákák, azaz zsinórvégek kerültek elő.⁹

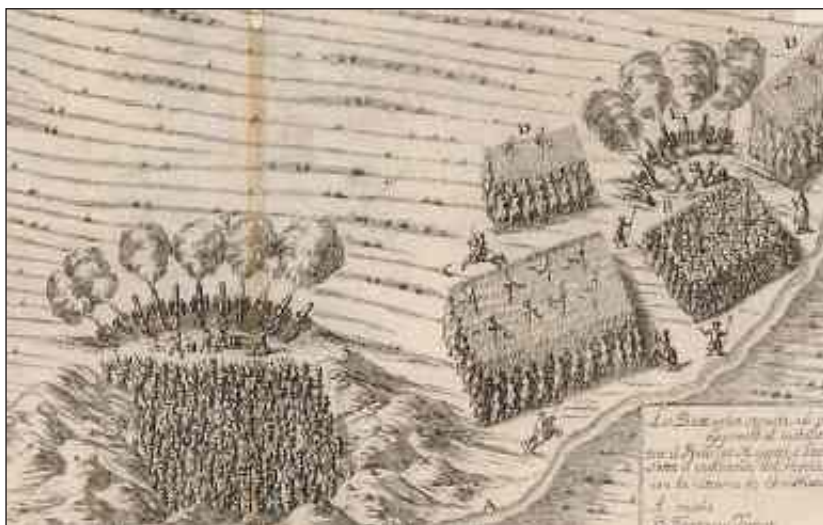
Az első tömegsír tompa éke délnyugati irányba nézett (a támadást innen várták), a második sír pedig ennek meghosszabbításaként, keleti irányban folytatódott. Papp ezek alapján – Stephan Gerlach 1573. évi leírására is támaszkodva – felvetette, hogy a tömegsírok eredetileg ágyúállások lehettek, ugyanakkor azt is megjegyezte, hogy szerinte a keresztény ágyúk valójában ennél délebbre állhattak. Így azt sem tartotta kizártnak, hogy az objektumok talán a megkezdett, de el nem készült szekervárhoz tartoztak.¹⁰ Ugyan Papp tett rá kísérletet, további tömegsírokat nem sikerült azonosítania.

7 Az árok 1952-től egy ideig a déli katonai védelmi rendszer részét képezte.

8 A 15 db pénzérme verési évei 1506–1525 közöttiek.

9 Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Adattár, 1960, 1245–83.

10 Papp László, A mohácsi csatahely kutatása. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1960*. Szerk. Dombay János. Pécs, 1961, 197–253.

2. ÁBRA. ARAD KERESZTÉNY HADAK ÁLTALI OSTROMA, 1658. RÉSZLET A HOLDSARLÓ ALAKÚ ÁGYÚÁLLÁSOKKAL, ILLETVE A HADÁLLÁSOKKAL

La Battaglia seguita a di 5 di Luglio 1658 appresso al castello d'Arad tra il principe Ragozzi e l'esercito Ottomanno sotto il commando del Pascia Vizir di Buda con la uittoria de Christiani
(HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, H III c 4)

1975-ben, a csata 450 éves évfordulójára a két tömegsír körül sírkertet kezdték építeni, fákkal, virágokkal, kopjafákkal és szobrokkal tagolva. A Mohácsi Nemzeti Emlékhely kialakítása során ekkor újabb három tömegsír (3. táblázat/15; 6. ábra/15) került elő. Az emlékhely központját alkotó, 1960-ban feltárt két tömegsír körül 15 méter sugarú körben a terület érintetlenül hagyták, hogy azt virágokkal ültessék be. Ennek a szélétől számított 25 méter széles, gyűrű alakú sávban viszont 60-70 cm mélységben legyalulták a földet, hogy a központi rész kiemelkedjen. Így bukkantak 1975 októberének végén az I. és II. számú sírtól mintegy 19 méterre délkeletre a 4,8 méter hosszú és 3,25 méter széles harmadik (III. számú), majd 1976 februárjában az utóbbtól 5-6 méteres távolságban a 4,25 méter hosszú és 1,6 méter széles negyedik tömegsírra (IV. számú). Az ötödik (V. számú), tengelyének hosszát tekintve 11,9 méteres és 2,3-3,8 méter széles, az első sírhoz hasonlóan szintén holdsarló alakú, dél felé kihasasodó tömegsír 1976 áprilisában bukkant elő. Ez az emlékpark központjától nagyjából 50 méterre északnyugatra, szintén véletlenül került elő, egy vízvezetékek számára kialakított árok kiásása nyomán.

Az ásatásvezető régész, Maráz Borbála úgy vélte, hogy a III. és IV. számú, szabályos négyszög alaprajzú objektumokat eleve temetés céljából ásták ki, és ezt a szabálytalan alakú V. számú sírnál sem zárta ki.¹¹ Az újonnan, de szintén csak részlegesen feltárt tömegsírokban összesen mintegy 600-700 halottat feltételezett,

11 Maráz Borbála, Újabb tömegsírok a mohácsi csatatéren. In: Kiss et al. (szerk.), *Mohács emlékezete*, 273–279.

akiket az I. és II. számú sír tetemeihez hasonlóan összevissza, hevenyészve dobáltak a gödrökbe. Akárcsak Papp korábbi feltárásánál, a teljes csontvázak mellett ekkor is számos fej nélküli törzset és különálló, levágott fejet találtak. Az elhunytak zöme 20-50 év közötti férfi volt, bár az antropológus K. Zoffmann Zsuzsanna két esetben 17 év körüli, egy esetben pedig egy 14-15 év körüli halottat is azonosított.¹² A halált a legtöbb esetben ezeknél a személyeknél is karddal okozták, a fejre mért vágások voltak gyakoribbak, de a végtagokon is figyeltek meg sérüléseket. A kisszámú leletet rézpitykék, réz és vas ruhakapcsok, kisméretű vaskések, vas övcsatok és vasszegecsek alkották. Maráz a feltárás végén arra az álláspontra helyezkedett, hogy a tömegsírokban a tábor lemészárolt őrsége fekszik.

2020-ban a III. számú tömegsírt a Baranya megyei Janus Pannonius Múzeum régészeinek vezetésével újra feltárták, majd megkezdték a csontvázak dokumentálását és kiemelését. A vizsgálatokba a Szegedi Tudományegyetem Embertani Tanszéke, valamint a Magyar Természettudományi Múzeum¹³ is bekapcsolódott. A leletek között ismét főként ruhakapcsok és zsinórvégek jelentkeztek, de előkerült egy Hunyadi Mátyás aranyforint, illetve három ólomlövedék is. Az utóbbiak közül kettő kisebb torzulásokat szenvedett, ezeket 10–13 mm átmérőjűnek (eltérő adatok láttak napvilágot) határozták meg, míg a harmadik, jelentősen roncslódott lövedékről csak annyit állapítottak meg, hogy az az előbbieknél nagyobb. Úgy vélték, hogy az ólomgolyók sírba kerülésének ideje (1526) nem vitatható, és azok vagy övön maradt lőszeres zacskóból, vagy sebesülten kivégzett katonák testében kerültek a sírokba.¹⁴

A csontvázak vizsgálata alapján az ásatásvezető Bertók Gábor és kollégái először azon a véleményen voltak, hogy az elhunytak a keresztény tábor halottai. Úgy gondolták, hogy mivel sok közöttük a „18-20 év körüli fiatal”, ezek nem a csatában részt vett katonák lehetnek, sokkal inkább a tábor kisegítő személyzetéhez tartozhattak.¹⁵ Később módosították a véleményüket, és arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a sátorhelyi tömegsírok helyén végezték ki a keresztény foglyokat, a sírokban így a csata után kivégzettek fekszenek.¹⁶

Az eddigieken túl azt is meg kell jegyeznünk, hogy a Mohácsi-síkságon más halottakat, emberi maradványokat is az 1526. évi mohácsi csatához kötöttek. Az 1900-as évek első éveiben a Vizslaki-rét nyugati peremén, a tégláégetőnél emberi csontvázat és lócsontvázat találtak – nagy valószínűséggel – a mohácsi csatához

12 K. Zoffmann Zsuzsanna, *Az 1526-os mohácsi csata 1976-ban feltárt tömegsírojainak embertani vizsgálata*. Budapest, 1982, 82.

13 Az érdeklődő nagyközönséggel nem tudatták az okát, de a Magyar Természettudományi Múzeum antropológus szakemberei időközben kikerültek a vizsgálatokból, abban már nem vesznek részt.

14 Bertók Gábor – Neményi Réka – Pálfi György – Simon Béla, A mohácsi III. számú tömegsír új kutatása. *Magyar Régészet* 11:1 (2022) 44–53.

15 Kovács Olivér, Mohácsi tömegsír: inkább a tábor halottjait rejtheti, <https://archeologia.hu/mohacsi-tomegsir-inkabb-a-tabor-halottait-rejtheti>.

16 Bertók et al., A mohácsi III. számú tömegsír, 44–53.

köthető hadileletekkel (3. táblázat/8; 6. ábra/8),¹⁷ majd egy beszámoló szerint 1925 és 1927 között, a Törökdomb magasságában a vizenyős réten csatornaásáskor kerültek elő emberi csontok (3. táblázat/10; 6. ábra/10).¹⁸ Egyes beszámolók szerint 1910-ben az Udvertől délre, Dályoktól (Duboševica) pedig északra eső Szent László-kápolnánál (ma Horvátország), földmunkálatok során 60-80 emberi koponyára bukkantak¹⁹ (3. táblázat/7; 6. ábra/7).

Papp László 1959-ben, Sátorhelytől északra, Lajmér középkori falu temetőjének feltárása során azonosított egy sírt, amelyben három, 17-18 év körüli, egymást átkaroló, melléklet nélküli férfi csontváza feküdt (3. táblázat/19; 6. ábra/19). A halottakról úgy vélte, hogy azok egy és ugyanazon alkalommal, rendkívüli körülmények között, legvalószínűbb módon a mohácsi csata idején kerülhettek a hevenyészve megásott gödörbe. Álláspontjával Malán Mihály, a csontokat megvizsgáló antropológus nem értett egyet, azokat a temető többi sírjában lévő csontvázakhoz hasonlóan 9–12. századnak tartotta.²⁰

Két évvel később, 1961-ben Papp a Törökdombmal szemközt lévő Újistálló-majornál is ásatásokat folytatott. A helyszínről évtizedek óta úgy tartották az ott időről időre előkerülő embercsontok miatt, hogy tömegsírokat rejthet. Az ásatásvezető ugyan tömegsírokra nem bukkant, de egy késő középkori falut és annak temetőjét sikerült azonosítania. A lajméri esethez hasonlóan itt is feltárt azonban egy különleges sírt. A melléklet nélküli halott ugyanis nem a hátán, hanem a hasi oldalán feküdt, ráadásul a testet a többihez képest ellentétes irányban földelték el. A koponya, jobb alsó lábszárcsont és bal sípcsont nélküli csontvázat a többitől jelentősen eltérő jellegzetességei miatt szintén a mohácsi csata halottjának tartotta (3. táblázat/13; 6. ábra/13).²¹

Érdemes megemlíteni azt is, hogy 1960-ban, az akkor feltárt két tömegsírtól északkeletre mintegy 140-160 méter távolságban, a Sátorhely felé haladó út alatt Papp szintén emberi csontokat gyűjtött fel a felszínen (3. táblázat/16; 6. ábra/16). A helyszín úgy került ekkor az ásatásvezető figyelmébe, hogy egy munkás szerint évekkel korábban, szántás során ott emberi csontokat fordított ki az eke. Itt a szondázó ásatás során újabb tömegsírt nem találtak, de szétszórta egy felkarcsont, egy kézujjperc, illetve koponyatöredékek és lábszárcsonttöredékek is előkerültek. Egy másik adatot ugyanakkor tudomásunk szerint nem ellenőriztek alaposabban. Ugyanebben az évben ugyanis a Sátorhelyi Állami Gazdaság S9-es tábláján, vagyis a Borza pataktól, illetve az egykori Borza-majortól közvetlenül északkeletre lévő szántóföldön, Papp két helyen is emberi csontokat látott a friss szántásban (3. táblázat/17; 6. ábra/17). A helyszínek szisztematikus megkutatása azonban idő hiányában elmaradt.²²

17 Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Adattár, 1928/1982, 1077-82.

18 Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Adattár, 1961, 1261-83.

19 Halmay Barna, *Az 1526-iki mohácsi csata keletkezése és igazi helye*. Debrecen, 1926, 81.

20 Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Adattár, 1959, 1236-83.

21 Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Adattár, 1961, 1239-83; Papp László, Újabb kutatások a mohácsi csatatéren. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1962*. Szerk. Papp László. Pécs, 1963, 199-222.

22 Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Adattár, 1960, 1245-83.

Végül pedig nem feledkezhetünk meg Pappnak az 1968. évi, a mai Majstól keletre, az úgynevezett Malomároktól délre, az általa középkori Majsaként azonosított település környezetében folytatott ásatásáról sem. Ennek során szétszórta emberi csontokat és lócsontvázakat talált (3. táblázat/23; 6. ábra/23), amelyek kapcsán a következő véleménye alakult ki: „...a csontok egy, a helyszínen lezajlott küzdelemnek emlékei, hevenyészett, csekély mélységű, temetői rend nélkül történt elföldelésük is erre utal. Alig lehet kétséges, hogy a mohácsi csata elesettjeinek a szántásoktól sokszorosan összezúzott és szétszórta földi maradványai kerültek itt napvilágra.”²³ Az emberi csontokat az ásatásvezető a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetébe küldte további antropológiai vizsgálatra. Ennek eredménye ugyan nem ismert, a leletek azonban rövidesen kikerültek Papp mohácsi csatával kapcsolatos érvelési rendszeréből.

Összegzően azt mondhatjuk, hogy az 1960-as évek elején, illetve az 1970-es évek közepén Sátorhely településtől keletre, a Fekete-kapu nevű dűlőtől nyugatra összesen öt tömegsír került elő, az akkori becslés szerint 800-1000 fő körüli halottal. A súlyos, elsősorban kardok okozta sérülések, a temetés módja és a szerény mennyiségű, de korszakba illő kísérelőlet kétségtelenné tette, hogy a mohácsi csata halottai fekszenek a sírokban. Az ásatások során eltérő narratívák fogalmazódtak meg azzal kapcsolatban, hogy kik és hogyan kerültek az objektumokba. Papp, az első két tömegsír feltárója még azon a véleményen volt, hogy az elesettek olyan magyar és külföldi harcosok voltak, akiket oszmán lovasok mészároltak le. Felvetette, hogy a gödrök eredetileg a keresztények ágyúállásai lehettek, vagy még inkább a tervezett, de be nem fejezett szekértáborhoz tartozhattak. Maráz Borbála arra az álláspontra helyezkedett, hogy a tömegsírokba a keresztény tábor lemészárolt őrsége került. A JPM munkatársai, akik 2020-ban kezdték meg az egyik sír újbóli feltárását, előbb szintén úgy vélték, hogy a tábor halottai lehetnek a sírokban, majd módosították véleményüket és arra jutottak, hogy a halottak oszmánok által kivégzett hadifoglyok. A tömegsírok mellett a Mohácsi-síkságon több helyütt is találtak további emberi maradványokat. Ezek elsősorban a Vizslaki-rét peremén, illetve a Sátorhely melletti tömegsírok közelében kerültek elő. Ezeken kívül Papp a mai Majs melletti, az általa Majsaként azonosított középkori településfoltnál is gyűjtött fel emberi csontokat, amelyeket – legalábbis egy ideig – a mohácsi csatához kötött.

FEGYVERLELETEK A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉTŐL A SZOCIALIZMUS IDŐSZAKÁIG

A Mohácsi-síkon és a Mohácsi-szigeten a 19. század második felétől kezdődően számos olyan hadileletet találtak, amelyet a mohácsi csatával hoztak összefüggésbe (3. táblázat). A leletek egy része napjainkra elkallódott, eltűnt, közülük többnek csak a leírása maradt fenn, más részük viszont ma is múzeumi gyűjtemények részét képezi.

²³ Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Adattár, 1968, 1167-83.

A Magyar Nemzeti Múzeumban három olyan szakállas puskát is őriznek, amelyet a mohácsi csatához kötnek.²⁴ Az első szakállast, amelyet 1865-ben egy mérnök adományozott a múzeumnak, a Mohácsi-szigeten találták (3. táblázat/3; 6. ábra/3). A karimás, kerek csövű fegyver a 16. század első feléből való, 89 cm hosszú, űrmérete 25 mm.²⁵ A második, szintén karimás, kerek csövű szakállas 1871-ben vasúti küldeményként érkezett a múzeumba Mohácsról (3. táblázat/4). Ezt a szakértők a 15. század második felére datálták, hossza a gyújtóllyuktól a cső végéig 78 cm, a cső űrmérete szintén 25 mm, súlya pedig 9 kg.²⁶ A harmadik fegyver, akárcsak az első, a Mohácsi-szigeten, a Földvári-tó és a Lök nevű vízfolyás közötti területről került elő, egy fa törzse alól (3. táblázat/5; 6. ábra/5). Ezt 1890-ben ajándékozta a múzeumnak egy mohácsi kereskedő. A 15. század végén készült, hossza 81,5 cm, űrmérete 18 mm, a szakállá 8 cm hosszú, a súlya pedig mindössze 4,14 kg.

Az úgynevezett Duna-mappációban a már említett Törökdombról és környékéről az 1820-as években még azt jegyezték le, hogy aligha lehetett a mohácsi csata helyszíne, mert csak kevés hadilelet kerül itt elő.²⁷ A gőzekés mélyművelés megjelenése után azonban az 1900-as évek elején már éppen az ellenkezőjéről számoltak be: „1 ½ láb 2 láb mélyen mindenütt lehet csontokat, sarkantyut, patkót stb. találni, csak tessék a török domb környékén egy ásóval felszerelve kutatni, rögtön bárki is tisztába lesz a mohácsi csatatér helyével” – írta Hummel Gyula amatőr helytörténész 1906-ban.²⁸ Ezt erősítette meg Kalt József, a bellyei uradalom számtartójának levele is 1928-ban, amely több, évtizedekkel korábban talált fontos leletre hívta fel a figyelmet. A fentebb már említettek szerint a Törökdombtól keletre húzódó Vizslaki-réten az 1900-as évek elején, csatornaásás alkalmával Kalt egy lócsontvázra és lovasára bukkan. Mellettük egy lándzsa és egy hosszú, egyenes kard („*deutsches Ritterschwert*”) feküdt, az utóbbi drágakövekkel kirakva (3. táblázat/8; 6. ábra/8). A számtartó a leleteket Bécsbe küldte.²⁹ Ugyanezen munkálatok során került elő az a csonka pengéjű, kosaras, kerek háritótárcsás, finomabb kivitelű, 16. századra datált hegyestőr markolat is, amelyet a Janus Pannonius Múzeum őriz (3. táblázat/9; 6. ábra/9).³⁰ A hegyestőrre vonatkozóan 2018-ban Polgár Balázs, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum régésze, a korábbi szakvéleménnyel szemben arra az álláspontra helyezkedett, hogy az 17. századi.³¹

24 Nagy Géza, Hadtörténeti ereklyék a Magyar Nemzeti Múzeumban. *Hadtörténeti Közlemények* 11 (1910) 223–243.

25 A fegyvert évtizedekkel később megvizsgáló Kozák Károlynál a következő adatok szerepelnek: a cső teljes hossza 88 cm, a csőüreg hossza 76,5 cm, az űrméret 24 mm, a fegyver súlya pedig 11,2 kg. Kozák Károly, A magyarországi szakállas puskák fejlődéstörténetéről. *Archaeologiai Értesítő* 101:2 (1974) 290–303.

26 Kozák szerint a csőüreg hossza 78,5 cm, az űrméret 24 mm, a fegyver pedig 8,9 kg. Kozák, uo. 290–303.

27 Magyar Nemzeti Levéltár, S 81 - No. 1/a, A Duna mappáció mérnöki iratai, 622.

28 Hummel Gyula, Hogy hol volt a mohácsi csata? *Mohács* 6:49 (1906) 2–3.

29 Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Adattár, 1928/1982, 1077–82.

30 Papp, A mohácsi csatahely kutatása, 197–253.

31 Polgár Balázs, *Oszmán-török kori csatateretek régészeti kutatása Magyarországon*. PhD-értekezés, ELTE BTK, Budapest, 2018, 171.

A leletek pontos helyét a Vizslaki-réten az egyik szemtanú a Törökdomtól északra, de a Fekete-kapu dűlőtől közvetlenül délre álló uradalmi tégláégetőhöz tette. Itt kell megemlítenünk azt a már hivatkozott adatot is, hogy egy szemtanú kubi-kus 1961. évi múzeumi bejelentése szerint 1925 és 1927 között a Vizslaki-réten fekvő Vizslak, illetve az Újistálló-major közötti csatornák ásásakor „igen sok csontvázat találtak” (3. táblázat/10; 6. ábra/10). Erről azonban akkor senkit sem értesítettek.³² A csatahelyszín lokalizációjának szempontjából ezek igen fontos információk, annál is inkább, mivel Kalt arról is beszámolt levelében, hogy az említett Fekete-kapu dűlőben a mélyszántás alkalmával vas ágyúgolyókat, nagy méretű ólomgolyót, ágyúkerék-vasalásokat, illetve kard- és lándzsadarabokat talált (3. táblázat/11; 6. ábra/11). A leletek közül az ágyúgolyókat és az ólomgolyót az átmérőjük és a megtalálás helyszíne alapján a keresztény sereg deponált, kisebb kaliberű mezei ágyúhoz tartozó lövedékeknek véljük (1. táblázat).

1. táblázat. A Fekete-kapunál talált ágyúlövedékek paraméterei a JPM Régészeti Adattárának (1077–82) kerületadatai alapján. Szerk. Gyenizse Péter

Kerület	Átmérő (cm)	Sugár	Térfogat (cm ³)	Tömeg (gramm)	Tömeg (font = 0,45 kg)	Anyag
						vas
19,7	6,27	3,14	129,10	929,54	2,07	vas
18,7	5,95	2,98	110,42	795,05	1,77	vas
16,5	5,25	2,63	75,86	546,16	1,21	vas
16	5,09	2,55	69,17	498,00	1,11	vas
15,7	5,00	2,50	65,35	470,51	1,05	vas
15,2	4,84	2,42	59,30	426,97	0,95	vas
15,2	4,84	2,42	59,30	672,48	1,49	ólom
15	4,77	2,39	56,99	410,34	0,91	vas
14,7	4,68	2,34	53,64	386,21	0,86	vas

Végül pedig a mohácsi csataterkutató „hőskorából” azt is meg kell említenünk, hogy egy adatközlő szerint a Nagynyáradhoz tartozó Zsidó-pusztán az 1940-es évek végén szántás közben egy „4 arasz hosszú és tenyérnyi széles”, díszes oszmán handzsárt vetett ki az eke (3. táblázat/18; 6. ábra/18). A fegyvert 1959-ben a tulajdonosa mutatta meg a mohácsi múzeum gondnokának, aki annak egyik oldalán keleti vonaldíszes mintát, másik oldalán „török betűs szöveget”, a markolatánál pedig ezüst veretet figyelt meg.³³

A Mohácsi-síkságon Papp Lászlónak, a Janus Pannonius Múzeum régészének 1959-ben megkezdett munkájával új, intenzív korszak kezdődött a csataterkutatásban, amelynek során újabb hadirégészeti leletek kerültek elő. Papp mohácsi csatával kapcsolatos koncepciója az 1960-as évek elején kezdett kikristályosodni.

32 Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Adattár, 1961, 1261–83.

33 Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Adattár, 1959, 1234–83. A lelet végül nem került múzeumi gyűjteménybe.

Eszerint a Törökdombbal szemben lévő Újistálló-majornál lévő egykori falu neve a középkorban Földvár volt. Ez a Földvár azonban szerintem nem volt azonos a Brodarics által a csatatéren látott településsel: a kancellár összetévesztette Földvárt a tereplépcső alatt lévő Majsával (a mai Majs mellett), vagy még inkább a Majsától közvetlenül délre álló Merse településsel. Úgy vélte, a keresztény sereg centrumának támadóvonala az 1960-ban feltárt tömegsíroktól indult délnyugati irányba, majd a Borza-majoron, illetve a Borza-könyökön keresztül hatolt el Merse faluig.³⁴

A Mohácsi-síkságon ehhez az elméletéhez igazította a továbbiakban a kutatásait, így ez volt az oka annak is, hogy nagy erőfeszítéseket tett régészeti vizsgálatokra az általa „belső küzdőtérnek” nevezett helyszín legnyugatibb részén, a tereplépcsőnél, az említett két középkori településfolt (Merse és Majs) környezetében. Koncepciója alapján 1962–1963-ban a mai Majs falutól délre mintegy 1,8 km-es távolságban, a dombvonulat aljában régészeti feltárás során be is azonosította Merse falut,³⁵ majd még az 1960-as években a mai Majs keleti előterében további két középkori településfoltot határolt le.³⁶ Ezeket mintegy egymás folytatásának tartotta, a közöttük lévő kapcsolatot ugyanakkor pontosan nem tisztázta, de az úgynevezett Malomároktól délre elterülő településfoltot nevezte a továbbiakban Majsának.

Egy traktoros, Lencz Jakab ellentmondásokkal terhelt állítása szerint³⁷ 1966-ban (1965-ben?) azután ezen a területen, Merse településfoltjától mintegy 300 méter távolságban, szántás közben, „lócsontok mellől” került elő egy kétélű kard (3. táblázat/20; 6. ábra/20), amelyet a mohácsi múzeumba szállítottak. A Karoling-típusú, 122,5 cm hosszú, 3,5–2,5 cm pengeszélességű fegyver egyszerű, pálcás keresztvassal és szögletes markolatgombbal bírt. Az adatközlő által megjelölt helyszínen 1967-ben Papp ásatásokat is folytatott, a lócsontváznak azonban nem találta nyomát. Az egyik szondázó ároknál ugyanakkor 2–3 m² nagyságú területen, 15–30 cm-es mélységből összesen 29 db, „jobbára 20, kistrészen 18–19 mm átmérőjű, részben átrozdásodott, nagyobb részben némi tisztítás után kifényesedő, sima felületű vasgolyó került elő” (3. táblázat/21; 6. ábra/21).³⁸ Az ásatásvezető ezeket janicsárok által használt spanyol pusák lövedékeinek vélte. 1970-ben az előbb említett traktoros állítólag ugyanazon a területen, ahol a kardot is kifordította az ekével, szántás alkalmával egy nagy méretű szakállas csatabárdot talált (3. táblázat/22; 6. ábra/22).³⁹ Ezt átadta egy másik személynek, aki saját tulajdonaként mutatta meg azt a Janus Pannonius Múzeum munkatársainak ugyanabban

34 Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Adattár, 1961, 1239–83; 1967, 1242–83; 1968, 1167–83.

35 Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Adattár, 1962–1963, 1157–83.

36 Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Adattár, 1968, 1167–83; Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Adattár, 1962–1963, 1157–83.

37 Az ellentmondásokról, beleértve az előkerülés helyét és idejét, lásd alább.

38 Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Adattár, 1967, 1242–83.

39 Ugyancsak 1970-ben, egy újabb ásatás során itt egy középkori vassarkantyút is találtak: Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Adattár, 1970, 1246–83. Ennek hadileletként való interpretálása azonban értelemszerűen megkérdőjelezhető.

az évben.⁴⁰ A múzeumi gyűjteménynek „*vasból készült nagyméretű szakállas szerce vagy csatabárd*” leírással ugyanakkor csak 1975-ben lett a része.⁴¹ 2018-ban Polgár Balázs régész felvetette, hogy a lelet ácsszerceként határozható meg.⁴²

Az említett másik helyszínen, a mai Majstól közvetlenül keletre, az úgynevezett Malomároktól délre, a középkori Majsaként azonosított település környezetében Papp 1968-ban folytatott vizsgálatokat. A szondázó feltárás során szétszórta emberi csontok és lócsontok kerültek elő, amelyeket az ásatásvezető a mohácsi csata maradványainak tartott. Az egyik emberi csontváz mellett egy 12 cm hosszú és 2,5 cm széles pengetőredék is napvilágot látott (3. táblázat/23; 6. ábra/23). A helyszínen ugyanekkor szántást végző, már említett traktoros, elmondása szerint ezen a helyen találta azt a koponyába fúródott kopjajavasat is (3. táblázat/24; 6. ábra/24), amit azután az ásatásvezetőnek adott át.⁴³ Az MTA Régészeti Intézetébe további vizsgálatra küldött, itt előkerült emberi csontokra, ahogy azt már említettük, Papp a későbbiekben a csatával összefüggésben már nem hivatkozott.

Nem sokkal a középkori Majsánál és Mersénél folytatott intenzív régészeti kutatásokat követően, 1973-ban Papp László elhunyt, anélkül hogy a mintegy 11 éves, a mohácsi csatával kapcsolatos kutatásainak szintézisét megírta volna. Halálával a mohácsi csataterkutatók mindmáig legintenzívebb korszaka zárult le. Ezt követően egészen az 1990-es évekig kellett várni, hogy a Mohácsi-síkon valamiféle újabb, a mohácsi csatához kapcsolódó hadirégészeti vizsgálat kezdődjön. Ennek megfelelően a Mohácsi Nemzeti Emlékhely kialakításával egy időben (1975–1976), a Fekete-kaputól Sátorhely és így egyben a tömegsírok felé vezető gesztenyés út déli oldalán, az út árkanak mélyítésekor talált töredékes vaskard⁴⁴ (3. táblázat/14; 6. ábra/14) is csak véletlenül, és nem szisztematikus kutatás eredményeként került elő. A fegyvert Maráz Borbála régész „*jellegetes 15. század végi, 16. század eleji magyar kard típusként*” határozta meg, amely a pengéjénél tört el.⁴⁵

Mint láthattuk, a Mohácsi-síkságon és a Mohácsi-szigeten talált hadileletek egy része szórványlelet, más részük területi koncentrálódást mutat. A szigeten a 19. század második felében 15–16. századi szakállas puskák kerültek elő. A síkság keleti peremén, az egymáshoz közeli Vizslaki-réten, a Törökdomb környékén és a Fekete-kapu dűlőnél a 20. század első évtizedeiben olyan régészeti leletek, köztük hadileletek bukkantak napvilágra, amelyeknek egy része nagy valószínűséggel a mohácsi csatához köthető. 1960-ban, majd az 1970-es évek közepén, ezekről nem messze tárták fel a tömegsírokat is. 1959 és 1970 között Papp László csataterkutálásának köszönhetően egy intenzív időszak vette kezdetét. Kialakult

40 Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Adattár, 1970, 1172–83.

41 Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Adattár, 1975, 1173–83. A tárgyat 2000 forintért vásárolta meg a múzeum, ami akkor egyhavi, az átlagnál jelentősen magasabb fizetésnek felelt meg.

42 Polgár, *Oszmán-török kori csataterkek*, 171.

43 Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Adattár, 1968, 1167–83.

44 Az itt talált kard tehát ugyanúgy törött volt, mint a 20. század elején a közeli Fekete-kapunál talált kard(ok).

45 Maráz, Újabb tömegsírok, 277.

koncepciójának megfelelően erőfeszítéseit a „tömegsírok–Borza–könyök–Merse–Majsa” tengelyhez igazította, amelyen belül elsősorban a tereplépcsőnél lévő Merse és Majsa települések környezetére koncentrált. Egy adatközlő erősen ellentmondásos információi szerint Mersénél egy kétélű kard, illetve egy csatabárd (vagy ácsszekerce) is előkerült, míg egy helyszíni ásatásnál Papp itt nagy kaliberű vas puska golyókat talált. Majsánál a feltárás során emberi csontok és lócsontok, illetve egy pengetőredék látott napvilágot. Emellett a fentebb említettel megegyező adatközlő egy, állítása szerint itt előkerült kopjvasat is átadott az ásatásvezető régésznek. A hadileleteket Papp a mohácsi csata egyértelmű bizonyítékaiként értelmezte.

HADIRÉGÉSZETI LELETEK MAJS MELLETT ÉS A MOHÁCSI-SZIGETEN

Az 1990-es években a technológiai lehetőségek bővülése, főként a fémkereső műszer használata új korszakot nyitott a mohácsi csataterkutásban. Négyesi Lajos hadtörténész 1992–1993-ban fémkeresővel végzett vizsgálatot Majstól közvetlenül keletre. Itt harmadszorra fedezte fel azt a településfoltot a Malomárok-tól északra, amit Papp László már az 1960-as évek közepén beazonosított, majd Szűcs József, egy helyi amatőr gyűjtő is bejárta az 1970-es években. A településfolton és annak tágabb környezetében néhány muskétagolyót, szakállaspuska-lövedéket és kis űrméretű ágyúgolyót, lándzsahegyet, pengetőredékeket, köpűs nyílhegyeket, sarkantyúkat és patkókat talált. Ezeken túl – más korszakba tartozó pénzürmék mellett – előkerült egy kron groschen is I. Zsigmond lengyel király uralkodási idejéből. A leleteket ugyan Négyesi a mohácsi csata emlékeinek tartotta, tudományos következtetések levonására is alkalmas leírásukkal adós maradt.⁴⁶

Ugyanezen a területen, vagyis az említett faluhelynél Bertók Gábor vezetésével a Janus Pannonius Múzeum munkatársai 2009 és 2020 között több részlet-

46 Négyesi Lajos, A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 107:4 (1994) 62–79. Négyesi a tanulmány kisebb részében írta le a Majs előterében végzett csatateri, fémkereső műszeres kutatásának eredményét. Az általa felgyűjtött leleteket csak felsorolásszerűen közölte, így többek között a nemzetközi normáktól eltérően annak a néhány lövedéknek a paramétereit sem publikálta, amelyet a középkori Majsa településfoltjánál vagy attól távolabb talált. Felmerül az is, hogy a szerző olyan leleteket is a mohácsi csatához kapcsolt, amelyek általánosnak mondhatók egy középkori településfolton vagy annak közvetlen környezetében (pl. patkók, pénzürmék, nyílhegyek). Egyes lelettípusokból és leletekből messzemenő, de a szükséges bizonyítékokat nélkülöző következtetéseket vont le. Így például a településfolttól északra talált 1 db patkóra, illetve egy „fiatalember beszámolója szerint” ott korábban talált 1 db sarkantyúra alapozva úgy vélte, hogy azok egyértelműen a jobbszárny és a vértések rohamának helyét jelzik. Szintén ilyen példaként említhetjük azt az 1 db I. Zsigmond korabeli kron groschen pénzürmét, amely a középkori településfolton került elő, és amely a szerző szerint a négyszög alakzatba állt 1500 fős lengyel gyalogsághoz kapcsolható. Mivel a felgyűjtött tárgyaknak elmaradt a nemzetközi normáknak megfelelő leírása, továbbá mivel Polgár Balázs régész közlése szerint azok nem lelhetők fel a Janus Pannonius Múzeum gyűjteményében, így a leleteket a 3. számú táblázatba és a 6. számú ábrába sem tudtuk beilleszteni. Polgár említett közléséről lásd: Polgár, *Oszmán-török kori csatateretek*, 171.

ben gyűjtöttek fel olyan tárgyakat, hadirégészeti leleteket, amelyeket szintén a mohácsi csatához kapcsoltak. Munkájuk során geofizikai vizsgálatokkal a tereplépcső alatt elterülő egyutcás középkori falu kiterjedését is vizsgálták. A településről úgy vélték, hogy az mindenben megfelel a Brodarics által a csata centrumában álló Földvár faluról leírtaknak: egy domb alján fekszik, és ugyan templomot a falunyomnál nem találtak, arra jutottak, hogy az épület talán a tereplépcső tetején, a mai majsi katolikus templom helyén állhatott.⁴⁷

Mivel Földvár valódi helyére vonatkozóan közben jól argumentált vélemény alakult ki más csatatérkutatók körében,⁴⁸ ezért elismerték, hogy a település, amelynél dolgoznak, nem a középkori Földvár falu lehetett. Ezzel párhuzamosan viszont – Papp László elméletéhez hasonlóan – arra az álláspontra helyezkedtek, hogy Brodarics a csata leírásánál összekeverte Földvár települést a mai Majs mellett, általuk vizsgált középkori településsel. Ennél a tereplépcső alatti falunál, illetve ettől délre álltak fel véleményük szerint az oszmán seregtestek a lovasokkal, a janicsárokkal és az ágyúkkal, északról-északkeletről fogadva a keresztény katonák támadását.

A 2016-tól már több tucat önkéntes fémkeresős bevonásával zajló munkálatok eredményeként összesen 6500 db féMLELETET gyűjtöttek össze, amelyek közül 400-450 db-ra tették a hadileleteket, köztük az ólom- és vaslövedékek, nyílhegyek, patkók, zablák és sarkantyúk, golyóöntő-formák, kard- és buzogánydarabok, fokosbalta, páncéltöredékek, valamint a kelezésük alapján közvetetten a csatához köthető egyéb leletek, így például a pénzérmék és viseleti tárgyak számát.⁴⁹ Részletesebb leírást ugyanakkor csak a felgyűjtött 255 db lövedékről közöltek.⁵⁰ Vizsgálataik szerint a lövedékek az egykori település területén és annak környezetében egy jól körülhatárolható részen helyezkedtek el (3. táblázat/26; 6. ábra/26). Átmérőjük szerint közülük 44 db 10 mm-nél kisebb (17%), 128 db 10–13 mm (50%), 40 db 13–15 mm (16%), 29 db 15–18 mm (11%), 2 db 18–20 mm (1%) és 9 db 21–27 mm (4%) közötti volt, míg 3 db 30 mm (1%) feletti mérettel bírt.

A készítéstechnika és az átmérő közötti összefüggés során megállapították, hogy 15 mm-es méret alatt az ólomlövedékek öntése dominál, 15–20 mm között a kalapáltak száma már nagyobb arányú, míg 20 mm felett a vaslövedékek teszik ki a többséget. Bár nem támasztották alá érvekkel, úgy vélték, hogy a lövedékek

47 Bertók Gábor – Szabó Máté – Haramza Márk – Szajcsán Éva – Simon Béla, Mohács 500 csatatérkutatói program. In: Haramza Márk et al. (szerk.), *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei. Tanulmánykötet Szűcs József tiszteletére*. Budapest, 2020, 107–118.

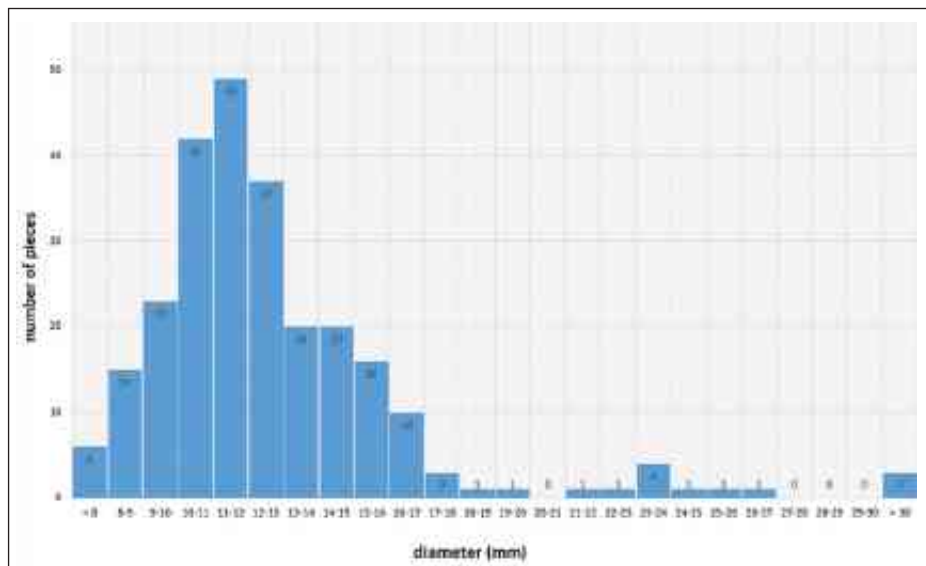
48 Pap Norbert – Kitanics Máté – Gyenizse Péter – Szalai Gábor – Polgár Balázs, Sátorhely vagy Majs? A mohácsi csata centrumtértségének lokalizálása. *Történelmi Szemle* 61:2 (2019) 209–246; B. Szabó János, Egy Mátyás-kori oklevél és a mohácsi csata centrumában fekvő Földvár falu „rejtélye” (Egy évszázados kirakós játék új darabjai). In: Bárány Attila et al. (szerk.), *Hunyadi Mátyás és kora*. Debrecen, 2019, 149–159; Végh András – B. Szabó János, A Mohács és Dánóc közé eső térség késő középkori birtok- és településstruktúrája. In: Haramza et al. (szerk.), *Eke mentén*, 49–73.

49 Bertók et al., Mohács 500 csatatérkutatói program, 107–118.

50 Bertók Gábor – Haramza Márk – Németh Balázs, Lövedékek egy „mohácsi” csatateréről: In: Haramza et al. (szerk.), *Eke mentén*, 121–142.

számos közvetett bizonyíték, valamint a tárgyi leletanyag, a források és a földrajzi viszonyok közötti összefüggés együttes megléte alapján az 1526. évi mohácsi csata emlékei. Kutatásaik kapcsán azonban időközben felmerült, hogy a Majs melletti településfoltnál talált lövedékek döntő része nem az 1526. évi csatához köthető.⁵¹ Ezt egy közeli, a Mohácsi-szigeten lévő vizsgálati területen található lelőhely lövedékeinek az elemzése is megerősítette, amelynek alapján nagyon valószínű, hogy a leletek 95%-a egy 17. század végi (1687) összecsapáshoz tartozhat.

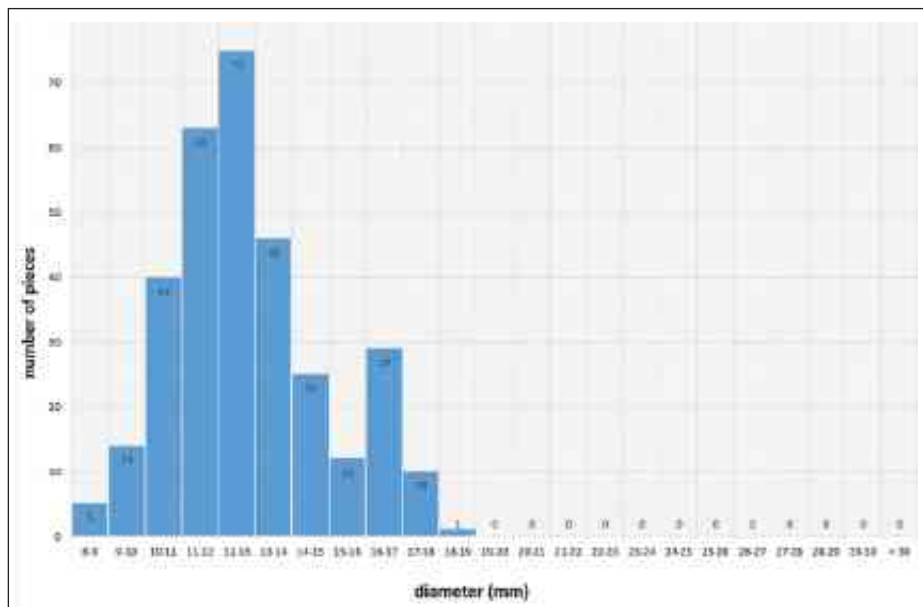
A Kecskeméti Katona József Múzeum megbízásából Kaszár László 2008 és 2016 között műszeres lelőhelyfelderítést végzett a Mohácsi-sziget északi részén, azon a területen, amelyen a törökellenes visszafoglaló háborúk idején, a 17. század végén és a 18. század elején katonai táborozásokra került sor. Ennek során a Telekpuszta és Kútsebes közötti, mintegy 1,5 km² nagyságú terület északi harmadában lövedékek (3. táblázat/6; 6. ábra/6) és a datálást segítő pénzérmék is előkerültek. A lövedékek többsége ép, jó megtartású, amely a kevés kísérőlelettel együtt rövid ideig használt keresztény katonai táborra utal, és nem valamely fegyveres konfliktus helyét rögzíti.

3. ÁBRA. A MAJS TERÜLETÉRŐL SZÁRMAZÓ LÖVEDÉKEK MÉRET SZERINTI MEGOSZLÁSA

Saját szerkesztés

⁵¹ Pap Norbert – Kitanics Máté, Vajon a majszi mezőn felgyűjtött lövedékeket a mohácsi csata löfgyvereiből lőtték ki, vagy 1687-ben? Kilenc állítás, nyolc cáfolat. Reflexiók Németh Balázs felvetéseire. Pécs, 2022, 1–11, https://www.academia.edu/82145699/Pap_Norbert_Kitanics_M%C3%A1t%C3%A9_Vajon_a_majsi_mez%C5%91n_felgy%C5%B1jt%C3%B6tt_l%C3%B6ved%C3%A9keket_a_moh%C3%A1csi_csata_l%C5%91fgyvereib%C5%91l_l%C5%91tt%C3%A9_ki_vagy_1687_ben_Kilenc_%C3%A1ll%C3%ADt%C3%A1s_nyolc_%C3%A1folat_Reflexi%C3%B3k_N%C3%A9meth_Bal%C3%A1zs_felvet%C3%A9seire

4. ÁBRA. A MOHÁCSI-SZIGET TERÜLETÉRŐL SZÁRMAZÓ LÖVEDÉKEK MÉRET SZERINTI MEGOSZLÁSA

Saját szerkesztés

A leletek feldolgozása 2022-ben történt meg. A reguláris fegyveres alakulatok ideiglenes térfoglalásának bizonyítékeként a Mohácsi-szigeti lelőhelyről összesen 319 db ólomlövedék és 1 db bronzlövedék került elő. Ezeknek a kézi tűzfegyver-lövedékeknek a méret szerinti megoszlását hasonlították aztán össze a Janus Pannonius Múzeum által vizsgált településnél összegyűjtött lövedékekével (3. és 4. ábra; 2. táblázat).

Az említett mohácsi-szigeti lövedékek átmérőjük szerint a következőképpen oszlanak meg: 19 db 10 mm alatti (6%), 178 db 10–13 mm (56%), 71 db 13–15 mm (22%), 51 db 15–18 mm (16%) és 1 db 18–20 mm közötti (0,3%). A két vonatkozó ábrán jól látható, hogy a méretszóródás hasonló módon jelentkezik mindkét esetben. 10 mm-től erőteljes felfutás veszi kezdetét, amely éppen a legtöbb vitatott 11–13 mm-es mérettartományokban éri el a csúcst, majd fokozatos visszaesés tapasztalható egészen a 18–20 mm-es mérettartományokig. A mohácsi-szigeti golyók esetében nincs 19 mm-es átmérőnél nagyobb méretű, de a majsi lövedékanyag méretszórása is megáll a 18–20 mm-es mérettartomány-nál. Ugyanakkor Majsnál kis hiátust követően jelentkezik még néhány 21 mm-es-nél is nagyobb kaliberű lövedék. Figyelemre méltónak tartjuk azt is, hogy a 10–15 mm-es kaliberű lövedékek mindkét leletegyüttesnél hasonló korrelációt mutatnak a nagyobb méretű, 15 mm átmérő feletti, ám kisebb számarányban jelentkező lövedékekkel.

2. táblázat. A Majsnál és a Mohácsi-szigeten talált lövedékek méretkategóriáinak mennyiségi és százalékos megoszlási aránya. Saját szerkesztés

Kaliber (mm)	Majs		Mohácsi-sziget	
	Mennyiség (darab)	Megoszlási arány (%)	Mennyiség (darab)	Mennyiség (darab)
<8	6	2,3	–	–
8–9	15	5,8	5	1,5
9–10	23	9,0	14	4,3
10–11	42	16,4	40	12,5
11–12	49	19,2	63	19,6
12–13	37	14,5	75	23,4
13–14	20	7,8	46	14,3
14–15	20	7,8	25	7,8
15–16	16	6,2	12	3,7
16–17	10	3,9	29	9,0
17–18	3	1,1	10	3,1
18–19	1	0,3	1	0,3
19–20	1	0,3	–	–
21–22	1	0,3	–	–
22–23	1	0,3	–	–
23–24	4	1,5	–	–
24–25	1	0,3	–	–
25–26	1	0,3	–	–
26–27	1	0,3	–	–
>30	3	1,1	–	–

A feltüntetett adatokból az is kiolvasható, hogy az egyes méretkategóriák százalékos megoszlási arányának a különbsége 10 mm felett a két terület viszonylatában sehol nem éri el a 10%-ot. Mindeközben a 10–13 mm-es és a 13–15 mm-es átmérőintervallumban 6%, a 15–18 mm-es mérettartományban pedig csak 4% az eltérés a két lövedékanyag viszonylatában. Hozzátehetjük mindehhez, hogy a 11–12 mm-es (19%), a 14–15 mm-es (7,8%) és a 18–19 mm-es (0,31% és 0,39%) mérettartományokban gyakorlatilag megegyeznek a százalékos megoszlások. Kiemelendő még, hogy a 15 mm-nél kisebb kaliberű lövedékek aránya, amely a 17. századi lovassági pisztolyok és karabélyok űrméretének feleltethető meg, a két lövedékanyag esetében szintén megegyezik (83%).

A két leletegyüttes a lövedékek egyéb paramétereit tekintve is mutat hasonlóságot. Az öntött lövedékek százalékos aránya közelítő értékű, az alakított lövedékek százalékos arányában pedig csupán 1% az eltérés. A darabolt lövedékek száma a majsi és a mohácsi-szigeti lövedékek esetében is 1-1 db.

Mivel a vizsgált területekről származó kézi tűzfegyver-lövedékek között fennálló korreláció egyértelműen kimutatható, véleményünk szerint a legnagyobb darabszámú csoportot képviselő hadileletek mind a két kutatott helyszín esetében a 17. század végi törökellenes visszafoglaló hadjáratok csapatainak régészeti lenyomatát őrzik. Ugyanakkor a majsi területen kisebb számban (13 db) megfigyelhető nagyobb kaliberű lövedékek nagy valószínűséggel nem egy 17. század végi konfliktushoz, hanem más időszakhoz és más eseményhez kötődnek. Mére-

tük mellett igen kis számuk – alig pár darab, de igen különböző kaliberűek – is felveti, hogy érdemes lenne többféle lehetőséget (16. századi kisebb összecsapás) is mérlegelni arra nézve, hogy hogyan is kerülhettek a területre.

Összességében tehát a következőket állapíthatjuk meg. Az 1990-es évek elején Majs mellett, egy már évtizedekkel korábban beazonosított egyutcs település-foltnál és annak környezetében megkezdődött az a lelőhely-felderítés, amely napjainkban is folyamatban van. A 2016 óta több szakaszban zajló fémkereső műszeres vizsgálat során itt 255 db lövedék is előkerült. A felgyűjtött lövedékek egy részének átmérője a 10 mm-t sem éri el, a leletek fele pedig a 10–13 mm közötti mérettartományba tartozik. A vizsgálatokat végző kutatók a lövedékeket a mohácsi csata régészeti lenyomataként határozták meg. 2022-ben egy, a Mohácsi-szigeten lévő, 17. század végi katonai tábor területén felgyűjtött, 320 db lövedék elemzésére is sor került. A Majs melletti terület leleteivel való összehasonlító elemzés során az egyes mérettartományok és a százalékos arányok, illetve a készíttéstechnika viszonylatában is egyértelmű párhuzamok jelentkeztek. A két területről származó lövedékek sajátosságai között erős korreláció mutatható ki. Ennek alapján megállapítható, hogy a Majs melletti településfoltnál egy 17. század végi, legvalószínűbben 1687-es fegyveres konfliktus hadileletei kerültek elő.⁵²

A MOHÁCSI CSATÁVAL KAPCSOLATBA HOZOTT PÉNZLELETEK

Mohácson 1969-ben utépítés során a Kálvin-közben (ma Duna utca) két éremleletet találtak (3. táblázat/2; 6. ábra/2). Az első lelet, amely 19 488 db, tisztított állapotban 10,28 kg ezüstpénzt tartalmazott, egy szürke korsóban, 80 cm mélyen rejtőzött. Az ettől néhány méterre, azonos mélységben fekvő másik leletegyüttes összesen 25 997 db, 13,62 kg-nyi ezüstpénzzel egy vörös korsóból került elő.

Az akkori, szűrőpróbaszerű vizsgálatok szerint a leleteket Hunyadi Mátyás (1458–1490), II. Ulászló (1490–1516) és II. Lajos (1490–1526) érméi alkották, minimális külföldi pénzérme mellett.⁵³ Az ezüstpénzeket, legalábbis abból az első leletcsoportot 2019-ben Nagy Balázs numizmata vette részletesebb vizsgálat alá.⁵⁴ Megállapította, hogy összmennyiségük magyarországi viszonylatban páratlan. A feldolgozás közben az is nyilvánvalóvá vált, hogy az első korsóban korábban nyilvántartásba vett ezüstpénzek száma 9143 db-ra, míg a második korsóban lévő érmék száma 25 043 db-ra fogyatkozott.⁵⁵ Az első korsóban 3840 db Hunyadi

52 A kisszámú, nagy kaliberű lövedék ugyanakkor megengedi annak a feltételezését, hogy a területet érintették az 1526. évi csata előcsatározásai, vagy ott egy másik, 16. századi kisebb konfliktusra kerülhetett sor.

53 Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Adattár, 1969, 503–79.

54 Nagy Balázs, Az érem és kincsleletek horizontja a mohácsi véstől a török kivonulásáig. In: *Numophylacium Novum. Az I. Fialat Numizmaták Konferenciája tanulmányai 2018*. Budapest, 2019, 86–161.

55 Lásd erről bővebben: Kitanics Máté – Pap Norbert, A mohácsi csata kalandosan kallódó kincse. *Múlt-kor Történelmi Magazin* 2023. január 4., <https://mult-kor.hu/a-mohacsi-csata-kalandosan-kallodo-kincse-20230107?pidx=2%22%3E&fbkrMR=desktop>.

Mátyás, 4206 db II. Ulászló, illetve 1077 db II. Lajos uralkodási ideje alatt készített veretet azonosított. Mindkét korszokban a legkésőbbi vereteket 1520–1521-ben bocsátották ki. Ezzel kapcsolatban Nagy arra hívta fel a figyelmet, hogy II. Lajos 1521-től új pénz kibocsátását rendelte el, amelynek során az addig 8 latos ezüstdénárt 4 lat ezüstöt tartalmazó rézdénárra cserélték le. Emiatt az új pénz, a „nova moneta” hamarosan elutasítottá vált. Így az említett kincsleletek esetében azt feltételezhetjük, hogy tulajdonosuk szántsándékkal csak „antiqua moneta”-t, vagyis értékesebb, nagyobb ezüsttartalmú pénzeket őrzött és rejtett el.

Egy 2020-ban publikált kutatás környezetrekonstrukció keretében a keresztény sereg mohácsi lehetséges táborozási helyeit vizsgálta meg.⁵⁶ Megállapítást nyert, hogy jóval a csata előtt, a készülődés idején, a keresztény sereg táborhelyei a terep természetes tagoltságát követve a mohácsi Duna-parttól kiindulva az eszéki út mentén dél felé sorakozhattak. Úgy vélték, ezt nemcsak az írott források, de a logisztikai és a vízvételi szempontok is valószínűsítik. A Mohácshoz közeli táborozás bizonyítékeként mutatták be a fentebb említett kincsleleteket is, amelyeknek az előkerülési helye – a település rekonstrukciós vizsgálata alapján – 1526-ban a településen kívül volt. A Mohácsot övező ároktól délre, mintegy 100–120 méter távolságban ásták el ugyanis ezeket azon a helyen, ahol az ide érkező hajók kikötöttek⁵⁷ és rakományukat is partra rakták. Ezért azt valószínűsítették, hogy ezt a Magyarországon páratlanul nagy mennyiségű és kiváló minőségű érméből álló készpénztömeget eredetileg a mohácsi csata hadi kiadása-ira szállíthatták a helyszínre, és minden bizonnyal egy ott felállított sátor alatt rejthették el a táborozók. A vesztes csatát követően azonban már nem volt módjuk az ezüstpénzek kiadására.

LELETEK, AMELYEK NINCSENEK – „NEM MIND ARANY, AMI FÉNYLIK”

Amennyiben végigtekintünk az elmúlt több mint egy évszázadban a mohácsi csatához kötött hadirégészeti leleteken, akkor az alábbi csoportokkal számolhatunk:

1. *Nem létező leletek.* A szakirodalomban szerepeltetett leletekről egy idő után kiderül, hogy valójában nem is léteztek. Valamikor bekerültek a köztudatba, olykor a „Mohács-kánon” részévé is váltak, teóriák épültek rájuk, illetve különböző elméleteket erősítettek meg. Még ha publikálják is a cáfolatot, a csatát illető gondolkodásban még sokáig ott kísértének.

2. *Kontextus nélküli leletek.* Olyan tárgyak, amelyekről az a határozott elképzelés alakul ki, hogy csak és kizárólag a mohácsi csatához köthetők. Ugyanakkor a következők közül valamelyik vagy egyszerre több is igaz rájuk: bizonytalanok,

56 Pap Norbert – Gyenizse Péter – Kitanics Máté – Szalai Gábor, Az 1526. évi mohácsi csata helyszíneinek földrajzi jellemzői. *Történelmi Szemle* 62:1 (2020) 111–151.

57 A kikötőhely azonosítását Maximilian Brandstetter Mohácsról készített 1608. évi vízfestménye és korabeli térképi ábrázolások segítették.

ellentmondásosak az előkerülési körülményeik; nem pontosan ismert a lelőhelyük; nincs további, datálást segítő lelet a lelőhelyükön.

3. *Bizonytalan konfirmáltságú leletek.* Határozott elképzelés alakul ki arról, hogy a mohácsi csatához kapcsolhatók, azonban amikor újra megvizsgálják a leleteket, megváltozik a szakvélemény a funkciójukról és/vagy a datálásukról.

4. *A mohácsi csatához kapcsolódó, konfirmált leletek.* Nagy valószínűséggel a mohácsi csatához köthetők. Szakértő vagy szavahihető személy gyűjti fel ezeket. A leletek kontextusa ismert. Erősítheti besorolásukat, ha ezek a korszakba illő tárgyak olyan jól lehatárolható helyen kerülnek elő, ahol az elmúlt évtizedekben más, nagy valószínűséggel a mohácsi csatából származó relikvia is napvilágra került. Az előkerülési helyük a csatára vonatkozó forrásokkal jól összeegyeztethető.

3. táblázat. A Mohácsi-síkság és a Mohácsi-sziget hadirégészeti leletei és lelőhelyei. Saját szerkesztés

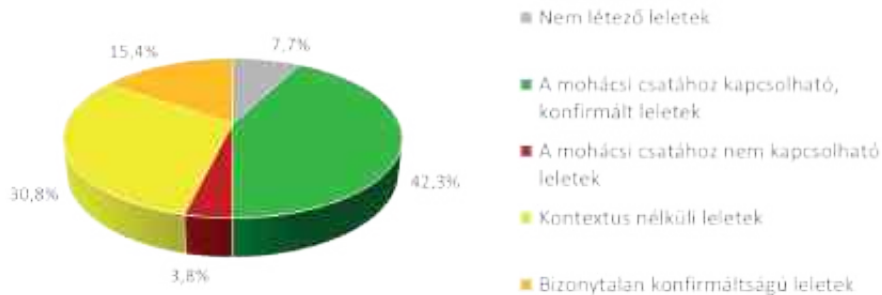
Lelet/leletcsoport	Megtalálás helyszíne	Besorolás	A csatára vonatkozó forrásokkal összeegyeztethető
1. Vassisakok, mellvérték, kardok, török, szabályák, pallosok, buzogányok, alabárdok, lándzsavégek, sarkantyúk stb.	Duna-meder, a Csele-patak egykori betorkollásánál	Nem létező leletek	nem értelmezhető
2. Két korszó ezüstpénz (45 485 db)	Mohács, Kálvin köz (ma Duna utca)	A mohácsi csatához kapcsolható, konfirmált leletek	igen
3. Szakállas puska (16. sz. első fele)	Mohácsi-sziget	A mohácsi csatához kapcsolható, konfirmált lelet	igen
4. Szakállas puska (15. sz. második fele)	n. a.	A mohácsi csatához kapcsolható, konfirmált lelet	igen
5. Szakállas puska (15. sz. vége)	Mohácsi-sziget	A mohácsi csatához kapcsolható, konfirmált lelet	igen
6. 320 db lövedék, pénzérmék	Mohácsi-sziget	A mohácsi csatához nem kapcsolható leletek ⁵⁸	nem
7. 60-80 levágott fej	Szent László-kápolna Udvarból délre, Dályoktól északra (ma Horvátországban)	Kontextus nélküli leletek	igen
8. Lócsontváz; lovas csontváza; lándzsa; hosszú, egyenes, drágakövekkel kirakott kard	Vizslaki-rét, a Törökdombtól északra, a Fekete-kaputól délre, a tégláégetőnél	A mohácsi csatához kapcsolható, konfirmált leletek	igen

58 Referenciaminta. A leletek a 17. század végére datálhatók.

Lelet/leletcsoport	Megtalálás helyszíne	Besorolás	A csatára vonatkozó forrásokkal összeegyeztethető
9. Csonka pengéjű, kosaras, kerek háritótárcsás hegyestőr (16. sz. vagy 17. sz.?)	Vizslaki-rét, a Törökdombtól északra, a Fekete-kaputól délre, a tégláégetőnél	Bizonytalan konfirmáltságú lelet	igen
10. „Sok csontváz”	Vizslak és Újistálló-major között	Kontextus nélküli leletek	igen
11. Ágyúgolyók, nagy méretű ólomgolyó, ágyúkerék-vasalások, kard- és lándzsadarabok	Fekete-kapu	A mohácsi csatához kapcsolódó, konfirmált leletek	igen
12. Szultán- vagy Császárdomb: oszmán győzelmi emlékmű	Vizslaki-rét pereme, Törökdomb	A mohácsi csatához kapcsolódó, konfirmált leletek	igen
13. Sír: fej nélküli, különleges helyzetben eltemetett, megcsonkított halott	A Törökdombbal szemkötti Újistálló-majornál lévő középkori temető	A mohácsi csatához kapcsolódó, konfirmált lelet	igen
14. Töredékes vaskard – magyar kard (15. sz. vége – 16. sz. eleje)	A Fekete-kaputól Sátorhely felé vezető útnál	A mohácsi csatához kapcsolódó, konfirmált lelet	igen
15. Öt tömegsír: csontvázak, pénzérmék, ruhakapsok, páncéldarab, övcsatok, kardfüggesztő karikák, vaskések, lószerszám stb.	Sátorhelytől keletre, a Fekete-kaputól nyugatra	A mohácsi csatához kapcsolódó, konfirmált leletek	igen
16. Emberi csontok	Az öt tömegsírtól közvetlenül északra	Kontextus nélküli leletek	igen
17. Emberi csontok	Az S9-es szántóföldi táblán, Sátorhelytől délre, a Borzától északra	Kontextus nélküli leletek	igen
18. Díszes oszmán handzsár	Sátorhely: Zsidó-pusztá?	Kontextus nélküli lelet	igen
19. Sír: három 17-18 év körüli, együttesen, hevenyészve eltemetett halott	Lajmér középkori falu temetője	Bizonytalan konfirmáltságú lelet ⁵⁹	igen

59 Bár Papp mindvégig a mohácsi csata napján elesetteknek tartotta a sírban fekvő elhunytakat, ahogy jeleztük, a csontokat vizsgáló antropológus a temető többi, 9–12. századi halottjával tartotta őket egykorúnak.

Lelet/leletcsoport	Megtalálás helyszíne	Besorolás	A csatára vonatkozó forrásokkal összeegyeztethető
20. Kétélű kard	A horvát határ melletti Udvarnál vagy Majstól délre, a középkori Merse falunál?	Kontextus nélküli lelet	nem
21. 29 db 18–20 mm átmérőjű „janicsár” puszkagolyó	Majstól délre, a középkori Merse falunál	A mohácsi csatához kapcsolódó, konfirmált leletek	igen
22. Nagy méretű szakállas csatabárd vagy ácsszekerce?	Majstól délre, a középkori Merse falunál?	Kontextus nélküli lelet ⁶⁰	nem
23. Lócsontvázak, emberi csontvázak, pengetőredék	Majstól keletre, a középkori Majsza falunál	Bizonytalan konfirmáltságú lelet	nem
24. Kopjvas	Majstól keletre, a középkori Majsánál?	Kontextus nélküli lelet	nem
25. Földkohóban készült „ágyúgolyók”	Majstól keletre, a középkori Majsánál	Nem létező leletek	nem értelmezhető
26. 400-450 hadilelet, ebből 255 db lövedék	Majstól keletre, a középkori Majsánál	Bizonytalan konfirmáltságú leletek ⁶¹	nem

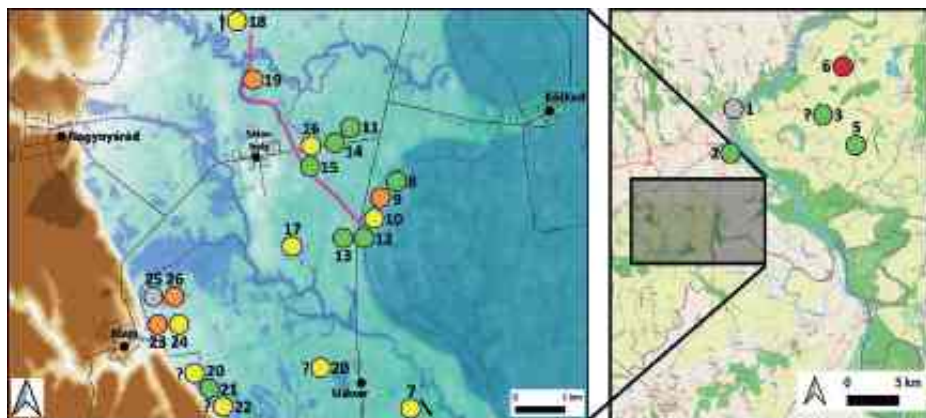

5. ÁBRA. A MOHÁCSI-SÍKSÁG ÉS A MOHÁCSI-SZIGET HADIRÉGÉSZETI LELETEI CSOPORTOK SZERINTI BONTÁSBAN

Saját szerkesztés

A következőkben az első három csoportot vizsgáljuk meg. Úgy véljük ezek közös halmaza, mozgatórugója ugyanaz: a mohácsi csata oly mértékben határozta meg a magyar történelem alakulását, illetve oly mértékben ivódott be az országos közgondolkodásba, és még inkább a Mohács környékiek mindennapjaiba,

60 A lelet az említett újabb szakértői vélemény szerint egyben bizonytalan konfirmáltságú is.
61 A referenciamintával megegyezően, legvalószínűbben a 17. század végére datálható lövedékek.

6. ÁBRA. A MOHÁCSI-SÍKSÁG ÉS A MOHÁCSI-SZIGET HADIRÉGÉSZETI LELETEI ÉS LELŐHELYEI TÉRKÉPEN

Az egyes számok a 3. táblázat sorrendjét követik. A színeket az 5. ábrán látható csoportoknak megfelelően rögzítettük. Szerk. Gyenezse Péter

hogy nemcsak a helyi kubikusok, mezőgazdasági munkások és más laikusok, de a szakértő kutatók is hajlamosak voltak csaknem minden hadileletet a mohácsi csatához kötni. Sőt úgy tűnik, ha nincs lelet, akkor főként hallomás vagy félinformációk alapján a fantázia is létrehozhatja ezeket. Mindez persze nem jelenti azt, hogy a felsorolt második és harmadik csoportban nem lehetnek olyan leletek, amelyek esetleg a mohácsi csata hadileletei közé sorolhatók, de összességében nagy arányban áll fenn ezeknél a tévedés lehetősége. A teljesség igénye nélkül nézzünk is meg néhány példát, hogy jobban értsük, miről is van szó!

Dudás Gyula történész 1896-ban az *Archaeologiai Értesítő*ben közölt egy publikációt arról,⁶² hogy a Duna medrét évek óta mélyítő kotróhajók a mohácsi csata idején a Csele-patakba⁶³ és a Dunába fulladt harcosok fegyvereit hozták a felszínre. Ennek kapcsán a kotrásokat irányító mérnök gyűjteményében lévő vassisakokról, mellvértokról, kardokról, törökről, szablyákról, pallosokról, buzogányokról, alabárdokról, lándzsavégekről és sarkantyúkról írt (3. táblázat/1; 6. ábra/1). A leletegyüttesről szóló beszámoló a mohácsi csata történetével foglalkozó általános munkákba is átkerült hivatkozásként. Többek között a mohácsi csata kiváló hadtörténésze, Gyalókay Jenő is hivatkozott rá a csata 400 éves jubileumára írt, „A mohácsi csata” című, összefoglaló munkájában.⁶⁴

62 Dudás Gyula, Mohácsi emlékekről. *Archaeologiai Értesítő*. *Uj Folyam* 16 (1896) 430–431.

63 A fent említett Csele-patak, amelynek a 16. századi állapota szerinti torkolata a folyómeder változása miatt később már a Duna medrébe esett, olyan ikonikus hely, amelybe az emlékezeti irodalom szerint a menekülő király is befulladt. Erről a feltételezésről az utóbbi években kiderült, hogy minden alapot nélkülöz. Lásd: Pap Norbert – Gyenezse Péter – Kitanics Máté – Szalai Gábor, II. Lajos halálának helye. *Történelmi Szemle* 62:1 (2020) 73–110.

64 Gyalókay Jenő, A mohácsi csata, 1526. augusztus 29. In: Lukinich Imre (szerk.), *Mohácsi emlékkönyv* 1926. Budapest, 1926, 274: 314. jegyz.

1928-ban azután „Leletek, amelyek nincsenek” címmel közölték azt, hogy a felsorolt fegyverek sosem léteztek. A mérnök ugyanis a mohácsi múzeum leletekkel kapcsolatos megkeresésére „*azt a meglepő kijelentést tette, hogy csak tévedés lehet, mert a Dunán végzett munkálatai alkalmával semmiféle leletet nem talált*”.⁶⁵

A Törökdombbal szemközt álló Újistálló-major környékét az 1900-as évek első évtizedei óta úgy tartották számon, mint a mohácsi csata tömegsírhainak lehetséges helyét. Az itt talált csontvázakat a mohácsi csata halottainak vélték. Több esetben fel is szedték, majd a sátorhelyi temetőben helyezték végső nyugalomra ezeket. Papp László 1961. évi ásatásai nyomán aztán kiderült, hogy a major területén egy középkori falu és annak temetője húzódik,⁶⁶ ami alternatív magyarázatot adhat arra, hogy az itteni földmunkák során miért is találtak több esetben emberi maradványokat. Ugyanakkor, ahogy azt már említettük, Papp az itteni ásatása során azonosított a temetőn belül egy olyan megcsonkított csontvázat is, amelyet a mohácsi csata halottjának tekintett. Így ott maradhat bennünk a bizonytalanság, hogy vajon melyik alábbi esettel állunk szemben.

1. Soha nem is léteztek az itteni tömegsírok a halottakkal. Egyszerűen csak a középkori temető csontvázait vélték a mohácsi csatában elesett áldozatok maradványainak, amelyek közé viszont bekerült egy, a mohácsi csatában elhunyt halott is.

2. Amennyiben a major teljes területén alapos kutatásra kerülne sor, akkor az egykori oszmán győzelmi emlékmű és egyben a hadi út melletti helyszínen egyszerre tárulna fel a teljes középkori temető, de rábukkannánk a mohácsi csata halottainak egy részére is.

A kérdést nyilvánvalóan csak a kiterjedt, szakszerű vizsgálatok (megelőző geofizikai felmérés; gyanús objektumok megfúrása; mintavételt követő helyszíni szondázó régészeti feltárás) dönthetné el.

Hogy a tereplépcső Majs melletti része mint lelőhely és a csata feltételezett „centrumterülete” Papp halála után sem merült feledésbe, azért sokat tett egy csak elemi iskolát végzett mohácsi munkás, amatőr gyűjtő is. Szűcs József ugyanis az 1970-es években másodszor is „felfedezte” azt a Majs melletti, az úgynevezett Malomároktól északra húzódó középkori településfoltot, amit Papp már az 1960-as évek közepén azonosított. A helyi újságok közlése szerint itt „*nagy mennyiségben talált földkohóban készült török ágyúgolyó maradványokat*” (3. táblázat/25; 6. ábra/25), amelyeket Szűcs a csata fontos bizonyítékaként interpretált.⁶⁷ Az „ágyúgolyók” előkerülési helyét azonban nem hitelesítette szakember, a leleteket pedig a mohácsi csatával kapcsolatos egyetlen szaktanulmányban sem publikálták. Talán nem véletlenül. Az állítólagos ágyúgolyókat ugyanis Szűcs egy 1976. évi filmhíradóban be is mutatta, amelyek alapján úgy tűnik, hogy a „leletek” nem léteztek, azok nem ágyúgolyók lehettek.⁶⁸

65 Brand Ede, Adalékok Mohács történetéhez. *Mohácsi Hírlap* 18:41 (1928) 2.

66 Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Adattár, 1961, 1239-83.

67 Cs. B., Ágyúgolyót szánt az eke. *Déli Hírlap* 8:241 (1976) 5.

68 Ugyanebben a filmhíradóban Szűcsről azt állították, hogy ő vezette Pappot 1960-ban az első tömegsírok nyomára. Lásd: <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=21817&fbclid=IwAR3j-7gBjPafOIqTbXZ2QmMIDrWdnILOZOWGWSz-2YokF4LvjscOSjawII>. 1976-ban a Népszava

Vizsgáljuk most meg a második csoportot is. Ahogy fentebb már közöltük, Papp László az 1960-as években a tereplépcső alatt, Majs mellett, illetve Merse faluhely környezetében végzett kutatásokat annak érdekében, hogy bebizonyítsa, a terület nem más, mint a mohácsi csata „belső küzdőtere”. Ehhez a helyszínhez kapcsolható ebből az időszakból az a néhány hadilelet (kard, csatabárd, kopjvas), amelyek Papp „fő bizonyítékait” jelentették, illetve erősítették az általa lefektetett hipotézist. A leletek előkerülési körülményei azonban, beleértve az előkerülési helyüket is, roppant bizonytalanok és ellentmondásosak voltak. Nézzük meg ezeket!

Mindegyiket a majsai Lencz Jakab traktoros találta szántás közben, így szakember a pontos előkerülési helyszíneket nem rögzítette, nem hitelesíthette. A két-élű, egyenes karddal kapcsolatban Papp először 1966-ban azt a tájékoztatást kapta a majsai termelőlövöttek agronómusától, hogy azt a magyar–jugoszláv határ melletti Udvar település temetője közelében találták a múlt évben (1965-ben), és a mohácsi múzeumba szállították be.⁶⁹ Az információt Papp ekkor még olyannyira hitelesnek vélte, hogy fontos szempontként vette figyelembe az Udvar mellett 1966-ban lefolytatott régészeti feltárás területének kiválasztásánál. Papp érdeklődésére a mohácsi múzeum is megerősítette, hogy a fegyver Udvar mellett került elő. Ennek ellenére, amikor 1967-ben Papp az udvari határban felkereste az éppen ott munkát végző Lenczet, hitelt adott a majsai termelőlövöttek traktorosa beszámolójának, amely szerint a fegyverre szántás közben nem Udvar falunál, hanem Majs falutól délre, a Merseként azonosított középkori településfolthoz közel bukkant, lócsontok kíséretében. Amikor azonban a régész az állítást ellenőrizte a Lencz által megjelölt helyszínen, a lócsontváznak nem találta nyomát.⁷⁰ Az anomáliákat csak erősíti, a lelet – elfogadottá vált – előkerülési körü-

egyik számában Szűcs maga is ezt a hamis információt állítja az újságíróknak. Lásd: Kósa Csaba, Ásni kell... *Népszava* 104:181 (1976) 4–5. A kérdésnek külön jelentőséget ad, hogy a Bertók Gábor vezette kutatócsoport olyan elődjének tekinti Szűcsöt, mint akinek elvülhetetlen érdemei voltak az első tömegsírok megtalálásában, illetve az 1960–1970-es évek csatatérkutatásában, beleértve az általuk a brodaricsi Földvárnak megfelelően, Majs melletti településfolt beazonosítását. Az állítással szemben Papp László az 1960. évi ásatási naplójában pontosan megnevezi az első tömegsírok nyomravezetőjét Koller Márton, egy helyi fogatos személyében, Szűcsöt pedig úgy említi, mint aki kérés nélkül csatlakozott a terepbejáráshoz. A fentebb említett *Népszava*-interjúból az is kiderül, hogy Papp már 1960-ban kizárta Szűcsöt a csatatérkutatásból, amikor nem engedte a tömegsírok feltárásához. Ebben szerepe lehetett annak, hogy Szűcs régészeti felügyelet nélkül ástott a Mohácsi-síkon, az így szerzett tárgyakat, illetve a traktorosoktól, földmunkásoktól, juhászoktól kapott leleteket pedig otthon gyűjtötte. „40 év alatt kialakított helytörténeti magángyűjteményét” 1997-ben mutatta be a mohácsi városháza irodaházában. Lásd: Cs. J., Emlékezés a csata napján. *Dunántúli Napló* 8:236 (1997) 4. Mindezt kiegészíthetjük azzal a már közölt adattal, hogy a Majs melletti középkori településfolt(ka)t sem Szűcs azonosította be elsőként, hanem Papp az 1960-as években.

69 „Figyelemmel a termelőlövöttek agronómusának közlésére is, aki szerint az elmúlt évben az Udvar felé eső térségben, az udvari temető közelségében egy hosszú, kétélű, nagygyompos kard került elő, amelyet állítólag a mohácsi múzeumba vittek, a csatahely-kutatás szempontjából el nem hanyagolható helyen, és pedig a déli kettős hatásodás közepe táján kisebb kutatóárkot húzunk.” Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Adattár, 1966, 1159–83.

70 Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Adattár, 1967, 1242–83.

ményeit pedig még kétségesebbé teszi, hogy Papp az 1966. évi ásatási beszámolója szerint tudta: a kard 1965-ben⁷¹ került elő. Egy későbbi régészeti jelentésében (1968) ugyanakkor már azt írta, hogy a fegyvert Lencz 1966-ban találta meg.⁷² Ezek alapján tehát nem tudjuk, hogy pontosan hol, mikor és milyen kontextusban került elő a mohácsi csata régészeti kutatásának egyik legfőbb „bizonyítéka”.

A nagyméretű csatabárdot egy Újvári Antal nevű erdész mutatta meg 1970-ben a Janus Pannonius Múzeum egyik régészének azzal, hogy azt szintén Lencz találta, ugyanott, ahol a kardot is. A tárgy, amelynek megtalálási körülményeiről így nem is a megtaláló, hanem egy másik személy közölt adatokat, csak évek múlva, az 1970-es évek közepén került a múzeum gyűjteményébe. Szintén érdekes körülmények között adta át Lencz a már említett kopjavasat is Pappnak. Erről azt mondta, hogy egy koponyába fúródva azt Majs mellett fordította ki az eke. A traktoros azonban, ahogy azt elmondta, kihúzta a kopjavasat a koponyából, és csak a tárgyat szolgáltatta be. A koponyát pedig eldobta, majd áthajtott azon traktorával.

A harmadik csoport kapcsán a teljesség igénye nélkül itt most csak a következőket jegyeznénk meg. Nem egy esetben fordult elő, hogy az eredetileg a mohácsi csatához kötött leletekről, a korábbi szakértői állásponttal szembehelyezkedő szakvélemény született. Ahogy említettük, a Vizslaki-rét peremén talált hegyestört Papp „a XVI. századi hadi viselet jellegzetes emlékének” tartotta, míg Polgár Balázs régész 17. századi fegyverként határozta azt meg. Szintén Polgár volt az, aki a nagyméretű csatabárd kapcsán felvetette, hogy az valójában ács-szekerce lehetett. Ugyancsak itt említhetjük meg azt a három halottat is, akit Papp László azonosított Lajmér középkori falunál egy közös sírban, és akiket a mohácsi csata elesettjei közé sorolt. Emlékezhetünk, a csontvázakat az antropológus viszont a többi sírban lévő csontokhoz hasonlóan 9–12. századinak vélte, Papp mégis a haláláig kitartott eredeti álláspontja mellett.⁷³ Végül pedig szintén ide sorolható az a jelen fejezetben részletesebben is kifejtett vita, amelynél az újabb kutatások azt támasztják alá, hogy a Majs mellett, a Janus Pannonius Múzeum kutatói által felgyűjtött lövedékek döntő többsége nem az 1526. évi mohácsi csata emléke, hanem nagy valószínűséggel egy 17. század végi (1687) összecsapás lenyomata. Úgy véljük, az egymásnak homlokegyenest ellentmondó vélemények bemutatása jól jelzi, hogy a vizsgálati térségben mennyire problémás lehet egy-egy lelet vagy leletcsoport besorolása, főként pedig egyetlen, konkrét eseményhez kötése.

Összességében a fentiek alapján a következőket szűrhetjük le: minden a Mohácsi-síkságon és a Mohácsi-szigeten előkerülő hadileletet kellő körültekintéssel kell kezelni, elsőként is függetlenül magunkat attól, hogy a szóba jöhető

71 Azt, hogy a kard 1965-ben került elő, Maráz Borbála régész is megerősítette az egyik 1975. évi feljegyzésében. Lásd: Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Adattár, 1975, 1173-83.

72 Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Adattár, 1968, 1167-83.

73 Itt kell felhívunk arra a figyelmet, hogy a területet az 1241–1242. évi tatárjárás is érintette, ami súlyos pusztítással járt. Ennek megfelelően az sem kizárt, hogy az olyan különleges halottak közül némelyek, mint amilyen például az említett közös sírban fekvő három fiatal, valójában a mongol invázió pusztításához köthetők.

leletek csak a mohácsi csatához kapcsolódhatnak. A nem ellenőrzött kontextusban előkerült leletek, a helyiek által közölt, sokszor hamis adatok, mesék, alaposan félrevihetik a kutatást, így egy-egy rosszul értelmezett információra téves teóriák épülhetnek. Abban az esetben viszont, ha egy területen több olyan hadilelet kerül elő, amelyek mozaikszerűen egészítik ki egymást, egyben a helyszínt a forrásokkal is jól összeegyeztethető, nagyobb valószínűséggel köthetjük azokat az 1526. évi ütközethez.

A HADIRÉGÉSZETI JELENSÉGEKKEL KAPCSOLATOS VITÁK

A mohácsi csata hadirégészeti jelenségeinek értelmezése két fő kérdésre irányul. Ezeket illetően alakult ki a legnagyobb vita a leletek alapján a csata helyére, helyeire, valamint a térségben talált öt tömegsír jellegére, eredetére vonatkozóan.

Majs vagy Sátorhely?

A kérdés kapcsán a Majs község keleti előterében fekvő középkori falunyomokat, illetve a „tömegsírok–Borza-patak környezete–Vizslaki-rét” által bezárt területet szükséges megvizsgálnunk. Bár korábban ezeken kívül más helyek is gyanúba kerültek, a hadirégészeti leletek alapján manapság úgy merül fel a kérdés, hogy Majs vagy Sátorhely térségében volt-e az 1526. évi mohácsi csata.

Ahogy azt már említettük, az 1920-as években a kutatók érdeklődése egyre inkább elfordult Sátorhely térségétől, egyre többen vélték úgy, hogy a csata centrumterülete onnan 4-5 km-re délnyugatra, valahol a síkot övező tereplépcső alatt lehetett. Az elméletek felvetését viszont ekkor még nem követte régészeti kutatás, arra majd csak a szocializmus időszaka alatt került sor.

Emlékezhetünk, Papp László régész az 1960-as években nagy erőfeszítéseket tett arra, hogy a tereplépcső alatt, Majs község mellett, illetve az attól délre fekvő középkori Merse falu környezetében olyan tömegsírokat, illetve emberi maradványokat találjon, amelyek a mohácsi csatához köthetők. Törekvése azonban nem járt sikerrel, pedig a kutatássorozat majdnem egy évtizedig tartott.

Ugyanakkor állítólag ezen a vizsgálati területen került elő három olyan lelet, egy kétélű kard, egy kopjvas és egy csatabárd, amelyek Papp, majd később más kutatók szemében is felértékelték a helyszínt, megalapozták a kutatási hipotézist. A három felsorolt lelet egyetlen, német nemzetiségű, majsai illetékességű, laikus adatközlőhöz kötődött. Az előkerülésük körülményei és helyei bizonytalanok voltak, a velük kapcsolatos kommunikáció pedig, ahogy azt már említettük, súlyos ellentmondásokat hordozott. Hogy ezt megértsük, érdemes a leletek megtalálását és a velük kapcsolatos információáramlást a kor bel- és külpolitikai kontextusában értelmezni.

Az 1944-es német megszállást követően némi átmenet után a sztálinista (Magyarországon Rákosi Mátyáshoz kötődő) kor kemény diktatúrája, az 1956-os forradalom és az azt követő megtorlások időszaka, majd 1963 után a diktatúra

lassú felpuhulása következett. A politikai paranoia ugyanakkor az egész említett időszakon átívelt.

A Mohácsi-síkságot előbb a holokauszt, azután a szovjet katonai megszállás érintette. Ezt 1947-ben a Mohácsi-síkság németlakta falvai lakosságának részleges kitelepítése, a helyükre pedig a Csehszlovákiából elűzött magyarok és a kommunista rendszer támaszáinak tekintett alföldi magyar szegényparasztok betelepítése követte. A németek ellen az volt a vád, hogy együttműködtek a Harmadik Birodalom hatóságaival. A helyben maradt, de gyanakvással, ellenségesen kezelt német kisebbség aránya még a kitelepítés után is jelentős maradt főként Majson, Udvarban, Nagynyáradon, részben pedig Lánycsókön és Mohácson is.

Fontos a külpolitikai kontextus is: a lelőhelyek a hidegháború által súlyosan érintett területen feküdtek, a szigorúan őrzött, jugoszláv–magyar határ menti térség magyar részén. Ezen a területen mélységében tagolt betonbunkerekből, szögcsdrót akadályokból és aknazárból álló védelmi rendszer épült ki egy Jugoszlávia felől várt támadás megállítására. A területet a titkosrendőrség ellenőrizte. Határvillongásokra is sor került, és olyan területek is voltak, ahová civil személy hivatalosan be sem léphetett. A térség falvaiban és a Mohácson élő déli szláv kisebbségek tagjait is mély gyanakvás övezte. Könnyen ráfoghatták ugyanis bárkire, hogy Josip Broz Titónak kémkedik. A helyi közéletet mindezek miatt titkolózás, illetve nagyfokú bizalmatlanság jellemezte, részben az attól való félelem miatt is, hogy súlyos büntetést kaphatnak azok, akik a szigorú szabályokat – például a bizonyos területekre való belépés tilalmát – megszegik. Ezek is hozzájárulhattak ahhoz, hogy egyes helyi adatközlők a leletekről, illetve azok előkerülési helyéről egymásnak ellentmondó információkat közöltek.⁷⁴

Ha tehát megvizsgáljuk a határ mentén, a katonai védelmi rendszer részét képező tereplépcső alatti terület (Majsa, Merse) hadileleteit abból a szempontból, hogy melyeket lehet nagyobb bizonyossággal a mohácsi csatához kötni, akkor alig marad valami. A fent említett három lelet (kard, csatabárd, kopjvas) előkerülési helyéről, illetve körülményeiről ugyanis igen kevés biztosat lehet állítani. Az ezeket megtaláló Lencznek több oka is lehetett arra, hogy ne legyen őszinte az előkerült tárgyak feltalálási helyéről és körülményeiről. Egyrészt német származású volt, és egy olyan területen dolgozott, amelyet a határőrség és a titkosrendőrség is fokozottan felügyelt. Másrészt úgy tűnik, hogy a leleteket csereberélték is,⁷⁵ legalábbis erre utal az, hogy a csatabárd már nem is az azt megtaláló Lencztől került a Janus Pannonius Múzeum gyűjteményébe, hanem egy másik

74 Ezek a politikai körülmények okozták azt is, hogy Papp csak 1960-ban kezdte meg az első két tömegsír feltárását. A II. számú tömegsírt ugyanis már 1952-ben átvágta egy munkagép az említett katonai védelmi rendszer egyik árkának ásásánál, de az akkor felszínre került emberi csontokról éveken át senki nem akart vagy mert információt szolgáltatni az illetékes múzeumnak, szakembereknek. Végül, ahogy említettük, Papp egy terepbejáráson, az őt szállító fogatos, Koller Márton beszámolója alapján jutott el a helyszínre. Lásd erről: Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Adattár, 1960, 1245–83.

75 Lencz Jakab Szűcs Józseffel is kapcsolatban állt. Ahogy Szűcs fogalmazott, többek között Lencz volt az egyik olyan „jó embere”, aki a szántás során előkerült leleteket neki átadta. Lásd: Kósa, Ásni kell, 4–5.

személytől. Ezek mellett felmerülhet az is, hogy Pappnak jól megfelelt az első lelet, vagyis a kard eredeti előkerülési helyének Lencz általi megváltoztatása, mivel a koncepciójának, miszerint Majs előtere volt a mohácsi csata belső küzdőtere, innentől ez a fegyver fontos bizonyítéka lehetett. Az előkerülési körülmények súlyos ellentmondásai alapján azonban egyértelmű, hogy a kard tudományos bizonyítékként való felhasználásra alkalmatlan.

Ha mindezt figyelembe vesszük, akkor egyetlen olyan lelet, pontosabban leletcsoport marad, amely régészeti vizsgálat során, megfelelően dokumentálva került elő. Ez a leletcsoport az a 29 db, 18–20 mm közötti lövedék, amelyeket egy szondázó ásatás során gyűjtött fel Papp László régész. Mivel rendkívül kis területen, mintegy 2–3 m²-en kerültek elő úgy, hogy a környezetükben nem jelentek újabbak, ezért azt feltételezhetjük, hogy elejtett lövedékekről lehet szó. A vasgolyókat Papp janicsárok által használt, „spanyol puskákhoz” tartozó lövedékeknek tartotta, és az ózdi kohászati művekbe küldte további vizsgálat céljából. Egy interjú során 1970-ben azt állította, hogy a laboratóriumi vizsgálatok során megerősítették a leleteknek a csata idejére történt datálását.⁷⁶

Mivel az 1526. április 13-ára keltezett, a mohácsi hadjáratra vonatkozó fegyver- és hadianyaglista szerint a janicsároknak 30 db-os kiszerelésben adták ki a hadiszertárból a puskagolyókat,⁷⁷ ezért felmerül a gyanú, hogy a feltárás helyén egy kiszerelésnyi lövedék szóródott szét. A leletek a Földvár falutól délnyugatra fekvő, a mai Majs közigazgatási területéhez tartozó, úgynevezett Kiserdőnél kerültek elő (Merse középkori faluhely mellett), azon a helyen, ahol a források szerint a szultáni tábornok feltételezhetjük a csata napján, éjszakáján. Így jó eséllyel egy, a szultáni hadtestben szolgáló janicsáralakulathoz köthetjük a lövedékeket. Eszerint viszont ez a leletcsoport nem a csatatér, hanem az oszmán-török tábor helyét valószínűsíti, bár ezzel közvetve a csatatér feltehető helyére is utal.

Vizsgáljuk meg most konkrétan a majsi katolikus templom előterében, a te-replépcső alatt húzódó régészeti lelőhelyek (falunyomok) kérdését is. Papp László a fentebb leírtak szerint, az 1960-as években Majs mellett, egymás közelében, de a Malomárok által elválasztva két középkori falunyomot talált. Az északabbi, középkori falunyomot a már említett Szűcs József az 1970-es években – Papp halála után – újra „megtalálta”. Négyesi Lajos pedig 1992–1993 között harmadszor is „felfedezte” a területet, amikor is fémkereső műszerrel lövedékeket (és más tárgyakat) talált a helyszínen. Ezek alapján felvetette, hogy a csata itt lehetett. 2009-től ugyanezen a helyen újabb vizsgálat vette kezdetét, amelynek keretében a Janus Pannonius Múzeum kutatói rendszeres fémkereső műszeres kutatásokat is folytatnak. A vizsgálat során, ahogy említettük, 255 db kézi tűzfegyver-lövedéket gyűjtöttek fel.

76 H. E., Huszonkilenc janicsár golyó. Ásatás a mohácsi csatatéren. *Dunántúli Napló* 27:206 (1970) 3.

77 Az udvari zsoldosok/janicsárok fegyver- és hadianyag listája, 1526. április 13. Ford. Fodor Pál. In: B. Szabó János – Farkas Gábor Farkas (szerk.), *Örök Mohács: szövegek és értelmezések*. (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és Emlékezet) [a továbbiakban: *Örök Mohács*]. Budapest, 2020, 231–235.

Mivel a „brodaricsi domb” koncepciónak a tereplépcső („domb”) alatti falu hely megfelelt, ezért adta magát, hogy a 110 hektáros területen felgyűjtött tárgyi nyomok az 1526. évi csatához kapcsolódhatnak. Egy időre úgy tűnt, hogy a csata centrumának a kérdése megoldódott: a csata Majsnál volt. Azonban a lövedékek értelmezésével kapcsolatban 2019-ben újabb vita alakult ki. Előbb világossá vált, hogy a háromszor is felfedezett Majs melletti falunyom (a vélelmezett „Földvár”) környéke nem felel meg sem a csata környezeti leírásainak, sem a hely Brodarics által megadott távolságadatainak, a kérdéses hadileletek intenzitása (2,3 db/hektár) pedig gyanúsán alacsony.⁷⁸ Ezen túl már ekkor felmerült az is, hogy a lövedékek méretspektruma túlságosan széles (8 mm–35 mm), és kevés a 16. század első felére jellemző fegyverekhez tartozó kaliberű lövedék.

A szakirodalmi konszenzus szerint a Majs mellett többségében előkerült, a leletek 67%-át kitevő, 8–13 mm közötti lövedékátmérő a korszakra kevésbé jellemző. A Janus Pannonius Múzeum kutatóival vitázó tanulmány felvetette, hogy érdemes lenne figyelembe venni más, a térséget érintő konfliktusokat is, mert az 1526–1711 közötti időszakban több dokumentált katonai konfliktus is ismert a térségben (4. táblázat), továbbá feltehető, hogy nem dokumentált összecsapások is voltak a hadi út melletti síkságon. Felvetődött, hogy a mohácsi csatánál jóval későbbi, talán a törökellenes felszabadító háborúk (1683–1699) vagy a Habsburg-ellenes kuruc felkelés korára (1703–1711) tehető összecsapás lenyomatai kerültek elő.⁷⁹ A vita éveken át zajlott, és várhatóan folytatódni is fog.

4. táblázat. Dokumentált táborozások és harci cselekmények a Mohácsi-síkságon és a Mohácsi-szigeten (1526–1711)

Időpont	Esemény	Megnevezés
1526. augusztus 26–29.	Három napig tartó előcsatározások a mohácsi csata előtt, illetve a csata	Az 1526. évi szultáni hadjárat
1529. augusztus 19.	Szulejmán szultán Bécs ellen vezetett hadai Mohácsnál táboroznak le; Szapolyai János magyar király és kísérete a szultán előtt hódol	Az 1529. évi szultáni hadjárat
1532	Az oszmán sereg egy része áthalad a Mohácsi-síkságon	Oszmán hadjárat
1541, 1543, 1566, 1683	Az oszmán seregek táborozása és áthaladása a Mohácsi-síkságon	Szultáni hadjáratok
1598	A szabad hajdúk „Mohácsot, Zexárdot, Tobolyát megvették, és hátra térőben az törökök megvittak velek...” ⁸⁰	Hajdúk támadása Mohács ellen

⁷⁸ Pap et al., A mohácsi csata centrumtérségének lokalizálása, 209–246.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ Kazinczy Gábor, *Gr. Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603.* (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores, 7.) Pest, 1863, 55.

Időpont	Esemény	Megnevezés
1599	Pálffy Miklós 1600 hajdút küld Mohácsra, akik azt felégetik ⁸¹	Hajdúk támadása Mohács ellen
1602–1603 tele	Gázi Giráj krimi tatár kán Mohácson telelő katonái a környéket pusztítják, a lakosság a szigetre menekül ⁸²	Az 1602. évi hadiesemények után a tatár kán csapatai Pécsre és Mohácsra húzódnak vissza
1614	A mohácsi szandzsákbég Koppánynál vereséget szenved a keresztény csapatoktól, Mohácsot és környékét erős pusztítás éri ⁸³	A katonai akciók Mohácsra és környékére is kiterjednek
1664	Mohácsot és környékét feldűlják ⁸⁴	Zrínyi Miklós téli hadjárata
1686	Radonai Mátyás zalavári kapitány felégeti a még török kézen lévő Mohács palánkon kívüli részét ⁸⁵ Lotaringiai Károly csapatai visszafoglalják Mohácsot ⁸⁶ Gyimóthy István református szuperintendens beszámolója szerint a veszprémi hajdúk és az eszéki török katonaság 1686 októberétől 1687 tavaszáig felváltva fosztogatják a Mohács környéki falvakat ⁸⁷	A törökellenes felszabadító háborúk baranyai eseményei
1687	Az Eszék felé vonuló, majd visszatérő keresztény csapatok táborozási helye; kisebb-nagyobb összecsapások sora Mohácsból délre július és augusztus folyamán ⁸⁸	A Szulejmán nagyvezír által vezetett oszmán ellentámadás, amely a harsány-hegyi csatához vezet augusztus 12-én
1704	A Mohácsi-síkság szinte teljesen elnéptelenedik, Majs szerb lakossága is a Dráván túlra menekül ⁸⁹	Rácdúlás, majd kuruc hadjárat a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) idején

81 Szita László, Mohács gazdasági és társadalmi fejlődése a XVIII. század első felében. In: *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 1976*. Szerk. Szita László. Pécs, 1976, 53.

82 Nagy Kálmán – Hancz Erika, *Az oszmán kori Mohács*. Szombathely, 2016, 101.

83 Fölker József, *Mohács története*. Mohács, 1900, 37; Szita, Mohács gazdasági és társadalmi fejlődése, 53.

84 Németh Béla, Baranya Szent-Istvántól a jelenkorig. In: Várady Ferencz (szerk.), *Baranya múltja és jelenje*. II. Pécs, 1897, 474.

85 Nagy–Hancz, *Az oszmán kori Mohács*, 101.

86 Nagy Lajos, Az 1686–1687. évi hadjárat. In: Szita László (szerk.), *Budától–Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. A nagyharsányi csata 300. évfordulójának emlékére*. Pécs, 1987, 16; Szita László, Szerbek visszavándorlása Baranya megyébe a szatmári béke utáni években. In: *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 1978*. Szerk. Szita László. Pécs, 1979, 87–149.

87 Szakály Ferenc, A felszabadító háborúk történeti helyéről (Ki felelős a hódoltsági terület pusztulásáért?). In: Szita László (szerk.), *A török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688*. Pécs, 1989, 25–42.

88 Nagy, Az 1686–1687. évi hadjárat, 23–51.

89 Nagy Lajos, A kurucok és a rácok pusztításai Baranya vármegyében 1704 elején. In: Szita László (szerk.), *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 1985–1986*. Pécs, 1986, 13–132.

A Majs mellett lövedékeket felgyűjtő csoport időközben elismerte, hogy az általuk vizsgált falunyom nem Földvár. Ugyanakkor véleményük szerint Brodarics István tévedett a falu megnevezésében, valójában az általuk vizsgált, tereplépcső alatti települést látta, csak összekeverte azt Földvárral (Papp László régész hasonlóan érvelt korábban). Annak érdekében pedig, hogy bizonyítsák, kis kaliberű kézi tűzfegyvereket használtak a mohácsi csata idején, a korszak európai gyűjteményeiből 10–14 mm-es űrméretű, 60–70 cm csőhosszal bíró példányokat gyűjtöttek, illetve ilyen fegyvereket ábrázoló korabeli falikárpitokat, festményeket kutattak fel.⁹⁰ A vita során azonban kiderült, a bemutatott kiskaliberű, korszakbeli kézi tűzfegyverek tekintélyes része főúri, bronzcsövű, különleges, drága fegyver, amelyek esetében a katonai felhasználás kérdéses.⁹¹

Az oszmán oldalon a csata ismert fegyverei bizonyosan nagyobb kaliberűek voltak, mint 13 mm, de ennél a keresztény oldal ismert fegyverei, például az 500–600 prágai puska (szakállas puskák) is jóval nagyobb kaliberű volt (kb. 24–25 mm). Hozzátehetjük ehhez, a keresztény félnél az adatok hiányával szembesül a kutatás. Ugyan elképzelhető ezen az oldalon a kisebb kaliberű kézi tűzfegyverek jelenléte is a csatatéren, de egyáltalán nem tudjuk, hogy a puskákat hol és hogyan használták a keresztény harcosok. Azt viszont biztosan állíthatjuk, hogy a mohácsi csata helyeként vélelmezett Majs melletti területen, ha az megfelelne a Brodarics által látott Földvár falunak, a janicsárpuskák lenyomatát kellene találnunk. Azoknak a nagyobb kaliberű lövedékei azonban ott nem fedezhetők fel.

Úgy tűnik, hogy a kérdésben a végső szót egy olyan régészeti vizsgálat sorozat révén lehet majd kimondani, amelynek keretében a törökellenes visszafoglaló háborúk ütközeteit, táborhelyeit mérjük fel a baranyai térségben. A Majs mellett talált lövedékek fizikai jellemzői (méretmegoszlás, jellemző kaliber, készítés technológiája) jól megfeleltethetők az ebben az időben a Mohácsi-szigeten táborozó nyugati lovascsapatok által hátrahagyott, és fémkereső műszerrel felgyűjtött lövedékek paramétereinek. Mindezek alapján vélelmezhető, hogy a leletek egy Majs északkeleti előterében, a visszafoglaló háború során, a 17. század végén lezajlott fegyveres összecsapás lenyomatai. Mi jöhet legvalószínűbb módon szóba? A térségben az 1687. év volt hadi szempontból a legaktívabb. Ezzel kapcsolatban újabb tanulmányok hívták fel a figyelmet arra, hogy ebben az évben augusztus 6-án, a harsány-hegyi csata előestéjén, a Vizslaki-rét, illetve a majsi tereplépcső közötti területen, valamint a tereplépcsőn jelentősebb összecsapásra került sor.⁹² A harcokban válogatott szpáhi, illetve dragonyos és vértés alakulatok vettek részt, mintegy 12–14 ezer fő, pisztolyokkal, karabélyokkal és puskákkal is felszerelve.

90 Bertók et al., Lövedékek egy „mohácsi” csatateréről, 121–142; Németh Balázs, A mohácsi csata kiskaliberű kézi löfegyvereinek kérdéséhez I. *Hadtörténeti Közlemények* 134:1 (2021) 167–227.

91 Pap–Kitanics, Vajon a majsi mezőn felgyűjtött lövedékeket, 1–11.

92 Erről lásd: Konkoly Sándor, Csata Majsnál: az 1687-es dél-baranyai hadjárat elfeledett hadművelete. *Balkán Füzetek* 13 (2024) 6–19; Pap Norbert – Gyenizse Péter – Kitanics Máté, A mohácsi csata és az elveszett Földvár falu. In: Fodor Pál – Kenyeres István – Toma Katalin (szerk.), *Századok Mohács-tanulmányok. Első kötet*. Budapest, 2024, 89–125. Utóbbi tanulmány a jelen kötetben is olvasható.

Vizsgáljuk most meg a hadirégészeti jelenségek szempontjából a szintén a mohácsi csata centrumterületének vélt, „tömegsírok–Borza-patak környezete–Vizslaki-rét” által bezárt sátorhelyi helyszínt is. Papp, mint láttuk, erőfeszítéseknek nagyobb részét a Mohácsi-síkság nyugati részén lévő tereplépcső alatti helyekre összpontosította, a sátorhelyi területen kisebb térségeket vizsgált csak meg. A nagy kiterjedésű szondázó árkok húzása, a komolyabb feltárások az elmúlt évtizedekben Sátorhelynél elmaradtak. A tendencia Papp halálát követően is folytatódott. Már hat évtizede a tereplépcső alatti majsai területre koncentrálnak a régészek, ezért a síkságot illetően kiegyensúlyozatlan eredmények születtek. A Majsra és közvetlen környékére összpontosuló kutatás így relatíve sok leletet produkált, ugyanakkor ezek eredete, ahogy fentebb kifejtettük, erősen kétséges.

Elsőként le kell szögeznünk, csak egyetlen olyan leletcsoportunk van jelenleg a kiterjedt Mohácsi-síkságon, amely 100%-os biztonsággal köthető a mohácsi csatahoz. Ez pedig nem más, mint az 1960–1970-es években feltárt öt tömegsír, amelyekben a korábbi kutatások szerint nagyjából 1000 fő nyugszik. Ezek a tömegsírok viszont a Janus Pannonius Múzeum kutatói által feltételezett, Majs melletti csatahelytől nagyobb távolságban, légvonalban 4,5 km-re helyezkednek el. A környéken több további adat is utal kapcsolódó katonai tevékenységre. Ahogy már említettük, a síroktól mintegy 140–160 méterre szétszórta emberi csontok kerültek elő. Keleti irányban néhány száz méterre, a Fekete-kapu dűlőnél az ott talált leletek alapján ágyúk és ágyúállások lehettek. Fontos kiegészítő adat még, hogy Papp egy szántóföldön (S9-es tábla) a tömegsíroktól déli irányba is két helyen emberi maradványokról számolt be, mégpedig a Borza-pataktól pár száz méterre északra. Mindez azt valószínűsítheti, hogy az öt tömegsír környezetében további leletekre, akár újabb tömegsírokra is lehet még számítani.

A Vizslaki-rét peremén egy másik leletcsoportnak az ad különös jelentőséget, hogy azok jól összeegyeztethetők az írott forrásokkal. Brodarics ugyanis megemlékezett arról, hogy a csataterétől keletre egy mocsaras és iszapos víz húzódott, amelybe sokan belevesztek.⁹³ Egy ennél szemléletesebb, 1526. évi cseh forrás pedig a következőkről számolt be: *„Mások is mondták nekem, akik alig tudtak elmenekülni, hogy egy mély árok húzódott keresztben, tele vízzel, és mellette a mély mocsár. Ó, milyen sok keresztény lelte halálát abban az árokban! Sokan a mocsárban süllyedtek el, egyik a másik után esett bele.”*⁹⁴

Az említett mocsár a Vizslaki-rétnek (korábban Danóc-mocsár) feleltethető meg. A csatateret keresztben átszelő széles, mély árok, egy egykori paleo-meder pedig éppen a Császárdombnál futott ki a Vizslaki-réthez, vagyis a mocsárhoz úgy, hogy a mocsár felőli alsó részén az 1526. évi extrém csapadékos időszakban valóban víz állhatott. Mivel a Vizslaki-rét peremén, a még járható térszínen 90 méter a tengerszint feletti magasság, míg a mocsár szélén csak 84 méter, így a 6 méteres szintkülönbség miatt értelmet nyer az is, hogy miként eshettek bele a mocsárba azok, akiket ide szorítottak az oszmán harcosok. Az említett források

93 Brodarics István, Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről, 1528. In: *Örök Mohács*, 300–325.

94 Egy cseh úr levele a Santa Clara kolostor főnöknőjéhez, 1526. november. In: *Örök Mohács*, 210.

utalásai alapján, továbbá mivel a Császárdombon épült fel az oszmán győzelmi emlékmű, nagyon valószínűnek tűnik, hogy a Vizslaki-rét peremén előkerült csontvázak és fegyverek, illetve a közeli Fekete-kapunál, valamint az innen Sátorhely felé tartó út mentén talált leletek az 1526. évi mohácsi csatához köthetők. Ehhez tartozó apró adalék a Császárdombról szemközt, az Újistálló-majornál feltárt sír is, amelynek megcsonkított csontvázát Papp egy, a mohácsi csatában elhunyt személynek vélte.

Mindent összevetve a rendelkezésre álló adatok alapján a következő bontakozik ki előttünk. Az elmúlt több mint egy évszázadban nem került elő annyi hadirégészeti lelet, mint amennyit a csata méretéhez, egyben a jelenlévők számához képest várnánk. Ennek egyik oka az, hogy leszámítva az 1960-as éveket, illetve a 2009-től zajló időszakot, intenzív régészeti kutatásokra nem került sor a térségben. Hozzátehetjük ehhez, hogy ez a két intenzívebb időszak is főként ugyanarra a kisebb területre (Majs keleti és délkeleti előtere) koncentrált a tereplépcsőnél, így pedig a síkság egészét tekintve kiegyensúlyozatlan, területileg szelektív eredmény született. Eközben más helyszínek vizsgálata elmaradt, vagy ha volt is másutt kutatás, az csak jóval kisebb energiabefektetéssel zajlott.

A Mohácsi-síkságnak azok a hiteles, jól körülírható körülmények között előkerült leletei, amelyeket nagyobb biztonsággal sorolhatunk a mohácsi csata relikviái közé, a forrásokkal egyezően kirajzolják azt, hogy a csata centruma a „tömegsírok–Borza-patak környezete–Vizslaki-rét” által bezárt sátorhelyi területen lehetett. A tereplépcső alatt, a Papp által Merseként azonosított faluhely melletti helyszín 29 db puskagolyóból álló leletegyüttese, az augusztus 29-i oszmán tábor egyik helyének szerény bizonyítéka lehet.

A tömegsírok kérdése

A másik vita a tömegsírokhoz kapcsolódik. Ahogy arról fentebb már szóltunk, a Sátorhelytől keletre előkerült öt tömegsírban nyugvókkal kapcsolatban a feltárásokat végzők véleménye eltért egymástól. Papp László régész még úgy gondolta, hogy a sírokban olyan menekülő keresztény gyalogos katonák nyugszanak, akiket az északról és délről harapófogóba záró oszmán lovasok mészároltak le. Maráz Borbála régész véleménye ezzel szemben az volt, hogy a keresztény tábor őrsége és személyzete nyugszik a gödrökben. Azt azonban K. Zoffmann Zsuzsanna antropológussal együtt ő is úgy vélte, hogy a sérülések jellemzői alapján lovasok kaszabolták le a gyalogos áldozatokat.

Papp azt is felvetette, hogy az I. számú tömegsír alakja egy ágyúálláséhoz hasonló. Ezzel kapcsolatban Stephan Gerlach protestáns lelkész, utazó 1573. évi leírására is hivatkozott, aki a csata helyszínét látva a következőt írta: „*Még láthatni az árkokat, hol az ágyuk állottak, s hová a halottakat temették.*”⁹⁵ Mivel azonban ekkor már kialakította koncepcióját, amely szerint a keresztény sereg ágyúit a tömegsírok helyénél délebbre állították fel, végül elvetette ezt a gondolatot.

95 Ungnád Dávid *konstantinápolyi utazásai*. (Magyar Ritkaságok) Ford., bev. Kovács József László. Budapest, 1986, 121.

7. ÁBRA. AZ I. SZÁMÚ TÖMEGSÍR FELTÁRÁS KÖZBEN

Forrás: Papp László, A mohácsi csatahely kutatása. In: Kiss Károly et al. (szerk.), *Mohács emlékezete*. Budapest, 1987, 252–253. oldalak között.

Maráz Borbála, amikor az 1970-es évek közepén megvizsgálta a kérdést, arra jutott, hogy az objektumokat kifejezetten sírnak ásták ki, így az I. és V. számú tömegsír szokatlan alakja sem több véletlennél.

Az újabb vizsgálatok arra mutattak, hogy a tömegsírok vonalával párhuzamosan, azoktól délnyugatra azonosítható egy olyan hosszanti mélyedés, egykori paleo-meder, amely fedezékként használt környezeti elemként jelenik meg a forrásokban.⁹⁶ Ez újra ráirányította a figyelmet arra, hogy a tömegsírokat eredetileg lőállásnak alakíthatták ki részben a tüzéségnek, részben pedig a gyalogság számára. Ebben a kontextusban a két ágyúállásként értelmezhető, holdsarló alakú tömegsír (I. és V. számú) kihasasodása délre, tehát az ellenség várható támadásának irányába mutat. A másik három, közel téglalap alakú gödör, vagyis a II., a III., és IV. számú tömegsír pedig lövészek állásaiként értelmezhető.

Ahogy már említettük, az 1960-as években két olyan kisebb temetői sírt (Lajmér, Újistálló-major) is azonosítottak, amelyeket a vizsgálatok a mohácsi csatához kötöttek. Egyik fontos jellegzetességük volt, hogy sietve, egyes részeit il-

⁹⁶ Pap Norbert – Kitanics Máté – Gyenizse Péter – Szalai Gábor, A Mohácsi-síkon fekvő Földvár település. *Újkor.hu. A velünk élő történelem*, 2021, https://ujkor.hu/content/mohacs_foldvar.

letően eltérő mélységgel ásták ki ezeket. Ezzel szemben az öt tömegsír kiképzése meglehetősen egységes. A sarkok lekerekítettek, az oldalfalak íveltek, becsült mélységük egyforma. Mindez arra utalhat, hogy egyszerre, ugyanazok és ugyanúgy, de semmiképpen sem hevenyészett módon ásták ki az objektumokat. Ráadásul az I. számú tömegsírtól csak 2,5 méterre kezdődik a II. számú tömegsír. Belátható, hogy ha tényleg tömegsírnek alakították volna ki ezeket, akkor kisebb munka lett volna egyetlen, hosszan elnyúló sírt ásni, mint két különálló objektumot.

A Janus Pannonius Múzeum munkatársainak Bertók Gábor vezetésével 2020 óta zajló vizsgálatai a tömegsírokat illetően újabb vitákat gerjesztettek: megint előkerült a kérdés, hogy kik fekszenek a sírokban és milyen módon halhattak meg? A III. számú tömegsírt ismét megnyitó kutatók először Maráz Borbála teóriájával értettek egyet, vagyis szintén úgy gondolták, hogy azok a táborban lévőek kerültek a sírokba, akiken a törökök rajtaütöttek. Ezzel kapcsolatban érvként hozták fel azt is, hogy a sírban számos 18-20 év körüli fiatalat azonosítottak. Úgy vélték, hogy ezek a koruknál fogva nem lehettek katonák, csakis a kiszolgáló személyzethez tartozhattak. Ehhez ugyanakkor hozzátehetjük, a mohácsi csata idején a 18-20 év körüli férfiak már egyáltalán nem számítottak fiatalnak, hiszen akár 10–12 éves „gyerekharcosok” is lehettek az oszmán hadseregben, mint ahogy a keresztény seregben is harcolhattak 15-16 éves korú katonák.⁹⁷

Bertók és kollégái később megváltoztatták a véleményüket, és amellett tették le voksukat, hogy a sírokban a csata után, augusztus 31-én kivégezett keresztény foglyok fekszenek. Mire is alapozták az új álláspontjukat? Arra, hogy számos levágott fej van a sírokban, egyúttal pedig számos holttestnek hiányzik a feje.

Az újabb elméletükkel kapcsolatban azonban felvethető, hogy ha a sírokban valóban a kivégzettek feküdnek, akkor a testek mind lefejezettek lennének és valahol máshol és másképpen nyugodnának. Több korabeli beszámoló alapján ugyanis az oszmánok valamennyi kivégzett hadifogolynak levágták a fejét, majd a levágott fejekből gúlát vagy gúlákat emeltek a szultáni sátor előtt.

A holttestek állapota azonban több szempontból sem vall ilyen, egységes módszer szerinti kivégzésre. Egyrészt a holttesteken nemcsak kard okozta sérüléseket azonosítottak, de olyat is, amelyet harci csákánnyal idéztek elő. Másrészt a sérülések sokfélék, és nemcsak a fejet, de más testrészeket, így többek között a végtagokat is érintik. Azt pedig, hogy vannak levágott fejek, a harcmodor, illetve a „fejszedés” szokása is magyarázza.⁹⁸ Ez utóbbi szerint az oszmán katonák a csatában és olykor még azt követően is fejeiket gyűjtötték a jutalom reményében, így nemcsak az élők, hanem gyakran még a halottak fejét is levágták. Ugyanakkor ebben a kontextusban az is kiemelten fontos, hogy a tömegsírokban nagyobb számban megfigyelhetők olyan halottak is, akiknek a fejét nem vágták le. Ez

97 Fodor Pál – Pap Norbert – Kitanics Máté, Kiket rejthetnek a sátorhelyi tömegsírok? – Néhány gondolat a mohácsi csata tömegsírjainak vizsgálatáról. *Újkor.hu. A velünk élő történelem*, 2021, <https://ujkor.hu/content/kiket-rejthetnek-satorhelyi-tomegsi-rok-nehany-gondolat-mohacsi-csata-tomegsirjainak-vizsgalatarol>.

98 Papp, A mohácsi csatahely kutatása, 197–253; Fodor et al., Kiket rejthetnek a sátorhelyi tömegsírok?

pedig szintén azt erősíti, hogy nem kivégzés okozta a tömegsírokban eltemetettek halálát.

Egy másik vitapontot jelent, hogy a Janus Pannonius Múzeum munkatársai 3 db ólomlövedéket is találtak az újra megnyitott tömegsírban. Ezek közül kettő, ahogy említettük 10–13 mm átmérőjű (eltérő adatok láttak napvilágot), egy pedig ezeknél nagyobb, azonban erről az előbbi kettőnél is súlyosabb deformáltsága miatt pontos átmérőt nem közöltek. Véleményük szerint a lövedékek csak 1526-ban kerülhettek a sírba: a csata után kivégzett egyik hadifogoly övéen maradt lőszeres zacskóból, vagy a csatában meglőtt, majd kivégzett és a sírba helyezett katonák által.

Először is vizsgáljuk meg azt az állítást, hogy a lövedékek csak a mohácsi csata utáni temetéssel kerülhettek az objektumba. A III. számú tömegsír bolygatottságát már az 1976. évi feltárásnál dokumentálták, amelynek okaként a helyszínen egy évszázada zajló mélyszántást neveztek meg. Emellett ez a tömegsír a sírkert földgyaluval történő kialakításakor került elő, amikor is a gép sok csontot elmozdított vagy megsemmisített. Ráadásul a sírt, legalábbis annak felső rétegét és az oldalait 1976-ban feltárták, majd betemették, majd 2020-ban újra feltárták. A föld átmozgatására tehát a sírnál több alkalommal is sor került, amelyek során a talaj felső rétegéből is bekerülhetett a mohácsi csatát követő időszakra datálható lövedék a csontok közé. Ez már csak azért sem zárható ki, mert a régészek beszámolója szerint a lövedékek a sír felső részéből kerültek elő.

Ha azonban a lövedékeket mégis a mohácsi csatához kötjük, akkor nem kerülhetjük meg, hogy elgondolkozzunk a következő lehetőségen. Ismert számunkra, hogy az oszmán lövészek nagy kaliberű fegyverekkel érkeztek a mohácsi csatára. Ennek megfelelően a 10-13 mm közötti, kisebb kaliberű lövedékeket csak keresztény katonák lőhették ki (vagy ejthették el) a tömegsírok környezetében. Ezt erősítheti a már említettek szerint az, hogy az öt tömegsírt eredetileg lőállásnak készíthették. Ennek megfelelően az elhunytak, akiknek a testéből a lövedékek végül a tömegsírba kerülhettek, vagy „baráti tűzben” elesett keresztények, vagy olyan oszmán katonák lehettek, akiket a temetést végzők a csata után már nem tudtak elkülöníteni a keresztény halottaktól. Amennyiben további ilyen lövedékek kerülnek elő a tömegsírokból, ez a lehetőség nagyobb valószínűséget kaphat.

Érdemes kitérni arra is, hogy bekerülhettek-e a sírba a lövedékek egy lőszeres zacskóból, vagy kivégzett foglyok teste révén, ahogy azt a Janus Pannonius Múzeum kutatói állítják. Az első kérdésre természetesen csak egy valószínűségi skála szerint tudunk választ adni. A hadifoglyokat a csata utáni harmadik napon végezték ki. Nyilvánvaló, hogy az oszmán katonák kifosztották az elfogottakat, így fegyver vagy fegyverhez tartozó tárgy szinte bizonyosan nem maradhatott náluk a kivégzés pillanatáig.⁹⁹ Ráadásul a III. számú tömegsírban egy deformált, becsapódott lövedéket is találtak, azt pedig beláthatjuk, hogy a katonáknak a lőszeres zacskókban csak ép lövedékeket volt érdemes tartani. Ezért nagyon va-

99 Ez a megállapítás az előkerült vaskésekre is vonatkozik. Szintén magyarázatra szorul, hogy hogyan kerülhetett egy páncéldarab az egyik sírba, ha ott a csata után kivégzettek nyugszanak.

lőszinű, hogy az ólomlövedékek nem egy lőszeres zacskóból kerültek a tömegsírba. A másik említett teóriával kapcsolatban itt most csak egy kérdést tennék fel: mekkora a valószínűsége annak, hogy három olyan hadifogoly teste is a tömegsírba került, akiket az elmélet szerint Majs mellett lőttek meg úgy, hogy a lövedékek nem távoztak a testekből, a sebesültek három napig életben maradtak, majd átszállították őket a légvonalban 4,5 km-re lévő helyszínre azért, hogy ott kivégezzék őket?

Hogyan értelmezhető tehát mégis az eddig előkerült öt tömegsír, kik lehetnek a bennük nyugvó halottak és hogyan halhattak meg? Nézzük meg erre vonatkozóan a legvalószínűbb forgatókönyvet. Úgy véljük, hogy az öt objektum eleve ágyúállásnak, lőállásnak készült. Ahogy azt már Papp László is feltételezte, oszmán lovasok rohanták le a gyalogosan védekező, illetve menekülő keresztény harcosokat a tömegsírok közvetlen környékén. A sírokban talált délnémet és salzburgi pénzérmék, az előkerült „rőt barna” hajmaradvány, valamint egy német katona beszámolója, miszerint német zsoldosokat vezényeltek az ágyúállásokhoz,¹⁰⁰ arra utalhat, hogy ezek a katonák részben landsknechtek voltak. A lovasok általi támadásra nemcsak a halottak sérülései jelentenek bizonyítékot, de az is, hogy az egyik sírból egy lőszerszámdísz is előkerült. A tömegsírok helyén, a csata centrumterületének északi peremén, a mészárlás során az oszmánoknál szokásos módon, számos élő és halott fejét is levágták. Az elesetteket a csata után kifosztották, mindent levettek a testekről, ami értékkel bírt. Csak az erősen szennyezett ruhákat hagyták meg, olykor a halottak állapota miatt azonban azokat nem kutatták át. Így maradhattak meg olyan kisebb, egyes esetekben értékes tárgyak, amelyeket nem fedeztek fel, és amelyek később a feltárások során kerültek elő. A temetést végzők a ruháiktól megfosztott, súlyos sérüléseket elszenvedett, számos esetben fej nélküli holttestekről már nem minden esetben tudták megállapítani, hogy melyik sereghez tartoztak, és nem is biztos, hogy sokat törődtek vele. Ennek megfelelően azt feltételezzük, hogy a sírokban nemcsak keresztények, de akár az oszmán sereghez tartozó harcosok is lehetnek.

ÖSSZEGZÉS

A mohácsi csata hadirégészetének több mint egy évszázadra visszanyúló kutatástörténete rendkívül összetett. A kutatási terület igen kiterjedt, amelynek átfogó régészeti vizsgálatára eddig nem került sor. Az is hátrányos körülmény, hogy a térség az első világháborút követően határterületté, a második világháborút követő hidegháború idején pedig a tömbök közötti éles szembenállás erősített térségévé vált. A helyi társadalomban előbb a holokauszt, majd a kelet-európai lakosságcserek (a német kitelepítések és a csehszlovák–magyar lakosságcsere) okoztak súlyos traumákat. A kitelepített németek helyére a csehszlovákiai magyarok mellett a kommunista hatalomhoz lojális alföldi szegényparasztokat is

100 Új híradás: Hogyan esett meg a magyarországi csata a török császárral. Itt volt egy ember Bécsből, és utána megírta Ottingenbe, 1526. In: *Örök Mohács*, 221–223.

telepítettek: a korábbi „elit” helyére helyben gyökértelen emberek léptek. A régészeti kutatásnak olyan társadalmi feltételei, mint a bizalmon alapuló adatközlések, megrendültek. Ennek következményei a kutatástörténetben is kézzelfoghatók.

A vizsgálat alá vont, az 1526. évi csatához tartozónak vélt leleteket (és lelőhelyeket) csoportokba soroltuk a tudományos értékük, figyelembe vehetőségük alapján. Kiemelendő, hogy a csata hivatkozott irodalmában szereplő leleteknek mindössze a 42%-a tekinthető konfirmáltnak. A többi esetben súlyosabb kételemek merülnek fel a relevancia szempontjából, vagy egyenesen kijelenthetők, hogy soha nem is léteztek. A leletek figyelembevételét az is korlátozza, hogy közülük számos eltűnt, nem vethető vizsgálat alá, leírásuk pedig hiányzik, vagy erősen hiányos.

Az 1920-as években felmerült, hogy a csata centruma Majs térségében, a síkot nyugatról övező tereplépcsőnél lehetett. A meg-megújuló kutatásokat alapvetően ezen majszi koncepció alapján szervezték. Papp László még az 1960-as években úgy vélekedett, hogy a csata lenyomatait ebben a térségben, szisztematikus terepbejárás és szondázó ásatások révén lehet megtalálni, de erőfeszítései nem jártak sikerrel. Törekvései kudarcos voltát a kortársak egy része is látta.¹⁰¹

Ennek ellenére ugyanezen a területen, a majszi tereplépcsőre és környezetére koncentrálva, az 1990-es években előbb Négyesi Lajos, majd 2009-től Bertók Gábor nevéhez kötődő elképzelés alapján indult újabb kutatás, amely elsősorban a korszerű fémkereső műszerekre támaszkodott. A vizsgálatok mindkét esetben produkáltak ugyan leleteket, de egyértelmű, a csatához kötődő jelentős leletanyag egyik kutatásnál sem került elő. A Majs falu keleti előterében az 1960-as években előkerült leletek nagyobb része az alaposabb vizsgálatok alapján nem tartozik az 1526. évi csata relikviái közé, vagy gyaníthatóan nem is ez a terület volt az eredeti lelőhelyük. Az ugyancsak itt, 2009-től felgyűjtött kézi tűzfegyver-lövedékek legvalószínűbben túlnyomó részben egy 1687. évi, a törökellenes háborúk idejére tehető lovassági összecsapás lenyomatai. Az egyetlen, nagy valószínűséggel a mohácsi csatához kapcsolható leletcsoport (29 db puskalövedék, melyet az ásatásvezető a janicsárokhoz kötött) pedig azon a helyen került elő, ahol az írott források¹⁰² alapján az augusztus 29-i szultáni tábor állhatott.

A minden valószínűség szerint az 1526. évi csatához tartozó hadirégészeti leletek (fegyverek és fegyvertöredékek, ágyúgolyók, a „vértanúk” emlékére állított győzelmi emlékmű) Sátorhely környezetében kerültek napvilágra. A csata esettjeire a kutatás ugyancsak ezen a területen bukkant. Közülük jelentőségben kiemelkednek a sátorhelyi öt tömegsír halottai. Ezek olyan gyalogos katonáknak tűnnek (köztük külföldi, részben német zsoldosokkal), akiket a török lovasság menekülés közben, hidegfegyverekkel, döntően karddal ölt meg.

Nem valószínű, hogy demonstratív módon lefejezett hadifoglyok lettek volna, mert sebesüléseik, sérüléseik nem ezt igazolják, azok nem felelnek meg a kivégzésre vonatkozó források leírásainak. A testek egy részét az oszmánok a

101 Bende Lajos, A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 13:3 (1966) 532–567.

102 Caspar Ursinus Velius, A mohácsi csata, 1530 körül. In: *Örök Mohács*, 348–355.

kifosztást követően a keresztény gyalogság által a csatatéren mélyített lőállásokba helyezték, azokat tömegsírként használva fel. Másokat a helyi lakosság egyénenként temethetett el. Feltehető, hogy az áldozatok jelentős része mocsárba, vízfolyásokba került, így soha senki nem is temette el őket.

Összességében annyi állapítható meg a leletek és lelőhelyek vizsgálata alapján, hogy megalapozatlan Majs közvetlen keleti előterét az 1526. évi mohácsi csata centrumtárságával összefüggésbe hozni. Majs mellett nagyon kevés, egyértelműen 16. századi lelet került elő. Nem több, mint amennyi egy középkori alapítású falu esetében elvárható. A források alapján a területet ugyanakkor 1526-ban érinthették a csatát megelőző napok előcsatározásai, majd a török sereg táborozása, de a kisszámú releváns lelet akár más, 16. századi kisebb fegyveres konfliktushoz is kötődhet. Minden jel szerint a fentebbi okok miatt a csata centruma nem Majs, hanem Sátorhely közigazgatási területére esett.

HOL ÉS HOGYAN HALT MEG II. LAJOS KIRÁLY?

Az 1526. évi mohácsi csata legsúlyosabb következménye politikai értelemben a király elvesztése volt, az ország vezetési válságba került. II. Lajos halálesetéből örökösödési viták, az ország két pártra szakadása, a védekezési képesség további gyengülése következett. A kortársak már hetekkel a katasztrófa után bűnbakokat kerestek és találtak is. A lovasbaleset körülményei és főként az, hogy csak egyetlen szemtanú volt, hozzájárult az összeesküvés-elméletek születéséhez. Ezek döntően a Habsburg-párti propaganda részeként terjedtek, és a Szapolyai-család vélt alantas szándékait hangsúlyozták, hogy II. Lajos megölésén keresztül vezetett az erdélyi vajda útja a trónra.

Az eset hiteles leírásai kétségtelenné teszik, hogy balesetről volt szó. Ugyanakkor a király menekülésének lehetséges útja és az, hogy melyik is volt az a víz, amelybe végül belefulladt, évszázadok óta foglalkoztatja a közvéleményt. A holttest megtalálása, állapota, azonosítási jegyei körül már kialakult egy vita néhány éve, melynek tárgya az volt, hogy tényleg II. Lajos holtteste került-e elő 1526 októberének közepén.¹

Alábbi írásunkban azt a célt tűztük magunk elé, hogy a források aprólékos elemzésével és a környezet rekonstruálásával meghatározzuk a haláleset legvalószínűbb helyét és a balesetért felelős környezeti körülményeket.

A CSATA UTÁNI MENEKÜLÉS A DUNÁHOZ

A király néhány főből álló csapatának menekülést illető megfontolásai ugyanazok lehettek, mint az összes többi hasonló csoporté: minél előbb biztonságba jutni. Többféle lehetőség közül választhattak. Az ismertté vált, nem túl nagyszámú menekülési út elemzése alapján négy elméleti lehetőség közül dönthettek. Mehettek volna nyugatra, illetve északra a hadi út mentén. Keletre fordulva további két

1 Nemes István – Tolvaj Balázs, II. Lajos magyar király (1506–1526) holttestének megtalálása. Az 1926-ban írt igazságügyi orvosszakértői vélemény elemzése és újraértelmezése. *Orvosi Hetilap* 155:12 (2014) 475–480. Lásd még: Farkas Gábor Farkas – Szebelédi Zsolt – Varga Bernadett (szerk.), „Nekünk mégis Mohács kell...” II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései. Budapest, 2016 [a továbbiakban: „Nekünk mégis”].

lehetőségük volt. Egyrészt átkelhetek a két Duna-ágon Baracska felé az Alföldre, hogy a térségben portyázó török lovasságot elkerüljék. Másrészt a kis Duna-ágon átkelve, a Mohácsi-szigeten észak felé haladva visszatérhetnek Szekcsőnél a jobb partra, bízva abban, hogy a török lovasság még nem ért el odáig.

Egy 1526-os feljegyzés ekképpen tudósít: „A törökök a király nyomába eredtek, és üldözték, amíg a Duna egyik ágához nem ért.”² Hihetőnek tűnik a megállapítás, hiszen számos más leírásunk is van arról, hogy az üldöző török lovasság miatt sokan haltak meg a Duna partjainál. Oláh Miklós a pápához írt levelében közli,³ hogy a keresztény sereg egy része a Dunában jutott végveszélybe. Szulejmán szultán győzelmi jelentésében a törökök a keresztény sereg egy részét „...a Tuna vízébe szorítván, befullasztották, mint a Fáraó népét...”⁴ Kemálpasazáde szintén azt írja, hogy a keresztény menekülők egy része a Dunába fulladt.⁵ Bosztán cselebi [Ferdi]⁶ közlése is arról szól, hogy a menekülő „gyaurok” a szűk térben vízbe fulladtak. A király sorsa kapcsán pedig így ír: „...nem bírván segíteni magán, lovastul, fegyverestül együtt a vízbe merült, és így ama csoporthoz csatlakozott, amely szintén a vízbe veszett.”⁷ Kjátib Mohamed Záim szintén azt írja, hogy: „A gyauroknak ama csoportja pedig, melyet a kardok életben hagytak, a Tuna vizébe fúlt, mint a fáraó és Hámán népe.”⁸ Camerarius szerint: „Csak kevesen estek fogságba. Szepesi,⁹ miközben vágató lovával fel akart ugratni egy hajóra, amit már nem érhetett el, a Duna vizébe zuhant és a folyóba veszett.”¹⁰ A forrás alapján tehát a sereg egyik vezére, Szapolyai György is a Duna felé menekült, de sikertelenül. Dubravius megerősíti, hogy Trencsényi [Szapolyai] György és Szalkai László esztergomi érsek is vízbe fulladtak: „...igen kevesen haltak meg a harctéren, ellenben a nemesség nagy részét vagy menekülés közben koncolták fel, vagy magától elmerült.

2 Břetislav Švihovský z Rýzmburka az egyik bajor herceghez, 1526. szeptember 16. In: B. Szabó János – Farkas Gábor Farkas (szerk.), *Örök Mohács: szövegek és értelmezések*. (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és Emlékezet) Budapest, 2020, 154 [a továbbiakban: *Örök Mohács*].

3 Oláh Miklós levele VII. Kelemen pápához, Linz, 1530. február 15. In: B. Szabó János (szerk.), *Mohács*. (Nemzet és Emlékezet) Budapest, 2006, 156–158 [a továbbiakban: *Mohács*].

4 Szulejmán szultán két győzelmi jelentése. In: *Mohács*, 210.

5 Kemálpasazáde, Mohácsnéme. In: *Mohács*, 211–221.

6 Ferdi [Bosztán cselebi], A törvényhozó Szulejmán szultán története (1520–1542). In: *Mohács*, 222–226.

7 A hibásan Ferdinek nevezett Bosztán cselebi szerint a király a „Sárvízbe” fulladt bele. A forrás értékével kapcsolatosan a legfőbb probléma, hogy bár úgy tűnik, jelen volt a csatában, de a király haláláról nem tudott, nem tudhatott. Személyében olyan szerzőről van szó, aki hitelesen írhatta le, hogy mi történt az oszmán sereg jobbszárnyán, ahol tartózkodott, de a király haláláról csak a szóbeszédet rögzíthette. Ferdi [Bosztán cselebi], A törvényhozó Szulejmán szultán története. In: *Mohács*, 224.

8 Kjátib Mohamed Záim, Történetek gyűjteménye, 1578. In: *Mohács*, 238.

9 Szapolyai György szepesi gróf, Szapolyai János testvére.

10 Joachim Camerarius, A Magyarországon, Mohácsnál elszenvedett vereségről és Lajos király haláláról, 1541. In: *Örök Mohács*, 372. A történet, hogy Szapolyai György hajón akar elmenekülni, de nem sikerül neki és vízbe fullad, megjelenik egy 1559-es szövegben is: Habsburg-ház dicsőségtükre, 1559. In: *Örök Mohács*, 399.

*Ez utóbbiak közül Trencsényi György és [Szalkai] László esztergomi érsek voltak a legfőbbek, akik mindketten a Dunába fulladtak bele.*¹¹

A fentebb említett források mind arról tanúskodnak, hogy a keleti irányba, tehát az üldöző lovasok elől a folyó felé történő menekülés meglehetősen általános lehetett a csata estéjén. Ezek között a csoportok között sejthetjük a királyét is, aki harmadmagával próbált biztonságba jutni.

A II. LAJOS HALÁLÁRÓL SZÓLÓ HITELES FORRÁSOK

II. Lajos halálának helyét 1528-ban Brodarics így írja körül: „Azonban később egy meredek part hasadékában lelték meg Mohács fölött, fél mérföldnyire a Csele nevezetű falu alatt. Ezen a helyen akkor a Duna áradása miatt a szokottnál magasabban állott a víz: itt fulladt bele a vízbe lovával együtt úgy, ahogy fel volt fegyverkezve. Még mások is veszték itt el, valamivel arrább találták Trepka András és Aczél István holttestét.”¹² A leírás tehát a tragédia helyének a Mohács központjától fél mérföldre északra, Csele falutól délre található Duna-ágnak a Csele-patak torkolatától délre fekvő partszakaszát jelöli meg. Brodarics leírásában tesz még két fontos megállapítást: jelzi, hogy a Duna áradása miatt a vízállás akkor magas volt, és hogy nem a meder, hanem egy „hasadék” (*hiatus*) volt a halál helye.

1. táblázat. A legmegbízhatóbb (legkorábbi) források a király haláláról

Év/szerző	Dunára, nagy folyóra utalás	Cselére, patakra utalás	Mocsár/tó/kiöntés	Gödör, iszapos víz
1526. szeptember 5. Burgio ¹³	„Duna egy kis ágacsckájához”			
1526. szeptember 5. Johann Fugger ¹⁴			„a király megfulladt egy tóban”	
1526. szeptember 16. Břetislav Švihovský z Rýzmběrka ¹⁵	„Duna egyik ága”			
1526. szeptember 17. Fazio di Savoia ¹⁶			„lőháton ugratott a mocsárba”	

11 Jan Dubravius, Csehország története, 1552. In: *Örök Mohács*, 393.

12 Brodarics István, *Igaz leírás a magyaroknak a törökkel Mohácsnál vívott csatájáról*. Ford. Kardos Tibor. Budapest, 1983, 53.

13 Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele Jacopo Sadoletto pápai titkárnak. Pozsony, 1526. szeptember 5. In: *Mohács*, 93.

14 Johann Fugger értesülései. Buda, 1526. augusztus 29–31., Bécs, 1526. szeptember 5. In: *Örök Mohács*, 125.

15 Břetislav Švihovský z Rýzmběrka az egyik bajor herceghez, 1526. szeptember 16. In: *Örök Mohács*, 154.

16 Fazio di Savoia jelentése. Graz, 1526. szeptember 17. In: *„Nekünk mégis”*, 184.

Év/szerző	Dunára, nagy folyóra utalás	Cselére, patakra utalás	Mocsár/tó/kiöntés	Gödör, iszapos víz
1526. szeptember 19. Habsburg Ferdinánd, főherceg ¹⁷			„mocsaras részre tévedt”	
1526. szeptember 20. Hírszerzői jelentés ¹⁸			„mocsár felé indult... nem tudott onnan kijönni”	
1526. szeptember 29. Thurzó Elek ¹⁹	„Duna valami mély kiöntésébe”		„mély kiöntés”	
1526. szeptember 30. Sir John Wallop ²⁰	„Dunába fulladt”			
1526. október 6. Ismeretlen szerző jelentései ²¹			„egy mocsárba vagy egy árokba esett”	
1526. október 19. Sárffy Ferenc levele ²²			„sekély mocsár”	
1526. november 11. Szapolyai János levele ²³				„iszap, kiszáradt örvény”
1526. november. Egy cseh úr levele ²⁴	„Duna egyik mellékága”			
1526 vége. Cuspinianus ²⁵	„Duna kiöntése”		„beleugratott egy tóba, amelyet a Duna kiöntése alkotott”	
1528. Brodarics ²⁶	„a helyen akkor a Duna áradása miatt a szokottnál magasabban állott a víz”	„Csele nevezetű falu alatt”		„egy meredek part hasadékaiban”

17 Ferdinánd osztrák főherceg levele Ausztriai Margit főhercegnőnek. Linz, 1526. szeptember 18. In: „*Nekünk mégis*”, 184.

18 Hírszerzői jelentés Magyarországgal kapcsolatban. Pettau, 1526. szeptember 20. In: „*Nekünk mégis*”, 186.

19 Thurzó Elek tárnokmester levele I. Zsigmond lengyel királynak. Pozsony, 1526. szeptember 29. In: „*Nekünk mégis*”, 190.

20 Sir John Wallop levele Thomas Wolsey kancellárnak. Köln, 1526. szeptember 30. In: „*Nekünk mégis*”, 191.

21 Ismeretlen szerző jelentései Thomas Wolsey kancellárnak. Köln, 1526. október 6. In: „*Nekünk mégis*”, 192.

22 Sárffy Ferenc győri várparancsnok jelentése II. Lajos holtteste megtalálásáról Brodarics István kancellárnak és szerémi püspöknek. Győr, 1526. október 19. In: „*Nekünk mégis*”, 196.

23 Szapolyai János levele Krzysztof Szydłowiecki lengyel kancellárhoz. Székesfehérvár, 1526. november 11. In: „*Nekünk mégis*”, 199.

24 Egy cseh úr levele a Santa Clara-kolostor főnöknőjéhez. 1526. november. In: *Mohács*, 125.

25 Johannes Cuspinianus buzdító beszéde a Szent Római Birodalom fejedelmeihez és előkelőihez. In: Kiss Károly – Katona Tamás (szerk.), *Mohács emlékezete*. Budapest, 1987, 146.

26 Brodarics, *Igaz leírás*, 53.

Év/szerző	Dunára, nagy folyóra utalás	Cselére, patakra utalás	Mocsár/tó/kiöntés	Gödör, iszapos víz
Ismeretlen szerző, 16. század ²⁷	„folyóban, mely azokban a napokban a Dunából csodálatos mértékben megáradt” „annak a folyónak, vagy a Duna egyik ágacsckájának...”			„Duna egyik ágacsckájának a sáros, iszapos vizében”
Oláh Miklós, 1530. ²⁸			„Mohácscon inneni mocsárba”	

Felvethető a kérdés, hogy honnan vette információit Brodarics, és miből gondoljuk, hogy állításai megalapozottak? A kancellár ugyanis nem volt szemtanú, mint más általa leírt eseményeknél, hanem csupán a másodkézből szerzett híreit közvetítette.²⁹

Milyen hiteles források álltak rendelkezésre az uralkodó halálának körülményeiről? A király haláláról biztosat egyedül a királlyal együtt menekülő Czettricz (Zetritz) Ulrich³⁰ kamarás tudott. A Duna mentén nyugatra vonuló királynőnek 1526. augusztus 31-én, Neszmélyen számolt be a történekről. A halálesetről és annak körülményeiről csak annak a szűk udvari körnek volt tehát biztos tudomása, akik Czettrictől, illetve később a holttest helyének felderítését végző és egyben a kamarás állításait is ellenőrző Sárffy Ferenctől szereztek hiteles információkat.³¹

A történetek értelmezését tekintve bizonyos korlátokkal mindenképpen számolnunk kell. Sárffy és Czettricz ugyanis együtt sem volt minden információ birtokában. Czettricz álláspontját ráadásul csak interpretációkból ismerjük. A halál helyét illető tapasztalataik, amelyek a későbbi beszámolókból visszatükröződnek, egy változásban lévő táj két időszakára vonatkoznak. Mindezeket figyelembe véve szükséges a források elemzését elvégezni.

Úgy véljük, hogy a király halálával kapcsolatos összes rendelkezésre álló hiteles információ három jól elkülöníthető időszakhoz köthető:

27 Ismeretlen szerző beszámolója a csatáról. 16. század első fele. In: „Nekünk mégis”, 204.

28 Oláh Miklós levele. In: *Mohács*, 206.

29 Brodarics kancellárként a címzettje a Sárffy-féle levélnek, mely a holttest megtalálásáról számolt be. Bennfentes volt, bizonyosnak tűnik, hogy Czettrictől személyesen hallotta a haláleset történetét.

30 A kamarás sziléziai cseh-német származású volt, így esetében adekvátabb lenne a Zetritz névalak használata, mint a Magyarországon korábban meghonosodott Czettricz forma. Köszönjük Neumann Tibornak, hogy felhívta a figyelmünket a névátírás ezen anomáliájára!

31 Az 1526. októberi expedíció tucatnyi kísérő katonája szintén lehetséges információforrás, de egyelőre nincs nyoma, hogy miképpen hatottak a haláleset korabeli dokumentációjára.

A király halálának körülményeiről elsőként Czettricz számolt be az 1526. augusztus 29-i este állapota szerint. Ő volt az egyetlen szemtanú. Állításait elfogadhatjuk, de beszámolóját nem tőle közvetlenül, hanem, miként említettük, mások interpretációin keresztül ismerjük. A Sárffy-féle vizsgálat³² ugyanakkor igazolta, hogy amit mondott, az igaz. Azokat az adatokat pedig, amelyeknél nem igazolható, hogy Czettrictől származnak, és nagyon eltérnek a szűk udvari elitnek a kamarás közlésére hivatkozó beszámolóitól, fenntartással szükséges kezelnünk.

A holttest első eltemetése a második idősík. Ez minden bizonnyal valamikor szeptember során következett be. Erről tudjuk jelenleg a legkevesebbet. Pontosabban fogalmazva, a temetés a kevés biztos tény egyike, amiről a Sárffy-féle beszámolóból értesülhetünk. Ami biztosnak tűnik, hogy a királyt helybeliek temették el a halálozási hely közelében, és az is biztos, hogy a szultán is kerestette az uralkodót, de az emberei nem találták meg. A temetés részletes körülményei nem ismertek.

Az eltemetés helyének és a holttestnek a megtalálása a harmadik idősík, amely az október 15. és 19. közötti napokra esik. Sárffy Ferenc győri várparancsnok 12 katonával és Czettrictel indult el megvizsgálni, igazat mondott-e a kamarás. Céljuk az volt, hogy lehetőség szerint megtalálják az uralkodót, majd holttestét a hivatalos temetés helyszínére szállítsák. Ez a leghitelesebb információ, ugyanis fennmaradt Sárffynak Brodarics kancellárhoz címzett beszámolója az expedíció lefolyásáról.

AZ ELSŐ IDŐSÍK: 1526. AUGUSZTUS 29. ESTÉJE

A források azon csoportja, amelyik az augusztus végi állapot környezeti lenyomatát hordozza, a Duna szerepét hangsúlyozza. Czettricz beszámol az udvarban a vele történetekről, majd nyilván még sokszor elmeséli élményeit az érdeklődőknek 1526 szeptemberében és októberének elején.

Beszámolójáról Burgio pápai követ szeptember 5-én írta meg a benyomását Rómába: *„Öfelségéről azt beszélík, hogy vitéz küzdelem után épségben távozott a harctérről, de nem tudni, hogy hová. Ez a hír volt itt elterjedve, s ez tartotta magát három napig. De akkor megérkezett Czettritz Ulrik, a király kamarása és legbizalmasabb embere, s elmondta, hogy Öfelsége vele és Aczél Istvánnal (barátom, ki Rómában volt a szentévbén, és Öszentségével is beszélt) megmenekült a csatából, menekülés közben elértek a Duna egy kicsi ágacskájához [in uno certo piccolo ramo del Dannubbio], de mikor át akartak kelni, a király lova megbokrosodott, felágaskodott a vízben, Öfelsége pedig, kinek nehéz volt már a páncél, s fáradt is volt, leesett, és belefulladt abba a patakba. Mikor Aczél István látta, hogy a Felség veszedelemben van, utána ugratott, de ő is megfulladt. Vannak ugyan, akik azt állítják, hogy a király tovább is eljutott, mint addig a patakig, amelybe a kamarás szerint belefulladt,*

32 Sárffy Ferenc győri várparancsnok jelentése. In: *„Nekünk mégis”*, 196.

*de azért sokkal hihetőbb az előbbi magyarázat, mert a csata napja óta már egy hét eltelt, s Őfelségéről még mindig nem hallani semmit.*³³

Egy vízfolyáson való átkelés közben, melyet a kamarás meg is nevez, a Duna kis ágacsáján, a király egy lovasbaleset következtében megfulladt. A vízbe fulladást megelőző pillanatokban a ló felágaskodott és levette magáról a királyt. Ez a körülmény arra utal, hogy a ló már nem úszott, hanem gázolt a vízben. Aczél segíteni próbált, de ő is megfulladt. A vízfolyás a Dunának nem a főága, csak egy kisebb mellékága volt. Ez a leírta alapján nem lehet más, mint a csatatér helyének megfelelően a dunántúli oldalon fekvő kisebbik Duna-ág.

Egy cseh nemesúr, aki részt vett a csatában, de sikeresen elmenekült, szintén beszámolt az esetről: *„De a valódi király is valamilyen víz felé került, mint hallom, a Duna egyik mellékága felé. A víz nagyon megáradt, s amikor át akart ugratni rajta a lovával, leesett és megfulladt. Szerencsétlen keresztény király nem látta többé e világot. Ezt az asztalnokmestere mondta el, aki a király előtt ugratott a vízbe, átúsztatott és várt reá, de hiába. Isten legyen hozzá irgalmas!*”³⁴ A levél ugyan 1526. novemberi, de mivel Czettriczre hivatkozik, és nem említi, hogy megtalálták az uralkodó testét, így arra következtethetünk, hogy az információ még október 19-e előttről való. A királyt a Dunának nem a főágán, hanem egy mellékágán érte a baleset. Ez a levél is megerősíti, hogy a kamarás a beszámolóiban a baleset helyszínéként a Duna nyugati mellékágát nevezte meg. Czettricz ráadásul azt is elmondta a cseh nemesnek, hogy ő a király előtt úsztatott át ezen a megáradt vízfolyáson (azaz a „mellékágon”), de a királynak ez nem sikerült. Az úsztatás mélyebb folyót feltételez, nem pedig patakot. A kamarás sikeresen kelt át a kérdéses Duna-ágon. A források egyértelművé teszik, hogy a csoportot üldözték: *„A törökök a király nyomába eredtek, és üldözték, amíg a Duna egyik ágához nem ért.*”³⁵ Egy későbbi, 1559-es szövegben azt olvashatjuk, hogy *„Czettrich Ulrich úr pedig, amikor már nem látta urát, és nem tudott segíteni, a törökök közeledte miatt szintén mentette az életét.*”³⁶ Ezek a beszámolók azt a hipotézist erősítik, hogy a menekülőket a török portyázók szorongatták. Mivel a király és emberei lovon menekültek, ezért nyilván az üldözők is lovasok voltak. Ennek alapján úgy tűnik, hogy az átkelés megkísérlésének közvetlen kiváltó oka maga a portyázó lovasság üldözése volt.

Thurzó Elek a lengyel királynak írt, 1526. szeptember 29-i levelében II. Lajos halálának helyét a fenti cseh forrással egybehangzóan a Duna áradásával hozta összefüggésbe. Eszerint a király a Duna kiöntésébe fulladt. A tárnokmester így fogalmazott: *„Eddig jobb híreket reméltünk, de ó jaj! most már bizonyos, hogy Őfelsége rendíthetetlenül és vitézül megküzdve az ellenséggel, miután hadrendünk megíngott, a mieink pedig futásnak eredtek, a csatában súlyos sebet kapott hátsólovával,*

33 Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele. In: *Mohács*, 93.

34 Egy cseh úr levele. In: *Mohács*, 125.

35 Břetislav Švihovský z Rýzmburka az egyik bajor herceghez, 1526. szeptember 16. In: *Örök Mohács*, 154.

36 Habsburg-ház dicsőségtükre. In: *Örök Mohács*, 399.

*harmadmagával igyekeztén elmenekülni az ellenség kezéből, lovastul belecsúszott a Duna valami mély kiöntésébe és szerencsétlenül életét veszttette.*³⁷

A közlés tartalma lényegében megfelel Czettricz más helyeken adott információinak. A királyról annyit közöl, hogy halála a Dunánál volt, azzal finomítva a korábbi beszámolót, hogy az nem a mederben, hanem annak mély kiöntésében történt. A forrás kitér arra a körülményre is, hogy a ló sérült volt.

A csatát közvetlenül követő napokból valók a Velencében élő kereskedő, Johann Fugger értesülései, aki előbb 1526. augusztus 31-én, Budáról kapott hírt a magyar sereg vereségéről, majd szeptember 5-én Bécsből arról, hogy a király is meghalt. *„Továbbá leveleket kapott Bécsből, folyó hó 5-éről, melyek ugyanerről szólnak, és még arról, hogy a király megfulladt egy tóban, más nincs.”*³⁸ Ezek szerint a király haláláról a szeptember 5-i bécsi értesülés szólt, mely szerint Lajos egy tóba fulladt. Szemben a korábbi forrásokkal, nem olvashatunk Czettriczre való utalást, illetve Fugger esetében (Thurzóval szemben) nem feltételezhetjük a közvetlen találkozást sem a kamarással. Az információk nagyon koraiak, de a király haláláról szólók kerülő úton érkeztek Bécsből Velencébe. A forrásértékük nem hasonlítható össze más, ebbe a körbe tartozó olyan forrásokéval, amelyek közlői az egyetlen túlélőtől személyesen értesülhettek a haláleset körülményeiről. Ugyanakkor a Fugger-féle beszámoló nem mond ellent ezeknek, és talán arra a kiöntésre utal, amelyről Thurzónál is olvashatunk.

Habsburg Ferdinánd 1526. szeptember 18-án, Linzben kelt levelében II. Lajos haláláról a következőket írta: *„[a király] egy mocsárba esett és ott is maradt.”*³⁹ A közlés bennfentesnek minősíthető, bár az információ forrásától távol volt, Czettricz-cel nem találkozott. A Dunán a kapcsolattartás Béccsel nyilvánvalóan fennállt, az augusztus 31. és szeptember 18. közötti időszak bőségesen elegendő lehetett, hogy Ferdinánd hiteles értesüléseket szerezzen egy olyan kérdésről, amely személyesen is érintette. Szinte ugyanerre az időre datálható két másik forrás is, amelyek a király halálának helyeként szintén a mocsarat adják meg.⁴⁰

A források alapján kizárható, hogy a baleset helyszíne a Duna főága (Öreg-Duna) lett volna. Ezzel szemben, amikor a fenti források a Dunáról írnak, akkor egy mellékágra utalnak, amelynek a megáradt medre mellett alakult ki egy kiöntés, mocsár. Brodarics beszámolója alapján tudjuk, hogy a Mohácsi-szigetnek a dunántúli, tehát nyugati oldalán folyt egy mellékág: *„A Duna valamivel Bátaszék fölött két mederbe oszlik: a nagyobbik meder Tülsó-Magyarországot hasítja, sík mezei területet, a kisebbik Bátaszéket és Mohácsot mossa, majd mindkét ág Mohács alatt összeömlik, és így szigetet alkot.”*⁴¹ Amennyiben a nyugati, kisebbik Duna-ágon, amely a csataterhez legközelebb folyt, kelt át Csele falu alatt a király és kísérete, akkor a kiöntésnek a mellékág keleti, sziget felőli oldalán kellett elhelyezkednie, különben nem valósulhatott volna meg Czettricz sikeres átkelése.

37 Thurzó Elek tárnokmester levele. In: *„Nekünk mégis”*, 190.

38 Johann Fugger értesülései. In: *Örök Mohács*, 125.

39 Ferdinánd levele Margit főhercegnőnek a mohácsi csatavesztésről. Linz, 1526. szeptember 18. In: *Örök Mohács*, 156.

40 Fazio di Savoia jelentése. In: *„Nekünk mégis”*, 184.; Hírszerzői jelentés. In: *„Nekünk mégis”*, 186.

41 Brodarics, *Igaz leírás*, 32.

A forrásokban rögzített augusztus 29-i tapasztalatok mögött milyen környezeti tényezők húzódtak meg? A Duna minden beszámoló szerint áradt ekkor, ezért a meder és a part tagoltsága nem látszott. A mederben a tagoltságot a folyó üledékrakó és üledékfelhalmozó képessége határozta meg, az emberi beavatkozások akkoriban még elhanyagolható szerepet játszottak. Tudjuk, hogy éppen ebben az időszakban, a 15–16. század fordulója körül vonulnak le minden idők legjelentősebb áradásai a folyón.⁴² Ha áradt, a víz elborította a zátonyokat, torlatokat, és kiáradt az ártérre is. A beszámolók szerint a csata végén esni kezdett az eső, esteledett, a láthatóság így romlani kezdett. A Dunán a két part között nem nagyon lehetett olyasmit látni, ami a tagoltságról árulkodott volna.

A fentiek alapján Czettricz arról tudott érdemben beszámolni, hogy a menekülők a megáradt folyóban úsztatnak (a cseh forrás interpretációja szerint), majd gázolnak (Burgiónál), a baleset maga pedig a folyónál, de nem a mederben, hanem egy áradásos területen (Thurzónál kiöntésben, Fuggernél tóban, Ferdinándnál, Fazio di Savoianál és az ismeretlen hírszerzőnél mocsárban) történt, ahol a ló felágaskodott és levetette a királyt, aki ott meg is fulladt. Ezzel szemben Czettricz sikeresen kaptatott ki a folyóból.

A MÁSODIK IDŐSÍK: A KIRÁLY ELSŐ ELTEMETÉSE

Sárffy jelentése szerint a király holttestét egy sekély sírban eltemetve találták meg, október közepén. Lajosnak, a lovának és Aczél Istvánnak a holtteste elmerültek a folyó áradása miatt magasan álló vízben. Az áradás lassan levonult, a vízszint csökkenése folyamatos volt, a folyóba vesztettek holtteste fokozatosan kerültek a felszínre. Az ár levonulásáról nincs pontos adatunk, de még napokig, de akár egy hétig is eltarthatott, amíg a víz leapadt.

A győztes törökök biztosan nem lehettek az eltemetők, mert bár a szultán kerestette Lajost, nem találták meg. Mivel a környéken később értéktárgyakat is találtak, ez arra utal, hogy a török portyázók nem jártak a területen. A helybeli keresztény lakosság egy része ugyanakkor a sziget mocsarai közé menekülhetett a csata idején. Ezek között a menekültek között sejthetjük azokat a jobbágyokat, akik az uralkodót eltemették, majd pecsétgyűrűjét a következő évben beszolgáltaták.⁴³

A király holtteste az áradás levonultával előkerült, majd közelebbről nem ismert személyek eltemették. Erről nem áll rendelkezésre érdemi írott forrás, illetve eddig nem került elő ilyen. A helyi népi hagyomány, amely szerint a király

42 Andrea Kiss – József Laszlovsky, 14th–16th-Century Danube Floods and Long-Term Water-Level Changes in Archaeological and Sedimentary Evidence in the Western and Central Carpathian Basin. An Overview with Documentary Comparison. *Journal of Environmental Geography* 6:3–4 (2013) 1–11.

43 „...azokhoz a jobbágyokhoz, akik néhai Lajos király úrnak az öltözkét a mohácsi mezőről magukkal vitték – jelenlétiünkben hűségesen átszolgáltatta a királyné öfelségének, amelyet azután öfelsége a tanácsos urak jelenlétében szétvágatott.” Báthori István nádor oklevele II. Lajos pecsétgyűrűjéről. Pozsony, 1527. június 24. In: „Nekiünk mégis”, 204.

a Dunába veszett, ugyanakkor talán ennek alapján született. Lehetséges, hogy valamiképpen ebből ered a Verancsics-gyűjteményben fennmaradt szövegben (*Memoria rerum*) a fok említése is.⁴⁴

Az mindenesetre elgondolkodtató, hogy a humanisták által sugallt Csele-patakmal szemben a népi hagyomány eredetileg másként őrizte meg a király halálának helyét: a helyiek a Dunát nevezték meg. Nagyváty eredetileg kismemesek által lakott település volt Baranya nyugati felén, ahol részben székely íjászok le-származottai éltek. Brodarics is beszámol róla, hogy Szerecsen János a Dráva mellől több mint 2000 íjászt vitt a mohácsi csatába. Ezek között ott lehettek a nagyvátyiak ősei is. Solymossy Sándor 1926-ban közölte az alábbi történetet: „Édes öregapám beszélte, hogy az egész Nagyváty ott volt a mohácsi ütközetben. Az ő nagy-öregapja volt a királynak a lovásza. Aztán mikor már futni kellett a csatából, egyszer hátranéz a király: »Víz előttem, tűz utánam; édes szógám, merre fussunk?« Megint futottak tovább. Megint hátranéz, megint kérdezi: »Víz előttem, tűz utánam; édes szógám, hová legyünk?« Megint csak futottak tovább. De már harmadszor nem kérdezhetett semmit, mert a török utolérte. Akkor a király fordított a lován, neki egyenest a Dunának. Aztán oda is fűlt.”⁴⁵ A tűz ebben az esetben az üldözőket jelenti, a víz pedig a menekülőket akadályozó víztesteket, végül megjeleníti a király halálának a helyét, a Dunát is.

Az Ormánságban gyűjtötték fel az alábbi népdalt, amelyben két, egymást követő versszakban a király elhalálozási helyeként megjelenik nemcsak a Csele-patak, de a Duna is:

Lajos király leesett a lováról,
Beléesett Csele-patak árkába.
Csele-patak, Csele-patak sűrű szederindája,
Ott veszett el a magyarok királya.

Szállj le, madár, a Duna fenekére,
Két szárnyaddal vágd kétfelé a vizet!
Két szárnyaddal, két szárnyaddal vágd kétfelé a vizet:
Hozd fel onnan Lajos királyt, ha lehet.⁴⁶

Úgy tűnik, hogy a két halálozási hellyel kapcsolatos hagyomány (a népi, amely szerint a Duna, és a humanisták által kialakított és az oktatással elterjedt Csele-patak) ebben a műben valamiképpen össze is találkozott.

44 *Memoria rerum*. In: „Nekünk mégis”, 214.

45 Solymossy Sándor, Mohács emléke a néphagyományban. In: Lukinich Imre (szerk.), *Mohácsi emlékkönyv 1926*. Budapest, 1926, 347.

46 Ormánsági népdal, <https://nepzenetar.hu/dalszoveg/926/Lajos-kiraly-leesett-a-lovarol> (letöltés ideje: 2020. jan. 9.).

A HARMADIK IDŐSÍK: A KIRÁLY TESTÉNEK MEGTALÁLÁSA

Sárffy Ferenc győri várkapitány és Czettricz Ulrich tucatnyi lovaskatona kíséretében 1526. október 11-ét követően indult el Győrből, hogy megvizsgálják a kamarás állításait és megtalálják a király holttestét. A csata napja óta már több mint hat hét telt el, a környezet állapotában pedig igen jelentős változás következett be: az áradás teljesen levonult.

Andrea Partiba jelentése szerint a csapat az uralkodó testét október 18-án találta meg.⁴⁷ Kétségesnek véljük azonban a dátum pontosságát, ugyanis Sárffy jelentése október 19-én kelt, Győrben. Figyelembe véve, hogy a csatavesztés híre augusztus végén még nagy sietségben is másfél nap alatt ért csak el Mohácsról Budára,⁴⁸ valószínűtlennek tűnik, hogy a felderítő csapat egy nap alatt el tudta vinni a király testét Székesfehérvárra, majd Sárffy még Győrbe is eljutott, ahol említett jelentését megírta. Valószínűbb, hogy a holttestet valamivel korábban, október 17-én vagy még inkább október 16-án találták meg.

Sárffy október 19-én, Győrben keltezett levelében a következőket olvashatjuk: *„Mert mikor ahhoz a helyhez közeledtünk, s még oda sem értünk, már Czettrich ujjával mutatta meg azt a helyet. Odasiettünk, s megláttuk egy ló tetemét a mocsárban, s mert Czettrich azt hitte, hogy a királyi felség holtteste is ott van, nem törődve a mocsárral, beugrott az iszapba, s ez alatt kereste a királyi hullát kísérőivel együtt. De nem találta meg, hanem csak a király fegyvereire akadt itt rá.”*⁴⁹ A király halálának helyeként egy állóvizet, pontosabban egy mocsarat említ, és hangsúlyosan jelenik meg a leírásban az iszap is. A halál helye egyértelműen jól azonosítható volt, ugyanis még oda sem értek, de a kamarás már távolról felismerte és megmutatta azt. Csak egészen közel érve látták meg a ló hulláját a mocsárban. A kamarás beugrott az iszapba, mivel rögtön arra gondolt, hogy a király a ló alá kerülhetett.

Szapolyai János levelét november 11-én keltezte, és a következőképpen számolt be a király halálának helyéről: *„Miután pedig a meghatározott napra váro-sunkba, Székesfehérvárra érkeztek, ahol a néhai felséges Lajos urunknak, a boldog emlékezetű elődünknek, Magyarország és Csehország stb. királyának minap az iszapból – a már kiszáradt örvényből, melybe vigyázatlanul beleesett – kiásott és a nagyobbik egyházban igen nagy tisztelettel elhelyezett élettelen teste feküdt, úgy láttuk jónak, hogy mindenekelőtt az igen kiváló fejedelemnek kell megadnunk a végtisztes-séget. Iparkodtunk tehát eltemetni a felséges Lajos király úr földi maradványait, mivel a már régóta oszladozó tetemét nem lehetett tovább a föld színén tartani.”*⁵⁰ A holttest *„az iszapból – a már kiszáradt örvényből”* került elő. Az örvény kifejezés talán arra utalhatott, hogy az iszap mintegy lehúzhatta a királyt. A levélben az egyetlen hangsúlyozott körülmény az iszap jelenléte volt a haláleset helyszínén.

47 Andrea Partiba jelentése egy hadnagyhoz. Bécs, 1526. november 2. In: *„Nekünk mégis”*, 199.

48 A vereségről (de még nem a király haláláról) 1526. augusztus 30-án, éjjelkor szerzett tudomást Burgio pápai nuncius a budai udvarban. Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele. In: *Mohács*, 94.

49 Sárffy Ferenc győri várparancsnok jelentése. In: *„Nekünk mégis”*, 196.

50 Szapolyai János levele. In: *„Nekünk mégis”*, 199.

Johannes Cuspinianus 1526 végére datálható beszédében megemlíti a király halálának körülményeit is: „A szétbomlott hadsereg magával ragadta az övéi által rosszul őrzött királyt, aki mindenki várakozása ellenére beleugratott egy tóba, amelyt a Duna kiöntése alkotott.”⁵¹ Cuspinianus ezek szerint úgy értesült, hogy a halál helye egy tó, azaz valamiféle állóvíz, melyet a Duna kiöntése hozott létre. Ez a leírás jól megfeleltethető Thurzó és Fugger állításainak, és a baleseti helyszínt a Duna mellé helyezi.

Oláh Miklós 1530. február 15-én, VII. Kelemen pápához írt levelében a következőket olvashatjuk: „Királyunkat valami balsors, ahogyan menekülni akart az ellenség elől, egy Mohácson inneni”⁵² mocsárba vitte, ahonnan ki nem lábolhatott, mert lova, ahogy megrántotta a kantárt, összerogyott, s ott pusztult el ő nyomorultul, nem lévén segítségére övéi közül senki.”⁵³ A helyszín tehát egy Mohácstól északra fekvő mocsár, és utal rá, hogy a lónak döntő szerepe volt a balesetben.

Egy jól értesültnek tűnő ismeretlen szerző ekképpen írta le a helyzetet a 16. század első felében, közelebről nem datálható szövegében: „És a király elmerült egy folyóban, mely azokban a napokban a Dunából csodálatos mértékben megáradt. Holtteste hosszú napokig annak a folyónak, vagy a Duna egyik ágacskájának a sáros, iszapos vizében hevert.”⁵⁴ A szerző szerint az uralkodó egy nagymértékben megáradt folyóban merült el. A kérdéses folyóvizet a Duna ágaként nevezi meg. Figyelembe véve, hogy az árhullám északról érkezett a térségbe a főmederben – az ár Báta körül érte el a nyugati fekvésű mellékágot –, a „Duna” jelen esetben a főágot jelenti, amely a Mohácsi-sziget keleti oldalán folyt. A Duna ágacskájának a sáros, iszapos vize ezzel szemben a nyugati ágra vonatkozik. Ebben a szövegben egyenes utalást olvashatunk arra is, hogy Lajos teste napokig hevert a sáros, iszapos vízben. A folyó apadása még jó néhány napig eltarthatott, mire a holttestek felszínre kerültek, de amikor levonult az ár, a holttestek környezetében nyilvánvalóvá vált az iszap jelenléte.

Az ismeretlen szerző mellett Brodaricsra is igaz, hogy a környezetet változásában szemlélte és azt meg is jelenítette. A Sárffy-féle levél címzettjeként tájékozott volt a fejleményekről, amelyeket majd csak 1528-ban jegyez le. A Csele alatt, egy „hiatusban”, ahol a Duna áradása miatt magasan állt a víz: ez a helynek a szűkebben vett leírása. Ebből az olvasható ki, hogy amikor a Duna megáradt, annak vizével feltöltődött, majd amikor az áradás levonult, a víz már nem lepte el. Ekkor derült ki a helyről, hogy jellege szerint az egy hasadék vagy szakadék (*hiatus*). A szövegben itt is felsejlik a változás érzékelése: a Czettricz által leírt eredeti, majd az októberi állapot egyaránt megjelenik benne, azaz változásában mutatja be a helyszínt.

51 Johannes Cuspinianus buzdító beszéde. In: Kiss–Katona (szerk.), *Mohács emlékezete*, 146.

52 Az „innen” itt értelmezésünk szerint azt jelenti, hogy Mohács felett, vagyis északra, Buda irányába.

53 Oláh Miklós levele. In: *Mohács*, 206.

54 „qui illis diebus ex Danubio mirabiliter inundauerat, rex submergitur, cuius cadauer multis diebus in aqua lutulenta et limosa illius fluuii vel ramusculi Danubii jacuit...” Ismeretlen szerző beszámolója. In: „Nekünk mégis”, 204.

A lónak kitüntetett szerep jutott a baleset során. A leírások Czettrichtől eredő eleme, hogy a ló a vízben gázolás közben elveszíti az egyensúlyát, illetve hogy a király elveszíti az állat feletti irányítást. A források alapján arra lehet következtetni, hogy a ló sérült volt, és ennek szerepe lehetett a tragédiában.⁵⁵ Lajos leesik a lóról, és így hal meg. A Sárffyval a haláleset helyére visszatérő kamarás ezért kezd rögtön a ló alatt, az iszapban keresni a király holttestét.

Ez az utóbbi leírás mutatja meg legközvetlenebbül azt a körülményt, hogy a király halálának helyén a víz lepadt és a közvetlen környezetében hangsúlyosan jelen van az iszap. A víz lepadásával nem csupán a holttestek kerültek elő, de azon a helyen találják meg a király fegyvereit is. Úgy véljük, hogy az értékes fegyvereket már korábban is megtalálták volna, ha könnyű lett volna azokra rábukkanni. A halálozás helyén az iszapban fekvő ló, valamint a közelben megtalált számos holttest (a névvel bírók közül II. Lajos, Aczél István, Trepka András és Korlátkői Péter)⁵⁶ arra utal, hogy nem a folyómederben játszódtott le az eset, hanem az ártéren. Ha mindez a mederben történik, akkor a vízáramban elsodoródtak volna a tetemek. A magas vízállás azonban egészen az apadásig elrejtette őket a fürkésző tekintetek elől.⁵⁷

Az 1526. október 19-ét követően született beszámolók egy része a király elhalálozási helyének tágabb környezetét írja le: az eset mocsaras területen történt, tóként (állóvízként) mutatják be a konkrét helyszínt. Mások a holttest megtalálásának konkrét és szűkebb helyét írják körül: a király az iszapba fulladt bele, és egy mélyedésben találták meg, illetve emelték ki onnan. A Czettrichtől származó, augusztus 29-ét illető leírásokhoz képest az október közepére, tehát a királyi holttest megtalálásának időszakára datálható állapot jelentősen különbözönek tűnik. Míg korábban a vízbe fúlás helyét tágabban a Duna mellékága vagy kicsi ága, szűkebben pedig a Duna kiöntéseként írták körül, addig október közepére a kulcsszavak igencsak kibővültek: a folyó, a Duna ágacskája, a Duna kiöntése mellett határozottabbá válik a mocsár képe, hangsúlyossá az iszap emlegetése, ugyanakkor a mélyedés szerepe is. Az iszap és a mélyedés említése az első periódusban nem volt jellemző.

Kérdés, hogy mi lehetett az oka a tájleírásokban megjelenő változásnak? Egy fel nem oldható ellentmondással van dolgunk, vagy pedig a két időszak leírásai közötti különbség a környezeti körülmények hat hét alatt bekövetkező változásain keresztül értelmezhető?

A kérdésre adható válasz első fele benne van a Sárffy Ferenc által Brodaricsnak írt levélben, amikor igazolja a kamarás korábbi állításait: „*Legyen róla meggyőződve főtisztelendő uraságod, hogy mindaz, amit Czettrich annak idején a király*

55 Thurzó Elek tárnokmester levele. In: „*Nekünk mégis*”, 190.

56 Istvánffy Miklós, A magyarok történetéből, 1622. In: *Mohács*, 186–187.

57 Ez a körülmény már Gyalóknak is feltűnt: „Ott, ahol (október közepén) a király lovának hulláját találták, még akkor is sár és iszap volt, noha a Duna árja már régen lehúzódott róla. Ez tehát állandóan ingoványos terület lehetett.” Gyalóky Jenő, A mohácsi csata, 1526. augusztus 29. In: Lukinich (szerk.), *Mohácsi emlékönyv*, 251.

*haláláról elmondott, a színigazság volt.*⁵⁸ Hogyan összegezzük Czettricz lényegi állításait?

A király:

– meghalt;

– baleset történt, nem pedig megölték;

– az eset a Duna kis- vagy másképpen mellékágán történő átkelés során történt;

– nem a vízfolyás medrébe (vízfolyásba), hanem annak kiöntésébe (állóvízbe) fulladt bele.

A fenti idézet arra utal, hogy ezekre kerestek és találtak is bizonyítékot, vagyis a kamarás állításai egybevágtak Sárffy megfigyeléseivel, tapasztalataival. Tehát az október 19-én keltezett jelentés visszautalt a korábbi állapotra, igazolva azt. Ezért nem volt szükséges leírnia Sárffynak a folyón való átkelést, hiszen ez a tény evidens lehetett, ő csak visszautalt arra, hogy a kamarás igazat mondott. A válasz másik felét, vagyis hogy miképpen illeszthetők össze az események részletei, a környezet kulcselemeinek rekonstruálásával végezhetjük el.

A FORRÁSOKBAN MEGJELENŐ KÖRNYEZET ELEMEINEK ÉRTELMEZÉSE

Melyek a Csele környékén a környezet általános jellemzői, amelyekről megalapozottan gondolhatjuk, hogy 1526-ban is fennálltak?

A Mohácsi-síkság és a mai vízrendszer kialakulása a geológiai múltba nyúlik vissza. A pleisztocén vége felé (néhány százezer évvel ezelőtt) a Duna teljesen feltöltötte a mai Duna–Tisza közi területeket, és a hordalékkúpokról egyre jobban nyugat felé csúszott le a Kalocsa–Baja–Zombor irányú süllyedéktérület felé, míg végül a maihoz hasonló észak-déli folyásirányt vett fel. Az utolsó eljegesedési periódus végén – mintegy 10–15 ezer évvel ezelőtt – rakta le területünkön azt a homokos, kavicsos hordalékanyagát, amely a holocén képződmények feküjét (alsó rétegét) képezi.⁵⁹ Az óholocénben a Mohácsi-sík nyugati peremén futó Lánycsók–Bár–Báta törésvonal mentén a terület megsüllyedt, és a fő folyómeder hirtelen északkelet-délnyugati irányt vett fel, szorosan a síkságot határoló dombok lábához simulva. A hajdani észak-déli irányú meder futását már csak a kisebb vízmennyiséget szállító baracskai Duna-ág kanyargó medre követi. Az északkelet-délnyugati folyásirány éppen Mohácsnál – ahol a folyam beleütközik a mohácsi teraszba – egy hirtelen kanyarral 90°-os szögben északnyugat-délkeleti irányba terelődik, hogy délebbre ismét találkozzék a Baracskai-Dunával. Ez utóbbi irányváltozás valószínűleg a sziget déli területének ismételt megsüllyedése hatására jött létre, szintén az óholocénban. A két folyóág között alakult ki a sziget, amelynek területe az óholocén folyamán is tovább süllyedt a jobb parti teraszhoz viszonyítva, így válhatott a Duna állandó árterévé.

58 Sárffy Ferenc győri várparancsnok jelentése. In: *„Nekünk mégis”*, 196.

59 Pécsi Márton, *A magyarországi Duna-völgy kialakulása és felszínalaklata*. Budapest, 1959; Marosi Sándor – Szilárd Jenő (szerk.), *A dunai Alföld*. (Magyarország tájféldrajza, 1.) Budapest, 1967.

A kőzetlemez fekvése 1526-ban is nyilván a fentiek szerint alakult, ezért a nyugati Duna-ág két partja (nyugati és keleti) magassági viszonyai hasonlóak voltak a maihoz. A különbségek elhanyagolhatók, és ugyanígy fennállt itt a 90°-os folyókanyarulat léte is. Éppen ezért a folyó sodorvonala a nyugati part közelében volt ugyanúgy, ahogy ma. Egy 19. század eleji térképen (1/B ábra) jól látszik, hogy a Csele torkolata előtt a meder nyugati irányban mennyire kimélyült, kelet felé, azaz a sziget irányába pedig mennyire sekély. A mohácsi Duna-ág nyugati partja láthatólag magaspart, míg a keleti oldala a fentebb leírt tektonikai okok miatt alacsonyabban helyezkedik el. Errefelé a folyó ki tudott áradni, ha árhullám érkezett a területre, míg a nyugati partot rombolta, de nem áradt ki rá. A meder szélessége a vízrendezés előtt, a 19. század elején még feleakkora sem volt, mint ma, napjaink állapotát pedig folyamatos tágulással érte el. 1526-ban azonban még a 19. század eleji állapotánál is jóval keskenyebb volt.

A szekcsői vagy másképpen mohácsi Duna-ágot Kis-Duna néven emlegették.⁶⁰ Összehasonlításképpen az egykori főág, ahol korábban a hajóforgalom is zajlott, azaz a sziget keleti oldalán található Baracskai-Duna napjainkban csupán 30 méter széles. Ezzel szemben a 16. században még több száz méter széles lehetett. A Kis-Duna szélessége a maihoz képest csekély volt, és bár a 18. század végére – tektonikai és morfológiai okok miatt – már a nyugati ág lett a szélesebb, még egy 1733. évi leírásban is azt olvashatjuk, hogy „...a lefelé úszó hajók ide csak ritkán jönnek, hanem inkább a mohácsi sziget másik oldalán, a Nagy-Dunán járnak”.⁶¹

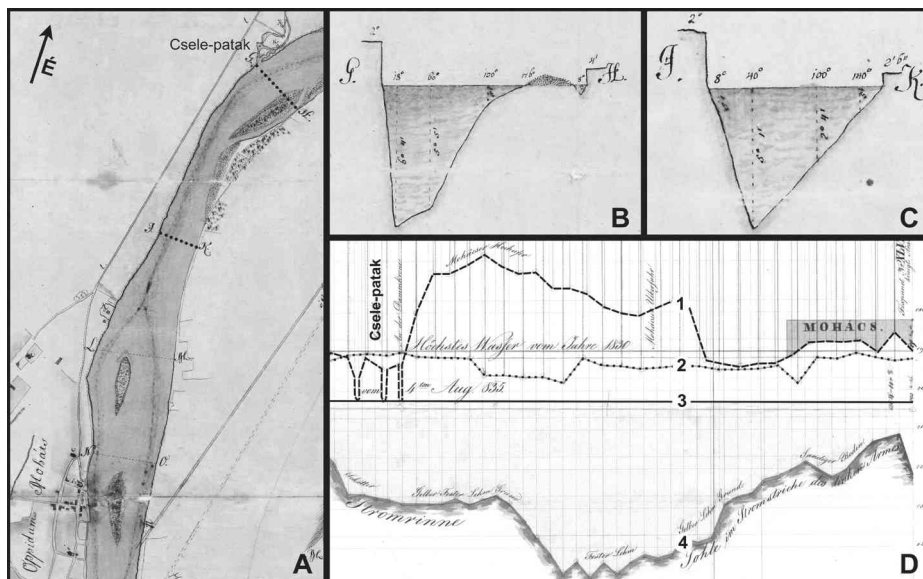
A Kis-Dunán az áradás a Sárffy-expedíció idejére, 1526 október közepére bizonyosan levonult, ugyanis már több mint hat hét telt el a csata óta. A folyóban kis víz volt, a medert az ártértől elválasztó környezeti elemek (torlatok, zátonyok, elárasztott félmedencék, medencék, azon belül pedig az iszappal feltöltődő mélyedések, a part tagoltsága) láthatóvá váltak. Az augusztus végi állapotot interp-

60 A mohácsi Duna-ágot a 14. században többek között ugyanúgy nevezték Kis-Dunának, mint a 16. században vagy éppen a 18. század első felében. Lásd: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Diplomatikai Levéltár (= DL), 87074. (Esterházy hg. cs. lt. rep. 96.1.1); Szerémi György, Levél Magyarország romlásáról, 1545 körül. In: „Nekiünk mégis”, 209–212; Királyi Könyvek – 35.156/b. 421; Fricsy Ádám, A pécsi klérus birtokainak telepítésügyi összeírása 1733-ban. In: *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 1978.* Szerk. Szita László. Pécs, 1979, 151–204.

61 Fricsy, A pécsi klérus birtokainak, 169. Felmerült már, hogy esetleg a Mohácsi-szigeten lévő Riha-tó vizsgálata hozzásegíthet bennünket annak a kérdésnek a tisztázásához, hogy mekkora is lehetett a 16. században a Kis-Duna, ugyanis a Riha a mohácsi Duna-ág lefűződő folyókanyarulata volt. Lásd: <https://dunaiszigetek.blogspot.com/2020/01/tullepni-csele-patakon.html>. Van olyan forrásunk, hogy a korszakban a Riha még összeköttetésben állt a nyugati ággal, sőt fel lehetett hajózni ide. A probléma az, hogy azóta a Riha is sokat változott, de tény, hogy a méretei (50–150 méter széles) nagyságrenddel kisebbek a mai mohácsi Duna-ág méreteinél. Az 1733-ban készült leírás a pécsi klérus birtokairól egyébiránt azt állította az akkori Riha kapcsán, hogy mindösszesen 25 öl, vagyis valamivel kevesebb mint 50 méter széles. A kérdést még hosszabb ideig lesz szükséges vizsgálni. Az azonban már ezekből a töredékes adatokból is látszik, hogy a mohácsi Duna-ág esetében jó okkal állítjuk: jóval keskenyebb és sekélyebb volt, illetve hajózásra is csak kevésbé lehetett alkalmas, mint manapság.

retáló leírások a keskeny Duna-ágon való átkelést írták le, így a csata helyének megfelelően a menekülők a Dunántúlról kelet felé keltek át a medren.

A sekélyebb keleti parton és azon túl az ártéren a medencékben októberben egyes helyeken még állt a víz, míg az iszapos aljú kiöntésekről helyenként talán már teljesen eltűnt. Egymástól elkülönült kisebb-nagyobb medencék bukkanhattak elő a vízszint csökkenésével.

1. ÁBRA. A CSELE-PATAK TORKOLATA ALATTI DUNA-SZAKASZ, VALAMINT A MEDER KERESZTMETSZETEI (1808) ÉS A PARTÉLEK HOSSZMETSZETE (1830–1840) (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, L S 12 div. XIII. No. 370; Uo. OL S 80 Duna No. 57/1-29.)

A = 1808-as térkép; B = G–H keresztmetszet; C = J–K keresztmetszet; D = A jobb (1) és bal (2) part élének, illetve a medernek (4) a hosszszelvénye a Csele-patak és Mohács között, az 1835. augusztus 4-i vízszint (3)

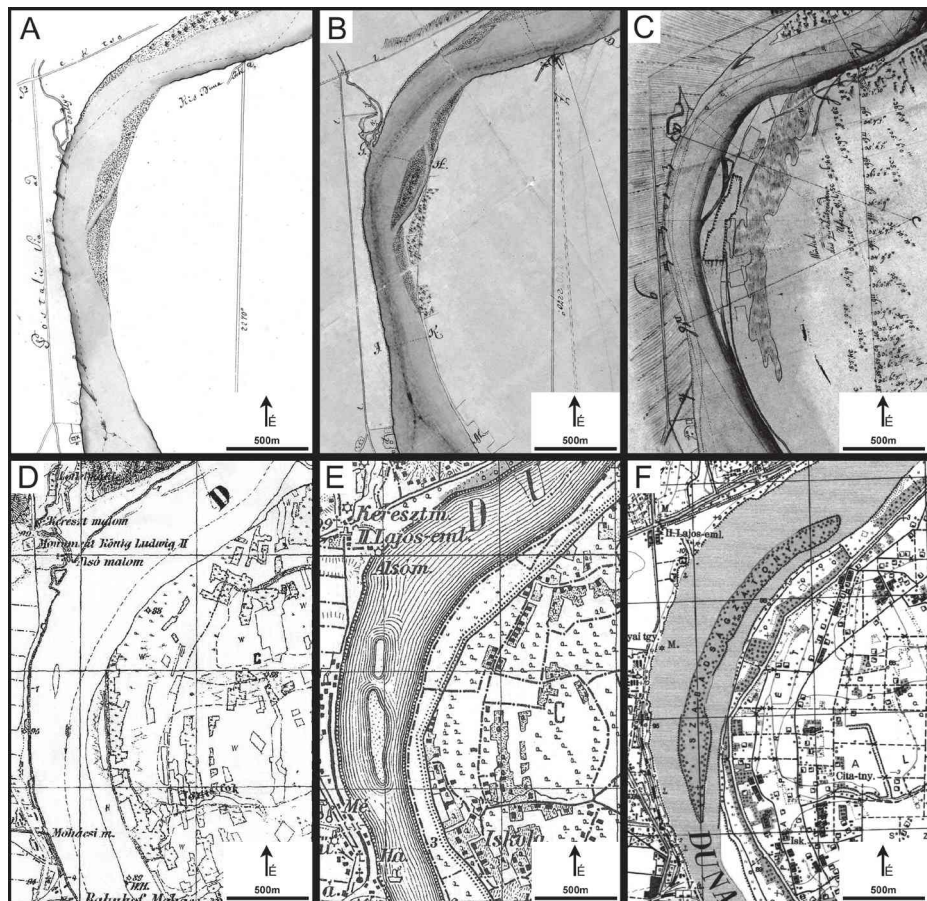
A mohácsi ág nyugati oldalánál, a Csele környezetében egy 4–6 méter magas pusztuló löszfal képe bontakozik ki, amelynek közvetlen előterében van a vízfolyás sodorvonala, és a meder is ott a legmélyebb. Ezen a parton iszapos gödrök nem alakulhattak ki, ezért nem is bukkanhattak elő a levonuló áradás alól. Így ezt a partot biztosan kizárhatjuk a lehetséges elhalálozási helyek közül. Ezzel szemben a mocsár, a kiöntés, valamint a tó és az iszap szerepeltetése a király testének megtalálásáról szóló forrásokban erősen a mohácsi Duna-ág keleti partját valószínűsítik.

Az 1526-os, megbízhatónak tűnő kortárs beszámolók meglehetősen egységes képet mutatnak arról a helyről, ahol a király holttestét megtalálták. Az olyan leírások, mint a „...belecsúszott a Duna valami mély kiöntésébe...”,⁶² „...a helyen

62 Thurzó Elek tárnokmester levele. In: „Nekünk mégis”, 190.

akkor a Duna áradása miatt a szokottnál magasabban állott a víz...”,⁶³ „...meglátuk egy ló tetemét a mocsárban...”⁶⁴ nem közvetlenül a Duna kisebbik ágának medrére, hanem egy azzal közvetlen kapcsolatban álló, elárasztott területre utalnak. Mi lehetett ez a hely és hogyan alakult ki?

A terület fokokkal és zátonyokkal átréselt terület volt. Állításunkat alátámasztja, és a 18–19. századi térképi állomány áttekintése nyomán érzékelhetővé is válik, hogy évtizedről évtizedre miként pusztult a nyugati part, és hogy ez a

2. ÁBRA. A CSELE-PATAK TORKOLATA ALATTI DUNA-SZAKASZ ZÁTONYOKKAL, SZIGETEKKEL ÉS A KELETI PART MENTÉN ÖVZÁTONNYAL. JÓL MEGFIGYELHETŐ A DUNA MEDRÉNEK SZÉLESEDÉSE, ILLETVE A NYUGATI (JOBB) PART ELHORDÁSA (AZ ÚT ÉS A CSELE-TORKOLAT PUSZTULÁSA)

A = 1803 (MNL OL S 12 div. XIII. No. 415.); B = 1808 (Uo. No. 370); C = 1816 (Uo. S 12 div. XIX. No. 5); D = Harmadik katonai felmérés (1872–1884); E = 1941-es katonai felmérés; F = 1951-es katonai felmérés

63 Brodarics, *Igaz leírás*, 53.

64 Sárffy Ferenc győri várparancsnok jelentése. In: „Nekiünk mégis”, 196.

terület így nem lehetett az ártér része. A folyó átellenben fekvő, tehát keleti oldalán ezzel szemben a part jóval alacsonyabb, a folyó áradásai pedig gyakran elöntik.

Ha a Csele torkolata alatti szakaszt nyugat-keleti keresztmetszetben vizsgáljuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy a Duna nyugaton gyorsan áramlik, ott az üledékszállító képessége viszonylag nagy. A nyugati parton itt ma homokzátonyokat látunk, de iszapot⁶⁵ nem, illetve csak nagyon kis kiterjedésben, a zátonyok külső (a szárazföld felé eső) oldalán. A sodorvonaltól kelet felé haladva a meder egyre sekélyebb, megjelennek a homokzátonyok, majd a part felé közeledve, ahogy a víz áramlása csökken, úgy nő az iszap jelenléte. A keleti part előterében már vastag rétegekben halmozódik fel az iszap a zátonyok és a part között.

A 19–20. századi térképek (2. *ábra*) kiterjedt zátonyképződésről tanúskodnak. A jobb parti Cselével szemben a keleti oldalon egy széles övzátony⁶⁶ láthatunk a 19. század elején készült térképeken (2/B–C *ábra*). A 18. században ez a zátony már létezett, ahogy mögötte a 10–15 méter széles, vízzel feltöltött terület is (2/A *ábra*). Ugyanakkor ez a 18–19. században már dokumentált, illetve ma is létező övzátony keletebbre volt a 16. századi kisebb medertől, így ezekből az előzményekből csupán a zátonyképződést megalapozó tényezők folyamatos jelenlétére következtethetünk. Hogyan vethetők össze ezek a földrajzi körülmények a leírásokban említett eseményekkel?

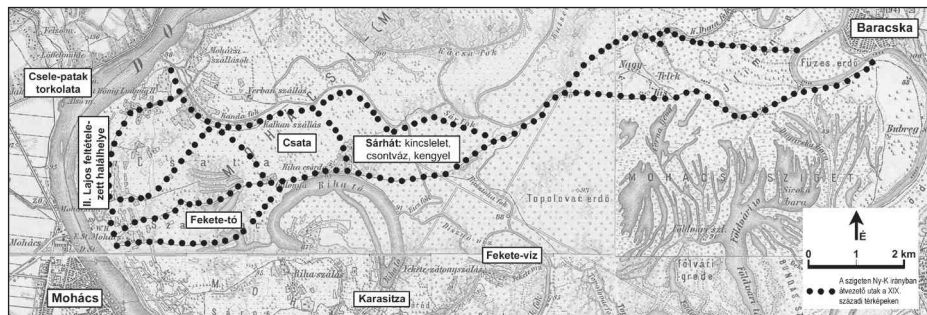
A jobb oldali magas, pusztuló löszfalból képződött folyópart igen kevésbé alkalmas arra, hogy valaki ezen a területen jusson le a folyópartra és kísérelje meg az átkelést (1/D *ábra*). Túl magas (4–6 méter), meredek és omlékony is lehetett. Átkelésre csak úgy kerülhetett sor, ha valaki egy alkalmas lejáratot talált a partra. Ilyen a térségben éppen akad egy: a Cselétől délre a magas partba egy egykori vízfolyás völgyének délnyugat-északkeleti irányú száraz medre vágódik be. Feltehető, hogy ezt a lejáratot – a korábbi népi elnevezése a délszláv Dolina (völgyecske) – az állatállomány itatására is használták.⁶⁷ Úgy véljük, hogy a me-

65 Az iszap olyan üledék, amelynek összetevői igen könnyűek és az áramló víz elsodorja őket. A homok szemnagysága 2–0,063 mm, míg az iszap szemnagysága 0,063–0,002 mm közötti. Balogh Kálmán (szerk.), *Szedimentológia*. II. Budapest, 1991.

66 Övzátony vagy parti gát: a folyókanyarulatok belső oldalán, egymással párhuzamos, íves elrendeződésű gerincek formájában felhalmozódó, kereszttrétegzett üledék.

67 Már Szurmay is felveti, hogy a vízellátás milyen komoly problémát jelenthetett a feleknek 1526-ban. Szurmay Sándor, *A mohácsi hadjárat 1526-ban*. Budapest, 1901. Északról, Mohács felé közeledve a seregnek nem volt egyszerű az ivóvízhez jutás: a patakokban kevés a víz és gyorsan el is szennyeződik, csak a Duna lehet megfelelő vízvételi hely. A fő gond, hogy Mohácstól északra a part, ahogy említettük, magas és omlékony. Csak kevés helyen lehet lemenni a Duna partjára itatni. Ezeket a helyeket a tiszteknek nyilván ismerniük kellett. A király mellett tartózkodók közül Aczél (de Trepka is) azok közé tartozott, akiktől elvárható volt, hogy ismerjék a lejáratoikat, hiszen korábban erre jöttek a Duna mentén lefelé. A Csele melletti vízvételi helyet a széles csapás, amelyet az emberek és az állatok tapostak ki, illetve az állati ürülék könnyen felismerhetővé tehetette. Feltételezhető, hogy e lejárát, illetve az ehhez kapcsolódó tapasztalat segítette a menekülőket, és ebből adódott később, hogy olyan könnyen és egyszerűen talált vissza Czettricz is az átkelés, egyben a király halálának helyére is. Sárffy azt írta ugyanis róla, hogy nyílegyenesen vezetett a keresőket a baleset helyszínére.

nekülőknek ez a lejárát a Duna jobb partjára való leereszkedést és az ott történő átkelés lehetőségét kínálta (5. ábra).

3. ÁBRA. II. LAJOS HALÁLÁNAK FELTÉTELEZETT HELYE

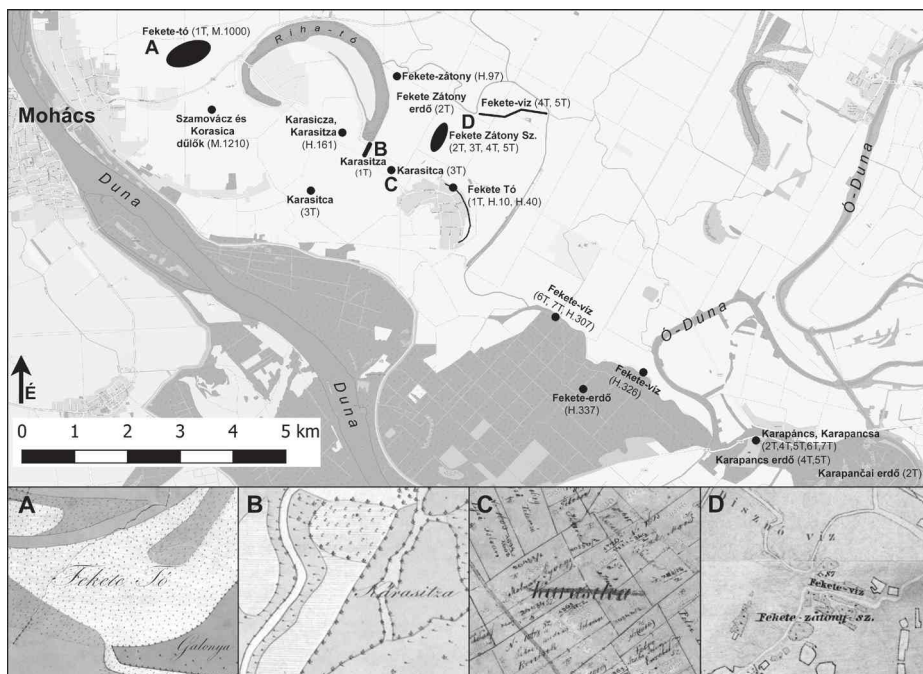
A Csata nevű térség, a szigeti Karasica (Fekete-tó, Karasitza, Fekete-víz), az átkelő az Alföldre és az 1526. évi csatával összefüggésbe hozott régészeti jelenségek egy táborozásra alkalmas magasabb háton (Sárhát), továbbá a menekülés lehetséges útjai Baracska felé. Alap: Harmadik katonai felmérés (1872–1884)

Úgy tűnik, hogy a király és kisszámú kísérete, nyomukban az üldöző török lovasokkal ide, a keskeny Duna-ág partjára érkezett meg, majd kelet felé, a folyón túlra igyekezett menekülni. Mint más túlélők, ők is a Duna mögött kerestek menedéket. A szerencsétlenség így a Duna nyugati, kisebbik folyóágának keleti partjai közelében, a zátony(ok) mögötti területen következett be, nagyjából a Csele torkolatával átellenben, a sodrás miatt attól kissé délebbre. Ezen a helyen egy, az áradás következtében vízzel feltelt mélyedés volt, a folyó kiszélesedése miatt időközben már feltöltődött, elpusztult övzátony mögött.

A királyt hordozó ló előbb átúszhatott a Csele torkolata alatt a kisebbik Duna-ágon, átgázolt a homokpadon (zátonyon), majd belesüllyedhetett egy a zátony és a part közötti hosszú, keskeny, feliszapolódó mélyedésbe. Ott megriadhatott, mert nem tudott szabadulni a víz alatti iszapból és felágaskodhatott, maga alá temette lovasát, aki végül belefulladt a mélyedésbe. A ló tetemét végül ott találták meg az iszapban, ahol Czettricz látta meghalni a királyt is. A magas part itt arra utalhat, hogy a ló nem tudott kikaptatni, aminek többféle tényezője lehetett: a csúszós iszap, a part meredeksége, illetve az, hogy esett az eső, ami miatt még a part víz feletti része is csúszós lehetett.

A király halálának helyeként a környezeti rekonstrukció és a források figyelembevételével két lehetőség is kínálkozik. Amennyiben hitelt adunk annak a 16. századi forrásnak, amely a király halálának helyeként egy fokot⁶⁸ valószínűsít, akkor a Duna medrét elhagyva egy természetes módon kialakult mélyedésbe (kiöntés) jutott, amelyet emberi beavatkozással (rekesztéssel) vettek használatba a helyiek mint halastavat (*piscina*). Ezeknek a félig természetes képződményeknek az egyik alapvető problémája a feliszapolódás volt, így a fenti leírásokkal jól összevethetők. Mivel azonban a kérdéses terület időközben feltöltődött, a helyiek

68 Memoria rerum. In: „Nekünk mégis”, 214.

4. ÁBRA. FEKETE VAGY KARA ELŐNEVŰ VÍZHEZ KÖTŐDŐ HELYEK MOHÁCS KÖRNYÉKÉN

Jelmagyarázat: H = Homorúd, illetve M = Mohács (pl. H.10 rövidítés a 10. tételt jelenti Homorúdnál a *Baranya megye földrajzi nevei* című könyvben [lásd 101. jegyz.])

1T = Duna-mappáció lapjai (1827–1828); 2T = Második katonai felmérés (1858) (1:28 800);
 3T = Kataszteri térképek (1865); 4T = Harmadik katonai felmérés (1880) (1:25 000);
 5T = Magyar Királyság térképei (1880–1881) (1:25 000); 6T = 1941-es katonai felmérés
 (1:25 000); 7T = 1950–1951. évi katonai felmérés (1:25 000)

Alap: <https://www.openstreetmap.org>

pedig már nem tartanak fent fokokat, ráadásul a dunai áradásokat a 19. századot követően gátak közé is szorították, ezért már nincs mód ennek a hipotézisnek az ellenőrzésére.

A másik lehetőség, hogy azon a helyen, ahol Czettricz átjutott a másik oldalra, nem volt elrekesztve a kérdéses mélyedés (kiöntés). Az övzátany mögötti terület a maga mintegy 10 méteres szélességével, 2-3 méteres mélységével (1/B ábra), hosszúság, rés alakjával a király elhalálozási helyének leírásával szintén jól egybevág. Amennyiben észak felől elzáródott, amire az elmúlt 250 évből több példát is tudunk hozni, akkor ez a víztest is állóvíz volt. A feliszapolódás feltételei ebben az esetben is jelen vannak, a vízszint csökkenésével ebből a kiöntésből is előkerülhettek a holttestek.

A király haláláról szóló hiteles források ugyanakkor nem említenek emberi beavatkozásra utaló halastavat, inkább csak a Duna mentén fekvő mocsarat vagy általában jelző nélküli állóvizet, tavat vagy iszapos mélyedést. A fokra utaló

egyetlen forrás több évtizeddel az eset után és ismeretlen szerzőtől ered,⁶⁹ tehát összehasonlítva a többi iratunkkal, az állítás nem áll erős lábakon.

Ennek alapján az a valószínűbb, hogy a király a mohácsi keskeny Dunán való átkelést követően a part és a zátony közötti feliszapolódott mélyedésben, egy szűk csatornában (hasadékbán) fulladt meg (3. ábra). Erről a területről októberre levonult a víz, és láthatóvá vált az iszapos mélyedés. Mivel a középkorban Csele birtokhoz halastavak kapcsolódtak a Dunán, valamint számos fok és tó is látszik a 18–19. századi térképeken a Cselével átellenben a szigeten, ezért a haláleset közvetlen közelében mindenképpen fokokat kell feltételeznünk.

Hogy a királyt keleti irányba menekítették a kisebbik Duna-ágon át, egybevág Heltai Gáspár későbbi interpretációjával is: *„A török lovagok kedig utánnok tollának, oldalul is ütközének nekik, és a Krassó sebedékes érre⁷⁰ kezdték őket tolni, és szántalan sok nép odavesze az érbe. A futásban a király Cetritzcel egybetalála, és mikoron az érre találtanak volna, Cetritz elől méne és általúszzata. A király utánna méne, és mikoron a meredek parton ki akarna a lóval háгатni, visszaesék a ló véle, és a királyt fegyverben az vízbe és sárban nyomá, és ott fullada meg az jámbor Lajos király.”⁷¹ Ő más menekülőkhöz halálával együtt a Karasica/Krassó⁷² közelségébe tette a királyét is (3–4. ábra).*

Istvánffy Brodarics támpontjait említi meg leírásában: Mohács felett, Csele falu alatt történt az eset. Így számol be erről: *„...Mohács és Csele között a Karasica állta útját, a mocsaras és iszapos patak, mely bizonytalan és határozatlan medrével sárosan folydogált, de az akkor éppen kiáradó Duna vizétől és a hirtelen záporosótól, mely a csata befejezése után sok jéggel s mennydörgések közepett leesett, meglehetősen megduzzadt...”⁷³ A „mocsaras és iszapos patak, mely bizonytalan és határozatlan medrével sárosan folydogál” kitétel azonban nem a dombságról egyenesen a Dunába ömlő Cselére illik. Ez egy sík vidéken, bizonytalanul csordogáló vízfolyást ír le, ami a nyugati partra nem, a Mohácsi-sziget vízrendszerére viszont jellemző. A Csele V keresztmetszetű, mély bevágódású és nagyon határozott medrű, egyáltalán nem bizonytalan és sárosan folydogáló.*

A mohácsi-szigeti Karasica vízrendszerének nyugati része elért az általunk feltételezett halálhely közelébe. A 6. ábrán az is látható, hogy a Duna és a Riha-tó közötti kapcsolatot egy fok biztosította 1788-ban, amely Bár településsel szemben látható. A bárí folyókanyarulat 19. századi átvágásával ez a fok feltöltődött és elvesztette jelentőségét, ugyanakkor a terület domborzati térképén ma is kirajzolódik mint egy, a sziget belsejébe mutató mélyedés (6. ábra). A Krassó (Karasica/Fekete-víz) közvetlen közelsége így indokolhatta azt a nevezéktani anomá-

69 Uo.

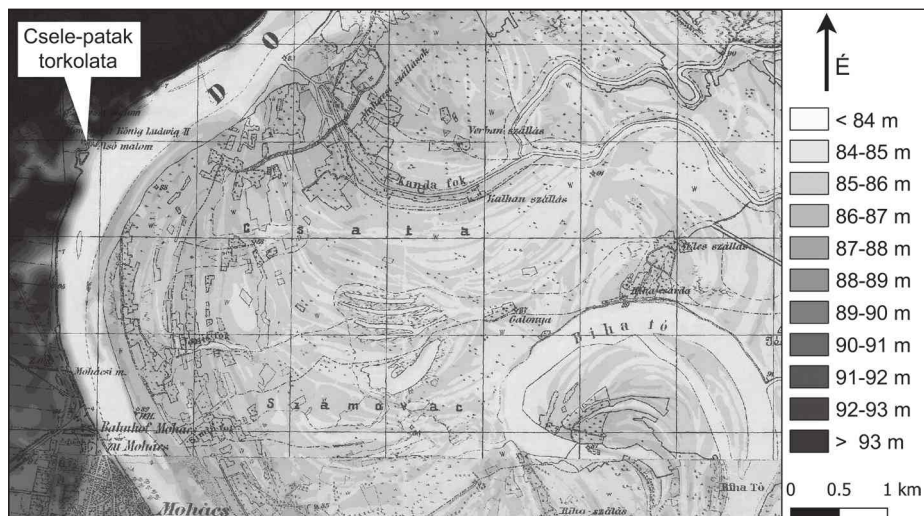
70 Sebedékes ér = mocsár, vizinövényekkel szabdalt vízfelület.

71 Heltai Gáspár, *Chronica az Magyaroknac dolgairúl*, 1575. In: *Mohács*, 174.

72 Krassó, azaz Karasica (Fekete-víz). A Mohácsi-szigeten volt egy olyan mocsaras terület, amelyet így hívtak és amely összekapcsolható a csata utáni meneküléssel. Pap Norbert – Gyenizse Péter – Kitanics Máté – Szalai Gábor, *Az 1526. évi mohácsi csata helyszíneinek földrajzi jellemzői. Történelmi Szemle* 62:1 (2020) 111–151.

73 Istvánffy, *A magyarok történetéből*. In: *Mohács*, 186–187.

lát, hogy a király halálát miért kapcsolhatták össze ezzel a mocsaras jellegű vízrendszerrel.

5. ÁBRA. A II. LAJOS HALÁLÁNAK HELYE KÖRÜLI TERÜLET DOMBORZATI VISZONYAI NAPJAINKBAN

Alap: Harmadik katonai felmérés (1872–1884)

CSELE-PATAK, HALASTAVAK ÉS FOKOK

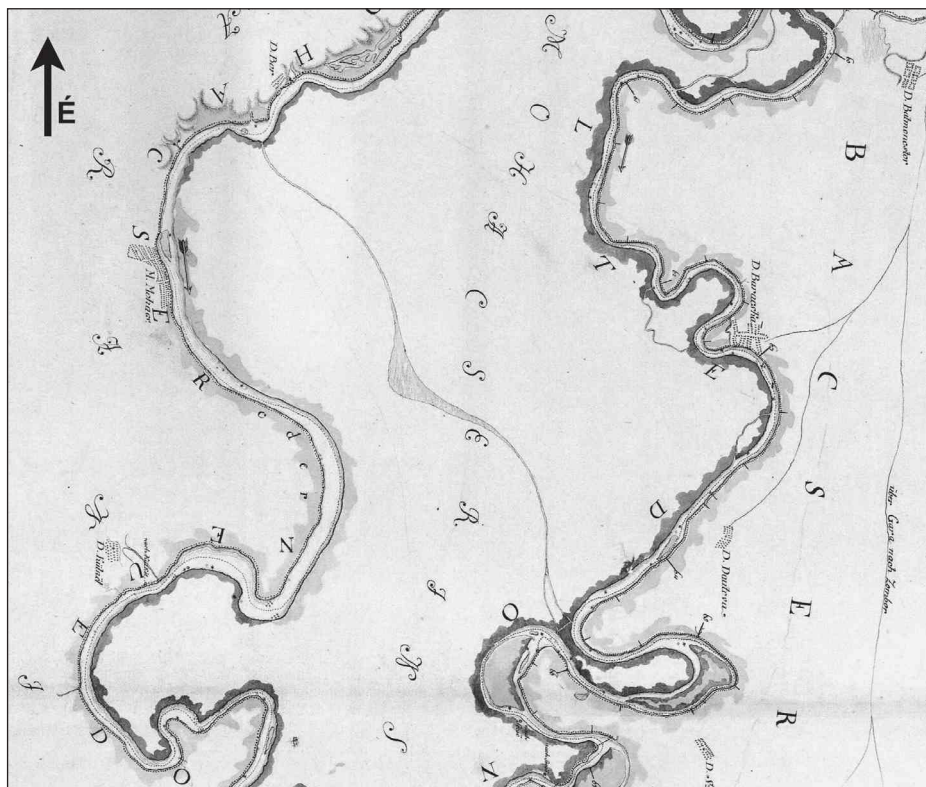
Érdekes értelmezésünket összevetni az alternatív koncepciókkal is. A Csele-patak mint a halálozás helyére vonatkozó elképzelés csak meglehetősen későn terjedt el szélesebb körben, amiben nagy szerepe volt Losonczi Istvánnak. *Hármas kis tükör* című művében azt írta 1773-ban, hogy „Maga-is a' Király Csele-patak nevű sáros vizben lovával együtt el-veszett. Kinek teste az után 2. hólnap múlva találtatott meg, és Fejérváron szomoruan el-temettetett.”⁷⁴ Ugyanakkor a Csele-patak mint lehetséges halálozási helyszín számos korábbi szövegben is feltűnik (2. táblázat), mint amilyen Daniel Adam z Veleslavína⁷⁵ vagy Cserei Mihály krónikája.⁷⁶ Érdekes megvizsgálni, hogy a kérdéses vízfolyás morfológiai jellemzői mennyiben felelnek meg annak a képnek, amelyet a király halálának helyével kapcsolatban ismertetnek a források.

Ez a Mohácsi-síkság legészakibb, meglehetősen keskeny vízfolyása, V alakú mederrel, ami alig érinti a síkot. A felsőbb szakasza gyorsan esik és a rövid sík-

74 Losonczi István, *Hármas kis tükör*, 1773. In: „Nekünk mégis”, 231.

75 Daniel Adam z Veleslavína, *Történeti kalendárium*. In: *Őrök Mohács*, 440.

76 „...az boldogtalan király futtában a Carassus, kit magyarul Csele-pataknak neveznek, sáros folyóvizben dőle mind lovastól, s ott fullada meg.” Cserei Mihály, *Erdély históriája*, 1709–1712. In: „Nekünk mégis”, 230. Ebben a szövegben tulajdonképpen az Istvánffy-féle állítás köszön vissza, ahol a Carassus/Krassó a halál helye.

6. ÁBRA. A MOHÁCSI-SZIGETI KARASICA (FEKETE-VÍZ) ÉS A RIHA-TÓ, A RIHÁT A KISEBBIK ÉS A NAGYOBBIK DUNA-ÁGGAL EGYARÁNT ÖSSZEKÖTŐ CSATORNÁKKAL, MELYNEK FENNMARADT KELETI DARABJÁT KÉSŐBB FEKETE-VÍZKÉNT EMLEGETTÉK, NYUGATI FENNMARADT RÉSZÉT PEDIG FEKETE-TÓNAK, ILLETVE SÁROS-FOKNAK

B IX b. B IX Ausztria–Magyarország B I–XV. Európa – A Duna térképe Bajától Péterváradig 1788. szeptemberben. *Preliminaire Donau Karte 1788* (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum)

sági szakaszon lassul le csupán. Az első katonai felmérés leírásában, a 18. század végén a következőt olvashatjuk: „A Csely (vagyis Csele) patak 4 láb széles és 1–2 láb mély, mocsaras. Agyagos és homokos medre van. Északkeleti irányban a Csely patak malmánál álló épített hídnál, szemben azzal egy elpusztult kápolna nyomai láthatók, a patak a lovagság és a gyalogság számára is átjárható.”⁷⁷

Extrém méretű felduzzadása villámárvizek esetén képzelhető csak el. Ez a 18. századi, vízrendezés előtti leírás nem egy olyan vízfolyásra utal, amin át kell vagy lehet úsztatni, villámárvizek alkalmával ugyanakkor bizonyosan nem is lehet.

A Csele-patak északnyugat felől, a Baranyai-dombság lankáiról érkezik a területre, miközben összegyűjti a Himesházai-árok és a Sebényi-vízfolyás vizeit is. Az 50–200 méter széles, vizenyős völgytalppal rendelkező völgyéből kilépve

⁷⁷ T. Mérey Klára, *Baranya megye települései az első katonai felmérés idején*. Pécs, 2004, 109–110.

mintegy 700 métert tesz meg a Mohácsi-síkság északi, összeszűkülő sájján keresztül. Eközben a löszös teraszfelszínbe egyre mélyebbre vágódik be, így éri el a Dunát. Torkolatának környékén ma a teraszfelszín kissé lealacsonyodik. A terület jelentős nyugat-keleti esése miatt mélyen bevágódott a lösz összletbe, valamint a Duna menti üledékbe, és igen kevésbé hasonlít arra a területre, amit a források a király halálának helyeként írtak le. Az olyan méretű villámárvíz, amely megtölthette volna a medrét, annyira sebesen haladt volna át rajta, hogy azon az átkelés aligha képzelhető el, illetve ha abba valaki belefullad, akkor a teteme bajosan marad a patak rövid medrében. Ráadásul a halálozás helyszínén négy ismert és számtalan ismeretlen holttestről is szó van, amelyeket később ugyanazon a helyen találtak meg, ahol elhunytak. Mivel Czettriczről tudjuk, hogy sikeresen kelt át a kérdéses vízfolyáson, ezért kizárhatjuk azt a lehetőséget, hogy villámárvízzel érintett mederszakaszon, a maximum néhány méter széles vízen úsztatott át.

Felmerülhet még, hogy a Csele visszaduzzadt a Duna áradása miatt, és esetleg ez lehetett az oka annak, hogy bele lehetett fulladni.⁷⁸ A terep adottságai miatt ez a visszaduzzasztó hatás csak nagyon korlátozottan, a mederben csak a torkolat környékén érvényesülhetett, tekintve hogy a folyón akkoriban még nem volt árvízvédelem, a gátak nem emelték meg olyan mértékig a víz szintjét, mint manapság.⁷⁹

Az is ellentmond ennek a teóriának, hogy az elsődleges források a király halálának helyéről szólva a Duna kis- vagy mellékágáról beszélnek. Ugyanakkor a hadsereg, így a király Aczéllal és Czettricz-cel északról dél felé már átvonult ezen a területen a mohácsi állomásig. A Sárvíztől a Borzáig hét, Dunába ömlő vízfolyáson kellett átkelniük, amelyek közül a Csele a kisebbek közül való.⁸⁰ Az 1526 októbere előtti, korai híradások egy része (1. táblázat: Fugger, Thurzó, Ferdinánd) mocsárra, tóra, kiöntésre utal: a Csele egyesek által feltételezett áradása, vízszintemelkedése nem egyeztethető össze ezekkel a történeti adatokkal sem. Mindezek az érvek azt támasztják alá, hogy a szóban forgó vízfolyás semmiképpen sem lehetett a Csele.

Amiért ekként mégis nevezetessé vált, annak az lehet az egyik oka, hogy Brodarics ikonikus szövege Csele falu közelébe tette a halál helyét. A falu elpusztult, az azonos nevű patak viszont megfelelő emlékezeti értékkel bírt. Idővel elhomályosultak a csata utáni menekülés részletei, és egyszerűsödött a történet-

78 Péteri Takáts József, Úti jegyzetek, 1797. In: „Nekünk mégis”, 232.

79 A 2013-as dunai rekord árvíz magasságát a Csele torkolatánál megjelölték. Ezt a szintet az 1526. évi árvíz biztosan nem érte el, ugyanis 2013-mal ellentétben a folyó még nem volt gátak közé szorítva, a víz a Mohácsi-sziget irányába kiáradhatott, szétterült. Ennek alapján a Csele medrében a vízszint magassága legfeljebb a torkolat közelében nőhetett meg kisebb mértékben.

80 A Cselénél a rövid síksági szakasz felett egy felmagasodó dombvidék látszik. Az a történeti teória, hogy a Dunából felduzzasztott Cselében visszafelé áramlott a víz és ezért nézhették a „Duna kicsi ágának”, illetve a „Duna kiöntésének”, nemcsak azért alaptalan, mert a gátak megépítése előtt az ár hullámok sokkal kisebb vízszintemelkedést jelentettek, mint ma, hanem azért is, mert ebben az elképzelt helyzetben a folyó a dombra folyt volna felfelé, ami nyilvánvalóan ellentmond a gravitációnak. A Csele napjaink gátak közé szorított, magas vízszinttel jellemzett időszakában sem viselkedik egyébként így. A 2013-as árvíz idején sem lehetett ilyen tapasztalni.

mesélés. A térségben átvonuló hadseregek a hadi utat használták, amely a Csele hídján haladt keresztül. Így a korabeli, Brodaricsot olvasó értelmiség szemében a malom hídjá vagy másképpen a Királyhíd közvetlen környéke lassacskán a király halálának legendás helyszínévé vált.

Mire a tudományos kutatás a 19. században elkezdett érdemben foglalkozni a kérdéssel, már fel sem merülhetett, hogy itt kelt volna át a folyó nyugati ágán az uralkodó, de az okát sem látták. Addigra a Duna a Csele-patak torkolata környékén már sokszorosára, a 19. század elejére mintegy 320 méteresre bővült, ma pedig már több mint 700 méter széles. A Csele, amely a délről északra irányuló feltételezett menekülési útvonalon feküdt, megfelelő helynek tűnt az emlékezeti célra, főként azért, mivel a hadi út, amelyen a keresztény és az oszmán sereg is átvonult, keresztezte azt. A Cselén át északi irányba menekülés vitathatatlan evidenciává vált.

Gyalókay Jenőnek a király halála körülményeiről írt elemzése alapvetően arról szólt, hogy vitatkozott azzal az összeesküvés-elmélettel, amely szerint II. Lajos merénylet áldozatává vált.⁸¹ A hadtörténész jóval kisebb forrásbázison dolgozott, mint napjaink kutatói, de számos, mai szemmel is helytálló következtetést vont le. Érzékelte, hogy a királyt a mindenütt rajzó török lovasok üldözése miatt nem lehetett egyenesen Tolna irányába menekíteni, ezért vitték kísérei a Duna ártere felé. Burgio és Thurzó állításait a Dunán való átkelésről azonban különösebb indoklás nélkül tévedésnek minősítette, mert azzal a szigetre került volna a király, és ez sértette az akkori földrajzi evidenciát.⁸² A Csele-patak keskeny medrét a vízbefulladásra alkalmatlannak tartotta.⁸³ Azt is érzékelte, hogy a Csele mai torkolata jóval nyugatabbra fekszik, mint az egykori. Mégis úgy gondolta, hogy a patak tölcseátszerű torkolata, ahol a patak meglassul és lerakja az üledékét, megfelelhet annak a képnek, hogy a király egy vízzel borított helyen halt meg. Úgy vélte, itt a ló és lovása egy iszapos, laza törmelékes üledékbe süllyedhetett bele.⁸⁴

Az 1526. évi pontos torkolati viszonyokat rekonstruálni lehetetlen, de a történelmi térképállomány (1. és 2. ábra) alapján valószínűsíteni lehet, hogy a torkolat előtt a Csele az üledékét részben lerakta. Ott egy zátonyokkal, valamint rövid, lefűződő patakmeder-szakaszokkal jellemezhető szabdalt torkolat alakult ki, amelyet a Duna évről évre pusztított kelet felől. Vízzel borított mélyedések kialakulhattak ezen a területen, melyekbe nyilvánvaló módon bele lehetett fulladni, ha valaki beleesik.

Mi a helyzet akkor, ha valaki a Cselét dél felől közelíti meg a Dunába való befolyásánál, a parton? A patak torkolatát és a Dunát megközelíteni a Dolina

81 Gyalókay, A mohácsi csata, 251.

82 „Burgio és Thurzó a Duna egyik ágáról ír ugyan, de ez nyilvánvaló tévedés, mert a király kétségtelenül az országra akart kivergődni, hogy gyorsabban menekülhessen; már pedig ha valami Dunaágon gázol át, akkor egyik szigetre jutott volna.” Uo.

83 „Az is bizonyos, hogy a szerencsétlenségnek széles és mély, s amellet iszapos vízben, nem pedig valami keskeny patakmederben kellett történnie.” Uo.

84 „Ott tehát képződhetik egy olyan vízzel fődött, vastag, de amellet laza törmelék- és iszapréteg, amelyben akár egy ló is elsüllyedhet.” Uo.

néven ismert, ma már száraz, ősi folyómeder torkolatánál lehetett legkönnyebben, amely a Cselétől délre fekszik, és ezt a mélyebb fekvésű részt a pásztorok itatóhelyként használták a későbbi századokban is.⁸⁵ A Duna áradása miatt a víz itt magasan állt, és a part előtt ott volt a sodorvonal, tehát a leggyorsabban itt áramlott a folyóban a víz. Annak, aki északi irányba szeretett volna innen átúsztatni, annak az áradó Duna sodrásával északról, valamint az áradó Csele sodrásával nyugatról egyszerre kellett volna számolnia. Nagyon kétséges, hogy egy ló tud-e olyan hatékonyan és gyorsan úszni, hogy leküzdje ezeket az együttes áramlatokat.

Ezen a részben gázolással, részben úszással leküzdendő Duna-szakaszon legalább 250 métert kellett volna haladniuk északra. A Csele túlsó, északi partján ugyanakkor nincs állóvíz, tó vagy mocsár, hanem a felmagasodó, 4–6 méteres lösz partfalon kellett volna kikaptatnia a menekülőknél. Ha itt tömeges vízbefulladás következett volna be, akkor a testeket az áramlásnak el kellett volna vinnie.⁸⁶ A környezet fentiek alapján történt átgondolása alapján a patak torkolatvidéke nem feleltethető meg a forrásokban megjelenő halálozási helynek. Sokkal valószínűbb, hogy nem a Duna-ág folyásirányával szemben kísérelték meg az átkelést a Csele torkolatvidékén, hanem a jóval közelebbi túlsó partot célozták meg, így nem kellett megküzdeniük az ellenáramlattal sem. Mindazonáltal ez felel meg szó szerint a leírásoknak is.

A vízbe fulladás története az idők során szinte népmeseivé, ugyanakkor a Csele-pataknál történtek a korai hiteles forrásokkal összeegyeztethetlenné váltak. Ez tűnt fel B. Szabó Jánosnak is, aki elvetette a patakba fulladás teóriáját a közelmúltban megjelent tanulmányában.⁸⁷ B. Szabó ugyanakkor azt is felvetette, hogy a király, ha nem is a Csele-patakban, de annak közelében, valami mocsaras vízben, „halastóban” halt meg a Duna jobb partján.⁸⁸ Úgy rekonstruálta az eseményeket, hogy a király és kísérete észak felé menekülés közben szembesült azzal, hogy a Cselén kialakított hídon nagy a tumultus. Ezért nem túl nagy távolságra kelet felé próbálhatták meg a menekülők kikerülését, mégpedig a Duna árterében. Verancsics Antal történeti iratai között maradt fenn egy beszámoló II. Lajos király haláláról, hogy „*Lajos király az hadból megfutamík, ki csakugyan ottan Cselénél egy fogban a sárban vesze*”.⁸⁹ Ennek alapján B. Szabó feltételezi, hogy a Csele torkolatánál lehetett az a kilenc *piscina*,⁹⁰ azaz halastó célra használt, félig mesterséges

85 Pesti János (szerk.), *Baranya megye földrajzi nevei*. I–II. Pécs, 1982, II. 482.

86 Ha csak szigorúan elméleti szempontból nézzük, akkor a Cselén az északról dél felé való átkelés az, ami még leginkább hasonlít a halálessettel kapcsolatban leírtakra. Az ár levonulásával azonban nem marad iszapos mocsár a torkolatban, hanem csak egy jóval kisebb vízhozamú patak (nem állóvíz), valamint a homokzátonyok.

87 B. Szabó János, II. Lajos halálának helyszíne: táj és orális hagyomány. *Hadtörténelmi Közlemények* 132:2 (2019) 443–453.

88 Uo.

89 Memoria rerum. In: „*Nekiünk mégis*”, 214.

90 Herman Ottó, *A magyar halászat könyve*. I–II. Bp., 1887. I. 87. A Bodroghoz kapcsolódó, vizét, halait onnan nyerő Sátoraljaúj helyhez tartozó Long-erdei tavakat a források mindig *piscinának* nevezték. Tringli István, *Sátoraljaúj helye*. (Magyar Várostarténeti Atlasz, 2.) Budapest, 2011, 74.

képződmény, ami az alapot szolgáltathatta a tudósításhoz.⁹¹ Ezek egyikébe fulladhatott bele vélekedése szerint a király a Csele-patak közelében. A feltételezés legfontosabb alapvetése, hogy a Dunának a Csele-patak térségében létezett a nyugati partján ártéri területe. B. Szabó helyesen idézi Andrásfalvy Bertalan megfogalmazását a fokok mibenlétét illetően: a fokok az ártérhez kapcsolódó jelenségek.⁹² Ahol viszont nincs ártér, ott nem alakulhatnak ki fokok sem.

A B. Szabó által felvetett elképzelés problémás lehet, mert a Csele-patak környezetében a Duna nyugati oldalán magas a part, ahogyan az még a vízrendezés előtti, azaz 1808-as datálású (1/A és 1/B ábra), finoman kidolgozott vízmérnöki térképen is jól látszik. Itt egyébként napjainkban ugyanúgy magaspart figyelhető meg, melyet a Duna áradások idején évezredek óta folyamatosan rombol, nem pedig előnt. Mivel a két part közötti magasságkülönbségnek tektonikai okai vannak, amely hosszabb ideje alakult ki, ezért okkal feltételezhetjük, hogy 1526-ban is ugyanez volt a környezeti helyzet.

Az eredetileg Kiss Bélához, illetve újabban B. Szabóhoz kötődő elmélet alapjául szolgáló, a Csele-birtokhoz tartozó kilenc halastóval kapcsolatos híradást az 1323-as hatalmaskodásról Tringli István dolgozta fel könyvében, aki így ír erről:⁹³ „Bizonyára nem előzmények nélkül történt, hogy 1323-ban húsvét után Mohács tisztartója maga mellé vette a település lakóit és átmentek Cselére. Egy cselei embert megnyilastak, a cselei halastavak gondozóját keményen elverték, ruháit elvették, kilenc tavat elfoglaltak, melyeket az apácák törvényes felszólítására sem adtak vissza, hanem élni kezdték őket.⁹⁴ Jó pár év múlva, 1331-ben előbb a kolostor nevében tiltakoztak amiatt, hogy cselei halastavaikat, malmaikat és erdeiket a mohácsiak elfoglalták, néhány hónap múlva aztán a pécsi püspök adta elő a királyi jelenlét előtt, hogy a cselei népek az apácák parancsára »az ő Dunán levő, Mohácshoz tartozó tavait vagy halastavait harmadik éve halászni kezdték.«⁹⁵ Hogy mekkora értékről volt szó, jól mutatta, hogy a püspök szerint ezzel háromszáz márka kárt okoztak.”

Az eset leírásából kiderül, hogy az ügyben szó sincs a Csele-patakról: a kérdéses kilenc tó a Dunán található. A pécsi püspökséghez tartozó Mohács falu birtokai, ahogyan a nyulak-szigeti domonkos kolostor cselei birtoka is, átnyúltak a Mohácsi-szigetre.⁹⁶ A vita kiterjedt a mohácsi-cselei határon fekvő erdőkre,

91 B. Szabó János Kiss Bélának 1976-ban, a *Vigíliában* közölt feltételezése nyomán hivatkozik rá, hogy a nyúl-szigeti apácák cselei birtokán, 1323-ban feljegyeztek kilenc halastavat (B. Szabó, II. Lajos halálának helyszíne, 446), és idővel ezek talán elmocsarasodhattak. Úgy véli, hogy ezek közül az egyik lehetett II. Lajos halálának helye és okozója. Feltételezi, hogy legalább az egyik halastó fok volt.

92 Andrásfalvy Bertalan, Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből*. I–XI. Szerk. Dr. Puskás Attila et al. Szekszárd, 1968–1987, VII. 159–160.

93 Tringli István, *Hatalmaskodások a középkori Magyarországon*. Budapest, 2022, 217.

94 Uo. Az erre vonatkozó irat: MNL OL DL 2159. (Kiadása: *Codex diplomaticus Hungariae* [= Fejér CD]. VIII/2. Stud. Georgius Fejér. Buda, 1832, 495–496: 229. sz.)

95 Uo. 158. jegyz.: „...stagna seu piscinas suas in fluvio Danubii habitas ad Mohach pertinentes...” MNL OL DL 2668, 26080. (Fejér CD VIII/3. 557–559: 252. sz.)

96 Csele település birtoka a Duna bal parti részére is kiterjedt. *Baranya megye*, II. 419. A térképi forrásokon a szigeti oldalon még a 19–20. században (második katonai felmérés, harmadik ka-

hajómalmokra és halastavakra is. Tringli feltételezi, hogy esetleg a folyó áradásai nyomán megváltozott a környezet, talán nem is volt világosan kijelölve a két birtok határa. Tény, hogy mindkét fél magának követelte a területet, amelyekből jelentős haszonvételek származtak. A legtöbb jövedelmet a halastavak biztosították, de a Dunára kikötött hajómalmok és az erdők⁹⁷ is fontos szerepet töltek be a helyiek életében.

Kilenc halastó a ma a Mohácsi-síkságon mintegy 700 méter hosszúságú (az akkoriban 100–200 méterrel hosszabb) Csele-patak mellett el sem fért volna, és rendkívül szembetűnő nyomai lennének még napjainkban is. A Csele ugyanis egy löszplatón vágja magát keresztül. A lösz egy olyan laza üledék („sárga föld”), amely a pleisztocén végén hulló porból keletkezett a nagy szárazföldi jégtakarók közelében, a hideg sztyeppén vagy félsivatagi környezetben. Ebből fakadóan azokon a helyeken, ahol ilyen van a felszínen, biztosak lehetünk abban, hogy ott vízzel borítottság nem volt az elmúlt 10 ezer évben, a vízi üledékek ugyanis jól elkülöníthetők a lösztől.

A (halas)tónak a vízen kívül az is feltétele, hogy egy vízzáró réteg meggátolja a víz elszivárgását. Ez a mi területünkön praktikusán csak agyag lehetne. Ha viszont kialakult a tó, akkor ott vízi üledékek halmozódnak fel. Ezeknek viszont ugyancsak nyoma lenne a területen az üledékrétegekben. Mivel ilyen üledékeknek nincsen nyoma, így a Csele-patak mellett halastavakat sem feltételezhetünk.

A fentiek alapján könnyen belátható, hogy a Csele mellett nem lehet kilenc halastavat elbújtatni. A mohácsi Duna-ág túlsó oldalán, az 1323-as forrással összhangban a Mohácsi-szigeten viszont bőségesen voltak ilyen tavak, és ezek között vannak olyanok is, amelyeket halastónak használtak 1323-ban. Mivel jelentős jövedelmet termeltek és komoly munkát jelentett a karbantartásuk, ezért biztosak lehetünk abban, hogy ameddig csak lehetett, fenntartották őket. Többségük minden bizonnyal létezett még 1526-ban is.

Azt viszont, hogy ezek valamelyikébe veszett volna a király, biztosan nem állíthatjuk. Ahogy már említettük, a Verancsics-féle forrást más adat nem erősíti meg, de kizárni sem lehet. Annyi bizonyos, hogy a baleset helyszínéként szolgáló folyó menti iszapos kiöntés, ha nem egy fok volt maga, akkor ezen halastavak közvetlen környezetében feküdt.

MIKÉPPEN JELÖLTE MEG AZ UTÓKOR A KIRÁLY HALÁLÁNAK HELYÉT? A LANDMARKOK⁹⁸ EVOLÚCIÓJA

A 2. táblázatban összegyűjtöttük, hogy a szekunder vagy emlékezeti irodalomban hogyan írták körül a király halálának helyét. Ebből kiderül, hogy az eddig ismertté vált említések jól visszavezethetők a primer információk körére. A Duna,

tonai felmérés, Magyarország általános térképe [1910 körül] stb. is látható például a Csele-erdő, amely szintén az egykori Csele településhez tartozhatott.

97 Lásd fentebb a Csele-erdőt, mely a Mohácsi-sziget északi részén található.

98 A *landmark* tájékoztatót segítő objektum, tereptárgy.

a mocsár, az iszap említése visszaköszön attól függően, hogy ki és mit szeretne hangsúlyozni, ugyanakkor felfedezhetünk más tendenciákat is, például azt, hogy miképpen tekintettek a hely kontextusára a különböző korokban.

A Duna említése a halálozás tényleges helyeként csak a 16. századra volt jellemző. A 17. században már csak a Duna közelségét említik a vízbe fulladás helyéről szólván, de nem kapcsolják össze vele közvetlenül. Találkozhatunk néhány érdekes, akaratlan kiszólással is a szövegekben. Az amúgy nem éppen a szavahihetőségéről ismert Szerémi György például megemlíti a Kis-Dunát a menekülés környezetében (de nem halálozási helyként), önkéntelenül is utalva a Duna két ága közötti méretkülönbségre. A 16. század első felében a források a halál helyét a menekülés kontextusában kezelik.

A Csele-patakba fúlás legitimációja a 16. század végére erősödött csak meg, és csupán a 17. századra került be a kánonba, teljesen kiszorítva az értelmezésből a Dunát. Brodarics, Szerémi, Brutus és a Brodaricsot felhasználó Istvánffy még Csele falu közelségét hangsúlyozta. Ugyanakkor a település az 1570-es évekre elpusztásodott,⁹⁹ *landmarkként* való használatra egyre kevésbé volt alkalmas.

Az első ismert említés (három évtizeddel a csata után, 1563-ban), amely a Csele-patakot összefüggésbe hozta a király halálával, még nem arról szól, hogy abba fulladt bele a király, hanem a halál helyének körülírására használták: „*Csetrics fegyverhordozó útmutatása nyomán a mocsaras helyen, a Cselepataka folyócskánál megtalálták.*”¹⁰⁰ A leírás szemléletes: egy mocsaras helyről szól, a „Cselepataka” közelében és nem benne. A Csele éppen ott torkollik bele a Kis-Dunába, ahol a másik parton a mocsár van. Mivel a Csele maga nem mocsaras (a V alakú meder alja lehet sáros), a magasparton keresztül szakad a Dunába, s a torkolatát folyamatosan rombolja a folyó, ezért ott nem tud mocsár kialakulni.¹⁰¹ A patak ebben az esetben annak a helynek a jelölője, ahol a haláleset történt, a folyóág mentén. Egy mocsaras, ártéri területről van szó a keleti oldalon, ahol nem lakik senki, kiemelkedés pedig nincs. Másként megjelölni, mint ahogy olvassuk, aligha lehet: a királyt a pataknál találták meg, azaz a torkolattal szemben.

A cseh Daniel Adam z Veleslavína¹⁰² 1590-ben elsőként említi, hogy a király a Csele-patak medrében halt meg. A 17. század közepétől válik majd csak általánossá ennek a hangsúlyozása. Ekkoriban a hely kontextusa a király tragikus halálának emlékhelye.

99 Vass Előd Csele falut 1574-ben már pusztaként említi. Vass Előd, Mohács város hódoltságkori történetének forrásai. In: *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve, 1975.* Szerk. Szita László. Pécs, 1976, 15–48.

100 Michael Siegler, A magyarok, az erdélyiek és a szomszédos tartományok történetének kronológiája, 1563. In: *Örök Mohács*, 421.

101 Ha a mostani helyzetet megvizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy a torkolat felett egy úgynevezett sarkantyú védi az öblöt, ezért ott egy jó megtartású homokzátony van jelenleg, és nem mocsár. Amikor nem volt még itt sarkantyú (egyfajta köfeltöltés, ami merőleges a folyó folyására), akkor folyamatosan rombolódó part volt, nem pedig mocsár.

102 Daniel Adam z Veleslavína, Történeti kalendárium. In: *Örök Mohács*, 440.

Az előbb említett szerző leírása még kétségtelenül a Cselére vonatkozik, ahogyan Georgiceo és Pethő is a patakot írja le. Ugyanakkor a területen 1663-ban járó Ottendorf, név nélkül, már folyóként jellemzi a vízfolyást.

A Cselét és a Karasicát (Carasso/Carassus) a 17. században kezdik szorosabban összekötni a forrásokban. Istvánffy, Esterházy, Jan Tomáš Pešina z Čechorodu és Burbery „Carassus”-ra vonatkozó képe egy szélesen, sárosan és lassan csordogáló folyót mutat. Ezekben az esetekben egy valós vízfolyást (Csele) fiktív elemekkel ruháznak fel. A leírás így nem felel meg a valós vízfolyás jellegének (ami egy szűk, keskeny, majdnem egyenes, alig kanyargó patak). A fiktív elemek révén teremtik meg a kohéziót a király halálának legendás körülményei (folyón átkel, mocsárba vész, az iszapos vízből emelik ki) és a valós hely között feszülő ellentmondás átívelésével. A Csele megjelenése ezekben a forrásokban kevésbé valóságos: a kontextus oly módon változik, hogy a szövegek a király halálának legendás helyét mutatták be.

A 18. századra aztán megszilárdul a Csele-patak képe. Cserei, Losonczi, Debreceni és Etédi szövegeiben névvel is megjelenik, mint a király halálának helye. Ugyanakkor ennek a korszaknak a földrajzi tudása nagymértékben fejlődött a 16–17. századihoz képest. Az oszmán hódoltság véget ért, az országot nemcsak katonai értelemben, de intellektuálisan is visszafoglalták. Megírták a földrajzát és feltérképezték, a hódoltság földrajzában bizonytalan, misztikus, orientális jellege lefoszlott. Mohács környékét részben püspöki, részben világi földesúri használatba vették és intenzív művelésbe fogták: a helyre vonatkozó tudás elmélyült. A Cseléről a 18. században már nem lehetett leírni, hogy folyó. A patak neve összeforrott II. Lajos halálával, és ezt megerősítette, hogy elkészült az első emlékműve is.¹⁰³ Ezzel együtt azonban megszületett a hitelességi deficit is, mert a források és a patak képe között ellentmondás feszült. Péteri Takáts már magyarázatot is keres rá: a patak a Dunából duzzadt fel.¹⁰⁴

A 2. táblázatban szereplő 46 áttekintett forrás túlnyomó többsége (28) a mocsarat/állóvizet említi, mint a legáltalánosabb jellemzőjét annak a helynek, ahol az uralkodó megfulladt. Ez a legáltalánosabb, de a legkevésbé specifikálható környezeti jellemző. Czettricz és Sárffy beszámolóiból egyaránt visszaköszön, de ami talán még ennél is fontosabb, hogy a Duna mentéhez, a Mohács környéki táj általános jellemzőihez a mocsaras jelleg hozzátartozott. A szűkebb, konkrét hellyel kapcsolatban 14 forrás utal rá, hogy sár, iszap, esetleg iszapos víz volt a holttest közvetlen környezetében, vagy csak annyit írnak, hogy a király testét egy sáros gödörben találták meg. Ennek az információnak az ősforrása Sárffy Ferenc levele.

103 Péteri Takáts Józsefnek (1767–1821) 1797 szeptemberéből fennmaradt egy feljegyzése arról, hogy Esterházy László nevelőjeként Mohácson járt. A látogatásról a következőket írta: „*ki küldött a Püspök úr [Esterházy László Pál] a maga lovain azon helyre, ahol a közönséges vélekedés szerint veszett el Lajos király. Most azon patak egészen ki volt apadva a nagy szárazság miatt, egyébkor malmot hajt ott a víz. Láthatni még ott az oszlopnak alsó márványkövét, mely régenten a szomorú esetnek emlékeztére volt emelve, s amelyet meg akart újítani Ő Excellentiája.*” Péteri Takáts, Úti jegyzetek. In: Mohács, 470.

104 „...II. Lajos 1526-ban elveszett, a Csele nevű patakban, mely akkor a Duna kiáradásától feldagadt.” Uo.

A mohácsi csatáról hiteles részleteket közlő, tájékozott Bosztán cselebi (régben hibásan Ferdiként emlegették) leírásában egy érdekes földrajzi anomália jelenik meg. A király halálát ugyanis a Sárvíz folyócskával köti össze. Ez Mohácstól 20 kilométerre északra, Bába térségében torkollik a Duna keskeny nyugati ágába. Mivel az oszmánok a hadjárataik során rendszeresen áthaladnak Bátaszék mellett a Sárvízen, továbbá erről a szultáni hadinapló is beszámol, a véletlen elírás esélye elhanyagolható.

Kínálkozik ugyanakkor egy reális magyarázat: a 16. században a Sárvíz a maihoz képest sokkal szélesebb, hajózható volt. Erős a gyanúnk, hogy a nyugati keskenyebb Duna-ágot, mely vízének jelentős részét a Sárvízből nyerte, a helyi vízrajzban még járatlan oszmánok a területtel ismerkedve a Sárvíz kiszélesedett medrének tekintették.

Ugyanakkor a helyismeretnek is lehetett szerepe abban, hogy ki és miként interpretálta a Cselét. Ibrahim Pecsevi¹⁰⁵ kétségtelenül jól ismerte a helyszínt. Pécssett született, és tudjuk róla, hogy vadászatai során többször is bejárta a környéket. A király halálának helyét krónikájában a „Királyhíd”¹⁰⁶ nevű mocsaras helyként adja meg, ahol megemlíti, hogy tömegesen fulladtak meg mások is. A síkság északi „szélén”, a folyóág nyugati partján az ő idejében sem volt és nem is lehetett mocsár vagy kiterjedt mocsaras hely. A Királyhíd minden bizonnyal a korabeli hadi út része volt. Erről a nyomvonalról viszont tudjuk, hogy a 18. században a táguló Duna miatt nyugatra kellett áthelyezni a Mohácstól északra fekvő térségben. Így a kérdéses híd helye ma már könnyen lehet, hogy lent a parton, vagy a Duna medrében van valahol. A híd ennek alapján a nyugati ág keleti partjait övező ártéri, mocsaras térség közelségében volt, és ugyanaz volt a szerepe, mint más korai forrásoknál a Cselének: a mocsarat jelölte meg a szerző egy ismert orientációs ponttal, miszerint annak közelségében történt a haláleset.

Egy irodalmi műben még egy érdekes adattal szembesülhetünk. Liszti László 1653-as eposzának soraiban a haláleset helyeként a mély kiöntés képe jelenik meg. A leírás híven követi Brodarics összes vonatkozó kulcsszavát és viszonyítási pontját. Egyetlen vonatkozásban viszont különbözik tőle: megjelenik benne a Duna mellékága is (szakadék, szakadás).

Moháczhoz közelre, csak fél mért földnire, vala egy föld-hasadás,
Kit nagy vízzel töltöt, s ugyan teli öntöt Dunabéli áradás,
Mint egy pasványos viz, avagy mocháros iz, s mint egy Duna szakadás

Cziliche falunál, s ennek határanál, vólt ez az vízbéli ér,
Meredek partyai, s vadnak mély árkai, Duna arja hozzá fér,
Futo Magyarokat, szegényt, s gazdagokat, itt a Török utol ér,

105 Ibrahim Pecsevi, Krónika, 1648 előtt. In: „Nekünk mégis”, 236–256.

106 „Mikor a levert király a csatából elűzetvén menekülés közben a síkság szélén lévő és Királyhíd [az eredetiben Kíral köprüsi] néven elhíresült mocsaras helyre ért, a menekülő hitetlenek oly sűrűségben torlódtak egymásra előtte, hogy közöttük nemhogy egy ember, egy kutya sem tudott volna átfurakodni. A mögöttük érkezők tömegétől számtalan hitetlen a mocsárba süllyedt, és csak a nemlét országába nyitott utat.” Uo. 247.

E' föld hasadásba, s viz áradásába, Király mind lovastól holt,
Minden fegyverestől, és öltözetestől, valamint az harczon völt,
Sok töb társaival, s futo Magyarival, itt fel-találtatot völt.¹⁰⁷

A plusz információ szerepeltetésének oka nagyon különleges, a költőnek ugyanis a sor végén szüksége volt rímre (hasadás, áradás, szakadás). Ezen költészeti ok miatt a jelölők körében szerepelteti a korszak egy földrajzi evidenciáját, a Duna szakadását mint mellékágot.

2. táblázat. II. Lajos király halálozási helyének környezeti jellemzői
a 16–18. századi emlékezeti forrásokban

Év/szerző	Dunára, nagy folyóra utalás	Cselére, Csele-patakra utalás	Mocsár/tó	Gödör, iszapos víz
1526. Cuspinianus ¹⁰⁸	„Duna kiöntése”		„beleugratott egy tóba, amelyet a Duna kiöntése alkotott”	
1528. Brodarics ¹⁰⁹	„a helyen akkor a Duna áradása miatt a szokottnál magasabban állott a víz”	„Csele nevezetű falu alatt”		„egy meredek part hasadékában”
1526–1534 között, Kemálpasazáde ¹¹⁰	„lovastul, fegyverestül a vízbe ugrott, s azok számát szaporítá, akik elestek, vagy vízbe fúltak” (visszaulva a Dunára)			
1528 nyara, H. Łaski/Ibrahim pasa ¹¹¹			„sekély víz” (?)	
1530. Oláh Miklós ¹¹²			„mocsárba”	
1530. Bartoš Písař ¹¹³			„mocsár”	
1530 körül. Paolo Giovio ¹¹⁴			„mocsaras árok”	

107 Liszti László, Magyar Mars avagy Mohach mezején történt veszedelemnek emlékezete, 1653.
In: „Nekünk mégis”, 227.

108 Johannes Cuspinianus buzdító beszéde. In: Kiss–Katona (szerk.), *Mohács emlékezete*, 146.

109 Brodarics, *Igaz leírás*, 53.

110 Kemálpasazáde, Mohácsmáme. In: „Nekünk mégis”, 204.

111 Ibrahim pasa tárgyalása Hyeronimus Łaskival. In: „Nekünk mégis”, 206.

112 Oláh Miklós levele. In: *Mohács*, 206.

113 Bartoš Písař, Krónika a prágai felkelésről. In: *Mohács*, 160–161.

114 Paolo Giovio, Krónika a törökök viselt dolgairól. In: *Mohács*, 159.

Év/szerző	Dunára, nagy folyóra utalás	Cselére, Csele-patakra utalás	Mocsár/tó	Gödör, iszapos víz
1531–1537. Velius ¹¹⁵			„mély mocsárba süllyedve”	
1540-es évek. Ferdí [Bosztán] ¹¹⁶	„mikor a Sárvíz nevű folyóhoz érkezett [...] lovastul, fegyverestül együtt a vízbe merült, és [...] a vízbe veszett.”			
1541. Camerarius ¹¹⁷	„nem túl nagy és nem túlságosan sebes folyóban”			„iszapos víz”, „gázló”
1545. Szerémi György ¹¹⁸	„Kis-Duna folyó közelségében”	„közel a Csele faluhoz”	„mocsárba esett”, „mocsárban elmerült”, „tó partján”	
1548 körül. Lazius ¹¹⁹			„mély mocsárba”	„sárba és az iszapba”
1551. Marcin Bielski ¹²⁰	„a rövidebb, de annál veszélyesebb úton, a Duna felé” (haladt)		„a lovával együtt elmerült egy vizes mélyedésben”	
1552. Dubravius ¹²¹	„Duna egyik közeli kiöntésébe”		„kiöntésébe”	„abban a mélyedésben találta meg, amelyben a Duna árhulláma el szokott ülni”
1556 körül. Knauz krónika ¹²²			„mocsárban”	
1559. Habsburg-ház dicsőségtükre ¹²³			„ingovány”	
16. század első fele. Ismeretlen szerző ¹²⁴	„folyóban, mely azokban a napokban a Dunából csodálatos mértékben megáradt”			„Duna egyik ágacsájának a sáros, iszapos vizében”

115 Caspar Ursinus Velius, Tíz könyv a magyar háborúról. In: „Nekünk mégis”, 207.

116 Ferdi [Bosztán cselebi], A törvényhozó Szülejman. In: *Mohács*, 224.

117 Joachim Camerarius, A Magyarországon, Mohácsnál elszenvedett vereségről és Lajos király haláláról. In: „Nekünk mégis”, 208.

118 Szerémi, Levél Magyarország romlásáról. In: „Nekünk mégis”, 209–212.

119 Wolfgang Lazius, Ausztria történetének tizedei. In: „Nekünk mégis”, 212.

120 Maciej Jasiński, A mohácsi csata a lengyel krónikákban. In: Fodor Pál – Kenyeres István – Toma Katalin (szerk.), *Századok Mohács-tanulmányok. Első kötet.* (Századok Könyvek) Budapest, 2024, 254 (Marcin Bielski krónikája).

121 Jan Dubravius, Csehország története. In: „Nekünk mégis”, 213.

122 Knauz krónika. In: *Örök Mohács*, 394.

123 Habsburg-ház dicsőségtükre. In: *Örök Mohács*, 399.

124 Ismeretlen szerző beszámolója... In: „Nekünk mégis”, 204.

Év/szerző	Dunára, nagy folyóra utalás	Cselére, Csele-patakra utalás	Mocsár/tó	Gödör, iszapos víz
16. század közepe. Memoria rerum ¹²⁵		„Cselénél egy fogban a sárban vesze”		„fok, sár”
16. század második fele. Ismeretlen horvát szerző ¹²⁶			„Mocsárnak szélétől, így gázoltam mélyre”, „lehúzott a mocsár”	„sártenger”; „sárba ragadni”
1554. Jozsef ha–Kohén ¹²⁷			„mocsárban”	
1563. Michael Siegler ¹²⁸		„Cselepataka folyócskánál”	„mocsárban”	
1566. Zermegh János ¹²⁹			„mocsár”	
1573. id. Stephan Gerlach ¹³⁰			„átlovagolt a mocsáron”, „már átért, azonban lovával elesett, vízbe veszett, megfulladt.”	
1575. Paulus Iovius ¹³¹			„egy tóhoz ért”	„kétarasznai örvény vizében megfulladt”
1575. Heltai Gáspár ¹³²	„a Krassó sebedékes ere” (?) „mikor az erre találtak volna”			„vízbe és sárban”
1570-es évek vége. Giovanni Michele Bruto (Brutus) ¹³³	„a medréből kilépő Duna elárasztja”	„meredek helyen fekvő Csele falunál”		„meghasadt földet”
1578. Kjátib Mohamed Záim ¹³⁴			„megtalálták tévelygő holttestét egy tóban, megfulladva”	

125 Memoria rerum. In: „Nekünk mégis”, 214.

126 Ismeretlen horvát szerző, Kezdődik a harc és a magyar király panasza. In: „Nekünk mégis”, 215–218.

127 Jozsef ha–Kohén, Franciaország és az Oszmán Birodalom uralkodóinak krónikája. In: „Nekünk mégis”, 214.

128 Michael Siegler, A magyarok, az erdélyiek és a szomszédos tartományok történetének kronológiája. In: *Örök Mohács*, 421.

129 Zermegh János, Emlékirat a Ferdinánd és János, Magyarország királyai között történt dolgokról. In: *Örök Mohács*, 421.

130 Idősebb Stephan Gerlach naplója. In: „Nekünk mégis”, 219.

131 Paulus Iovius, Lajos, Pannónia és Csehország királya. In: *Örök Mohács*, 389.

132 Heltai Gáspár, Chronica az Magyaroknak dolgairól. In: *Mohács*, 174.

133 Johannes Michael Brutus, Magyar históriája 1490–1552. In: *Örök Mohács*, 437.

134 Kjátib Mohamed Záim, Történetek gyűjteménye. In: *Mohács*, 238.

Év/szerző	Dunára, nagy folyóra utalás	Cselére, Csele-patakra utalás	Mocsár/tó	Gödör, iszapos víz
1580 körül. Stanisław Sarnicki ¹³⁵	„menekült a Duna menti síkság vagy láp felé”		„elmerült a mocsárban.”	„fél könyök mélyen a mocsárban”
1585. Marc’Antonio Pigafetta ¹³⁶	„nem messze a Dunától”	„egy igen keskeny, a mocsaras területeket összekötő, és a Duna felé vezető fahidacsán lehet keresztüljutni”, „a híd melletti mocsárba ugratott”	„Buda felé menekült, és belefulladt egy olyan sekély mocsárba”	
1587. Reinhold Lubenau ¹³⁷	„Dunától nem messze”	„malom mellett”	„a mocsárba fulladt”	
1590. Daniel Adam z Veleslavína ¹³⁸		„sáros pataokban, amit Csele pataknak neveznek”		„sárban”
1592. David Ganz ¹³⁹		„egy kis folyó menti mocsárba esett”, „4-5 arasznyi patakba hanyattesett”	„mocsár”	
1622. Istvánffy Miklós ¹⁴⁰	„Duna vizétől... meglehetősen megduzzadt” „Mohács és Csele között a Karasica állta útját, a mocsaras és iszapos patak” (?)			„iszapos folyócska feneketlen sarába zuhant”
1626. Athanasio Georgiceo ¹⁴¹	„Duna közelében”	„egy nem túl nagy patakhoz”		

135 Maciej Jasiński, A mohácsi csata a lengyel krónikákban. In: Fodor Pál – Kenyeres István – Toma Katalin (szerk.), *Századok Mohács-tanulmányok. Első kötet.* (Századok Könyvek) Budapest, 2024, 260. Az eredeti forrás modern kiadása: Stanisław Sarnicki, *Księgi hetmańskie.* Opracował Marek Ferenc. Kraków, 2015.

136 Marc’Antonio Pigafetta, Útikönyv. In: „Nekünk mégis”, 220–221.

137 Reinhold Lubenau útleírása. In: „Nekünk mégis”, 221.

138 Daniel Adam z Veleslavína, Történeti kalendárium. In: *Örök Mohács*, 440.

139 David Ganz, Krónika. In: „Nekünk mégis”, 222.

140 Istvánffy, A magyarok történetéből. In: *Mohács*, 186–187.

141 Tóth István György, Athanasio Georgiceo álruhás császári megbízott útleírása a magyarországi török hódoltságról, 1626-ból. *Századok* 132:4 (1998) 854.

Év/szerző	Dunára, nagy folyóra utalás	Cselére, Csele-patakra utalás	Mocsár/tó	Gödör, iszapos víz
1634. Prudencio de Sandoval ¹⁴²			„lagunába” (tónál kisebb, jellemzően édesvízű természetes vízfelületet)	„belefulladt a másfél tenyérvnyi mocsaras vízbe”
1645 előtt. Ibrahim Pecsevi ¹⁴³		„Királyhíd néven elhíresült mocsaras helyre ért”	„mocsár”	
1660. Pethő Gergely ¹⁴⁴		„sáros Patakban, kitt Csele pataknak hinak”		„sáros”
1663. Henrik Ottendorf ¹⁴⁵	„folyik a Dunába”	„Carassus”, „alig 20 láb széles”		„igen agyagos és sáros”
1663. Jan Tomáš Pešina z Čechorodu ¹⁴⁶		„mocsaras patakon”		
1663 körül. Evlia Cselebi ¹⁴⁷			„mocsárba süllyedt”	
1664. Esterházy Pál ¹⁴⁸		„mocsaras és iszapos Carasso patak”		
1677. Jan Tomáš Pešina z Čechorodu ¹⁴⁹		„Mohács és Csele falu között a határozatlan medrével folydogáló mocsaras és ingoványos Karasicához vagy Csele patakhoz”		„az iszapos folyó mély ingoványába esett” (?)

142 Korpás Zoltán, Számvetés a jó halál reményében. II. Lajos állítólagos búcsúlevele. In: Fodor–Kenyeres–Toma (szerk.), *Századok Mohács-tanulmányok*, I. 74. A forrásközlés: Prudencio de Sandoval, *Historia de la vida y hechos del Emperador Carlos V.* Zaragoza 1634. 1a Parte, Libro XV, Cap. XI, 757–758: „Infeliz jornada de Luis, Rey de Hungría”.

143 Pecsevi, Krónika. In: „*Nekünk mégis*”, 247.

144 Pethő Gergely, Rövid magyar crónica. In: *Örök Mohács*, 478.

145 Henrik Ottendorf útleírása. In: „*Nekünk mégis*”, 227.

146 Jan Tomáš Pešina, Ucalegon. In: *Örök Mohács*, 480.

147 Evlia Cselebi, Utazások könyve. In: „*Nekünk mégis*”, 228.

148 Esterházy Pál, Mars Hungaricus. In: *Örök Mohács*, 481.

149 Jan Tomáš Pešina z Čechorodu, Mars Moravicus. In: *Örök Mohács*, 490.

Év/szerző	Dunára, nagy folyóra utalás	Cselére, Csele-patakra utalás	Mocsár/tó	Gödör, iszapos víz
1671. John Burbery ¹⁵⁰		„csak a szelíd Carassus folyik a közepén, oly lassan, hogy a felszíne szinte meg sem rezzen”, „ingoványos gázlót”		
1677. Hain Gáspár ¹⁵¹			„mocsárba fúlt”	
1709–1712. Cserei Mihály ¹⁵²		„az boldogtalan király futtában a Carassus, kit magyarul Csele pataknak neveznek, sáros folyóvízben dőle mind lovastól, s ott fulada meg”		
1728. Debreceni Ember Pál ¹⁵³			„egy mocsárban nyomorultul elveszett”	
1773. Losonczy István ¹⁵⁴		„Csele-patak nevű sáros vízben”		
1792. Etédi Sós Márton ¹⁵⁵		„A Csele pataknak útját fordította”	„rút posványban”,	„sárba”, „örvény”
1797. Péteri Takáts József ¹⁵⁶	„Duna kiáradásától feldagadott”	„Csele nevű patakban”		

ÖSSZEGZÉS

A király halála lovasbaleset volt. A török lovasság üldözése elől Lajos és két-három fős kísérete a csatamezőről kelet felé menekült, a Duna mohácsi ágának irányába. A Csele-torkolattól délre, a folyót nyugatról övező magasparton természetes lejárát kínálkozott, amelyet a korban feltehetőleg itatóhelyként is használtak. Vélhetően ezen az úton kísérelték meg az átkelést a Duna itteni, a maihoz képest jóval keskenyebb, áradó ágán, a Mohácsi-sziget felé.

150 John Burbery, Beszámoló Lord Henry Howard utazásáról. In: *Mohács*, 459.

151 Hain Gáspár, Lőcsei krónika. In: *Örök Mohács*, 492.

152 Cserei Mihály, Erdély históriája. In: „*Nekünk mégis*”, 230.

153 Debreceni Ember Pál, Historia Ecclesiae Reformatae. In: „*Nekünk mégis*”, 230.

154 Losonczy, Hármaskis-tükör. In: „*Nekünk mégis*”, 231.

155 Etédi Sós Márton, Magyar gyász; vagy-is Második Lajos magyar királynak a mohácsi mezőn történt veszedelme. In: „*Nekünk mégis*”, 231.

156 Péteri Takáts, Úti jegyzetek. In: *Mohács*, 232.

A folyóág keleti partja ezen a helyen sekély, zátonyokkal tagolt volt. A középkori írott források, a történeti térképek és a helyi földrajzi névanyag tanúsága alapján Csele birtokhoz kilenc fok, azaz halastó (*piscina*) is tartozott, amelyek a Dunához kapcsolódtak. A szigeten – mégpedig ennek a partszakasznak a közelségében – húzódott keresztül egy vízrendszer, amelyet Karasicának/Krassónak, azaz Fekete-víznek hívtak.

Ez volt az a hely – a Csele torkolatával átellenben –, amely felé a menekülő igyekeztek. A túlsó parton, miután a folyó medrén átúsztattak, a király egy vastag iszapréteggel feltöltött mélyedésbe gázolt bele sérült lovával, ahol az áradás miatt magasan állt a víz. A ló belesüllyedt az iszapba, a lovasát lerázta magáról, és mindketten belefulladtak a vízbe, illetve az iszapba. A királyt egyik kísérője, Aczél István próbálta kimenteni, de ő maga is megfulladt. A király kamarása, Czettricz Ulrich átúztatott, lovával felhágott a keleti partra, és így megmenekült. A történetekről egyedüli szemtanúként számolt be.

Az áradás levonulását követően a holttestek előkerültek, a környékbeli jobbágyok pedig még szeptember hónapban eltemették az elhalálozás közvetlen közelében a királyt. Értéktárgyait, ruházatát, köztük a királyi pecsétgyűrűt 1527 közepén szolgáltatták be. Szulejmán szultán a csata után kerestette az uralkodót, de nem találták meg a testét, mivel a megáradt Duna elrejtette azt a portyázók, felderítők előtt. A király testét október közepén a győri várparancsnok, Sárffy Ferenc vezette csapat találta meg Czettricz útmutatása alapján, majd második temetése helyére, Székesfehérvárra szállította.

Az elhalálozási helyszínt az emlékezeti források többféle módon írták körül. Mocsár, vízzel elöntött mélyedés, feliszapolódó kiöntés, valami tó, illetve állóvíz, ami összeköttetésben állt a Dunával, ezek voltak a főbb kulcsszavak, de az emlékezeti irodalomban felmerült a lehetősége annak is, hogy egy fokban történt a baleset. A hely környezeti sajátosságai miatt tökéletes biztonsággal ezt megállapítani 500 év elteltével nem lehet.

A Csele-patak, a rajta található Királyhíd és a Karasica is eredetileg *landmarkok* voltak, melyekkel a halál helyének közelségére utaltak. Idővel a *landmarkok* vonatkozásában jelentős átalakulás következett be. A 16. században, főként a halálesethez legközelebbi időpontokban, a Duna és annak környezete jelent meg baleseti helyszíneként. A 16. század végén és a 17. században átalakultak a leírások: a Csele-patak olyan fiktív helyszíneként jelent meg, amely integrálta a „folyó” és a „mocsár” jellemzőit is. A 18. században az átalakulás folytatódott. A visszafoglalás után, a földrajzi ismeretek fejlődésével a Csele-patak kiszorította a többi értelmezést. Azért, hogy később a Csele-patak vált a halál legendás helyévé, vélhetően a humanista értelmiség tehető felelőssé. A népi emlékezet ellenben megőrizte a Dunát mint a vízbe fulladás valódi helyszínét.

IV. RÉSZ
AZ EMLÉKEZET TEREI

A MOHÁCSI TÖRÖKDOMB

BEVEZETÉS

Mohács neve elsősorban az 1526. évi, történelmi jelentőségű csatáról ismert. Az I. Szulejmán szultán és Ibrahim nagyvezír irányítása alatt álló mintegy 80 ezer fős oszmán sereg augusztus 29-én ért a harcmezőre. A Jagelló-házból származó II. Lajos magyar és cseh király, valamint a Tomori Pál kalocsai érsek és Szapolyai György vezette keresztény, 29-32 ezres hadsereg megütközött az oszmánokkal, és bár bátran helytállt, de az egyenlőtlen harcban végül vereséget szenvedett.¹ Az utókor ítélete szerint mindez megpecsételte a középkori Magyar Királyság sorsát. A csata nem csupán súlyos anyagi és emberi veszteségeket okozott a közép-európai keresztény államoknak, de úgy tűnik, kitörölhetetlenül rányomta bélyegét a magyar nemzeti és a mohácsi lokális identitásra is. Emlékezete majdnem 500 éve foglalkoztatja az utódokat; a reflexiók szinte a csatával egy időben megjelennek és napjainkig jelen vannak. Azon a helyen, ahol a hatalmas veszteségekkel járó harc bekövetkezett, a becslések szerint 16-18 ezer keresztény halottat temettek el. Az oszmán seregben elesett katonákat is helyben földelték el. Az oszmánok szemében Mohács történelmük egyik legnagyobb győzelmét jelképezte, így őket is foglalkoztatta az esemény helye és emlékezete. A Mohácsra látogató keresztények, valamint a török és bosnyák muszlimok egyaránt az 1526. évi csata helyszínéként tekintettek rá, és aszerint értékelték annak tájképi elemeit is.

Ugyanakkor a mohácsi síkság több hadtörténeti esemény és törekvés lenyomatait hordozza, amelyekhez antropogén tájképi elemek is kapcsolódnak. Az egykori hadviselők – a győztesek és a vesztesek is – többféleképpen formálták a környezetet, miközben elhelyezték benne emlékezeti építményeiket. A különböző korok katonai tevékenysége és azok emlékezete így összekapcsolódott, részben hatott is egymásra. A csatájá szimbolikus tartalmakat hordozó elemei közül némelyik legalább a római időkig nyúlik vissza. A 16–17. században több ütközetet vívtak ezen a helyen, s ezek nyomai egymásra rétegződtek, nehezítve a tisztánlátást. A katonai emlékezet szempontjából különböző korú elemekből álló „hibrid” katonai táj alakult ki. Az emlékezés és emlékeztetés eszközei, módjai és helyszínei többször is változtak az elmúlt csaknem 500 évben, a mohácsi sík más

1 A létszámokra lásd a két hadseregről szóló cikket a jelen kötetben.

és más táji elemeit kitüntetve. A helyi közösség és a központi kormányzat törekvései egyaránt hatottak a kultúrtáj fejlődésére.

Az emlékezeti létesítmények közös jellemzője az erőteljes szakralitás, kifejezve, hogy a szembenállás civilizációs jellegű volt. Az 1816-ban emelt csatatéri emlékkápolna a mohácsi temetőben áll. A mohácsi főtéren álló, befejezetlenül maradt fogadalmi emléktemplom az ütközet 400 éves évfordulójára épült. A 450 éves megemlékezésekre készült el 1976-ban Sátorhelyen, az 1960–1970-es években feltárt tömegsírok környezetében a Mohácsi Nemzeti Emlékhely, amely a létesítéskor vallási jelképeket nem kapott, de a rendszerváltás után ott is felállítottak egy keresztet. A 2011-ben elkészült új látogatóközpont is erősen vallási jellegű szimbólumot hordoz, stilizáltan jeleníti meg a magyar Szent Koronát. A civilizációs ütközőpont jelleg mind a keresztény, mind pedig a török és muszlim szemléletben fennmaradt. Nem meglepő módon a szakralitás a török és egyben muszlim emlékezetet is áthatja. A csata győztesei által emelt, alább tárgyalandó emlékmű és emlékezeti gyakorlat időben megelőzi a fentebb említetteket. Így joggal vetődik fel a kérdés, hogy mennyiben tekinthető ez a keresztény gyakorlat előzményének, kiváltó okának, és vajon van-e a két oldal interpretációi között átfedés vagy összefüggés?

A mohácsi síknak az egyik legizgalmasabb és hosszú fejlődési periódust felmutató tájképi eleme a lapályból kiemelkedő Törökdomb, amely legendás és napjainkra már csaknem teljesen elfelejtett helyszín, ahonnan egyes török feltételezések szerint I. Szulejmán a csatát figyelemmel kísérte, és ahol a győzelemért imádkozott. Jelen írásunkban ezt a kiemelkedést, a militarizált táj szimbolikus elemét egy többféle módszerrel végrehajtott vizsgálatban abból a szempontból elemezzük, hogy a különböző történelmi időszakokban milyen szerepeket tölthetett be, hogyan hasznosították, miképpen formálta a csata emlékezetét és mit mond el az elmúlt öt évszázadban lezajlott társadalmi változásokról.

KUTATÁSTÖRTÉNET

A katonai tevékenységek lenyomatait hordozó „csatatáj” (*military landscape*) kutatása napjainkban a geográfia kedvelt témája. A vizsgálatok fontos kiindulópontja, hogy az egykor katonai célokra használt területek kapcsán milyen kérdéseket vet fel az (újra)hasznosítás, a megőrzés és a bemutatás. *Military Geographies* című alapvető művében Rachel Woodward az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok volt katonai területeinek hasznosítási kérdéseivel foglalkozik.² Vervloet és társai egy 17–18. századi holland védelmi rendszer megőrzésének és hasznosításának lehetőségeit taglalják.³

2 Rachel Woodward, *Military Geographies*. London, 2004.

3 Jelier A. J. Vervloet – Jan-Hein Nijman – Arjan J. Somsen, Planning for the Future. Towards a Sustainable Design and Land Use of an Ancient Flooded Military Defence Line. *Landscape and Urban Planning* 70:1–2 (2005) 153–163.

A turisztikai hasznosításra és a kulturális örökségre vonatkozó vizsgálatok is fontos előzményét képezik tanulmányunknak. A Máltán fellelhető brit koloniális örökség, az egykori flottatámaszpont egyes elemeinek turisztikai hasznosítását és a helyi identitásra gyakorolt hatását vizsgálta Tunbridge.⁴ Mohács a megosztó hatású csatateretek közé tartozik. Erre jó párhuzam az atlanti falnak a Csatorna-szigeteken kialakított részét képező német bunkerek megőrzésének és hasznosításának kérdése.⁵ A bunkerek a hátborzongató látnivalókra specializálódott ún. sötét turizmus (*dark tourism*) célpontjai, és igen eltérő véleményeket váltanak ki az egykori háborús országokból érkező látogatókból. A mohácsi csatateret is felkeresik az egykor ellenséges oldalon álló népek képviselői, évente 25-30 ezer látogató.

Jelen munka előzményeként kiemelhető az 1566. évi szigetvári ostromhoz kapcsolódó csatáj és kitüntetett pontja, a szultáni tábor kutatása, amely Szulejmán halála után emlékhely és zarándokközpont lett.⁶ Az itt követett módszertan a szigetvári táj vizsgálatában alkalmazott módszerekhez áll legközelebb.⁷

Az 1526. évi mohácsi csatára vonatkozó szakirodalom igen terjedelmes, amelynek bemutatására a terjedelmi korlátok miatt itt nincsen mód. A legfontosabb tanulmányok a csata helyével és lefolyásával, az 1526-os török hadjáratral és annak következményeivel foglalkoznak. Az írásokat részben történészek és hadtörténészek, részben régészek közölték.⁸ A csata szakirodalma nagyrészt nem az ütközetről, hanem inkább annak következményeiről és a lehetséges értelmezésekről szól.⁹ Ezek a viták a magyar nemzeti kérdésekről visszahatnak a csatateréről folyó diskurzusra és a csataterre utaló emlékezeti terekre és objektumokra is.

A földrajzi környezettel kapcsolatos kutatás elsősorban a csata konkrét helyével kapcsolatban kialakult vitákra, illetve a szembenálló hadseregek lehetséges harcrendjére koncentrált. Ennek lényege, hogy a mohácsi síkság mely részén

4 John E. Tunbridge, Malta: Reclaiming the Naval Heritage? *International Journal of Heritage Studies* 14:5 (2008) 449–466.

5 Gilly Carr, Shining a Light on Dark Tourism: German Bunkers in the British Channel Islands. *Public Archaeology* 9:2 (2010) 64–84.

6 Norbert Pap – Máté Kitanics – Péter Gyenizse – Erika Hancz – Zita Bognár – Tamás Tóth – Zoltán Hámori, Finding the Tomb of Suleiman the Magnificent in Szigetvár, Hungary: Historical, Geophysical and Archeological Investigations. *Die Erde* 146:4 (2015) 289–303.

7 Pap Norbert – Fodor Pál (szerk.), *Szulejmán szultán Szigetváron. A szigetvári kutatások 2013–2016 között*. Pécs, 2017.

8 Kápolnai Pauer István, A mohácsi hadjárat 1526-ban. *Hadtörténelmi Közlemények* 129:1 (1889) 177–208, 440–462; Gergely Endre, Ásatások a mohácsi csataterén (1924, 1925). In: Lukinich Imre (szerk.), *Mohácsi emlékkönyv 1926*. Budapest, 1926, 349–360; Gyalóky Jenő, A mohácsi csata, 1526. augusztus 29. In: Uo. 193–276; Bende Lajos, A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 13:3 (1966) 532–567; Szakály Ferenc, *A mohácsi csata*. Budapest, 1975; Perjés Géza, *Mohács*. Budapest, 1979; B. Szabó János, *A mohácsi csata*. Budapest, 2006; Papp László, A mohácsi csatater kutatása. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1960*. Szerk. Dombay János. Pécs, 1961, 197–253; Bertók Gábor – Polgár Balázs, A mohácsi csatater és a középkori Földvár falu régészeti kutatása. *Hadtörténelmi Közlemények* 124:3 (2011) 919–928.

9 Fodor Pál, *The Unbearable Weight of Empire: The Ottomans in Central Europe – A Failed Attempt at Universal Monarchy (1390–1566)*. Budapest, 2016².

lehetett a csata centruma. Földvár falu fekvésére vonatkozóan az elmúlt több mint egy évszázadban több elgondolás született, de a kérdést megnyugtatóan senkinek sem sikerült tisztázni. Jelentős előrelépést jelent, hogy az írott források, köztük térképek elemzésével, illetve a régészeti adatok együttes feldolgozásával a Borzalkönyök közelében kirajzolódni látszik az a hely, ahol a keresett település állhatott.¹⁰

A csatával kapcsolatos szakirodalom egyik központi kérdése a Törökdomb szerepe a harcrend kialakításában és a csata menetében. A Törökdombmal kapcsolatos változó kutatói álláspontot a történelmi hagyományhoz, illetve a helyi mondákhoz való viszonyulás is alakította. Az 1910-es évekig a Törökdomb legitimációja szilárd volt, úgy tartották, hogy ennek a közvetlen környékén zajlott a csata.¹¹ A halmon a 400. évforduló kapcsán folytatott régészeti kutatások nem igazolták a várakozásokat, miszerint ezen a helyen temették volna el az oszmán halottakat.¹² Ezt követően a kutatók nagy része elfordult a Sátorhely környezetét jelentő hagyományos helyszíntől, és az ütközet centrumát a síkot nyugatról övező medenceperem különböző szakaszaira helyezte át.¹³ Az 1960-as évektől a közeli Sátorhely mellett felfedezett tömegsírok új helyszínre irányították a figyelmet.¹⁴ A 450 éves megemlékezésekre a feltárt tömegsírok helyén elkészült a Mohácsi Történelmi Emlékhely, amely a megemlékezések fő színterévé vált, és a harctér hiteles részeként a Törökdomb egykori szerepét vette át. A közelmúltban az utóbbi hely szerepével kapcsolatban B. Szabó János arra az álláspontra helyezkedett, hogy a csatát követően az oszmán hadsereg a csatatértől északabbra verte fel táborát, és a Törökdomb valóban a szultán sátrának helye volt.¹⁵ Ezzel a halmot hosszabb idő után ismét visszaemelte a történelmi vitákba.

VIZSGÁLATI MÓDSZEREK

Vizsgálatainkban többféle módszert is alkalmaztunk. Számos írott forrás említi az 1526. évi mohácsi csatát követő évszázadokban a Törökdombot, amely sokáig fő tájékozódási pontja volt a csatateret felkereső látogatóknak. Az első magyar kartográfiai forrás, Lázár deák térképe is ábrázolja Mohácsot, azonosítva a csata helyével, de magára a Törökdombra nincs benne utalás. Használható térképi for-

10 Pap Norbert – Gyenizse Péter – Kitanics Máté, A mohácsi csata és az „elveszett” Földvár falu. In: Fodor Pál – Kenyeres István – Toma Katalin (szerk.), *Századok Mohács-tanulmányok. Első kötet.* (Századok Könyvek) Budapest, 2024, 87–123. A tanulmány jelen kötetben is olvasható.

11 Kápolnai Pauer, A mohácsi hadjárat, 177–208, 440–462; Leopold Kupelwieser, *Ungarns Kämpfe mit den Osmanen bis zur Schlacht bei Mohács.* Wien–Leipzig, 1895; Németh Béla, Baranya Szent-Istvántól a jelenkorig. In: Várady Ferencz (szerk.), *Baranya múltja és jelenje.* II. Pécs, 1897, 374–384; Szurmay Sándor, *A mohácsi hadjárat 1526-ban. Térképvázlattal, rajzmellékletekkel.* Budapest, 1901; Ortway Tivadar, *A mohácsi csata elvesztésének okai és következményei.* Budapest, 1914.

12 Gergely, Ásatások.

13 Gyalóka, A mohácsi csata; Bende, A mohácsi csata; Szakály, A mohácsi csata; Perjés, Mohács.

14 Papp, A mohácsi csatatér kutatása, 197–253.

15 B. Szabó, *A mohácsi csata*, 141 (térkép). Vö. Uő, *Mohács. Régi kérdések – új válaszok. A magyar királyság hadserege a mohácsi csatában.* Budapest, 2015, 119–132, 143.

rásanyag csak a 17. század végétől áll rendelkezésre. Ezek több-kevesebb részletességgel ábrázolják a területet, és fontos információkat hordoznak a csatatér relatív elhelyezkedéséről, a terep elemeiről, feliratozásuk pedig árulkodik az itt élő népcsoportoknak a tájhoz való viszonyulásáról, név- és nyelvhasználati sajátosságairól. A helyszín korábbi régészeti kutatása több hasznos információval szolgált a Törökdomb korára, emberi használatára vonatkozóan. Ezt egészítettük ki a terület bejárásával, megfigyelésével, és egy non destruktív régészeti vizsgálattal. A kutatás során fontosnak tekintettük a népi emlékezet vizsgálatát is. Mivel a Törökdomb a 20. század folyamán nagyrészt megsemmisült, azt tűztük ki célul, hogy primer források, leírások és térképek alapján, távérzékelési módszerekkel és geomorfológiai bejárással azonosítsuk annak eredeti kiterjedését, és kísérletet tegyünk fizikai paramétereinek meghatározására. A geofizikai és fém-detektoros vizsgálatokat a domb maradékán és annak környezetében végeztük el annak érdekében, hogy pontosabb képet kapjunk a domb funkciójáról és a különböző korokban itt élők mindennapjairól.

A TÖRÖKDOMB AZ ÍROTT FORRÁSOKBAN

Az oszmánokkal vívott csaták, város- és várostromok alkalmával a szultáni jelenlét vagy a felállított szultáni sátor emlékezete, időnként emlékezetének fizikai lenyomata több helyen is fennmaradt. Rigómezőn és a Szigetvár melletti Turbékön jelentős komplexumok jelölték meg a szultáni sátor helyét, amelyek az 1389. és 1566. évi ütközetek emlékműveiként is funkcionáltak. Magyarországon további szultáni jelenléttel összefüggő helyek emlékezete is ismert. Ha megnézzük ezek elnevezéseit és azt, hogy melyik uralkodóhoz kötődnek, akkor könnyű észrevenni, hogy I. Szulejmán szultán legnevezetesebb magyarországi hadjáratainak és hadi sikereinek helyszíneit rajzolják ki. Ezeket a Szulejmán útját és sátorozási helyeit jelölő, és már a 16. századi oszmán-törökség szemében szentnek számító, többnyire magaslati helyeket vagy halmokat legtöbbször a Szultán- vagy Császárdomb (*Hünkâr tepesi*) névvel illették. Az első valószínűleg Belgrádnál jött létre, és az 1521. évi ostrom és hódítás emlékét őrizte. Egy 16. század végi oszmán történetíró a következőképpen tekint vissza erre, amikor leírja III. Mehmed szultán 1596. évi belgrádi bevonulását: „A szultáni sátor(tábor)t régtől fogva a Császárdomb (*Hünkâr depesi*) néven ismertté vált szent helyen ütik fel. Az uralkodó elődei közül a jól védett Belgrádot elfoglaló, elhunyt és megboldogult, szerencsés életű Szulejmán szultán kán – nyugodjék békében! – őfelségének állomáshelye volt. A magyarországi hadjáratokon a szultáni sátor(tábor)okat azon a kellemes és szerencsés helyen állítják fel.”¹⁶ A hely szentségét az is biztosította, hogy 1566-ban ugyanitt verték fel a Szigetvár alatt elhunyt és Isztambul felé szállított Szulejmán sáortáborát, s előtte tartották meg a halotti szertartást Szelim, az új uralkodó részvételével.¹⁷ Az

16 *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir (Kadri) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)*. I. (Türk Tarih Kurumu Yayınları, III/21.) Yayına hazırlayan Ziya Yilmazer. Ankara, 2003, 135.

17 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*. Hazırlayan Mehmet İpşirli. İstanbul, 1989, 49–51.

oszmán krónikások híradásai szerint a nagy hódító példáját nemcsak a későbbi szultánok – mint az említett III. Mehmed –, hanem a hadjáratok irányítására kinevezett nagyvezírek és főhadparancsnokok (*serdar, serasker*) is követték. Így például 1594 tavaszán a Bécs ellen induló Szinán nagyvezír, 1598-ban a Nagyvárad bevételére készülő Szaturdzsi Mehmed pasa vagy a 17. század végi hadjáratok hadvezérei egyaránt a belgrádi Császárdombon állították fel sátorukat (hogy a nagy uralkodó szelleme segítse őket).¹⁸ Evlia Cselebi szerint Esztergom várától keletre, az elpusztult érseki város helyén szőlőskertek és kertek jöttek létre, amelyek egyik széle „Szulejmán kán dombjáig” (*Süleymân Hân depesi*) nyúlt; tehát az 1543-as (sikeres) ostrom egyik, a nagy uralkodóhoz társított helyszínét itt is a „Szultándomb” fogalomkörével jelölték meg.¹⁹ Ehhez hasonlóan Evlia Cselebi a Bécs melletti Schwechat szomszédságában ír le egy „Szulejmán kán sátorának vára” (*kal’a-i çârbâğ-ı cihân, ya’nî otağ-ı Süleymân Hân*, illetve *kal’a-i otağ-ı Süleymân Şah*) nevű helyet: állítólag itt állott 1529-ben a Bécset (hiába) ostromló Szulejmán szultán sátorvárosa, amely az utazó szerint a visszavonulás után a németek kezére jutott, akik – kifejezetten emlékezeti hely létrehozása céljából – maradandó anyagokból az egykori sátorvárost utánzó komplexumot építettek fel ugyanazon a helyen.²⁰

Úgy véljük, hogy a szultán személyét övező különleges tisztelet miatt a csatákban a sereg vezetési pontja megkülönböztetett figyelmet élvezhetett, és a fentebbi példák arra utalnak, hogy hosszabb ideig emlékeztek és emlékeztettek is rá. Két helyen (Rigómezőn és Szigetvárott) igazolt, másutt (Belgrádnál) pedig több mint valószínű, hogy a szultáni sátor helyét – az uralkodó halálával vagy tartózkodásával összefüggésben – szakrális helyként kezelték.²¹ Így talán nem alaptalanul gondoljuk, hogy a 16. századi Oszmán Birodalom egyik legnagyobb és legfontosabb katonai győzelme esetében is követték ezt a megjelölési gyakorlatot.

18 Kâtib Çelebi, *Fezleke [Osmanlı Tarihi (1000–1065/1591–1655)]*. I. Neşre Hazırlayan Zeynep Aycibin. İstanbul, 2016, 41, 142. Vö. *Török történetírók*. III. kötet (1566–1659). Ford., jegyz. Karácson Imre. Budapest, 1916, 220, 274; Fekete Lajos, Hódoltságkori oszmanli-török helyneveink. *Századok* 57–58 (1923–1924) 616. A 17. század végi háborúk korából fennmaradt térképek alapján úgy tűnik, hogy ez a magaslat Nándorfehérvártól délre, a zsarnói hegy és vár (szerb Avala, török Havale) előterében húzódhatott. Vö. Željko Škalamera – Marko Popović, Novi podaci sa plana Beograda iz 1683. In: *Godišnjak Grada Beograda*. Knj. 23. Beograd, 1976, 33–58.

19 Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. VI. Kitap. *Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu–Dizini*. Hazırlayanlar Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı. İstanbul, 2002, 171; vö. *Evlia Cselebi török világlutató magyarországi utazásai (1660–1664)*. Ford., jegyz. Karácson Imre. Budapest, 1904, 280; Fekete, Hódoltságkori, 616.

20 Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 7. Kitap. *Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu–Dizini*. Hazırlayanlar Yücel Dağlı – Seyit Ali Kahraman – Robert Dankoff. İstanbul, 2003, 89–92. Hiányos magyar fordítása: *Evlia Cselebi török világlutató magyarországi utazásai (1664–1666)*. Ford., jegyz. Karácson Imre. Budapest, 1908, 152–155.

21 Pap Norbert, Iszlám versus kereszténység – szimbolikus térfoglalás Szigetváron. In: Pap–Fodor (szerk.), *Szulejmán szultán Szigetváron*, 205–242.

A mohácsi „csatatáj”, majd azon belül a Törökdomb képe több alkalommal is megjelent a 16–17. századi utazók leírásaiban. Hans Dernschwam 1555-ben, közvetlenül a mohácsi állomáshely előtt látta „Földvárt, ezt a valaha hírneves mezővárost is templomostul”.²² Idősebb Stephan Gerlach 1573-ban, Konstantinápolyba tett utazásakor a következőképpen írta le a területet: „Nemsokára Mohács nevű mezővároshoz jöttünk; s lévén még időnk, nagyságos uram és én jó fél mér-földre, hintón mentünk azon helyre, hol a Magyarorszában lakott utolsó király, Lajos, s vele harminczötezer embere, háromszázezer törökkel megütközött, megveretett, és elveszett. Ezen mező most részben pusztá, részben szántóföld. Ottlétünkkor hullámoztak a kalászkok. Még láthatni az árkokat, hol az ágyuk állottak, s hová a halottakat temették”.²³ Ekkoriban még nem állt az oszmán győzelmi emlékmű, így a csata emlékezetének megjelenítésében a síroknak és a közelebből nem részletezett árkoknak volt döntő szerepük.

Athanasio Georgiceo utazó száz évvel a csata után, 1626-ban kereste fel Mohácsot, majd Eszék felé tartva áthaladt a csatatéren. Útleírásában így számol be minderről: „Innen elindulva jobb oldalon nagyon szép tájat láttunk, bal oldalon pedig egy igen nagy tavat vízimadarakkal, bár csak kevés helyen volt benne víz. Ezt a tavat áradáskor a Duna fel szokta tölteni, és amikor pedig apad a folyó, bizonyos tavacsákban nagyon sok halat hagy hátra. E mellett a tó mellett, Mohácstól mintegy egy mér-földnyire volt egy kis domb, amelyet a janicsárok készítettek, amikor itt táborozott Szulejmán szultán, beásva magát, amint ma is meglátszik, amikor a népe legyőzte a nevezett Lajos királyt. Félmér-földnyire ettől a helytől bizonyos dombokon két templomot találtunk, romokban hevertek, de igen szép helyen feküdtek, egymástól mintegy egy olasz mér-föld távolságra.”²⁴ Az utazó félre nem érthető módon beszél a Törökdombról a később Vizslaki-rétnek is nevezett tó, illetve mocsár szélén, és említi a legendát is, hogy azt janicsárok emelték volna. A „beásva magát” formula pedig minden bizonnyal arra a körülményre utal, amit többen is említene a helyszínre látogatók közül: az emlékhelyet árkok vették körül.

Az emlékműről és alapításának időpontjáról elsőként Ibrahim Pecsevi, a pécsi születésű és a helyszínt jól ismerő török történetíró ad tájékoztatást az 1640-es években írt krónikájában. Az általa Szultán- vagy Császárdombnak (*Hünkâr tepesi*) nevezett magaslatról a csata történetének elbeszélése közben emlékezik meg, és arról is beszámol, hogy a győzelem emlékére utóbb kioszkot építettek rajta, mellette pedig kutat ástak: „Amint az iszlám boldogságos padisahja a mohácsi síkon álló, Szultándomb néven ismert magas dombhoz ért, lováról leszállt, a dombtetőre ment és egy trónszékre ült. Én, csekély értelmű szegény, az ezredik évet²⁵

22 Hans Dernschwam's Tagebuch. Einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55). Hrsg. Franz Babinger. Leipzig, 1923, 267; vö. Hans Dernschwam, *Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló*. Közreadja Tardy Lajos. Budapest, 1984, 492–493.

23 Szalay László, *Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI-dik században*. Pest, 1859, 222. Vö. újabb fordításával (enyhe stiláris különbségekkel): Ungnád Dávid *konstantinápolyi utazásai*. (Magyar Ritkaságok) Ford., bev. Kovács József László. Budapest, 1986, 121.

24 Tóth István György, Athanasio Georgiceo álruhás császári megbízott útleírása a magyarországi török hódoltságról, 1626-ból. *Századok* 132:4 (1998) 854.

25 1591. október 19.–1592. október 8.

megelőzően ifjúi hévvel és héjavadászat ürügyén bejártam azt a vidéket, és a magasságos Isten a megmondhatója, kétszer vagy háromszor is felmásztram arra a dombra, mert azt gondoltam, hogy szerencsét hoz, hisz arról a helyről egy hitharcos padisah fohászzkodott az éghez. Vagyis igen magas volt, és fáradságos volt megmászni. Mostanában, amikor a megboldogult zászlótartó, Haszán pasa volt a budai beglerbég,²⁶ a dombtetőre fából egyszerű pavilonfélét készíttetett, mellette pedig kutat ásatott. A környező mezőből csak alig emelkedik ki; ebből is világosan megtapasztalhattuk, hogy ami biztos: az idő múlásával a világ sem állandó.²⁷

Az 1663-ban erre utazó Henrik Ottendorf Mohács közelébe teszi a dombot, ahol szerinte Szulejmán sátra állt. Georgiceóhoz hasonlóan megerősített, árkokat helyszínről számol be, amely a következőképpen nézett ki: „Mohácson túl, fél mérföldre, közel a Dunához, kimagasló dombon, nagy deszkaépület áll, mint egy kéjlak, és árokkal van körülveve. Közelében egy mély kút is van. Annak emlékére emelték, hogy Szolimán itt állította fel sátrát és első táborát, mikor Lajos király ellen hadba vonult és őt legyőzte.”²⁸

Evlia Cselebi 1663-ban az általa Szultán- vagy Császárdombként (Hünkár tepesi) megnevezett helyszínen egy kioszkot látott, ahol imádkozni szoktak, s ahol a csata idején állítólag maga Szulejmán szultán is imádkozott a győzelemért: „Azt a helyet jelenleg Hünkár tepeszinek mondják. Mivel úgy tartják, hogy »az ima meghallgattatik«, felmennek rá és imádkoznak. Jelenleg a dombon egy fából készült kioszk van, melyet Haszán pasa budai vezír építtetett. Van egy bővízü kútja. Szulejmán kán e halmon imádkozott szétárt karokkal, s midőn az összes harcos áment mondott, láthatóvá váltak a hitetlen keresztések alakjai, s gázi Báli bég és Hüszrev bég előcsapatai a hitetlen sereggel csatázni kezdtek.” [...] „A mi muszlim hitharcosaink közül vértanúvá lett negyvenezer mohamedán holttestét Szulejmán kán összegyűjtette, és a halotti imát a mohácsi vár közelében, az említett Szulejmán kán dombja néven ismert magas dombon mondták el felettük valamennyi hitharcos részvételével, és ott temették el őket. Jelenleg a zarándokok búcsújáróhelye. E zarándokhely tetején magas, fából készült pavilon áll; mellette életvizet adó kútforrás található, az összes jövő-menő ennek tiszta vizéből merítve üzi el szomjúságát, s közben a kerbelai sík²⁹ és a mohácsi mező vértanúinak kíván örök nyugodalmat. E zarándokhely négy oldalán árok van, melyet a kegyes alapítványok patrónusa, Haszán pasa budai vezír ásatott, mondván: »Az itt eltemetett vértanúkat állatok ne rágják össze.« Egyszóval, látogatásra érdemes hely. Sok száz kegyes muszlim látta, és tanúskodott róla, hogy

26 Adzsem Haszán pasáról van szó, aki valóban *mir-i alem*, azaz zászlótartó volt, mielőtt 1630 februárjától 1631. október elejéig betöltötte a budai beglerbégi posztot. Gévay Antal, *A' budai pasák*. Bécsben, 1841, 29–30.

27 Fodor Pál, Ibrahim Pecsevi leírása a mohácsi csatáról és II. Lajos király haláláról. In: Farkas Gábor Farkas – Szebelédi Zsolt – Varga Bernadett (szerk.), *„Nekünk mégis Mohács kell...” II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetési*. Budapest, 2016, 243.

28 Henrik Ottendorf, *Budáról Belgrádba 1663. Ottendorf Henrik képes útleírása*. (Tolna Vármegye Múltjából, 7.) Ford. Hermann Egyed. Pécs, 1943, 54–55.

29 Az iraki Kerbelánál 680. október 10-én vívta csatáját az Omajjád-dinasztia seregével Ali kalifa fia, Huszajn, aki követőinek maroknyi csapatával együtt elesett. A csata emléknepja a síiták legnagyobb (gyász)ünnepe.

*péntek éjjelente, valamint a kadr, a berát és mirádzs³⁰ éjszakáján sokszor világított fény e negyvenezer vértanú fölött.*³¹

A visszafoglaló háborúk idején, 1687. június 23-án Tobias von Hasslingen vezérőrnagy a következőképpen írta le a helyszínt: „Felderítettük továbbá, hogy a mocsár mellett egy dombon (ami X^m-nél látható) megemlékezésül egy fa sátor van felépítve, ugyanis ezen a helyen állott a török császár sátra, amikor Lajos királlyal megütközött.”³²

Szintén ebben az évben, közvetlenül a harsány-hegyi csata (augusztus 12.) előestéjén Giovanni Francesco Gemelli Careri itáliai utazó, önkéntes katona Mohácstól nem messze egy famecsetből lett kápolnát ír le: „Mohácstól nem messze táboroztunk le, az ellenség pedig az általunk elhagyott helyen, az egykori famecsetből lett kápolna mellett, amit Szolimán emeltetett az elesett Lajos király és a maga győzelme emlékére, és a hamis próféta iránti hálájából elrendelte, hogy állandóan egy dervis imádkozzon ott.”³³

Paul Rycaut (1629–1700) angol diplomata a *The History of the Turks...* című munkájában a harsány-hegyi csata kapcsán említette meg a helyet: „...ezt a győzelmet éppen azon a helyen érték el, ahol Lajos, az utolsó magyar király elpusztult, és ahol seregét Nagy Szulejmán szultán legyőzte, aki ennek emlékére fából mecsetet emeltetett [ott], amit évi nyolcszáz korona jóvedelemmel látott el, hogy a dervisek – akik a török szerzetesek egy csoportja – napi áhítataikat és imákat végezzék azon a helyen.”³⁴

Vályi András 1799-ben megjelent országleírásában a közeli Nagynyárad bemutatásánál megjelenik a Törökdomb is, mint ahol „mái napig is a' sántzok, és kezek által fel emeltetett Halom látszatik, (melly a' Tsászár sátora helyének mondatik).”³⁵ Monumentális oszmán történetének 1828-ban kiadott harmadik kötetében Joseph von Hammer említi a Földvár pusztán elhelyezkedő dombot, amelyen Szulejmán sátra állt. Közlése szerint a domb lábánál kiépített kutat a helyiek Török kútjának („Török-Kutya”) nevezik, a domb tetején pedig még látszanak egy fal alapjai.³⁶

A vita arról, hogy a forrásokban megjelenő Császárdomb és a Törökdomb ugyanaz, vagy két különböző objektum-e, legalább száz éve zajlik a szakiroda-

30 Kadr (elrendelés) éjszakája: Ramazán hó 27-ike, amikor a Korán leszállt az égből, és Gábrriel arkangyal kinyilatkoztatta Mohamednek. Berát (megbocsájtás) éjszakája: Sábán hó 14. és 15. napja közötti szent éjszaka. Mirádzs (Mohamed égi utazásának) éjszakája: Redzseb hó 26.

31 Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*, VI. Kitap, 112–113; Evlia Cselebi *török világotutató magyarországi utazásai* (1660-1664), 192, 194.

32 Kuti István – Újvári András, Mohács hadibázisának védelme 1687-ben. In: Szita László (szerk.), *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688*. Pécs, 1989, 79.

33 Giovanni Francesco Gemelli Careri, Beszámoló a magyarországi hadjáratokról. *Hadtörténelmi Közlemények* 115:2 (2002) 413.

34 Paul Rycaut, *The History of the Turks. Beginning with the Year 1679*. London, 1700, 245. (Köszönjük Polgár Balásznak, hogy felhívta figyelmünket erre a forrásra.)

35 Vályi András, *Magyar országnak leírása*. 2. kötet. Buda, 1799, 689.

36 Joseph von Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches... Dritter Band [...] 1520–1574*. Pest, 1828, 636–637.

lomban. Gergely Endre, aki ásásokat folytatott a Törökdombon, úgy gondolta, hogy a török források Császárdombját nem ott, hanem Majstól délkeletre, mintegy másfél kilométer távolságra egy bástyaszerű magaslaton kell keresni.³⁷ Ugyanakkor elismerte, hogy erre semmiféle adat sem utal. Papp László úgy vélte, hogy a Császárdomb a buziglicai elágazástól északnyugatra, három kilométer távolságra fekvő mersei magaslat,³⁸ és a Törökdomb nem más, mint a csata utáni szultáni sátorozási hely. Egy harmadik feltételezés úgy szól, hogy a Császárdomb a nagynyárádi templom környezete lehetett. A Kuti–Újvári szerzőpáros Tobias von Hasslingen vezérőrnagy 1687. évi naplójából közölt részleteket, és a visszaemlékezés alapján azt gondolta, hogy a kioszk leírt helyszíne a nyárádi Töröksánc helye lehet, így a későbbi templom a kioszk helyére épült.³⁹

A forrásokból kirajzolódó kép alapján viszont a győzelmi emlékmű a forgalmas eszék–budai országút mentén épült egy kis kiemelkedésen, a Duna mentén kialakult, nagy kiterjedésű vizes galériaterület partján. Az emlékezésnek helyt adó épület fából készült, és a közelében kút állt. Az emléketert árkok szegélyezték. Két forrás utal arra, hogy az emlék-, illetve pihenőhelyen dervis(ek) teljesítettek volna vallási szolgálatot, de ez – a többi, különösen a török források tanúságtétele fényében – egyelőre nem igazolható. Keresztény források említik először, hogy ezen a kiemelkedésen állt volna a szultán sátra, ezzel szemben egyes török források azt hangsúlyozzák, hogy a szultán ott imádkozott, és nem említenek sátrat (jóllehet, mint láttuk, a *Császárdomb* név másutt általában Szulejmán sátorhelyével kapcsolódik össze). A dokumentumok egy része az épületet fából készült mecsetnek mondja, és azzal is vallási szerepét hangsúlyozza, hogy ismeretei szerint a felszabadító háborúk idején kápolnának szentelték volna fel.

Szulejmánnak a közeli Szigetváron korábban már kialakult egy emlékhelye, azon a helyen, ahol 1566-ban meghalt. A mohácsi Szulejmán-emlékmű később létesült, ugyanakkor hasonló, részint politikai, részint szakrális funkciót töltött be. A két emlékhely közötti hasonlóságok a következők:

- nagy oszmán katonai győzelmek (1526, 1566) emlékművei;
- Szulejmán szultánnak állítanak emléket;
- vallási tartalmat kapnak azáltal, hogy dervisek gondozzák (Szigetvár), illetve hogy fontos muszlim csatákra történő emlékezés céljából imahelyként szolgálnak (Mohács, Szigetvár);
- zarándokhelyként működnek – az „iszlám földje” (*darü'l-islam*) kiterjesztését ünneplik;
- a felszabadító háborúk idején Turbékon és Mohácson egyaránt felmerült a spirituális visszafoglalás igénye: Turbékon Máriának szentelt kápolna jött létre, míg a Törökdombon a források szintén utalnak egy kápolna létrejöttére, a hozzá kapcsolódó kultuszból azonban egyelőre nincs hitelt érdemlő információ.

37 Gergely, Ásatások, 349–360.

38 Papp, A mohácsi csatatér kutatása, 197–253.

39 Kuti–Újvári, Mohács hadibázisának védelme, 79–81.

Ugyanakkor a különbségek is jelentősek, amelyek viszont az emlékhelyek jellegéből és az építtetőik súlyából következnek. Turbék létrehozatala körül a birodalom korabeli nagyvezíre, míg a mohácsi körül „csak” egy jóval későbbi, 17. századi budai beglerbég bábáskodott. Szigetvár a szultán halálozási helye, Mohács viszont „csak egy” a győztes csaták helyszínei közül – még ha talán a legjelentősebb is. Turbékon a bővebb pénzügyi források tartós anyagból épült épületeket, erődtítményt és zarándoktelepülést eredményeztek, míg a mohácsi „Császárdomb” csak egy faépületet és kutat kapott, ami zarándokhelyként is jóval kisebb vonzerőt tudott gyakorolni. A szerényebb kivitelezés dacára a mohácsinak is megvolt a maga jelentősége: azok közé a „kilométerkövek” közé tartozott, amelyek a korabeli muszlimok számára Szulejmán magyarországi hódításainak főútvonalát rajzolták ki. Az észak-balkáni és a magyarországi török hódoltság területén számtalan muszlim zarándokhely jött létre különböző vallási emberek (dervisek, „szentemberek”) sírjai körül. Aligha véletlen, hogy a csekély számú „világi eredetű” zarándokhely vagy Szulejmánhoz, vagy a Magyarország megtörésében kulcsszerepet játszott hadvezérekhez kapcsolódik. A Szulejmánra emlékeztető Császárdombok mellett így vált zarándokhelyé a mohácsi sikerből döntő részt vállaló Báli bég temetkezési helye az Al-Dunánál, Szendrő és Belgrád között.⁴⁰ Ami viszont közös a szigetvári és a mohácsi török emlékhelyben: mindkettő emlékezete még sokáig fennmaradt, és vallási tartalommal töltődött meg az oszmán uralom lehangoltságát követően is.

A TÖRÖKDOMB TÖRTÉNETI TÉRKÉPEKEN

A Törökdomb (Satoristj, Türkenhügel) térképi ábrázolásai a források fontos és különösen érdekes csoportját képezik. Mivel részben katonai célokra vagy a birtokviszonyok megállapítására készültek, a hitelesség fontos szempont volt a készítésüknél. A térképi jelek és a feliratozás a változások fontos vizuális lenyomatait hordozzák. A térképek visszautalnak a korábbi állapotokra és a földrajzi, környezeti körülményekre.

A Törökdomb első ábrázolásai közé tartozik az az 1689. évi metszet, amely a harsány-hegyi csatát megelőzően (július 31. – augusztus 6.) a Vizslaki-rét mellett rögzíti a keresztény csapatok táborozási helyét. Ezen a Törökdombot a csa-

40 „A szendrői vár zarándokhelyének dicsérete. Először is a város nyugati oldalán egy széles, magasra nyúló domb van. Ott [van] a vértanúk zarándokhelye. Azonkívül a várostól nyugatra, fél óra távolságra, Belgrád felé a Duna partján, egy magas dombon [található] Gázi Báli bég zarándokhelye [...] A 933. évben (1526–27) lett vértanú, s e kolostorban van eltemetve. Jelenleg is a tiszteletre méltó dervisek olyan kolostora, ahová az érző szívűek zarándokolnak.” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 5. Kötet. *Topkapı Sarayı Bağdat 307 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini*. Hazırlayanlar Yücel Dağlı – Seyit Ali Kahraman – İbrahim Sezgin. İstanbul, 2001, 318. A kérdéssel bővebben lásd Fodor Pál, A „hitharc oroszánja”: Jahjapasa-oglu Báli Bég (?–1527). Terjeszkedés és tartományi elit az Oszmán Birodalom európai határvidékén a 16. század elején. *Keletkutatás* 2019. tavasz, 51–74.

patoktól közvetlenül délre, körülárkolt, kör alakú sánc formájában, egy stilizált épülettel ábrázolják.⁴¹

Nem sokkal későbbi a török ellen felvonult keresztény hadak Mohács és Baranyavár közötti, 1691. júliusi táborozásának helyszínét megörökítő rajz. Ezen a domb *Wachthügel* (Ördomb) felirattal, közvetlenül a Mohács–Baranyavár főút Duna felé eső oldalán tűnik fel (1. ábra/A),⁴² az elnevezéssel a hely eredeti funkciójára visszautalva.

A Mikoviny Sámuelnek tulajdonított, a Mohácsi-szigetet és környékét ábrázoló, 1720 és 1725 közé datált térképen a Törökdombot mint Szulejmán sátrának helyét láthatjuk „*Solman Tentorii Shanzense*” felirattal (1. ábra/B).⁴³

Szintén feltünteti a Törökdombot a Vötter-féle 1766-os,⁴⁴ illetve egy az 1770-es évekre datálható térkép,⁴⁵ amelyeken *Sháturyx* és *Scaturigo* felirat látható egy kisebb építmény és egy kereszt rajzával (1. ábra/C és D). Hogy ez az épület bizonyosan egy kápolna, azt Müller Ignác 1769. évi Magyarország térképe teszi még egyértelműbbé: a „Satoristj” nevű dombon ugyanis egy építmény szimbóluma szerepel, „Cap.” (Capella/kápolna) felirat kíséretében (1. ábra/E).⁴⁶

Polgár Balázs felveti, hogy az emlékhely 1687-ben megsemmisült.⁴⁷ A fellelt és bemutatott térképi források, valamint Careri fentebb idézett tájékoztatása alapján azonban úgy véljük, hogy az objektum tovább létezett, ugyanakkor szerepe átalakult olyan módon, hogy szimbolikusan ellensúlyozza az eredeti emlékezeti funkciót.

Mint láthatjuk, az emlékhely neve az első ábrázolásokon délszláv formában szerepel (*Sháturyx*,⁴⁸ *Satoristj*⁴⁹), ami arra utalhat, hogy a területen élő, részben a törököt is túlélő déli szláv népesség névhasználatát és felfogását közvetítik (1. ábra/C és E). Eszerint a helyi emlékezetben az a felfogás vált uralkodóvá, hogy a domb az a hely, ahol a szultán a sátrát felverte. A sátorra utaló elnevezés akkor szakad el a Törökdombtól véglegesen, amikor ettől nyugatra, mintegy 2,5 kilométer távolságban felépül a mai Sátorhely települési alapját képező uradalmi központ. Ennek lenyomatát hordozza többek között az az 1838-as térkép is,⁵⁰

41 Lásd „A mohácsi csata és az »elveszett« Földvár falu” című tanulmány 6. ábráját a jelen kötetben.

42 H III c 182/37. *Veldt Lager zwischen Mohaz und Baranuivar den 15. July 1691.* (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum).

43 Mikoviny Sámuel, *Comitatus Bacsensis Pars* (1720–1725). Magyar Tudományos Akadémia Térképtár Mo. 1.

44 HU MNL OL E 156-a, Fasc. 168, No. 038/a. *Márffy István királyi kamarauradalmi prefektus által készített urbarialis összeírás* (1766. június 27.) (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára).

45 S–11–No. 50. *Delineatio praedii Földvár in regio camerali dominio Belle ejusdemque districtu Nyaradiensi situati...* (1775 k.) (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára).

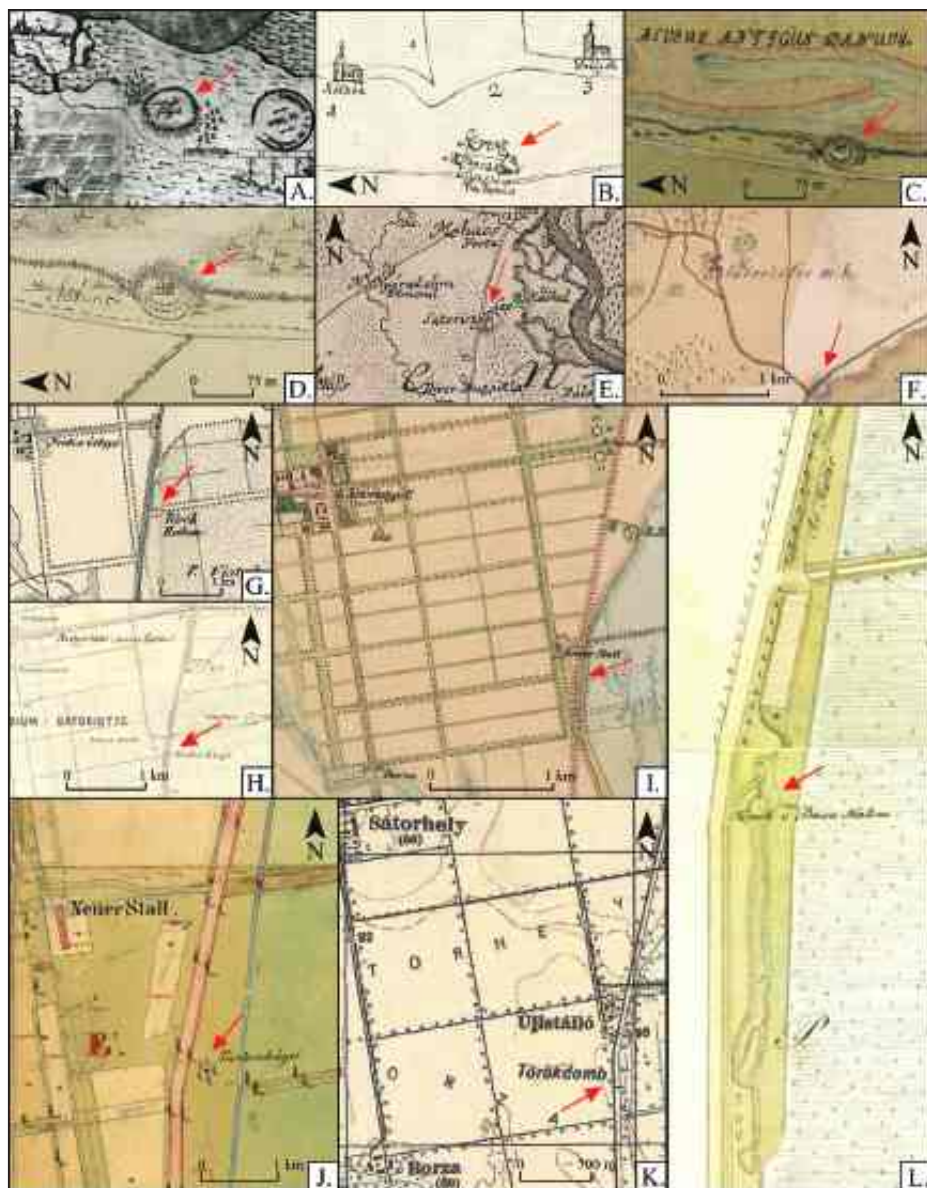
46 Müller Ignác, *Mappa Geographica novissima Regni Hungariae divisi in suos Comitatus*, B IX a 513 (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum).

47 Polgár Balázs, Az 1526. évi mohácsi csata régészete és a kutatás újabb perspektívája. In: Kincses Katalin Mária (szerk.), *Hadi és más nevezetes történetek*. Budapest, 2018, 405–415.

48 HU MNL OL E 156-a, Fasc. 168, No. 038/a. *Márffy István királyi kamarauradalmi prefektus által készített urbarialis összeírás* (1766. június 27.) (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára).

49 Müller, *Mappa Geographica*.

50 B IX a 1441. *Baranya Vármegye Föld Abrosza* (1838) (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum).

1. ÁBRA. A. A Törökdomb mint Őrdomb (Wachthügel) 1691-ben; B. MIKOVINY SÁMUEL, COMITATUS BACSIENSIS PARS (1720–1725); C. A Törökdomb SHATURIX FELIRATTAL ÉS KERESZTTTEL A VÖTTER-FÉLE 1766-OS TÉRKÉPEN; D. A Törökdomb SCATURIGO FELIRATTAL ÉS KERESZTTTEL EGY 1775 (?)-ÖS TÉRKÉPEN; E. A Törökdomb SATORISTJ FELIRATTAL ÉS KÁPOLNA JELZÉSÉVEL 1769-BEN; F. A Törökdomb ÉS SÁTORHELY (SATORISTIE) AZ ELSŐ KATONAI FELMÉRÉSEN (1783); G. A Törökdomb mint Török Halom és SATORISTYE BARANYA VÁRMEGYE FÖLD ABROSZÁN (1838); H. SATORISTYE PUSZTA ÉS KÖRNYÉKE A HARMADIK KATONAI FELMÉRÉSEN (1880); I. A Törökdomb és SATORISTYE PUSZTA A MÁSODIK KATONAI FELMÉRÉSEN (1858); J. A Törökdomb TÜRKENHÜGEL FELIRATTAL A KATAZTERI TÉRKÉPEN 1865-BŐL; K. A Törökdomb és SÁTORHELY AZ 1941. ÉVI KATONAI FELMÉRÉSEN; L. A Törökdomb Török vagy BASA HALOM FELIRATTAL A DUNA MAPPÁCIÓN 1827-BŐL. Szerk. Morva Tamás

amely *Török Halom* néven emlegeti a kiemelkedést, miközben mellette megjelenik *Sátoristye* néven az említett uradalmi központ is, amely „magával viszi” az elnevezést, sőt a csatára vonatkozó emlékezeti funkciók egy részét is (1. ábra/G) Ezzel függ össze, hogy a második katonai felmérés térképlapján az 1526. évi csata emlékjele (keresztbe tett kardok évszámmal) már Sátorhely település mellé kerül (1 ábra/I).⁵¹ A német elnevezés, amely a magyar Törökdomb fordítása (*Türkenhügel*), a kataszteri térképen és a harmadik katonai felmérésen (1. ábra/H) is feltűnik, és részben összefügg a környéken élő, nagyszámú németiség névhasználatával, de még inkább a térképészeti munkát végző személyzet nyelvhasználatával, illetve a katonai nyelvezettel.⁵²

A Törökdombhoz kapcsolt térképi jelölések az elnevezésen és a kápolna stilizált ábrázolásán túl olyan kereszttek, kettős kereszttek, amelyek templomra/kápolnára utalnak. A rendelkezésre álló térképi állomány alapján annyi állapítható meg, hogy az 1770-es évekig valószínűleg még állhatott az a kápolna, amelyet a felszabadító háborúk idején, feltehetőleg 1687-ben szenteltek fel, és amiről a már említett Giovanni Francesco Gemelli Careri is tanúságot tesz. Az első katonai felmérésen (1783) a kápolnát már nem ábrázolják (1. ábra/F). A továbbiakban a sorban következő Duna-mappáció 1827-ben felvett vonatkozó szelvényén (1. ábra/L),⁵³ az 1838-as Baranya Vármegye Föld Abroszán és az egyébként igen rész-

2. ÁBRA. A TÖRÖKDOMB 1926-BAN

Magyar Híradó 132. szám, 1926. augusztus

51 Második katonai felmérés (1858).

52 Harmadik katonai felmérés (1880).

53 S 80 – Duna, No. 126/1-1757. *Duna-mappáció (1830–1840)* (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára).

letes és megbízható második katonai felmérés térképlapján sem szerepel, így pusztulását, felhagyását valóban a fentebb jelzett időszakhoz köthetjük.

Az emlékhely legértékesebb, leginkább időtálló elemének a Haszán pasa utasítására 1630–31-ben épült kút tűnik. A Törökdomb kútja még az 1865-ben⁵⁴ készült kataszteri térképen is szerepel idealizált formában (1. ábra/J). A kút öt terebélyes fa veszi közre, jelölve, hogy az utazásban megfáradtakat árnyék és víz várja ezen a helyen. Mivel egyelőre nincs információnk arról, hogy ástak volna másik kút a területen, azt kell feltételeznünk, hogy a térkép az eredeti kútát ábrázolta, amire számos népmonda is utal.

RÉGÉSZETI VIZSGÁLATOK A TÖRÖKDOMBON

A Törökdombnál az első jelentősebb régészeti vizsgálatra a mohácsi csata 400 éves évfordulójának közeledtével, 1924-ben került sor. Az ásatást vezető Gergely Endre százados úgy vélte, az eszék-budai országút mellett álló kis halomnak kulcsszerepe lehet a mohácsi csata helyének meghatározásában. A feltárás során ugyanakkor elsősorban római emlékeket, építőanyagot és pénzérméket, a domb közelében pedig sírokat talált, a mohácsi csatához köthető leletekre azonban nem bukkant.⁵⁵

1961-ben Papp László végzett ásatásokat közvetlenül a Törökdombmal szemközt, ahol egy, a középkor végéig fennálló falut és annak temetőjét azonosította. A temető egyik, különleges helyzetben eltemetett halottját a mohácsi csata elesettjének vélte. A településről azt gondolta, hogy az Földvár lehetett, mégsem tartotta azonosnak a mohácsi csata centrumában álló Földvárral. Elmélete szerint ugyanis a történetíró Brodarics István a csatában valójában Merse falut és annak templomát látta, 1528-ban közreadott visszaemlékezésében azonban tévedésből Földvár nevét írta le Merse helyett.⁵⁶

1974-ben a Törökdomb elbányászása közben egy római téglából kirakott, de jellegzetes, rózsaszín török habarccsal összefogott kút került elő. Ezt az ásatásvezető régész, Kiss Attila azonosnak tartotta azzal a kúttal, amelyről a Császárdombnál Ibrahim Pecsevi és Henrik Ottendorf is megemlékezett. A kút környezetében késő középkori cserépanyagot gyűjtött fel.⁵⁷ 1975-ben egy helyszíni szemlén a leomlott földben római téglákat észleltek,⁵⁸ 1977-ben pedig szintén földbányászás során egy római oszlop került elő.⁵⁹

Visy Zsolt 2000-ben megjelent monográfiájában közölte, hogy a korábbi földkitermelésekkel kialakított metszetben római „opus spicatum” falazás nyomait, illetve egy római épület „köves járósíntjét és omladékát” azonosította. A római

⁵⁴ Kataszteri térképek (XIX. század).

⁵⁵ Gergely, Ásatások a mohácsi csatatéren, 349–360.

⁵⁶ Papp László, Újabb kutatások a mohácsi csatatéren. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1962*. Pécs, 1963, 199–221.

⁵⁷ Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Adattár, 1974, 1248–83.

⁵⁸ Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Adattár, 1975, 1173–83.

⁵⁹ Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Adattár, 1977, 1280–83.

épületmaradványokat római jelzőtoronyként határozta meg és Altinum 1. burgusnak nevezte el.⁶⁰

3. ÁBRA. OMLADÉK A TÖRÖKDOMB ÉSZAKKELET–DÉLNYUGATI METSZETÉBEN

Fotó: Hancz Erika

A korábbi helyszíni szemléket 2018-ban és 2020-ban egy alaposabb, non destruktív régészeti vizsgálat követte.⁶¹ Ennek során megállapítottuk, hogy a rómaiak a 3. század végén, 4. század elején a halom tetején egy, a limes láncolatának részét képező, körülbelül 7×7 méter nagyságú, négyzetes alaprajzú őrtornyot, azaz burgust építettek kövekből, téglá tetővel. Az őrtorony Valeria provincia határvédelmi rendszerének részeként a 430-as évekig állhatott fenn, amikor is a provincia területe hun uralom alá került és a római közigazgatás megszűnt.

A kutatás azt is igazolta, hogy a dombot a középkorban és a kora újkorban is rendszeresen használták. A korszakra vonatkozó leletek nagy részét vas, bronz, réz, ezüstözött réz és ólomtárgyak tették ki. Ezek egy része a mindennapi használati és viseleti tárgyak közé tartozott, mint például egy I. Mátyás (1458–1490) uralkodása idején vert ezüstdénár, egy bronzedény pereme, egy keskeny, lemezes lópatkó, illetve egy 16–17. századi D alakú vas övcsat. A 6 db felgyűjtött ólomlövedék közül az egyik török madarászpuskához tartozott. A díszítményeket többek között különböző rézszalagok jelentették, illetve egy olyan dudoros felületű,

60 Visy Zsolt, *A Ripa Pannonica Magyarországon*. Budapest, 2000, 144.

61 Kitanics Máté – Nagy Levente – Hancz Erika – Gyenizse Péter – Szalai Gábor – Nagy László – Klembala Zsombor – Polgár Balázs – Pap Norbert, *A Török domb a régészeti vizsgálatok tükrében*. In: Pap Norbert (szerk.), *Mordortól Mohácsig. A mohácsi csatáj történeti földrajzi kutatása*. (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és Emlékezet) Budapest, 2020, 273–349.

töredékes ólomlemez, amelynek párhuzama az oszmán kori Turbék ásatásáról ismert.⁶² Szintén a domb oszmán kori használatát igazolta, hogy a kiemelkedés északkeleti metszetében – a már Kiss Attila által is leírt – jellegzetes török, rózsaszín habarcsot sikerült felgyűjteni. Az eddigieken túl azonban a leletek nagy része az egykor itt állt, fából ácsolt épületekhez, vagyis az oszmán kori pavilonhoz és a kápolnához tartozhatott. A különböző méretű vasszögeken túl ide sorolható egy zárszerkezet részét képező forgópánt, illetve egy ácskapocs is. A vezérleletet az a 18. századra datálható, 9,5 cm hosszú és 5 cm széles, ezüstözött rézlemez kereszt jelentette, amely a domb megmaradt, nyugati tetőrégiójában került elő a fémdetektoros felmérés során. A kereszt felső szélén látható akasztófül és a hátoldalára szegecselt rézszalag alapján egy ládika, vagy egy oltár része lehetett. A lelet tárgyi bizonyítékkal szolgál arra vonatkozóan, hogy az írott forrásokkal egyezően, az egykori oszmán pavilon helyén 1687-től az 1770-es évekig valóban egy kápolna állt.

A helyszínen a továbbiakban már csak hitelesítő ásatással lehet majd azt megállapítani, hogy a 2020-ban elvégzett geofizikai vizsgálat eredményeként azonosított körítőárok, a különböző épületmaradványok, falmaradványok a római vagy az oszmán korhoz tartoznak.

4 ÁBRA. A TÖRÖKDOMBON ELŐKERÜLT 18. SZÁZADI EZÜSTÖZÖTT KERESZT
Fotó: Hancz Erika

⁶² Hancz Erika, Nagy Szulejmán szultán szigetvári türbe-palánkjának régészeti feltárása (2015–2016). In: Pap–Fodor (szerk.), *Szulejmán szultán Szigetváron*, 89–130.

A TÖRÖKDOMB A NÉPI EMLÉKEZETBEN ÉS MODERN EMLÉKEZETI FUNKCIÓJA

A helyi emlékezetben, a földrajzi névanyagban fennmaradtak olyan helyek, amelyek az 1526. évi csatára emlékeztetnek: ezek közé tartozik a Törökdomb is. A helyben beszélt nyelveken hasonló értelmű szavakkal megnevezett kiemelkedést Turski brig/Türkenhügel/Török halom/Törökdomb néven emlegették.

A környékbeliek között erről a mesterséges földhányásról az a szóbeszéd terjedt, hogy a törökök emelték a csata idején: „...annyi török vót [...], mindön török egy sapka földet vitt oda, és ebből alakult ki egy hatalmas domb.”⁶³ A legenda szerint Szulejmán szultán innen figyelte a hadmozdulatokat, és a sátrát is itt állíttatta fel. Ahogy helyi adatközlőkre támaszkodva 1926-ban fogalmaztak, „a nép úgy tudja, hogy itt állt a török szultán sátra, s ez a monda ma is él a nép ajkán.”⁶⁴ Az elbeszélések arról szóltak, hogy a 19. században évente 8-10 török érkezett ide Eszék irányából, akik „...ott jajgattak, hajlongtak, azután ettek, teáztak, egész éjjel ott maradtak”.⁶⁵ Ez a „búcsújáró hagyomány”⁶⁶ az első világháborúval szakadt meg. A visszaemlékezések alapján tehát kimondható, hogy a 19. században és a 20. század elején rendszeresen érkeztek erre a helyre olyan „török” (főként muszlim bosnyák) látogatók, akik az itt elesett muszlim harcosokért imádkoztak.⁶⁷ A látogatások leírása hasonló ahhoz, amit a Gül Baba-türbénél Budapesten vagy az Idrisz Baba-türbénél Pécsen hitelesen lejegyeztek.

A domb lábánál álló kutat, amely ivóvízvételi és itatási lehetőséget nyújtott, illetve pihenőhelyként szolgált az eszék–budai út mentén, a Vizslaki-rét szomszédságában, a környéken Török-kútnak hívták. Nevét egyes vélekedések szerint arról kapta, hogy Szulejmán itt tartózkodása idején egyedül neki hordhattak vizet innen, ezért éjjel-nappal őrség állt a kút mellett. A tiltás olyan erős volt, hogy az őrség egyik tagját, aki egy tikkasztó napon mégis ivott belőle, lenyakaszták.⁶⁸

63 Pesti János, *Baranya megye földrajzi nevei*. II. kötet. Pécs, 1982, 490.

64 Battyán Béla, Tíz perc a mohácsi Török-dombon, ahol vasárnap délelőtt Hüsrev bej, török követ Mekka felé fordulva imádkozni fog a mohácsi csatamezőn elesett hősökért. *Pécsi Napló* 35:195 (1926) 3.

65 Pesti, *Baranya megye földrajzi nevei*, II. 490.

66 Erről 1926-ban Dr. Horváth Kázmér mohácsi aljegyző így nyilatkozott a *Pécsi Napló* hírlapírójának: „Nemcsak a magyar nép tartja azt, hogy innen nézte végig a szultán a mohácsi csatát, a török is, mert a mohácsi vész utáni évtizedekben minden évben idezarándokoltak a törökök, búcsújáróhelyük volt ez a domb s itt jajongtak, imádkoztak elesettjeikért.” Battyán, Tíz perc a mohácsi Török-dombon, 3.

67 Azt, hogy a Törökdombon rendszeresen imádkoztak törökök, Ete János mohácsi múzeumigazgató is megerősíti 1864-ben született édesanyja és mások emlékei alapján. Lásd: *Művelődési Tájékoztató* 1966. február, 2. sz. 91–92.

68 Erről a legendáról Szendrey Zsolt számol be Pesty Frigyesnek a Magyar Nemzeti Múzeum kézirattárában őrzött helységnévtárára támaszkodva: Szendrey Zsolt, Mohács a magyar folklórban. *Etnografia* 34–35:3 (1924) 13. Szendrey a kútról mint Sátorhely közelében lévő helyszínről ír, pontosabb helymeghatározás nélkül, majd ezt követően tér rá a „feketekapui” Törökhalomra (Törökdomb). Valószínű azonban, hogy a Törökdomb lábánál létesített kút legendáját közli, amelyet, ahogy említettük, egy adatközlőre támaszkodva Joseph von Hammer is Török-kútnak („Török-kutya”) nevezett.

Itt kell megemlítenünk azt a legendát, amelynek egyes elemei, párhuzamai írott forrásokban, így Zsámboky János mohácsi csatáról közölt feljegyzésében is felbukkannak. Eszerint a Törökdombig hatolt az a harminckét magyar vitéz, akik Szulejmán szultán megölésére szövetkeztek.⁶⁹ Itt vagdosták el lovaik térdét a lesben álló janicsárok, majd miután megölték őket, a domb tövének buja friss aljában rakták halomba a fejüket.⁷⁰

A Törökdomb a csata 1926. augusztus 29-i 400 éves megemlékezései kapcsán kapta a legnagyobb hazai és nemzetközi figyelmet. A közjogi méltóságok részvételével a mohácsi főtéren zajló központi ünnepség mellett a csatatéren is történt megemlékezés, mégpedig éppen az általunk vizsgált helyen. Megjelent itt többek között Rizvánbég-oglu Hüszrev bég török nagykövet Pekár Gyula, a Turáni Társaság elnöke társaságában. Együtt hallgatták Aggházy Kamil alezredes, a Hadtörténeti Múzeum igazgatóhelyettesének beszámolóját a mohácsi csata előzményeiről, majd Gyalókey Jenő ezredes, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja ismertette az ütközet lefolyását. Ezután a magyar fél koszorút helyezett el a dombon, míg a török követ néhány kődarabot tett le arra a helyre, ahol a későbbiekben a csatának emlékét kívántak állítani. Az eseményről a korabeli sajtó és a filmhíradó is beszámolt.⁷¹

A csata 450. évfordulójának közeledtével 1974-ben ismét napirendre került, hogy a domb megmaradt részét valamilyen módon emlékezeti hellyé tegyék és emléktáblával jelöljék meg.⁷² Úgy tűnik azonban, hogy ezt a tervet végül 1976-ra elvetették.

A TÖRÖKDOMB FIZIKAI JELLEMZŐI

Az írott források elemzése és a régi térképek jellemzői alapján megállapítható, hogy a Törökdomb másfél évezreden át fontos, állandóan megújuló funkcióval rendelkező, katonai eredetű eleme volt a mohácsi síknak. Környezetének fizikai jellemzői a hely történelmi értelmezésének is fontos elemei.

A törökdombi építményeknek mindössze egy, már említett stilizált ábrázolásáról tudunk 1687-ből.⁷³ Tanulmányunkban igyekeztünk a domborzati és környezeti adottságok figyelembevételével rekonstruálni a mesterséges halmot a rajta elhelyezett építmények tömegének jelzésével.

69 Zsámboky elbeszélése szerint egy ifjú, Marczal nevű vitéz 32 lovast vezetve, az ágyúfüst takarásában áttört a janicsárokon, és egészen a szultánig jutott, veszélyeztetve annak életét. Lásd: Zsámboky János, *Feljegyzése a Mohácsi csatáról, 1584 előtt*. In: B. Szabó János – Farkas Gábor Farkas (szerk.), *Örök Mohács: szövegek és értelmezések*. (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és Emlékezet) Budapest, 2020, 432–433. A történet magvának hitelességét alátámasztja a kortárs Kemálpasazáde munkája, aki három páncélost említ, akik mindenben áttörve Szulejmán közelébe jutottak, azonban lovaik lábát elvágva megölték őket. Lásd: Kemálpasazáde, *Mohácsnéme, 1526 és 1534 között*. In: *Örök Mohács*, 334.

70 Szendrey, Mohács a magyar folklórban, 13; Pesti, *Baranya megye földrajzi nevei*, II. 490.

71 *Pesti Napló* 77:196 (1926) 11; *Magyar Híradó* 132., 1926. augusztus.

72 Emlékmű a mohácsi csata hőseinek. *Dunántúli Napló* 31:101 (1974) 3.

73 H III c 182/28. *Laccampamento dal di luglio fono al di 5 di agosto infra Mohatz e Dunawar. (1687.)* (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum).

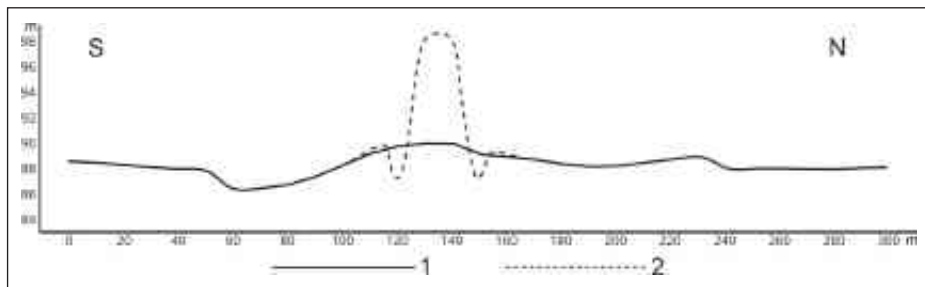
5. ÁBRA. MOCSARAS TÁJ A TÖRÖKDOMB KELETI OLDALÁN (2018. ÁPRILIS)
Fotó: Szalai Gábor

A tájra vonatkozó vizsgálataink alapján és a lentebb látható rekonstrukciók révén arra a következtetésre jutottunk, hogy a római út mellett kialakított és sánccal körülvett halom (rajta az építményekkel) helyét az építő rómaiak tudatosan választották ki. Az út ezen a helyen megközelíti a Duna egyik ősi, elmocsarasodott folyómedrét. A *burgust* keleti oldalról a mocsár legmélyebb, át nem járható része védi. A síkság nyugatra szélesen terül el, és utak, szántók, valamint települések is kialakultak rajta. A Duna menti ártéri, galériaerdőkkel és mocsarakkal jellemezhető térségekben ez a száraz, sík terület alkalmas nagyobb seregekkel végrehajtott katonai műveletekre, mint azt a 16–17. századi esetek bizonyították is. Így ennek a halomnak és rajta az erősített létesítménynek a kialakítása a tágabb térség megfigyelésére meglehetősen indokoltnak tűnik.

Az alább látható túlmagasított domborzati metszeteken (6. és 7. ábra) és a kreatív 3D rekonstrukción a Törökdomb közvetlen környezetét láthatjuk. A Törökdomb a pleisztocén korban kialakult ármentes terasz peremére épült. Ez mintegy 6-7 méterrel emelkedik a Duna keletebbre húzódó, mocsaras, a lecsapolások előtt átjárhatatlan ártere fölé. A két térszint markáns perem választja el egymástól, mely ezen a síksági területen nem megszokott, jelentős meredekségű lejtővel rendelkezik. Ezt a magas peremet a Duna alakította ki néhány tízezer évvel ezelőtt, majd később a fő ága egyszer keletebbre, máskor ismét a Mohácsi-sziget nyugati oldalára helyeződött át. A történelmi korokban a tavaszi áradások során az ártér minden évben víz alá került, de az év többi részében is táplálták a Törökdomb lábánál fekvő mélyebb, vízállásos részt a Kölked felől érkező és Dályok felé tartó erek lassan áramló vizei. A Dunának ez a régi holtág-maradványa a lecsapolások és az intenzív szántóföldi művelés előtt valószínűleg a ma is mélyebb és nagyobb kiterjedésű lehetett. Az említett holtág a római uralom

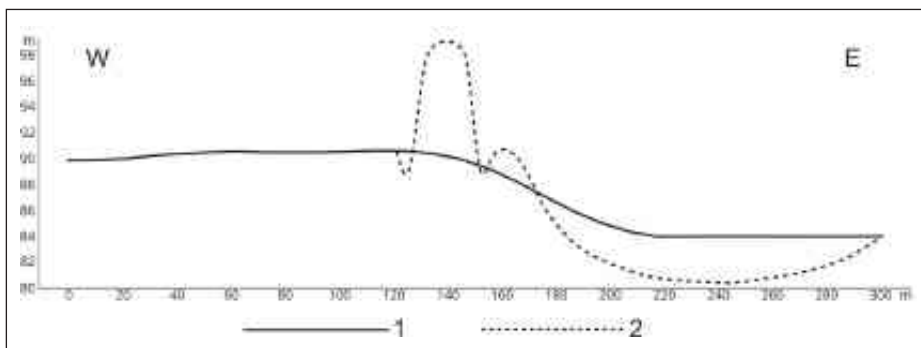
időszakában és minden későbbi történelmi korban a jelenlegi helyén volt. A teraszperemet a történelmi korokban már nem mosta alá a Duna, attól távolabb folytak kisebb-nagyobb ágai. Ha jelentős oldalazó mozgást és pusztítást végzett volna a folyó itt az elmúlt kétezer évben, akkor ma nyomát sem találnánk a Törökdombnak. A teraszperem és a Törökdomb azonban ma már nem teljesen úgy néz ki, mint a megelőző évezredekben. A part természetes pusztulásához egyre inkább hozzájárult az emberi tevékenység is. A fák kivágása, a földkitermelés és a lecsapolt ártérre vezető közlekedési útvonalak kialakítása voltak ennek a fő tényezői. Ezért feltételezhetjük, hogy a Törökdomb keleti oldalán a lejtő ma már kevésbé meredek esésű, mint volt például a római időszakban. A lepusztult talaj és törmelék minden bizonnyal részt vett a holt meder mélységének csökkentésében.

A római uralom alatt a limes védelmi részét képező *burgus* pontos méreteit nem ismerjük, de analógiák alapján egy kisebb, legfeljebb 7,5×7,5 méteres, négyzetes alaprajzú torony lehetett, ami egy kb. 30 méter átmérőjű mesterségesen megmagasított dombon állt (8. ábra/A). A halom és az azt körülvevő árok átmérőjét a térképlapjáról jól le lehetett mérni. Az őrtoronytól feltehetően néhány tíz méterre nyugatra húzódott nagyjából észak-dél irányban a Mursa–Aquincum közötti, kővel burkolt hadiút. Ezer évvel később, a török uralom alatt a környező táj hasonló jellegzetességeket mutatott. A hadiút is ugyanolyan fontos maradt, mint korábban, bár minősége bizonyára rosszabb lett. Egyes korabeli források szerint a Törökdombot a mohácsi csata idején hadvezetési vagy kilátópontnak használhatták. Később épült a tetejére a tanulmányunkban már említett kioszk (8. ábra/B). A törökellenes felszabadító háborúk után lassan benépesülő területen jelentős környezeti változások nem történtek. A vizsgált terület Földvár pusztához (*Praedium Földvár*) tartozott, és mind az ármentes teraszt, mind a vizslaki mocsaras területet részben legelőnek használták. A korábban említett ábrázolás szerint a 17. század végétől a 18. század második feléig a Törökdomb tetején egy kis kápolna állhatott (8. ábra/C). A 19. század első felének tájatalakító munkáit megörökítették a Duna-mappáció, a második katonai felmérés és a kataszteri térkép lapjai. A vizslaki mocsaras árteret lecsapolták, a területét jórészt szántók

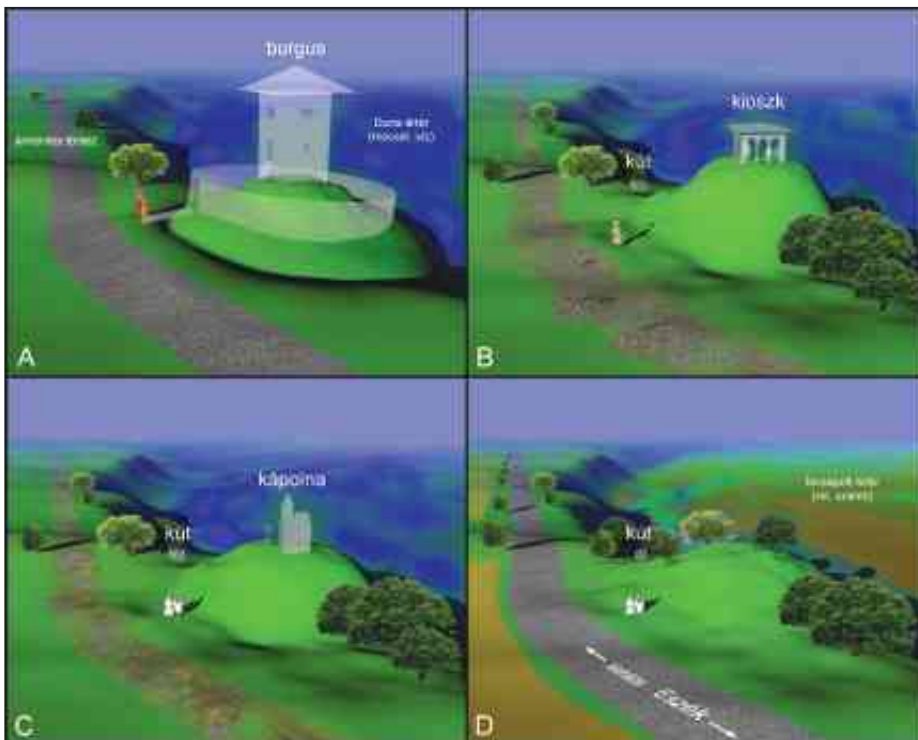
6. ÁBRA. A TÖRÖKDOMB ÉS KÖRNYÉKE ÉSZAK-DÉL IRÁNYÚ METSZETE TÍZSZERES TÚLMAGASÍTÁSSAL

Jelmagyarázat: 1. A domborzat mai magassága; 2. A Törökdomb feltételezett maximális magassága és maximális árokmélysége. Szerk. Gyenizse Péter

7. ÁBRA. A TÖRÖKDOMB ÉS KÖRNYÉKE KELET-NYUGAT IRÁNYÚ METSZETE TÍZSZERES TÚLMAGASÍTÁSSAL

Jelmagyarázat: 1. A domborzat mai magassága; 2. A Törökdomb feltételezett maximális magassága és maximális árokmélysége, valamint a korábbi évezredekben az ártér szélén húzódó holt Duna-ág eredeti becsült mélysége. Szerk. Gyenizse Péter

8. ÁBRA. A TÖRÖKDOMB ÉS KÖRNYÉKÉNEK STILIZÁLT 3D REKONSTRUKCIÓJA

Jelmagyarázat: A = a római uralom időszaka; B = az oszmán uralom időszaka;

C = a 17. század vége; D = a 19. század első fele. Grafika: Gyenizse Péter

és rétek foglalják el. Azonban a Duna-mappáció lapján megjelölték az „ár határ”-t, azaz az árvízi előntés határát a terasz alsó részén. Ez azt mutatja, hogy árvíz idején vízben állt az egész ártér a 19. század első felében is. A Törökdomb környéki, magasabban fekvő teraszfelszíneket ez nem veszélyeztette, ott szántóföldek húzódtak a fasorral kísért, kövezett országút mellett. A Törökdombot ábrázoló ekkori térképeken már nem látható semmiféle építmény, de az ásott kút jelölése még megtalálható mellette. Emiatt szolgálhatott pihenőhelyül az úton járó embereknek. A dombot vagy halmot, amely elveszítette kultikus jelentőségét, elkezdték elhordani feltöltésekhez, építkezésekhez (8. ábra/D).

Azt a Papp Lászlótól származó feltételezést, hogy a Törökdombon 1526. augusztus 29-ét követően verték volna fel a szultáni sátrat,⁷⁴ B. Szabó János megismétli munkájában.⁷⁵ Ezt a lehetőséget azonban határozottan el kell vetnünk. Figyelembe véve a halom fizikai adottságait – csupán 70 négyzetméteres sík, sátorozásra alkalmas terület volt a tetején –, nem kínált elegendő helyet a szultáni sátor felállítására. Szigetvári vizsgálatainkból is tudjuk,⁷⁶ hogy a szultáni sátorkomplexum legalább 1500 négyzetméter kiterjedésű volt, a 70 négyzetméter a táborozási funkciók, sátorverés, személyzet biztosítása, őrzés stb. minimumára sem lehetett elég.

ÖSSZEGZÉS

A Törökdomb a mohácsi csatáj több mint másfél ezer éves, emberkéz alkotta és hangsúlyos eleme. A rómaiak a limes mentén kialakított út kitüntetett pontjain annak ellenőrzésére, felügyeletére megfigyelőtornyokat (*burgus*) emeltek. Ezek közé tartozik a mai Törökdomb halma is. A mintegy 30 méter hosszú és valamivel keskenyebb mesterséges halmot védelmi célú árok vette körül. A csaknem 10 méter magas földhalom és a ráépített építmény jó rálátást biztosított az eszék–budai útra és a környező sík vidékre.

A római időket követően is fennmaradt a hadiút (*via militaris*), és még jó ezer évvel később is használták. Minden bizonnyal ennek vonalát követve érkezett a csataterre a Szulejmán vezette oszmán sereg 1526-ban. A halomnak a hagyomány is jelentős szerepet tulajdonít a csata megvívásában. A helyhez kötődő mondák, elmesélt történetek különböző lehetőségeket említenek vagy feltételeznek. Tartották olyan helynek, ahol a szultán imádkozott a győzelemért, uralkodói sátorozási helynek, vagy éppen a csatában elesett törökök temetőjének. Szilárd bizonyíték ezek egyikére sem áll rendelkezésre, sőt vizsgálataink arra mutatnak, hogy sátorozási helyként nem szolgálhatott. A hagyományos, utat ellenőrző és megfigyelési funkciójából leginkább az következhet, hogy megfigyelőpont volt, ahol a szultán valóban megfordulhatott (erre utal oszmán–török elnevezése, a

74 Papp, A mohácsi csatater.

75 B. Szabó, A mohácsi csata, 141.

76 Fodor–Pap (szerk.), Szulejmán szultán Szigetváron.

Hünkár tepeszi). Ennek viszont fizikai, régészeti lenyomata nincs, illetve nem is nagyon lehet.

Haszán budai beglerbég 1630–1631-ben kutat ásott és fából kioszkszerű építményt emeltetett a halom tetején. Egyes (egyelőre meg nem erősített) források szerint valamikor derviseket is rendeltek oda, hogy rendszeresen imádkozzanak. Ez a megemlékezési gyakorlat párhuzamba állítható a turbéki szőlőhegyen emelt Szulejmán-emlékművel és szimbolikus sírépítményével.

A Császárdomb helyére vonatkozó különböző (mersei, nyárádi és sátorhelyi) feltételezések más és más csatahelyszín legitimációját erősítik meg, így a feltételezések mögött nem a több irányba mutató adatok állnak (ilyenek nincsenek is), hanem az eltérő csatahelyszín feltételezése. A Törökdombot illető tudományos viták lezárására akkor nyílik lehetőség, ha egyértelműen tisztázódnak az 1526. évi csata területére vonatkozó szerkezeti kérdések, tehát a felvonulási útvonalak, az ütközet centruma és a két sereg táborozási helyszínei. Vizsgálataink alapján a Törökdomb nem más, mint maga a Császárdomb.

Az emlékezeti helyen emelt épületet 1687-ben keresztény kápolnává szentelték fel, szinte ugyanakkor, amikor a Szigetvár melletti Turbékon is a muszlim szakrális létesítményeket. Nem ismert, hogy a kápolna pontosan meddig maradt fenn és hogyan használták, de a 18. századi térképeken még hosszabb ideig jelölik, mígnem az 1780-as évekre a jelölés a térképekről eltűnik. A közeli sátorhelyi uradalom létesítésével,⁷⁷ a csatateri emlékkápolna 1816-os megépítésével az emlékezeti funkció a közeli Sátorhelyre került át. Az 1960–1970-es években a mohácsi csata tömegsírjainak megtalálásával ez a funkció további megerősítést kapott.

A Törökdomb legendás helyként azonban fennmaradt. Az út mellett fekvő dombon a fák alatt árnyas pihenő és víz várta az utazókat még a 19. században is. Az oszmán időkre pedig már csak az időről időre felbukkanó török és boszniai muszlim zarándokok emlékeztettek. A 20. század első felében még jó megtartású és ép hely volt, az 1926-os, 400. évfordulás megemlékezések egyik fontos emlékezeti helyszíne lett. Ezt követően viszont az út kibővítése és az, hogy anyagát töltésnek használták a közeli építkezéseken, részleges megsemmisüléséhez vezetett. Maradványainak egy része ma is látható. Ennek fennmaradását leginkább annak köszönheti, hogy az utóbbi időben háromszögelési pontként használták.

A forgalmas hadiút mentén fekvő halom kiemelkedő szerepet töltött be azon oszmán emlékhelyek körében, melyek a szent háború sikereire és Szulejmán szultán tetteire emlékeztették az igazhívőket, és a korabeli „propaganda” alapvető üzeneteit hordozták. Történetének mélyebb feltárása segíthet megérteni a 16–17. századi Oszmán Birodalom politikai mozgósításra és emlékezetpolitikára vonatkozó elképzeléseit és gyakorlatát.

⁷⁷ Pap Norbert – Kitanics Máté – Gyenizse Péter – Szalai Gábor – Polgár Balázs, Sátorhely vagy Majs? Földvár környezeti jellemzői. A mohácsi csata centrumtérségének lokalizálása. *Történelmi Szemle* 61:2 (2019) 209–246.

Pap Norbert

A MOHÁCSI CSATATÉR ÉS A POLITIKA

BEVEZETÉS

A mohácsi csatavesztés, annak előzményei és következményei a magyarság történelmi tudatának máig ható formálói. A magyar társadalom önképében, társadalomszemléletében különösen nagy szerepet töltött be a 19. századtól kezdődően. Emlékezeti szerepe csak a 9. század végi magyar honfoglaláshoz (895/896), vagy az első világháborút lezáró trianoni békéhez (1920) és az 1944–1945. évi magyar összeomláshoz mérhető, annak ellenére is, hogy ezek a sorosfordulók csak nagyon nehezen hasonlíthatók össze. Egyszerre nemzetegyesítő és megosztó az okokat és a következmények elhárításának lehetőségeit illetően, de oszmán-török vonatkozásai miatt rejtélyesebbnek is tűnik, mint azok. A mohácsi csatavesztés csak a délkelet-európai térség más népeinek az oszmán-törökökkel folytatott harcaival vethető össze, mert azok kontextusa hasonló.

A 13. században Kis-Ázsiában államot alapító oszmán-törököknek Gallipoli 1354-es elfoglalása után Európában is sikerült teret nyerniük. Birodalmuk gyorsan növekedett, a 14–17. században a Balkán nagy részét is meghódították. Eközben a különböző keresztény államok közötti konfliktusokat kihasználva tovább szilárdították hatalmukat. I. Murád legyőzte a szerb erőket, II. Mehmed 1453-ban elfoglalta Konstantinápolyt. I. Szulejmán hosszú uralkodása idején pedig mélyen behatoltak a Magyar Királyság területére, az oszmán hadsereg már Bécset is fenyegette. Az utódoknak sikerült tovább növelniük a birodalom kiterjedését és hosszabb időre stabilizálni az oszmán hatalmi pozíciókat Közép-Európában. A birodalom a 17. században érte el legnagyobb kiterjedését. Bécs 1683. évi sikertelen ostroma után 1684-ben nagy keresztény koalíció (Szent Liga) alakult, amely sikeresen megkezdte az oszmánok kiszorítását Magyarországról. A birodalom hanyatlása és a törökök elleni felszabadító háborúk azonban sokáig, egészen az első világháborúig eltartottak a Balkánon, sokféleképpen befolyásolva Európa sorsát és eseményeit, Délkelet-Európa és a Földközi-tenger térségének mindennapjait.

Európa déli és keleti határain számos olyan nemzeti közösség található, amely a 14–19. században kemény, hosszan tartó oszmánellenes harcokat vívott. Ezek a harcok identitásuk alakításában kiemelkedő szerepet játszottak. Harcaik emléke mélyen beágyazódott a kultúrába, és még napjainkban is jelen van az alapvető

kérdésekről szóló politikai diskurzusokban. Ezt az időszakot a nemzeti közösségek kialakulása jellemezte. Első nemzeti hőseik néha egyszerű harcosok vagy időnként az oszmánellenes harcok vezetői, azok a parancsnokok, akik hősieken védtek erődjüket. A védekező harcokat az Oszmán Birodalomba való integráció követte, amely a balkáni népeknek számos lehetőséget nyújtott több évszázadon keresztül. Ez nem illik bele a 19–20. századi nemzeti narratívákba, amelyek az ellenállásról és nem az együttműködésről szólnak. Ezekkel a kérdésekkel csak a szaktudomány foglalkozik.

A balkáni népek oszmán uralom alóli felszabadulása a 19. századi nemzetközi hatalmi átrendeződésének volt a következménye. Szerbek, bolgárok, görögök és más népek egyszerre lettek áldozatok, hősök és a nemzetközi politika játékszerei, de eközben kialakult modern nemzettudatuk, amely erősen oszmánellenes, de bizalmatlan a nyugati világgal szemben is.

A kiterjedt háborúkat a balkáni kis népek nem tudták egyedül megvívni. Az oszmánokkal harcoló középkori és kora újkori államok kiterjedt szövetségeket igyekeztek kötni, hogy Európa erőforrásait mozgósítsák a harcok sikere érdekében. A koordinációban fontos szerepet játszott a katolikus egyház, különösen a pápaság, de a 19. századtól még inkább az orosz ortodox egyház. Így a harcok időnként közös európai élménnyé váltak, és hozzájárultak a közös európai identitás megerősödéséhez vagy az erre való hivatkozás és emlékezés lehetőségéhez, számos szemrehányással a nyugati világ felé, hogy több alkalommal elmulasztotta az oszmánok visszaszorításához szükséges segítség megadását.

Ugyanakkor a helyi közösségek olykor úgy érezték, hogy egyedül, magukra hagyva harcolnak az oszmán hadsereggel a Balkán elszigetelt hegyvidékein, medencéiben, a Kárpát-medence folyókkal és mocsarakkal tagolt síkságán, sztyeppein és erdeiben, az Égei- és Adriai-tenger szigetvilágában, a Földközi-tenger egyes nagyobb szigetein. Időnként megadták magukat, amikor elsőprő túlerővel szembesültek, de ahogy az oszmán hatalom gyengülni kezdett, sok esetben fegyveres felkelések törtek ki. A városokon kívül, a hegyekben, a szigeteken az oszmán uralom gyakran szimbolikus maradt. Így az, hogy a helyi közösségek néha évszázadokon át harcoltak a törökkel, erős regionális identitás kialakulásához vezetett. Ez Mohács és Magyarország vonatkozásában is így történt.

A harcok emlékezete sokféleképpen megmaradt: a Balkánon hősének, Magyarországon versek, népmesék, históriás énekek, néprajzi hagyomány formájában, illetve történetírói szövegekben. A harcok központjában álló erődítmények önmagukban is emlékezeti létesítményekké lettek, vagy éppen a mezei csaták halottainak sírjai, az oszmánoknál sírépítmények (*türbék*), a keresztények esetében kápolnák emlékeztetnek a korszakra *lieux de mémoires*-ként.

Ezek a kulturális nyomok jórészt Mohács esetében is jelen vannak, az utódok politikai kommunikációja pedig részben ezekből építkezett. Az alábbi tanulmányban áttekintjük, hogy az 1526. évi történet mely elemeit, milyen módon használták a helyet érintő emlékezetpolitikában: a csatátér, a harcok által érintett többi helyszín milyen szerepet játszott az elmúlt évszázadokban, mire aknázták ki azokat az emlékezetpolitika.

AZ OSMÁNELLENEKES NAGY CSATÁK EMLÉKEZETI SZEREPE DÉLKELET-EURÓPÁBAN

Az oszmánok által elfoglalt területek lakossága különböző módokon élte meg a hódítást. A történettudományban alapvetően két fő megközelítés alakult ki az Oszmán Birodalom és a keresztény Európa viszonyának leírására. Az egyik a „civilizációs konfliktust” hangsúlyozza, míg a másik „összekapcsolt történelemről” szól és a két világ kölcsönhatására helyezi a hangsúlyt.¹ A Balkánon és Közép-Európában főként az első narratíva a meghatározó, de a másik is jelen van. A civilizációs konfliktus és az összekapcsolódás élménye egyszerre van jelen, az első inkább és főként a propagandában, a második a reálpolitikában. Az oszmán kor öröksége szembeállítja a térség népeit a törökséggel és általában a muszlim valláshoz tartozó népekkel is.

Néhány népcsoport a Balkánon az oszmán hódításra úgy reagált, hogy iszlamizált. Ilyenek a mai bosnyákok ősei, az albánok egy része, a pomákok, torbek, a gorániak és a cigányok egy része is idetartozik. Kis-Ázsiából török nyelvű népcsoportok keltek át Európába, megalapozva a mai Bulgária, Románia, Koszovó és Macedónia török nyelvet beszélő kisebbségi közösségeit. A törökökkel együtt élnek a szintén muszlim tatárok. Ezen muszlim közösségek számára az oszmán kor ellentmondásos örökséget hordoz. Az iszlám révén a törököket ugyan jobbára testvérnépnek tekintik, de az oszmánellenes nemzeti felszabadító háborúik miatt kapcsolatuk nem feszültségmentes.

A keresztény népek számára inkább a civilizációs kapcsolat és vallási háttérű küzdelmek élménye a meghatározó. Ebbe a csoportba tartoznak a mai nemzeti közösségek közül a görögök, a szerbek, a bolgárok, a horvátok, a crnogoracok, a románok és a macedónok. Fontos hangsúlyozni, hogy Európában a Balkánon ment végbe legkésőbb a nemzetek kialakulása. Éppen az Oszmán Birodalom volt a legfőbb akadálya a nemzeti mozgalmak kibontakozásának, a nemzetállamok létrejöttének. Éppen ez az oka annak is, hogy a nemzetté válási folyamat sok esetben még nem fejeződött be, akár még új nemzetek is születhetnek, amire a 20. században láthatunk folyamatokat: a macedónok és a bosnyákok adnak jó példákat erre. Az etnikai-kulturális kontaktzónákban ugyanakkor olyan néptörzsek élnek, amelyek esetében gyakran még nem zárult le a nemzeti integrációs folyamat. Ilyenek a magyarországi és szerbiai katolikus bunyevácok vagy az ugyancsak magyarországi keresztény bosnyákok.²

1 Samuel P. Huntington, *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest, 2000; Norbert Pap – Péter Reményi, *Encounters between Islam and Christianity: Mohács and Kosovo*. In: Gerry O'Reilly (ed.), *Places of Memory and Legacies in an Age of Insecurities and Globalization. Key Challenges in Geography*. Springer, 2021, 285–305; Maria Todorova, *Imagining the Balkans*. New York, 1997; Arno Strohmeyer, „Clash” or “Go-between”? Habsburg–Ottoman Relations in the Age of Süleyman (1520–1566). In: Pál Fodor (ed.), *The Battle for Central Europe: The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrinyi (1566)*. Budapest–Leiden–Boston, 2019, 213–239.

2 Máté Kitanics – Norbert Pap, De-bordering, Re-bordering and Integration of the Croatian Minority of Hungary. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej/Yearbook of the Institute of East-Central Europe* 15:3 (2017) 91–111.

Mivel a nemzetépítési folyamat még nem fejeződött be, a kapcsolódó nemzeti mitológiák erős ellenségképekre épülnek, vagy erős ellenségképeket produkálnak. Az oszmánellenes, törökellenes érzelmek, politikai diskurzusok élő vitákról szólnak. Ráadásul a konfliktusok gyakran történetileg is többszereplősek, így emlékezeti tartalmuk is összetett és ellentmondásos. Ha megvizsgáljuk a legkiemeltebb konfliktushelyeket, sajátos jellemzőjű csoportokat azonosíthatunk.

Az ütközetek első csoportja olyan csatákból áll, amelyek európai jelentőségűek és emlékezetűek. Ugyanakkor ezek a konfliktusok (talán Konstantinápoly 1453. évi ostromát kivéve) jellemzően kis helyi vagy nemzeti emlékezeti lenyomattal rendelkeznek (Nikápoly 1396; Lepantó 1571; Nagyharsány 1687³ stb.). Ami közös ezekben a csatahelyekben, hogy az oszmán hadsereg a zömmel koalíciós, döntően nyugati seregekkel úgy ütközött meg, hogy az ott élő népesség ezzel jellemzően nem tudott azonosulni. Náluk, de nélkülük folyt a harc általában európai/birodalmi célokért. A következményeket elviselték, esetleg elfogadták, de a közösség identitása meghatározóan nem erre épült.

A második csoportba az erős nemzeti háttérrel folytatott sorsdöntő, nagy ütközetek tartoznak erős helyi, nemzeti lenyomattal (Kosovo Polje 1389; Mohács 1526; Udbina 1493; Málta 1565; Szigetvár 1566; Bécs 1683 stb.). Valójában ezek a legfontosabb emlékezeti helyek, ahol minden szintéren (európai, nemzeti, lokális/regionális) megjelenik az emlékezeti tartalom és az identitás formálása.

A harmadik csoportba a nagy emlékezeti lenyomattal bíró helyi küzdelmek sora nagy nemzeti, ugyanakkor kis nemzetközi ismertséggel és csekély nemzetközi hatással tartoznak (Kőszeg 1532; Eger 1552 stb.). Ezek a küzdelmek azok, amelyek kifejezetten a lokális és a regionális öntudatoknak képezik az alapjait.

Számos fentebb említett kiemelkedő csata helyéből lett emlékezeti hely. A keresztény népközösségek muszlim hódítással szembeni helytállása révén önképükben megjelent az „Európa és a kereszténység védőbástyája” toposz, a kivételesség érzése, sok esetben pedig a magárahagyatottság vagy az áldozattá válás érzése (a *viktimizáció*) is. Mohács ennek is egy jó magyar példája.

3 Nagyharsány (1687. augusztus 12, „a második mohácsi csata”) esetében a csata jelen van a helyi emlékezetben. Dorffmaister nagy festménye a temetői kápolnában tekinthető meg, a település helytörténeti gyűjteményében a csata relikviái is szerepelnek, az utóbbi években pedig – igaz, erősen vitatott – emlékmű is készült, melynél a helyiek mellett német, osztrák diplomaták is koszorúznak minden augusztus 12-én. Ugyanakkor mégsem vált a térség meghatározó emlékezeti helyévé. A falu református temploma, a közeli Mohács, a siklósi vár és még számos más helyszín és objektum is messze fontosabb szerepet tölt be. Ennek fő oka, hogy az itt harcoló, a területet az oszmán uralom alól felszabadító nyugati koalíciós erőkhöz a magyar részvétel erősen alárendelt és kismértékű volt, így a magyar nemzeti emlékezetben sokkal inkább a Habsburg uralomváltásnak lett a szimbolikus helye, mint az oszmán uralom után, a nemzeti önrendelkezés helyreállításáé. Lásd: Hóvári János, *A nagyharsányi csata török szemmel*. In: Szita László (szerk.), *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688*. Pécs, 1989, 63–74; Tóth Ferenc, *A második mohácsi csata mítosza és valósága II*. In: Fodor Pál – Varga Szabolcs (szerk., Szócs Zoltán Oszkár közreműködésével), *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és Emlékezet) Budapest, 2019, 413–444; Polgár Balázs, *A második mohácsi csata mítosza és valósága I*. In: uo. 413–444.

A „SZENT HÁBORÚ”

Honnan ered a „mohácsi gondolat”? Mohács emlékezete fontossá vált az oszmánok számára is. Úgy tartották számon, hogy történelmük egyik legnagyobb győzelme volt. Ráadásul I. Szulejmán nevéhez kötődik, aki az oszmán aranykor, a „*muhtesem yüzyıl*” szultánja, a ma legnagyobbinak tartott és legismertebb oszmán uralkodó. A 16. századi virágkort követő hanyatlás periódusában a 17. században személye egyre fontosabbá vált. Egykori sikerei egyre fényesebbnek tűntek összehasonlításképpen állva a későbbi hanyatlás korában.

A csata napja, augusztus 29. fontos szerepet kapott Szulejmán szultán uralkodásának történetében. Serege ezen a napon foglalta el Belgrádot a Magyar Királyságtól, majd ugyanezen a napon győzött Mohácsnál. 1541-ben pedig ugyancsak augusztus 29-én került az oszmánok kezébe Buda. Ez a dátum vált a szultán szerencsenapjává, aminek más alkalmakkor, hadjáratai idején is nagy jelentőséget tulajdonított.⁴

Nem csupán a dátum, de a mohácsi csata helye is fontos szimbolikus tartalmat kapott. Szulejmán a következő magyarországi hadjáratai idején Mohácsnál táborozott, 1529-ben például itt fogadta hódolatra, vazallusi fogadalomra Szapolyai János magyar királyt is, akinek öccsét és számos rokonát három évvel azelőtt ugyanott kaszabolták le az oszmán katonák. Szulejmán kora után az oszmán seregek továbbra is előszeretettel táboroztak ezen a helyen, ami a hadjáratok idején szinte kötelező állomás-, illetve táborozó hely lett.

IV. Murád szultán uralma idején, aki a 17. század harcos szultánjainak volt egyike, 1630–31-ben a csatamezőn emlékművet emeltek Szulejmán és az 1526. évi győzelme emlékére. Haszán budai pasa volt az építkezés kivitelezője. Egy győzelmi pavilont építettek fel, mellette pedig egy, a muszlim vallási előírások miatt fontos rituális mosakodásra szolgáló kutat ástak Mohácstól délre, a hadiút mentén, a Duna ártéri mocsara peremén. A kis mesterséges halmot még a rómaiak idején alakították ki, akik egy kis határerődítményt (*burgus*) építettek ide. Az erődítmény másfél száz éves létére számos lelet utal a területen. Az 5. században a rómaiak elhagyták a helyet és majd csak az oszmán-törökök hasznosították újra, a győzelmi emlékmű céljaira.⁵

Az oszmán történeti hagyomány úgy tartotta, hogy a csata idején Szulejmán erről az alig tíz méterrel a síkság fölé emelkedő kis halomról figyelte a csata menetét, és hogy ezen a helyen imádkozott a győzelemért is. Más források azt is megemlítik, hogy a csata oszmán halottait ezen a helyen, vagy annak közelében temették el, tehát az utódok egyre inkább muszlim katonai temetőnek tekintették a helyet. Az írott források alapján vallási alapítványt hoztak létre a fenntartására, ahol dervisek látták el szolgálatukat. Zarándokhelyként működött és a birodalom muszlim hívőinek a szent háborúra (*dzsihad*) vagy hitharcra (*gazá*) történő mozgósításában játszott szerepet.

4 Erről lásd Fodor Pál bevezető tanulmányát a jelen kötetben.

5 Erről lásd a mohácsi Törökdombról szóló tanulmányt a kötetben.

Az oszmán emlékmű mindössze 1687-ig tölthette be szerepét. 1684-ben megindult a terület felszabadítását eredményező Habsburg vezetésű háború, melyben egy széles európai koalíció csapatai vettek részt. A második mohácsi csata (1687. augusztus 12.) idejére esett, hogy a keresztény koalíciós erők Mohács mellett táboroztak és a tábori papság szerepét betöltő jezsuiták a pavilont a szakrális visszafoglalás aktusaként átalakítják keresztény kápolnává. Így jött létre a muszlim, oszmán győzelmi emlékműből a mohácsi csata első keresztény emlékműve, ami egyben a visszafoglalás szimbólumaként is szolgált. A kápolna létét az 1770-es évekig tudjuk nyomon követni. Bár a kápolna történetére vonatkozó iratanyagban nincs rá bizonyíték, talán nem tévedünk nagyot, ha azt feltételezzük, hogy a jezsuita rend magyarországi feloszlását követően (1773) kerülhetett a terület magántulajdonba.

Az emlékezeti létesítmények közös jellemzője az erőteljes szakralitás, kifejezve, hogy a szembenállás civilizációs jellegű volt. A civilizációs ütközőpont jelleg mind a magyar és egyben keresztény, mind pedig a török, egyben muszlim szemléletben fennmaradt. A mohácsi csata emlékhelyei narratívájában a szent háború eszméje eredetileg az első létesítmény megformálójától, a muszlim törököktől származik. A katolikus egyház a Szent Liga oszmánellenes harcaiban (1684–1699) a felszabadító szent háború eszméjét képviselte, az iszlám szent háborújának keresztény tükörképét. A mohácsi csataterület emlékhelyek (a Török-domb, majd a mohácsi tömegsíroknál felépített nemzeti emlékhely) így örökölték meg a vallási indítékokkal súlyosbított háború, a dzsihád és a keresztes háború emlékezeti örökségét.

A történettudomány és a hadtörténet mellett a 20. század második felében egyre nagyobb szerepet kapott a régészet is a csata kutatásában. Ennek több oka is volt. A történeti források interpretációjával komoly gondok adódtak, ugyanis akkoriban a jelenleginél jóval kevesebb írott forrás állt rendelkezésre, másrészt az ideológiai viták miatt nem látszott, hogyan lehetne konszenzusra jutni a csata eseményei, lefolyása és következményei kérdésében. Megnőtt az igény egy másfajta, objektívebbnek tűnő megközelítésre: ez lett a csataterület kutatás.

MOHÁCS AZ EMLÉKEZETKULTÚRÁBAN ÉS AZ EMLÉKEZETPOLITIKÁBAN

Jelenleg – két évvel 2026, azaz az 500. évforduló előtt – zajlik a készülődés a megemlékezésekre. Történeti munkák készülnek, régészeti vizsgálatok zajlanak. Melyek az előzmények, a csata milyen emlékezeti szerepet töltött be korábban, hogyan hasznosították a helyeit a különböző ideológiai korszakokban, eltérő karakterű, hátterű politikai elitek? Nem könnyű erről összefoglalót írni, hiszen könyvtárnyi a vonatkozó művek listája. A legutolsó könyv, amely megkísérli napjaink szempontjai alapján és átfogóan összefoglalni ismereteinket a témakörben, a 2019-ben megjelent *Több mint egy csata...* című tanulmánykötet;⁶ az alábbiakban magam is főleg erre támaszkodom. Ezen fejezetben néhány jellemző példán keresztül csak a tendenciák érzékeltetésére vállalkozhatok.

6 Fodor–Varga–Szóts (szerk.), *Több mint egy csata: Mohács*.

1. KÉP. ORLAI PETRICH SOMA: II. LAJOS KIRÁLY HOLTTESTÉNEK MEGTALÁLÁSA (1851)
 Forrás: Debreceni Református Kollégium Múzeuma. No. 2018. Fotó: Ósz Attila

A mohácsi eseményekre vonatkozó politikai reflexiók már a csata után néhány héttel megjelentek. A király nélkül maradt országban rövidesen polgárháború tört ki. A társadalom egy része a Habsburg-párthoz csatlakozott, míg mások Szapolyai János erdélyi vajda királyságát támogatták. Ennek megfelelően a csatavesztésért a felelősség kérdését is nagyon különbözően látták. A résztvevők egyike, Brodarics István püspök, királyi kancellár két évvel később megírta nagy hatású és igen népszerűvé váló beszámolóját, az *Igaz történetet*.⁷ Ő rövid habozás után Szapolyai támogatója lett. Ezzel szemben a kortárs humanisták közül többen is a Habsburgok támogatására írtak értékeléseket a csata kapcsán, amelyekben lesújtó képet festenek a Mohácsnál felálló seregről, az inkompetens és széthúzó vezetésről. Az értékelések időnként nem voltak mentesek a súlyos elfogultságoktól. Ezek a korai, a Habsburgoknak vagy éppen a Szapolyainak kedvező írárok alapozták meg a lassan 500 éve történt eseményekre irányuló összeesküvés-elméleteket, továbbá a résztvevők hibáztatásának, egyben a magyarságot sommásan, negatívan értékelő megállapításoknak váltak az érveivé.

Ezen írárokban a Jagelló-házat és személyesen a királyt, valamint a csatába felvonuló magyar nemesi elitet vádolták inkompetenciával. Természetesen az árulás is megjelent a motívumok között. Ennek alapján évszázadok óta tartja magát a vád: Szapolyai János erdélyi vajda szándékosan késett el a csatából, mert

7 Brodarics István, *Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről, 1528.* In: B. Szabó János – Farkas Gábor Farkas (szerk.), *Örök Mohács: szövegek és értelmezések.* (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és Emlékezet) Budapest, 2020, 301–325.

már akkor is a koronát áhította. A hibáztatásban természetesen szerepet kaptak a korszak pénzemberei, név szerint a Fuggerek. Tipikus, hogy később a hibáztatásban megjelentek a zsidók és felekezeti érvek is. A katolikusok a protestantizmus terjedése miatt, míg a protestánsok a katolikusok, illetve a pápaság bűneinek tulajdonították a csatavesztést, így az szerintük Isten büntetése volt.

Mohácsot a 19. században más szimbolikus helyekkel együtt a reformkori értelmiség fedezte fel újra. A nemzeti ébredés és a nemzeti politikai, szellemi keretek kidolgozásához szimbolikus eseményekre és helyekre volt szükség. Ezen célokra Mohács tökéletesen megfelelt. Hősöket és hősiességet a török ellen vívott harcok bőséggel kínáltak. Ebben az időszakban irodalmi műveket, képzőművészeti alkotásokat⁸ is gyakran ihletett Mohács. A csatájára utaló irodalmi művek közül – a „hősvértől pirosult gyásztér” képével – kiemelkedett Kisfaludy Károly „Mohács” című verse.⁹

A 19. századi nemzeti mozgalom függetlenségi törekvései az 1848–1849-es szabadságharc során kudarcot vallanak. Az 1849-es világosi fegyverletétel, valamint az Aradnál kivégzett mártír tábornokok és a Mohács közötti párhuzam adta magát. Műalkotások sora született, és többen is úgy látták, hogy II. Lajos személyében allegorikusan a magyar nemzet sorsa jelent meg. Ennek kapcsán jön létre 1864-ben a Csele-patak partján a II. Lajos- emlékmű is.

Mohács ekkoriban, a 19. század második felében vált a nagy magyar nemzeti tragédiák mértékegységévé. Adta magát a kérdés: a Habsburgok és az őket támogató orosz erők ellen elbukó 48-as honvédsereg tragédiája volt-e nagyobb, vagy az 1526-ban elbukó II. Lajos hadseregéé? Az egyik leghíresebb festményen, Orlai Petrich Soma „II. Lajos holttestének megtalálása” című képén a király arcvonásai egyesek szerint Petőfi Sándorét idézik,¹⁰ a Segesvárnál hősi halált halt neves költőét, a forradalom szimbolikus alakját.

Az első világháborút megelőző békeévekben született meg az egyik leghíresebb lírai mű, Ady Endre „Nekünk Mohács kell” című verse.¹¹ A költő amellet érvelt, a magyarság karakteréből fakad, hogy a megmaradásához folyamatos nemzeti katasztrófákra van szükség.¹²

A soron következő nagy tragédia Trianon lett, a magyar nemzeti álmok 20. századi temetője. Az első világháború után széthulló Osztrák–Magyar Monarchia felosztása során az utódállamok nem voltak tekintettel a korábbi évszázadok közjogi kereteire, de a nemzetiségi térképre sem. Felmerült, hogy a Mohácsot köve-

8 Papp Júlia, *A mohácsi csata és II. Lajos a 16–19. századi képzőművészetben*. MTA doktori értekezés kézírata. 2022.

9 Kisfaludy Károly (1788–1830) „Mohács” című verse 1825-ben, az Auróra című irodalmi zsebkönyvben jelent meg, akkor még „Elégia” címmel. Kezdő sorai szállóigévé váltak: „Hősvértől pirosult gyásztér, sóhajtvá köszöntelek, / Nemzeti nagylétünk temetője, Mohács!”

10 Szigy Béla és Keserű Katalin is a mellett érvelnek, hogy a képen Petőfi Sándor arca jelenik meg. <https://magyarnemzet.hu/lugas-rovat/2023/01/visszakapta-a-debreceni-muemlek-konyvtar-a-masodik-vilaghaboru-utan-eltavolitott-tortenelmi-tablojat>.

11 Ady Endre (1877–1919) „Nekünk Mohács kell” című verse 1908-ban jelent meg.

12 „Ha van Isten, földtől a fényes égig / Rángasson minket végig. / Ne legyen egy félpercnyi békeségünk, / Mert akkor végünk, végünk.”

tő területi felosztás járt-e súlyosabb következményekkel, vagy a trianoni béke-egyezmény területcsonkításai? Mohács az 1926-os megemlékezések idején főszerepet kapott a korszak emlékezetpolitikájában. Ekkor kezdeményezték a mohácsi főtéren a nemzeti egységet kifejező Fogadalmi Templom megépítését, és megfogadták, hogy a trianoni béke káros következményeinek felszámolása nem fog annyi ideig tartani, mint az oszmán hódításé.

A második világháború felé vezető út során Magyarország a trianoni felosztás revízióját kívánta. Ez végül részleges sikerrel járt: a mai Szlovákia déli területeit, Kárpátalját, Észak-Erdélyt, a Bácskát, valamint a Baranya-háromszöget és a Muravidéket visszacsatolhatta az akkori országterülethez. Ezért a náci Németországhoz csatlakozott szövetségesként és az egyik utolsóként ki is tartott mellette. A háborút követően – részben éppen ezért is – ezeket a területeket újból elvesztette, ráadásul rövidebb ideig német, majd jóval hosszabb ideig szovjet megszállás alá is került. Újból felmerült az összehasonlítás kérdése, hogy vajon az oszmán-török vagy a szovjet megszállás járt súlyosabb következményekkel? Az 1976-os, 450 éves megemlékezések idején éppen ezért redukálták a megemlékezéseket helyi szintre, még hivatalos emlékévet sem hirdettek.¹³ Az 1976-os sátorhelyi megemlékezés egyetlen szónoka – Ortutay Gyula néprajztudós és politikus, a Hazafias Népfront főtitkára – a csata magyar vezetőit kárhóztatta, a magyar mezőgazdasági szövetkezeti mozgalom aktuális sikereit méltatta beszédében, a törökökre viszont egyetlen szót sem vesztegetett.

A rövid ismertetésből is érzékelhető, hogy a mohácsi csata története és szereplői évszázadokon át kifogyhatatlan mennyiségű alapanyagot szállítottak a politikai vitákhoz. A felelősség megállapítása, a bűnbakképzés, néha az összeesküvés-elméletek gyártása majd 500 éve jelen van a magyarországi közbeszédben. Az 1526. évi csatavesztés a magyar nemzeti katasztrófák összehasonlítási alapjává, eseményei és következményei példává, esetenként elrettentő példává váltak. A történeti események hajlítottatása, a szélsőséges interpretációk, egyes adatok elhallgatása, az adatok hamisítása, a csatának a propaganda céljaira való felhasználása egyaránt jellemző volt. Mindezek miatt már korán szerepet kaptak a tájban megbúvó kulturális lenyomatok is, a 20. század második felétől pedig mindinkább ez vált az emlékezetkultúra és az emlékezetpolitika egyik fő kérdésévé.

AZ EMLÉKEZETI TÁJ

A mohácsi csata nem csupán súlyos anyagi és emberi veszteségeket okozott a közép-európai keresztény államoknak, de úgy tűnik, kitörölhetetlenül rányomta bélyegét a magyar nemzeti és a mohácsi helyi önazonosság-tudatra is. Emlékezete majdnem 500 éve foglalkoztatja az utódokat, akik a Mohács környéki táj

13 Hóvári János, A mohácsi csata két emlékéve: 1926 versus 1976. In: Fodor Pál – Varga Szabolcs – Szóts Zoltán Oszkár (szerk.) *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben.* (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és Emlékezet) Budapest, 2019, 539–562.

egyes részeit felöltöztetik történetekkel, a helyi folklórnak pedig alapvető részévé vált a csata, annak szereplői, eseményei, helyei.

Azon a helyen, ahol a hatalmas veszteségekkel járó harc bekövetkezett, a becslések szerint mintegy 16-18 ezer keresztény halottat temettek el. Az oszmán seregben elesett katonákat is helyben földelték el. A törökök szemében Mohács történelmük egyik legnagyobb győzelmét jelképezte, így őket is foglalkoztatta az esemény helye és emlékezete. A Mohácsra látogató keresztények, valamint a török és bosnyák muszlimok egyaránt az 1526. évi csata helyszínéként tekintettek rá, és annak megfelelően értékelték annak tájképi elemeit is: emlékezeti célú utazásoknak, részben vallási zarándoklatnak¹⁴ vált célpontjává.

Ugyanakkor a Mohácsi-síkság több hadtörténeti esemény és törekvés lenyomatait hordozza, amelyekhez antropogén tájelemek kapcsolódnak. Az egykori hadviselők (a győztesek és a vesztesek is) többféleképpen formálták a környezetet, miközben elhelyezték benne emlékezeti építményeiket. A különböző korok katonai tevékenységei és azok emlékezete így összekapcsolódott, részben hatott is egymásra. A csatátáj szimbolikus tartalmakat hordozó elemei közül némelyek legalább a római időkig nyúlnak vissza. Ugyanakkor a 16–17. században több törökellenes ütközetet is vívtak a csata környezetében, s ezek nyomai egymásra rétegződtek. A katonai emlékezet szempontjából különböző korú elemekből álló, „hibrid” emlékezeti táj alakult ki. Az emlékezés és emlékeztetés eszközei, módjai és helyszínei többször is változtak az elmúlt 500 évben, a mohácsi sík más és más táji elemeit kitüntetve. A helyi közösség és a központi kormányzat törekvései egyaránt hatottak a kultúrtáj emlékezeti elemeinek fejlődésére.

Az elmúlt századokban számos emlékművet, keresztény kápolnát, más emlékezeti szerepű létesítményt emeltek a csata megidézésére. A Csataéri Emlék-kápolnát a pécsi püspök kezdeményezésére a mai mohácsi köztemetőben 1816-ban kezdték el építeni. Király József püspök – egy 18. századi helyi kezdeményezésre, Makay György plébános 1784-es testamentumára alapozva – úgy rendelkezett, hogy minden év augusztus 29-én emlékező szentmise és a multikulturális város nyelveinek megfelelően magyar, német és horvát nyelvű prédikáció hangozzék el a csatában meghalt keresztény katonák emlékére. Ez a több mint kétszáz éve képződött hagyomány a magyar történelem egyik legrégebbi, évről évre megtartott történeti megemlékezése.

A kápolnát erőteljesen átszövik a szimbólumok: augusztus 29-e szentjének, a magyarul „Nyakavágónak” is nevezett Keresztelő Jánosnak a tisztelete, amely így a „fő nélkül” maradt országot és nemzetet is szimbolizálta, utalva a király és az ország vezetőinek halálára. A szentélyben Dorffmeister István két, 1787-ben készített festményét helyezték el 1859-ben. Az egyik az 1526-os, míg a másik az 1687-es második mohácsi (a nagyharsányi) csatát mutatja be: utóbbinak a 100 éves évfordulójára készültek el a festmények. Az első a nagy vereség megörökítése, míg a második annak a csatának állít emléket, amely a térség török uralom alóli felszabadítását eredményezte. Így a kápolna mindkét, összetartozó

14 Erről lásd a mohácsi Törökdombról szóló tanulmányt a kötetben.

csatának közös emlékhelye, és emlékezetpolitikai értelemben a Habsburgoknak a törökellenes harcokban kivívott érdemeire reflektáló patriotizmus lenyomata.

Azon a helyen, ahol a történeti hagyomány szerint a király menekülés közben az életét vesztette, valószínűleg már a 18. században emlékoszlopot állítottak. Ennek közelében, Mohácstól északra, a Budára vezető hadiút mellett, a Csele-patak partján áll ma is a II. Lajos-emlékmű. Az 1848–1849-es Habsburg-ellenes forradalom és szabadságharc veteránja, Turcsányi Soma állíttatta első formájában még 1864-ben. Az emlékmű a hazáért bármilyen áldozatot vállaló önfeláldozásra emlékeztet, és erős utalás a szabadságharcra, a nemzeti érdekek melletti kiállásra az 1848–1867 közötti Habsburg-uralom és -berendezkedés idején.

Az 1926-os, 400 éves mohácsi megemlékezések időszakában az emlékezeti táj újabb objektumokkal bővült.¹⁵ Főként a város főterén, központjában láthatók ma is a nagyléptékű emlékezeti építkezésnek a nyomai. Nem csak az új Fogadalmi Templom, de a városháza épületének orientalizáló kialakítása, valamint azon belül a díszterem is visszautalnak a török korra. Az 1926. augusztus 29-i megemlékezések helyei: a központi ünnepség a város főterén zajlott, a híres Horthy-beszéd¹⁶ a Csele-patak mellett, a II. Lajos-emlékműnél hangzott el.

Érdekes szála a történetnek, hogy 1926-ban a nagyszabású ünnepségeken az egyetlen külföldi delegáció a török volt. A török követ még Horthy előtt mondott beszédet, majd a Törökdombnál a török küldöttség külön is emlékezett. Atatürk Török Köztársasága és a korabeli magyar állami vezetés között kiválók voltak a kapcsolatok, így a megemlékezéseken a magyar–török megbékélési folyamat erős hangsúlyt kapott. A csatában részt vett keresztény népek leszármazottai, a csehek, osztrákok, németek, horvátok és szerbek ezzel szemben távol maradtak: az úgynevezett kisantant tagállamaiként ellenséges szövetséget képeztek. A nuncius ellenben képviselte a pápát.

Az Árkay testvérek terve alapján a városháza azért épült, mert a trianoni döntés értelmében néhány kilométerre délebbre az új államhatár a történelmi Baranya vármegyét kettévágta, és ez óriási hatást gyakorolt a településrendszerre. Mohács viszonylag fontosabbá, a déli határtérség városi központjává vált: városiasodása felgyorsult, s ezt szimbolizálta a városháza új épülete is.

A mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeum a csata halottait a hagyomány szerint eltemető siklósi nemesasszonynak, az első magyar szekuláris női hősök egyikének a nevét viseli. Az intézményt néhány évvel a 400 éves megemlékezések előtt, még 1923-ban alapították.

A mohácsi főtéren álló, máig befejezetlenül maradt Fogadalmi Emléktemplom alapkövét ekkor, az ütközet 400 éves évfordulóján helyezték el. Minden magyar településről küldtek egy-egy zacskó földet, amelyet elhelyeztek a templom alapjában, hogy az épület ezzel is a nemzeti összetartozást fejezze ki. A telket a

15 Hóvári János, A mohácsi csata két emlékéve: 1926 versus 1976. In: Fodor–Varga–Szóts (szerk.), *Több mint egy csata*, 539–562.

16 Horthy Miklósnak a II. Lajos-emlékműnél 1926-ban elmondott híres beszéde a magyar diplomáciatörténet fontos szövege. A nemzetközi elszigeteltségből szabadulni kívánó magyar állam törekvése nyilvánult meg benne: a törökellenes küzdelmekben a magyarsággal együtt harcoló délszláv népeknek kínált együttműködést.

város adta, míg az építést részben nemzeti közadakozásból finanszírozták, de az épületet végül 1940-ben befejezetlenül szentelték fel augusztus 29-én. Nem épült meg a hősök oszlopcsarnoka, a templom 72 méter magasra tervezett tornya és a csata megtalálni remélt halottainak tervezett csontkamrák sem készültek el.¹⁷ Előbb a háborús időszak miatt, majd később a megváltozott politikai helyzetben a tervek befejezése már nem volt lehetséges. Az ország ugyanis előbb német, majd szovjet katonai megszállás alá került, és a politikai, valamint a kulturális berendezkedése is megváltozott.

A KÁDÁR-KORSZAK (1956–1988) MOHÁCS-KÉPE

A 20. század második felében a régészetnek jelentős presztízse lett a történelmi események értelmezésében és hitelesítésében, mert fizikai, tárgyi bizonyítékokkal szolgált az egykori eseményekről, szemben a kritikusok szerint szubjektív és bizonytalan írott forrásokkal. A másik ok, ami miatt fontos szerepe lett, az az, hogy a lelőhelyek *lieu de mémoire*-okként szolgálnak.

A mohácsi csata sorsa a kommunizmus időszakában részint az elhallgatás, részint a besározás lett. A történelem marxista, osztályharcos értelmezésében csak ellentmondásos szerepet tölthetett be. A csata keresztény vezetőit gyenge, alkalmatlan személyeknek mutatták be. A vereséget ekkor nem is csak az oszmán túlerővel, hanem főként azzal indokolták, hogy az 1514-es Dózsa György vezette parasztfelkelés brutális leverésével a nemesség az országot megfosztotta attól a lehetőségtől, hogy a felfegyverzett parasztság megvédhesse. Így a mohácsi katasztrófa főként annak illusztrálására szolgált, hogy a magyar arisztokrácia alkalmatlan volt az ország vezetésére.¹⁸

A Mohács-kérdés az 1960-as évek második felétől kiindulópontjává vált egy évtizedeken át zajló vitának, amely lényegében már nem is a 16. század első felének fordulatos történelméről, hanem annak apropóján Magyarország geopolitikai helyéről, társadalmi berendezkedéséről, politikai kultúrájáról szólt és sokkal inkább a Kádár-rendszeréről, a vita koráról, mint a csatáról magáról.¹⁹ A korabeli magyar értelmiségből, főként a történészszakma képviselői közül számosan bekapcsolódtak, olyanok is, akiknek nem a 16. század volt a kutatási területük. Az írások a szellemi elitnek szóltak, könyvek, folyóiratcikkek formájában publikálták őket. Ugyanakkor a szaktudomány és a korszak legjobb történészei számos, máig mértékadó írással járultak hozzá egy kiegyensúlyozottabb kép kialakításához, így például a magyar állam Mohács előtti helyzetéről, a nemzetközi összefüggésekről, az oszmán politika és hadszervezet jellegéről.

17 Hóvári, A mohácsi csata két emlékeve, 539–562.

18 Nemeskürty István, *Ez történt Mohács után. Tudósítás a magyar történelem tizenöt esztendejéről. 1526–1541*. Budapest, 1966, 348. Az esszé az 1566. évi szigetvári ostrom 400. évfordulójára jelent meg.

19 Erős Vilmos, A Mohács-vita. *Magyar Szemle* 23:5–6 (2014) 55–67.

Áttekintve a vita folyamatát, úgy tűnik, hogy – bár nehéz megmérni – igazi tömeghatást csak kevesen tudtak elérni.²⁰ Közülük kiemelt figyelmet kapott Nemeskürty István irodalomtörténész. Ebben személyes tehetségén, írói vénáján kívül kétségtelenül szerepet játszott az is, hogy a korabeli állampárt emlékezetpolitikája támogatta őt, miként ő is azt: számos akkori könyvében megírta, hogy a magyar nacionalizmus ellen küzd, amolyan internacionalista patriotizmus megteremtése céljával. Így egyszerre állt szemben a pártállam keményvonalas kultúrpolitikusaival, de a nemzeti – elsődlegesen a népi írók hagyományait folytatni kívánó – értelmiséggel (írókkal, történészekkel, filmesekkel, képzőművészekkel) is. Utólag nézve egyértelmű, hogy ez az állampárt akkori meghatározó kultúrpolitikusa, Aczél György nevével fémjelzett kultúr- és nemzetpolitika szolgálatát jelentette.

Figyelemreméltó, hogy az 1968-ban bemutatott *Egri csillagoknak*²¹ Nemeskürty lehetett a forgatókönyvírója. A film lehetőséget kínált számára, hogy egyház-, általában pedig nemesi elit-, illetve Nyugat-ellenes nézeteit az egyszerű, népi származású hősök párbeszédein keresztül bemutassa. A film minden idők egyik legnépszerűbb magyar mozifilmje lett,²² nézők generációi látták és imádták, a televízióban is számtalanszor bemutatták, a köztévében pedig napjainkban is műsoron van. Hatása a korszak emlékezetére felmérhetetlenül nagy. A film ugyan nem Mohácsról szólt, de a következmények bemutatásával a Mohács-képre is jelentős hatást gyakorolt.

A történelmi emlékezet formálására a tömegmédia kialakulásával, eszközei fejlődésével egyre nagyobb lehetőségek kínálkoztak. Az 1960-as évektől az életszínvonal emelkedése, a fizetett szabadság megjelenése és a közlekedés fejlődése nyomán a belföldi turizmus fellendült Magyarországon. A történelmi emlékhelyek, például a várak iránt tömeges érdeklődés jelentkezett: a helyeket közérthető történetekkel kellett felöltöztetni. Ez nemcsak Magyarországra volt jellemző, de ez történt Moháccsal, Mohácsnál is.

A fontos csatahelyek emlékművekkel való megjelölése Európában a 19. század eleje óta (a napóleoni háborúk óta) szokássá vált, és ezek a műtárgyak afféle modern zarándokhelyekként a nemzeti önmeghatározás kitüntetett helyeivé váltak. Ezért a nagy érdeklődést kiváltó helyszínek régészeti kutatásának a tudományosan túlmutató politikai jelentősége lett. A történészek által felállított hipotéziseket – amelyek az írásos beszámolókon alapultak – régészeti módszerekkel igazolni, vagy cáfolni lehet, azok új gondolatokat is felvethetnek, megváltoz-

20 Perjés Géza volt az egyik: Perjés Géza, *Az országút szélére vetett ország*. Budapest, 1975; Uő, *Mohács*. Budapest, 1979. A talán legmaradandóbb értéket képviselő mű, Szakály Ferenc könyve, több tízezres példányszámban kelt el, többször kellett újranyomni. Szakály Ferenc, *A mohácsi csata*. (Sorsdöntő Történelmi Napok) Budapest, 1975.

21 Gárdonyi Géza regénye, az *Egri csillagok* 1901-ben jelent meg. A regényből magyar-bolgár koprodukcióban készült filmet 1968. december 19-én mutatták be. Rendezője Várkonyi Zoltán, forgatókönyvírója Nemeskürty István volt.

22 A filmet csak a magyar mozikban 9 361 000 néző látta. Ezzel minden idők harmadik legnézettebb filmje lett Magyarországon. A Bornemisszát alakító Kovács Istán színész napjainkban már elképzelhetetlen számú, 27 ezer rajongói levelet kapott.

tathatják a csatáról való gondolkodást, a politikai kommunikációban pedig új lehetőségeket nyithatnak.

A mohácsi csataterre így már nem valami absztrakt helyként – „valahol a mohácsi síkon” – gondolhatunk, hanem kézzelfogható valóságként. Megjelent az igény, hogy meghatározzák a csatater különböző helyeit: a harcokban elesett áldozatok eltemetésének helyét, a két sereg táborozási helyeit a csata idején, vagy azt a helyet, ahol az oszmánok kivégezték a harcok során foglyul ejtett 1500 katonát. A kutatási irány azzal kecsegtetett, hogy egyrészt lezárja a végtelennek tűnő történész vitákat arról, hogy mi és hol történt, másrészt pedig a csata megélésének, emlékezete ápolásának új lehetőségeit kínálta fel. Mohácsból így – a régészeti kutatások révén – empirikusan megtapasztható valóság válhatott.

Amíg a két világháború közötti időszakban a 400 éves évforduló körüli tevékenységek során a régészetnek még alig volt szerepe, történészek, hadtörténettel foglalkozók gondolkodtak és írtak a csatáról, addig a második világháborút követően megjelentek a régészek is azzal a szándékkal, hogy a csata leletanyagának felgyűjtésével meghatározzák a felsorakozó csapatok helyeit.

Ennek előzménye, hogy a mohácsi csata helyszínéként megszületett a majsai csatater koncepciója, ami egy értelmiségi konstrukció az 1920-as évekből. Képviselői hadtörténet-kutatonak állt tisztek: Gergely Endre csendőr főhadnagy, majd százados,²³ Gyalókey Jenő ezredes,²⁴ Halmay Barna százados.²⁵ A 400 éves megemlékezések előtt nem sokkal Gergely – mint afféle amatőr régész – megásatta a Törökdombot, hogy megtalálja az ott eltemetett oszmán katonákat, de vállalkozása nem járt sikerrel: csak római kori maradványok kerültek elő. Ő volt az első, aki vizsgálódásai alapján kétségbe vonta az akkor már több évszázados sátorhelyi tradíciót, majd mások is követték ebben.

Az 1926-os évforduló páratlanul nagy érdeklődést keltett a csata iránt. Éppen ekkoriban – részben Gergely kutatásainak eredménytelensége alapján – vetik fel többen is (Gyalókey, Halmay), hogy a csata a síkság nyugati szélén, Majs község közigazgatási területén lehetett valahol és nem Sátorhelynél, ahogy a hagyomány alapján addig tartották. Terepi vizsgálatokra viszont ezen a területen akkor még nem került sor.

A Gergely–Gyalókey–Halmay-hipotézist Papp László régész próbálta évtizedekkel később igazolni. 1959 és 1970 között zajlott ez a régészeti vizsgálat, de amint azt maga Papp végül elismerte, a csata megdönthetetlen majsai bizonyítékait nem sikerült megtalálnia. Bár talált az 1526-os harcokhoz köthető leleteket, kutatásai e téren nem hoztak áttörést.

Papp László 1959-től 1964-es nyugdíjazásáig aktívan dolgozott. Ezután csökkenő energiával, szinte pénz nélkül folytatta, de lassan elfogyott a lendülete, megbetegedett, 1970-ben végleg abbahagyta a kutatást, 1973-ban pedig meghalt.

23 Gergely Endre, Ásatások a mohácsi csatateren (1924, 1925). In: Lukinich Imre (szerk.), *Mohácsi emlékkönyv 1926*. Budapest, 1926, 349–360.

24 Gyalókey Jenő, A mohácsi csata, 1526. augusztus 29. In: uo. 218.

25 Halmay Barna, *Az 1526-iki mohácsi csata keletkezése és igazi helye*. Debrecen, 1926, 81.

Ugyanakkor sok, máig érvényes eredményt ért el. Több, kisebb jelentőségű helyen végzett értékes vizsgálatait mellett feltárta az első két 1526-os tömegsírt Sátorhely mellett.²⁶ Még 1952-ben, a Déli Védelmi Rendszer erősítése során egy lövészárkok ásásakor a katonák beleástak az egyikbe, mivel azonban a kommunista titkosszolgálat ellenőrizte a területet, az információ nem vált nyilvánossá. Csak később, 1960-ban, amikor Papp egy fogatossal, Koller Mártonnal beszélt, került elő a történet; az illető elmesélte neki, hogy hol látott a térségben a védelmi árkok ásása közben előkerült emberi csontokat. Egy érdeklődő mohácsi lakos, bizonyos Szűcs József (ahogy a régész írta a jegyzőkönyvében: „kérés nélkül”) csatlakozott hozzájuk, amikor Koller megmutatta Pappnak, hogy hol is látta a kérdéses csontokat.²⁷ A két tömegsír az ekkor indult régészeti vizsgálatoknak ugyan az egyik sarokpontjává vált, de az 1920-as években született hipotézis alapján a kutató úgy vélte, hogy az úgynevezett „belső küzdőtér” (tehát ahol az összecsapások centruma volt) Majs község területén, a középkori Merse falunál lehetett.

Amint ezen kötet régészeti fejezetében olvashatjuk, Papp több helyszínen kezdett ásatásokba, és ezek során találkozott össze egy Lencz Jakab nevű majsí, német nemzetiségű traktorossal, aki munkagépével több helyen szántott, és közben régészeti maradványokat forgatott ki. Mint később kiderült az adattárból, Lencz legalább egy alkalommal pénzhez jutott egy ilyen leletért. Az általa talált lelőhellyel kapcsolatos állításai ellentmondások, és a helyszíni ellenőrzések alkalmával sem sikerült igazolni őket. Mindazonáltal a majsí csatatérkutatás három fő leletét ő szolgáltatta Pappnak. Utóbb a régész az egész térséget szisztematikusan bejárta és számos helyen ásatásokat folytatott, de újabb tömegsírok, nagy mennyiségű fegyverre, ágyúkra utaló régészeti nyomok, amelyekre számított, nem kerültek elő. A sátorhelyi tömegsírokkal kapcsolatban az az álláspontja alakult ki, hogy azokban a Báli bég akindzsijai és a szpáhi lovasság által lemészárolt magyar katonák nyugszanak.²⁸

1967-ben Papp életében fordulat következett be. Az előzmény az, hogy a Horthy-korszakban még ügyvédként dolgozott, magas társadalmi pozíciója volt, de a kommunista hatalomátvétel után előbb csak nem alkalmazták, majd 1958-ban törölték is az ügyvédek jegyzékéből. Ezután régésznek állt, és csak a diktatórikus rendszer enyhülési periódusában rehabilitálták. Hajlott kora miatt ennek a gesztusnak az ő életében már gyakorlati jelentősége nem volt, inkább csak erkölcsi értékkel bírt. Elképzelhető ugyanakkor, hogy élete utolsó éveiben már nem a mohácsi csatatérkutatás körül jártak a gondolatai. Talán ez lehetett az oka annak, hogy majsí/mohácsi kutatásainak szintézisét nem írta meg, így a folyamat lezáratlan maradt, pár év múlva, 1973-ban meg is halt. A csatatérkutató régészeti program elvesztette koordinálóját és egyben az arcát is.

A közeledő 450 éves megemlékezésekre készülve, 1975–1976-ban épült ki a nemzeti emlékhelyként szolgáló emlékpark, katonai temető Sátorhely közelében.

26 Papp László, A mohácsi csatahely kutatása. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1960*. Szerk. Dombay János. Pécs, 1961, 197–253.

27 Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Adattár, 1960, 1245–83.

28 Papp, A mohácsi csatahely kutatása, 197–253.

Az építők a munkálatok közben három további tömegsírt találtak a korábban talált kettő közelében, amelyeket leletmentés keretében – ekkor már nem szisztematikus kutatásról volt szó – Maráz Borbála, a Janus Pannonius Múzeum régésze tárt fel. Ő arra az álláspontra helyezkedett, hogy a tömegsírok nem a csatateret jelölik, hanem az attól északra fekvő keresztény tábor helyét.²⁹ A csata helye pedig a síroktól délebbre és nyugatabbra volt valahol. A 450 éves ünnepi előkészületek késésben voltak, a régészek pedig nem lehettek az akadályai a hátaridőre megépítendő emlékpark átadásának, így az elmélyült kutatásra akkor sem nyílt volna mód, ha szándék lett volna rá. Az újabb mohácsi sírok előkerülése szenzációt keltett, miként az 1960-as felfedezés is.

Az 1976. augusztus 29-i emlékhelyavatás és a tömegsírokat érintő országos érdeklődés a kommunista pártállamot sajátos feladat elé állította: hogyan lehet beilleszteni a mohácsi csatateret, a tömegsírokat a pártállam politikai narratívájába? Ezt a már korábban említett Nemeskürty István munkáiban megalapozta. Erőfeszítéseinek összegzése lett végül az *Őnfia vágta sebé*³⁰ című kötet (1975), mely a korabeli elitek szintjén kezelte a helyzetet.

Jelentkezett ugyanakkor egy olyan probléma is, hogy az aránylag szűk értelmiségi, történészi, irodalomtörténészi körön kívül jelentős érdeklődést váltott ki a téma a nagyközönségben is, így szükségesnek látszott a megfelelő kommunikáció kialakítása. Ebben az esetben viszont nem a finom árnyalatokkal, a komplex történeti valóság bemutatásának nehéz feladatával, az ország egykori és akkori külpolitikai mozgásterével kellett bajlódni. Mindenki által értett és egyszerű kérdésekre kellett egyértelmű válaszokat adni.

A következő témák kerültek a sajtóközlések homlokterébe:

- a tömegsírok,
- a csata helye,
- kinek az érdeme, hogy a fenti felfedezések révén kézzelfoghatóvá vált a csatahely.

Ezek a témák jól megfelelték a korszak szellemének. A pártállami irányítású sajtó felkarolta, az ideológiai igények szerint némiképpen átalakította és jelentős hangerővel megtámogatta a katonatisztek által a 400 éves évforduló alkalmával kialakított, az 1960-as években a régészeti vizsgálat által nem hitelesített, de egyértelműen nem is cáfolt majsi koncepciót.

A probléma megoldása kommunikációs szempontból az lett, hogy találtak egy minden szempontból alkalmas jelöltet, aki az évfordulós megemlékezések arca lett a sajtóban. Ő az a Szűcs József volt, aki 1960-ban kéretlenül elkísérte Pappot és Kollert a Sátorhelyen előkerült embercsontok helyének azonosítására, ahogy a Janus Pannonius Múzeum régészeti adattárában olvashatjuk.³¹

29 Maráz Borbála, A mohácsi csatater régészeti leletei. *Honismeret* 4:4 (1976) 23–25.

30 Nemeskürty István, *Őnfia vágta sebé*. Budapest, 1975, 689. A kötet három történeti esszét tartalmazott: Krónika Dózsa György tetteiről, Ez történt Mohács után, Elfelejtett évtized. A kötet felöleli a 16. század első felének eseményeit, és kifejezetten olvasmányos stílusával meghódította a korabeli közönséget. Hatása napjainkig érzékelhető.

31 Janus Pannonius Múzeum Régészeti Adattára, 1245–83.

Szűcs saját elmondása szerint paraszti származású volt, hat elemi iskolai osztályt végzett, 1976-ban pedig a Mohácsi Vendéglátóipari Vállalat karbantartó munkásaként dolgozott. Így a szocialista társadalom (elméletben legalábbis) uralkodó osztályának tagja, „munkás” volt, így alkalmasnak tűnt a feladatra. A kommunikációs készségei ehhez kétségtelenül megvoltak.

Az évforduló évében a csata napja vasárnapra esett, ami pihenőnap volt, és tömegek látogatták a filmszínházakat. Az 1976. augusztus végi filmhíradóban „A mohácsi csatater régészeti kutatása” című összefoglalóban, illetve a nyomtatott sajtóban is ő lett Mohács kutatásának hőse.³² A beszámolók úgy szóltak, hogy Szűcs, a munkás, olyan ember, aki szabadidejében kutat, török szótárt forgat, dokumentumot gyűjt, és ő az, aki elvezette a hivatásos régészt a tömegsírokhoz. Továbbá ő az, aki megtalálta a csatateret Majs mellett, sőt bizonyítékként a kamerák előtt bemutatta az általa ott felgyűjtött, az oszmán hadsereg által helyben, sebtében felállított „földkohókban” gyártott török ágyúgolyók maradványait is.³³

Ha összevetjük nyilatkozatait a múzeumban őrzött kutatási dokumentációval, akkor megállapítható, hogy a csatater kutatásával kapcsolatos állításaiból szinte egyetlen szó sem igaz (1. táblázat). Papp akkor már három éve, Koller két éve halott volt, nem tudtak megszólalni, elmondani, hogyan is történt a tömegsírok felfedezése. A régész nem mondhatta el, hogy mire jutott a majsi kutatásaiban, de az is tény, hogy a korszak történettudománya nem vett tudomást Szűcsről. Olyan kiemelkedő jelentőségű tudósok dolgoztak akkoriban a mohácsi kérdéskörön, mint Kubinyi András, Kosáry Domokos, Szakály Ferenc, Barta Gábor, Káldy-Nagy Gyula vagy éppen Rúzsás Lajos. Az 1986-ban megjelent *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából* című, a korszak legfontosabb összefoglaló művében a tekintélyes szerzők nem foglalkoznak Szűccsel, a neve sem jelenik meg a kötetben.³⁴

Lencz, akihez a három fő „majsi” lelet kötődik, német nemzetiségű volt. A német közösség 1947-ben elszenvetde a kitelepítést, a kitelepített német falvakba pedig alföldi szegényparasztokat telepítettek, akik e községek új, a rezsimhez hű, helyi gyökerekkel nem rendelkező kommunista elitjét képezték. Közéjük telepítették a csehszlovákiai menekülteket, akiktől a helyi vezetés lojalitást várt el, s ezt kiszolgáltatott helyzetük révén ki is tudta kényszeríteni. A németek érdekérvényesítő képessége sokáig szinte megszűnt, kivéve persze azokat, akik lelkes kommunisták lettek. Lencz nem ilyen volt, aki egyébként is jó viszonyt ápolt Szűccsel, továbbá gyanítható, hogy vaj volt fején, nem állt érdekében, hogy felhívja magára a figyelmet.

32 Nincs pontos adatunk a filmes beszámoló nézettségéről, csak becslésekre támaszkodhatunk. A játékfilmvetítések előtti kötelező filmhíradónak hozzávetőlegesen 700-800 ezer nézője lehetett az 1970-es évek közepén. A mintegy 10 perces híradó hét egységből állt: Lengyel-magyar gazdasági kapcsolatok, Nyitott kapuk a Tungsram vízisport-telepén, A mohácsi csatater régészeti kutatása, Gátszakadás a Hamburgot a Ruhr-vidékkel összekötő csatornán, Texaco motoros információszolgálat turistáknak, A Colosseum macskája, Új svéd női divat.

33 A jelen kötet régészeti fejezetében a „nem létező leletek” csoportjába tartozik.

34 Rúzsás Lajos – Szakály Ferenc (szerk.), *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Budapest, 1986, 369.

Egy Szűcs-interjúból, mely a Népszavában 1976-ban jelent meg, az is kiderül, hogy Papp és Szűcs viszonya nem volt jó. A régész már 1960-ban, a tömegsírok feltárásakor sem engedte a munkást ásatásai közelébe, pedig az – elmondása szerint – akár ingyen is dolgozott volna neki. A Népszava-interjút elolvasva megsejthetjük azt is, hogy miért alakult ki ez a helyzet: Szűcs gyűjtő volt, a lakása tele volt régészeti lelőhelyekről származó tárgyakkal, emberi csontokkal. Az interjúból kiviláglik, tisztában volt azzal is, hogy jogi szempontból nem megegyezett ez a gyakorlat, de a korszakra jellemző sajátos érveléssel ezen felülemelkedett: neki a kérdéses földterület a munkahelye, amiből a dolgozó osztály tagjaként különleges jogokat származtatott.

A fennmaradt dokumentáció alapján úgy tűnik, hogy Szűcs felfedezői „legendája” 1976–1978 között alakult ki. Szűcs az ekkor tett nyilatkozataiban azt állította, hogy nemcsak a tömegsírokhoz vezette el Pappot, de ő találta meg azt a falut (az állítólagos Földvárt) is, amely az 1526-os összecsapásoknak volt a helyszíne. A régészeti dokumentációból kiderül ugyanis, hogy a falut Papp találta meg már legalább 1965-ben és vizsgálta át 1968-ban, és azonosította is mint Majs egyik elődjét, Nagymajstát.³⁵ A múzeumban fennmaradt kutatási beszámolóból tudható az is, hogy az a kevés lelet, ami előkerült, Papp számára nem igazolta, hogy a falunyom azonos lenne Földvárral, azt ő máshol kereste.

Ezen túl Kiss Béla mohácsi történelemtanár egy 1978-as rövid esszéjében, melynek címe *A mohácsi csata* volt, már felsorolja a karbantartó felfedezéseit: több mint tíz falut fedezett fel, a csatateret és a tömegsírokat is. Szűcs ekkorra vált ikonikus alakká.

2. KÉP. SZŰCS JÓZSEF AZ 1976. AUGUSZTUS 29-EI FILMHÍRADÓBAN ÉS EGY 1956-BAN KÉSZÜLT MUNKÁSSZOBOR

<https://filmhiradokononline.hu/watch.php?id=21817&fbclid=IwAR3j7gBjPafOIqTbXXZ2QmMI-DrWdnIIOZO WGWsz-2YyokF4LvjlscOSjawll>; Kóthay Nándor: Pályamunkás, alumínium, Székesfehérvár, 1956. Fotó: Deák Bálint

³⁵ Lásd a jelen kötet régészeti fejezetét.

Érdeemes a filmhíradó képi világának és szövegezésének a vizsgálata is. A filmen a félmeztelen, izmos Szűcs úgy jelenik meg, mint a munkásmozgalmi plakátok munkásalakjai... A filmben csak úgy árad belőle az őserő. Valaki lett belőle, munkás-paraszt hős: egyszerű származású, a hatodik osztály után dolgoznia kellett, apjának pedig a családi kisbirtokot kellett művelnie. Szociális helyzete miatt nem tanulhatott tovább.³⁶ A történelem iránti érdeklődése a családi hagyományból és környezeti hatásból eredt, mert sok időt töltött a mohácsi múzeumban. A filmben tájszólásban beszél... „Nálunk családi hagyomány vót a história szeretete. *En ezt örököltem cím, rang meg vagyon helyett.*” Alakja a paraszti származású munkásikon. Az őstehetség, akit a sors nem kegyelt azzal, hogy gazdag helyre szülessen, de ő az, aki megoldotta a csata rejtélyeit.

1. táblázat. Szűcs József 1976-os és 2021-es állításainak igazságtartalma

Szűcs állításai	A kutatási dokumentáció szerint	Állításának értékelése
történelmi érdeklődése családi eredetű ³⁷	nincs adat	nem lehet igazolni
szegény sorsú, öntudatos munkás ³⁸	az 1970-es és 80-as években állítja	igaz
részt vett a levente-mozgalomban, jó hazafi ³⁹	2021 körül állítja	igaz
ő fedezte fel a tömegsírokat, ő vezette el a helyre Papp Lászlót ⁴⁰	Koller vitte el Papp Lászlót a tömegsírokhoz, Szűcs kéréstenül elkísérte őket ⁴¹	nem igaz
ő fedezte fel Földvár falut és a csata nyomait	Papp László már korábban felderítette és megállapította, hogy az a középkori Majsa; az ott megfigyelt összecsapás nyomai pedig az utóbbi kutatások alapján 17. század végiek	nem igaz
„Földvárnál” helyben öntött török ágyúgolyók maradványait találta ⁴²	nem létezett ilyen	nem igaz

A Sátorhelyen ásató Maráz Borbála régész vagy más értelmiségi a filmhíradónak készült propagandafilmben nem szólalt meg, a narrátoron kívül csak Szűcs beszélt, aki az előbbieket az elvárásoknak megfelelően előadta. Alakja a kádári rendszer munkásfelfogásának és egyben értelmiség-ellenességének kifejezője. Ő az, aki – legalábbis a beállítás alapján – ösztönösen érzi, tudja a megoldást, az értelmiségnek mutatja a követendő irányt. A munkásosztály reprezen-

36 1946-ig Magyarországon az elemi iskola 6 osztályos volt, akkor pedig Szűcs már 19 éves. Iskoláit az 1930-as években végezte.

37 Az 1976. augusztus végi filmhíradó részlete.

38 Uo.

39 Haramza Márk, „Öröme ebben csak annak van, akit belülről ösztönöz valami”. Beszélgetés Szűcs Józseffel. In: Varga Szabolcs – Türk Attila (szerk.), *Mohács szimfónia. Tanulmányok a mohácsi csata kutatásával foglalkozó kutatások eredményeiről*. Budapest, 2022, 9–16.

40 Az 1976. augusztus végi filmhíradó részlete alapján.

41 Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Adattár, 1968, 1167-83; Uo. 1962–1963, 1157-83.

42 Az 1976. augusztus végi filmhíradó részlete alapján.

tánsa, uralmának legitimálója: a nép egyszerű fiában megcsillan az az erő és tehetség, amely ennek az uralomnak az alapja. A Dózsa György vezette felkelés (1514) idealizált paraszti alakjainak távoli leszármazottja.

A Filmhíradó összekapcsolta a Nemeskürty-féle konstrukciót Mohács értelmezéséről (az uralkodó osztály 1526-ban bűnösen megosztott volt, az országot a nép védhette volna meg, de a magyar nemesség 1514-ben brutalitásával ezt lehetetlenné tette) a tömegeknek szóló állami propagandával. A híradóban bemutatott és az újságokban elmesélt kézzelfogható „eredményei”, mint a tömegsírok megtalálása, „Földvár” és a csatahely azonosítása, a „török ágyúgolyók” bemutatása mind arra szolgált, hogy egyértelmű, materiális bizonyítékokkal meggyőzze a nézőket és olvasókat: a paraszti származású munkás természetes intelligenciájával, józan eszével és kemény munkájával ért el eredményt és a maga módján értelmezte a magyar történelmi sorsfordulót.

Így vált a „majsi” mohácsi csata kommunista állampárti propagandaterméké, a hat osztályt végzett munkás, amatőr kutató pedig a jövőt illetően viszonyítási ponttá. Az 1976-os híradóban való szereplése és több interjú a korszak nagy példányszámú lapjaiban jelentős helyi erkölcsi tőkét biztosított Szűcsnek. Ismert, elismert, fontos szereplője lett a helyi közéletnek és a mohácsi csatáról való gondolkodásnak. Rövid időre országos hírnévre is szert tett, de helyi tekintélye, elismertsége 2021-ben bekövetkezett haláláig megmaradt.

Az 1980-as években a csatával való foglalkozás, tudományos aktivitás és publikálás ugyan nem szűnt meg, de az érdeklődés visszaesett, a róla való diskurzus átmenetileg elcsendesedett, a magyar történelmi kutatásban a 19–20. századi kérdéskörök minden addiginál nagyobb teret nyertek, amely összefüggésben állt a magyar politikai olvadással. A terepi kutatások egy időre meg is szűntek, mert ahhoz pénzügyi forrást a pécsi Janus Pannonius Múzeum nem kapott. Az ország és azon belül Mohács városa is egy időre mással volt elfoglalva: a kommunista rendszer válságba jutott, nagy változások érlelődtek, egy időre a Mohács-vita is elvesztette a közéleti súlyát, kikerült az érdeklődés középpontjából, mígnem az 1980-as évek végén – 1990-es évek elején új impulzusokat nem kapott, főleg a turkológia részéről.⁴³

A „MAJSI” CSATATÉR SZEREPE A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN: ÚJRAHASZNOSÍTÁS

Az 1990-es évek elején nem csupán a kádári pártállam szűnt meg, alakult át, de Jugoszlávia felbomlása is ekkor zajlott, mégpedig Mohács közvetlen szomszédságában. Az akkori magyar politikai vezetés attól tartott, hogy az ország beleesodródik a horvát–szerb fegyveres konfliktusba. A súlyos harcok a magyar határhoz közel (Eszék, Vukovár, Szentlászló stb.), részben a magyar kisebbség által lakott területeken zajlottak. Egyes harcoló csapatok a határhoz közel kerültek, előfordult, hogy katonai alakulatok határsértést is elkövettek.

43 Fodor Pál, *Magyarország és a török hódítás*. Budapest, 1991.

Mindezek alapul szolgáltak ahhoz, hogy a Magyar Honvédség egységei Baranyában, a horvát határ mentén felsorakozzanak, hogy egy esetleges támadást elhárítsanak, a magyar területre átsodródott fegyveres csoportokat pedig kiszorítsák az országból.

Ekkor került egy Négyesi Lajos nevű fiatal felderítőtiszt a térségbe. Elmondása szerint felderítőként bejárta a határ menti térséget és a mohácsi csatán kezdett el gondolkodni. Nem a források alapján, hanem elsősorban fémkereső műszerére támaszkodva kutatott. A terület ugyan hatalmas kiterjedésű, de Szűcsnek a sajtóban propagált felfedezése során már az érdeklődés homlokterébe került majsi területen kezdte el fémkeresős kutatását, és talált is néhány hadirégészeti leletet, köztük kézi tűzfegyver lövedékeket. Vizsgálódásai alapján 1994-ben megírta a patinás *Hadtörténelmi Közleményekben*,⁴⁴ hogy megtalálta Brodarics Földvárát és a csatater régészeti bizonyítékait. Az *Élet és Tudomány* egy 2004-es számában⁴⁵ Szűcsöt mint helytörténészt nevezi meg, aki Papp Lászlóval párhuzamosan kutatott és akinek a vizsgálatai a majsi területre vezettek. Így kerül vissza Szűcs József helytörténésznek a közbeszédbe, mint aki a Majstól északkeletre elterülő falunyom területén lópatkókat, fegyvermaradványokat és „*földkohóban gyártott ágyúlövedék-maradványokat gyűjtött*”.

A Szűcshez kötődő, 1976 utáni sajtóközlemények így tudományos legitimációt nyertek. Ugyanakkor a Négyesi Lajos által a *Hadtörténelmi Közleményekben* hivatkozott bizonyítékoknak nincs a múzeumban leírása, fotója, rajza. Eltűntek, a leletek pedig a múzeumba már nem is kerültek be.⁴⁶ Így ezen vizsgálatok eredményeinek ellenőrzése ma már nem lehetséges.

Szűcs számára különösen fontossá válhatott a Négyesi-féle megjelenés, mert igazolta azt, amiről korábban beszélt, és amit közéleti elismerésre tudott váltani. A majsi csatater koncepciója a majsi templom melletti Földvárként azonosított faluval bekerült B. Szabó János 2006-os Mohács monográfiájába is,⁴⁷ a sátorhelyi emlékhelyen pedig a látogatók a csatának azon – régészeti adatokkal és forrásokkal alá nem támasztott – értelmezését olvashatják, láthatják, amely szerint a csata Majsnál zajlott.

Szűcs József 2008-ban a mohácsi csatater kutatásáért, a tömegsírok felfedezésében játszott különleges szerepéért, Földvár megtalálásáért és a város hírnevének öregbítéséért Mohács város díszpolgára lett. A rákövetkező évben a pécsi régész, Bertók Gábor vezetésével a Majs melletti lelőhely újabb kutatása indult el, majd megkezdődött az erről szóló publikálás is.⁴⁸ A falu melletti térség fémkeresős gyűjtései évről évre nagyszámú fémtárgyat produkáltak (2022-re 6500-at), de ezeknek csak egy töredéke volt 16–17. századi. Az évről évre zajló felgyűj-

44 Négyesi Lajos, A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 107:4 (1994) 62–79.

45 Négyesi Lajos, Kutatás egy csatater után – Hol volt Mohács? *Élet és Tudomány* 59:35 (2004) 1099.

46 Polgár közlése alapján: Polgár Balázs, Oszmán-török kori csataterék régészeti kutatása Magyarországon. PhD-értekezés, ELTE BTK, Budapest, 2018.

47 B. Szabó János, *A mohácsi csata*. Budapest, 2006.

48 Bertók Gábor, Nekünk Majs kell? A mohácsi csatater kutatása. In: Bertók Gábor – Gáti Csilla (szerk.), *Régi idők – új módszerek*. Budapest–Pécs, 2014, 161–170.

tések leletei alapján a sajtóban, a közvéleményben napirenden maradt a majszi terület mint 1526-os csatamező.

3. KÉP. NÉGYESI LAJOS EZREDES A SÁTORHELYI NEMZETI EMLÉKHELYEN ÁTADJA A HONVÉDELMI MINISZTERIUM ELISMERÉSÉT SZÜCS JÓZSEFNEK (2018. DECEMBER 9.)

Balra Négyesi Lajos, középen B. Szabó János, jobbra Szűcs József. Fotó: Schnell Tamás

A 2018-ban indult és a Magyar Tudományos Akadémia által finanszírozott kutatás⁴⁹ vizsgálatai, terepi eredményei nem támasztották alá a majszi lelőhely koncepcióját. Ebből jelentős feszültségek és nyilvános vita támadt,⁵⁰ amely az országos sajtóban, a nyilvánosság előtt zajlott.

Feltehetőleg nem függetlenül a vitától 2018. december 9-én Négyesi Lajos kezdeményezésére a Honvédelmi Minisztérium, a Duna–Dráva Nemzeti Park (DDNP) igazgatója kezdeményezésére pedig az Agrárminisztérium elismerő oklevéllel tüntette ki Szűcs Józsefet. Az elismerést Négyesi nyilvánosan, köszöntő beszéd kíséretében adta át a sátorhelyi emlékhelyen, mondandóját a Szabad Föld egy 1978. novemberi cikkének részletével támasztotta alá.⁵¹ Szűcs József három évvel később, 94 éves korában, 2021-ben hunyt el.

49 A Magyar Tudományos Akadémia Kiválósági Együttműködési Programja keretében 120 millió forint támogatást kapott az MTA BTK és a Pécsi Tudományegyetem közös projektje, a „Mohács 1526–2025 – Rekonstrukció és emlékezet”. Vezetői: Fodor Pál és Pap Norbert. Honlap: <http://mohacs.btk.mta.hu/>

50 A vita követhető a www.mohacsvida.hu oldalon.

51 A díjat átadó Négyesi Lajos beszédét megőrizte egy helyi internetes portál. Szűcs érdemei mellett úgy érvel, hogy a *Szabad Föld* (a termelészövetkezetek országos lapja) egy 1978. novemberi cikkét idézi. A beszéd során felolvasott cikkrészlet tökéletesen tükrözi az 1976-os filmhíradó mondandóját. A szigorú pártállami ellenőrzés mellett szerkesztett *Szabad Föld* példányszáma az

A majsi csatater koncepciójának megerősítését szolgálta az is, hogy Négyesi Lajos ezredes, hadtörténész, Bertók Gábor régész és Varga Szabolcs történész a Duna–Dráva Nemzeti Park felterjesztésében, azonos indoklás mellett 2021. március 15-én több más érdemük felsorolása mellett „*a mohácsi csata egykori helyszínén folytatott kutatásaikért*” magas állami kitüntetést kaptak.

A főként Bertók Gábor és Varga Szabolcs nevével fémjelzett csoport a 2018 óta gyarapodó ellentétes irányú bizonyítékok ellenére továbbra is kitart a majsi lelőhely 1526-hoz kötése mellett, és ebben Szűcs helyi legitimációjára nagyban támaszkodik.

A 2020-ban közölt *Eke mentén, csata nyomában*⁵² című kötetük már a címlapján hirdeti, hogy Szűcs József tiszteletére íródott, és a kilencedik oldaltól közli Szűcs József méltatását, amely a Mohács Város Díszpolgára kitüntetés átadóján hangzott el. A csoportosulás következő kötete ennél is tovább ment. A 2022-ben publikált *Mohács szimfónia*⁵³ című gyűjteményes kötetben, amely a csoport tagjainak írásait tartalmazta, kitüntetett helyen, nyitó fejezetként jelent meg életútinterjú az előző évben elhunyt Szűcs Józseffel.⁵⁴ A szöveg publikálása tisztelgés Szűcs előtt és szellemi örökségének nyilvános felvállalása, egyben a majsi kutatás legitimációs alapjainak megerősítése.

ÖSSZEGZŐ GONDOLATOK: LÁSSUK A CSATATERET!

A délkelet- és közép-európai oszmánellenes küzdelmeknek jelentős identitásformáló hatása volt a modern 19–20. századi nemzeti és történeti tudatok kialakulásában. Mohács esetében is érvényes ez a megállapítás, ugyanis azt európai, nemzeti és regionális szinten is értelmezték. A csata emlékezete szinte már „másnap” lényeges politikai kérdéssé vált, a 19. századtól pedig a „Mohács-toposz” a magyar nemzeti önmeghatározás alapkérdése lett. Maga a csatater fizikai valósága csak későn, a 20. század második felétől vonzott kiemelt figyelmet.

A hozzá kapcsolódó emlékezetkultúrában már a kezdetektől fontos szerepet töltöttek be a fizikai objektumok, de hosszabb ideig főszerepet inkább az írott szövegek, képzőművészeti alkotások játszottak. Olyan művek, mint Brodarics *Igaz története*, Dorffmeister festményei, Kisfaludy Károly *Mohács* című verse, továbbá a helyi néphagyomány megfelelő eszközt biztosítottak a csatával kapcsolatos emlékezésnek. Az emlékezeti létesítmények – magyar és török oldalon egyaránt – nyíltan vagy rejtetten szakrális jellegűek voltak, ugyanis mindkét fél elkerülhetetlen vallási, civilizációs összecsapásként értelmezte a csatát, de a civilizációs konfliktus hangsúlyozása nem volt állandó, esetenként más elemek

1970-es években elérte a 700 ezret. Az olvasók száma ennek alapján meghaladta az 1,5 milliót. A 2018-as laudáció a kádári pártállam 1970-es évekbeli sajtójának propagandáját közvetíti.

52 Haramza Márk et al. (szerk.), *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei. Tanulmánykötet Szűcs József tiszteletére*. Budapest, 2020, 247.

53 Varga–Türk (szerk.), *Mohács szimfónia*.

54 Haramza Márk interjúja Szűcs Józseffel: Haramza, „Öröme ebben csak annak van...”. In: Varga–Türk (szerk.), *Mohács szimfónia*, 9–16.

is megjelentek. Időről időre megjelentek az összekapcsolódás elemei is: 1926-ban a Nyugat-ellenesség mellett a turanizmus magyar–török egység gondolata kapott hangsúlyt. 1976-ban pedig a török kérdés majdnem teljesen el is tűnt az inkább a belügyekre koncentráló, a magyar osztálykonfliktust és a háttérben a Nyugat-ellenességet hangsúlyozó kommunikációban.

A csatátér megjelölésére az oszmánok szakrális megfontolásból egy, a sík területre jó rálátást biztosító helyet, a sátorhelyi Törökdombot választották, amelynek a muszlim vallásgyakorlással kapcsolatos funkciója lett a 17. században. A felszabadító háborúk során ugyanitt – a szakrális visszafoglalás aktusaként – a felszabadító hadsereget kísérő jezsuiták egy kápolnát emeltek. Annak elpusztulása után a fizikai közelség egy időre elvesztette jelentőségét az emlékezetkultúrában. Mohács meglátogatásakor a csatátér felkeresése továbbra is szokásban maradt, a visszaemlékezésekben olvashatunk erről, de a csatátér állandó emlékezeti pontjai eltűntek.

Aki a csatával szeretett volna ismerkedni, annak a képzőművészeti alkotások kínálták a vizuális élményt, nem pedig a valós környezet. Ez érthető is, hiszen az évszázadok során a tájékozódásban biztos támpontokat adó földrajzi objektumok eltűntek, átalakultak. Az 1787-es centenáriumra festett két Dorffmeister-festményt az első és a második mohácsi csatáról a mohácsi püspöki palotából 1859-ben vitték át a temetői emlékkápolnába. Ennek tornya – az építői szándék szerint – kilátóként szolgált volna a csatátér megtekintéséhez.

Jelentős mérföldkőnek az 1926-os, 400 éves megemlékezések, illetve az ennek nyomán Mohács főterén építeni kezdett Fogadalmi Templom számít. Az épület helyszínének nem volt különösebb szerepe a csata idején, de a felépíteni tervezett 72 méter magas toronynak ugyanúgy kilátói funkciót szántak, mint egy évszázaddal korábban a Csatatéri Emlékkápolna tornyának. Ugyanakkor nem volt annyira fontos, hogy meg is építsék, az épület csonkán áll ma is. A csatátérre való rálátás tehát ekkor is vonzó gondolat, de nincs olyan terv, hogy a csatamezőre is kellene építeni valamit.

A nagyszabású megemlékezés-sorozat helyszínei közül kiemelkedett a II. Lajos-emlékmű. 1926-ban itt hangzott el Horthy kormányzó híres „mohácsi” beszéde. Látható, hogy az események helyszínei közül nem elsősorban a csatátér maga, hanem II. Lajos halálának erősen szimbolikus, mitikus helye emelkedett ki emlékezeti jelentőségben. A csata művészi ábrázolásai közül is az ő halála vagy holttestének megtalálása maradt a kiemelt téma gyakorlatilag napjainkig.

A Törökdombnak ugyan csak kisebb szerepe volt az 1926-os megemlékezésekben, de például az új típusú médiaérdeklődést már jelzi, hogy híradófelvétel készült a helyszínről. Ez mutatja, hogy új, erősen vizuális korszak kezdődik az emlékezetkultúrában. A magaslatról nyugati irányba körbejár a kamera, mutatva, itt zajlott a híres csata.

Ekkor már zajlik a történeti vita, hogy talán nem is itt, hanem a Törökdombtól távolabbra, nyugatra és délre kell keresni a harcok helyszínét, de Gyalóky Jenő ezredes – a korszak fő szakértője, aki elmagyarázza a megjelent előkelőségeknek, hogy mi történt – számára ez nem fontos. Nem veti fel, hogy az akkor újonnan kifejtett koncepciója alapján legyen emlékezeti aktus Majsnál. Az akkori emlékezetkultúrának ez még nem kiemelt kérdése.

A majsai koncepció az 1920-as években született hadtörténész, értelmiségi koncepcióból nőtt ki. Az 1960-as években folytatott terepi vizsgálatok nem igazolták a helyességét régészeti módszerekkel, de a fizikai csatatér jelentősége a tömegsírok megtalálásával, emlékezeti helyé tétele miatt újra hangsúlyos kérdéssé vált. A korszellem – a média térnyerése, a tömegkultúra vizuális jellege – új megjelenítést, új típusú emlékezést kívánt. A vizualitás a szöveg rovására egyre fontosabbá vált: a csatáról leginkább a csatatér, valamint a régészeti leletek tudnak képszerűen mesélni.

A 450 éves évfordulón, 1976-ban a mediatizált pártállami propaganda felemeli, hasznosítja, a korszak uralkodó narratívájába illeszti Majsot. 1994-ben, utólag, tudományos publikáció hitelesíti a helyet. 2008-ban mohácsi díszpolgári cím, 2018-ban és 2021-ben állami kitüntetések erősítik meg a hat osztályt végzett egykori karbantartó munkás, Szűcs József „felfedezését”, örökségének fenntartását. Utólag látjuk, hogy a tömegkommunikációban népszerűsített helyek (Majs és a tömegsírok) jól megfeleltek a tömegmédia vizuális igényeinek és egyben a korszak ideológiai szempontjainak, de az állítások nem feleltek meg a tudományos bizonyítékoknak.

Elmaradt ugyanis a szembenézés az 1976-ban történetekkel. 2009-től a pécsi Janus Pannonius Múzeum kutatói újrakezdték a Négyesi Lajos-féle vizsgálatokat. Kiindulópontjuk már nem Gyalókey és kortársai 1920-as évekbeli koncepciója, hanem Négyesi 1994-ben megjelent tanulmánya a *Hadtörténelmi Közleményekben*. A majsai koncepciót modern régészeti eszközökkel, műszerekkel próbálták alátámasztani.

A kommunista rezsim ateizmusa miatt a sátorhelyi katonai temető a létesítéskor (1976-ban) egyértelmű vallási jelképeket nem kaphatott, az egyház képviselői ott sem voltak az avatáson, de a rendszerváltást követően utólag, 1991-ben felállítottak ott egy keresztet. Az emlékhely tüzetes átvizsgálása során azonban felismerhetünk rejtett utalásokat, amelyek az összezapás vallási, civilizációs hátterére utalnak. Az emlékhely alapításában közreműködő szobrászok számos stilizált keresztet, szimbólumot rejtettek el benne.⁵⁵

2011-ben készült el az emlékhely új látogatóközpontja. Ez viszont már erősen vallási töltésű, katolikus szimbólum, a magyar Szent Koronát jeleníti meg stilizált formában. Az épület felső szintje egy kupolaterem, nagy méretű üvegablakokkal. Ezzel megszületik a legújabb csatatéri kilátó, amiről ezúttal már tényleg közelről lehetett rátekinteni az események egyik helyszínére, a tömegsírokra.

Az 500. évforduló közeledtével megkezdődött „Mohács” újraértékelése. Ennek során főként a csata közép-európai (V4) háttere,⁵⁶ a politikai közbeszédben pedig a küzdelem huntingtoni értelemben vett civilizációs, vallási konfliktus jel-

⁵⁵ Hóvári, A mohácsi csata két emlékéve, 539–562.

⁵⁶ Mohács kiáltvány. 2019. augusztus 29-én, a sátorhelyi emlékhelyen írták alá különböző intézmények vezetői és a katolikus egyház képviselője azt a kiáltványt, amely a csata 500 éves évfordulójára való méltó megemlékezés előkészítésére hív fel. Aláírói: Fodor Pál turkológus-történész, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont főigazgatója, Miseta Attila, a PTE rektora, Hóvári János nagykövet, Udvardy György pécsi megyés püspök, Závoczky Szabolcs, a DDNP igazgatója, Hargitai János országgyűlési képviselő és Pap Norbert egyetemi tanár.

lege jelenik meg. A tudományos kutatásban viszont 2015 után elindult egy olyan tisztázó célú kutatómunka és gondolkodás, amelyet hosszabb távon majd nem lehet figyelmen kívül hagyni. A csata képe, eseményei, szereplői minden korábbinál határozottabb körvonalat kaptak.

A közbeszéd és a politikai kommunikáció mindent feketére vagy fehérre festeni akaró jelenlegi állapotát tekintve komoly esély van rá, hogy a csata értelmezése és a Mohács-kép visszatérjen a kora újkori narratívához: a síkon a magyarok szálltak szembe az egész muszlim világgal, az iszlám és a kereszténység globális jelentőségű összecsapása zajlott.

Ma már jól tudjuk, hogy nemcsak a magyarok harca zajlott itt a törökkel, hanem egy magyarok vezette közép-európai hadsereg vívott csatát egy szintén színes ellenséges hadsereggel – bár kétségtelen, hogy a tét elsősorban mégiscsak Magyarország, illetve tágabban Közép-Európa sorsa volt. A történeti tények hosszabb ideje nem zavarják a politikai diskurzus résztvevőit, így csak az oktatásban és a színvonalas történeti ismeretterjesztésben bízhatunk, hogy a csata történetének nem csekély konzekvenciáit az emberiség, azon belül a magyarság idővel le tudja vonni.

Mohács az európai történelem oszmánok elleni harcai során kevéssé az összekapcsolódásnak, sokkal inkább a civilizációs összecsapásoknak a legfontosabb példája. A csata a Magyarország és Európa jövőjéről szóló gondolkodásnak fontos sarokköve ma is. Minden nézetrendszer képviselői megtalálják a történetében az érveket mondandójuk alátámasztására, de ma már megvan a lehetőség arra is, hogy jó minőségű szakmunkákból, bizonyítékokon alapuló állítások alapján tájékozódjon a kutató, a tanár, az újságíró, a történelem iránt érdeklődő polgár és talán a gyakorló politikus is. A munkánknak pedig nem volt, de nem is lehetett más célja, csak ez.

A KÖNYV TANULMÁNYAINAK ELŐZMÉNYEI

PAP NORBERT

Bevezetés: A mohácsi csata kutatásának kihívásai

Pap Norbert, *Mordortól Mohácsig. A történeti földrajzi vizsgálatok szükségessége: Bevezető gyanánt.* In: Pap Norbert (szerk.), *Mordortól Mohácsig. A mohácsi csatát a történeti földrajzi kutatása.* (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és Emlékezet) Budapest, 2020, 9–22.

Norbert Pap, Introduction: Exploring Research Challenges on the Battle of Mohács. In: Norbert Pap (ed.), *The Battle of Mohács, 1526.* (History of Warfare, 146.) Leiden–Boston, 2024, 1–14.

FODOR PÁL

Szulejmán és Magyarország: hódítás, ideológia és emlékezet

Pál Fodor, Süleyman and Hungary: Conquest, Ideology and Memory. In: Norbert Pap (ed.), *The Battle of Mohács, 1526.* (History of Warfare, 146.) Leiden–Boston, 2024, 15–46.

Fodor Pál, Szulejmán és Magyarország: hódítás, ideológia és emlékezet. In: *Harc Közép-Európáért: Szigetvár ostroma, Nagy Szulejmán és Zrínyi Miklós halála (1566).* (Szigetvár-könyvek, 3.) Budapest, 2023, 27–48.

I. RÉSZ: A SEREGEK ÉS A CSATA

PAP NORBERT – KITANICS MÁTÉ – GYENIZSE PÉTER

A Mohácsra vonulás és a csata főbb helyei

Norbert Pap – Máté Kitanics – Péter Gyenizse, The Main Scenes. In: Norbert Pap (ed.), *The Battle of Mohács, 1526.* (History of Warfare, 146.) Leiden–Boston, 2024, 47–82.

KITANICS MÁTÉ – FODOR PÁL – PAP NORBERT
A magyar és az oszmán haderő a mohácsi csatában

Máté Kitanics – Pál Fodor – Norbert Pap, The Hungarian and Ottoman Forces at the Battle of Mohács. In: Norbert Pap (ed.), *The Battle of Mohács, 1526*. (History of Warfare, 146.) Leiden–Boston, 2024, 83–124.

Fodor Pál – Pap Norbert – Kitanics Máté, Kiket rejthetnek a sátorhelyi tömegsírok? Néhány gondolat a mohácsi csata tömegsírainak vizsgálatáról. *Újkor.hu. A velünk élő történelem* (2021), <https://ujkor.hu/content/kiket-rejthetnek-satorhelyi-tomegsi-rok-nehany-gondolat-mohacsi-csata-tomegsi-rajnak-vizsgalatarol>.

PAP NORBERT – FODOR PÁL – KITANICS MÁTÉ
Oszmán-török pusák a 16. század elején

Norbert Pap – Pál Fodor – Máté Kitanics, Ottoman Turkish Handguns. In: Norbert Pap (ed.), *The Battle of Mohács, 1526*. (History of Warfare, 146.) Leiden–Boston, 2024, 125–170.

PAP NORBERT – KITANICS MÁTÉ
A csata

Norbert Pap – Máté Kitanics, The Battle and Its Aftermath. In: Norbert Pap (ed.), *The Battle of Mohács, 1526*. (History of Warfare, 146.) Leiden–Boston, 2024, 171–213.

II. RÉSZ: A TÁJ KÉPE

GYENIZSE PÉTER – LÓCZY DÉNES – VARGA GÁBOR
A Mohácsi-sík és környéke geomorfológiai viszonyai,
ezek szerepe a mohácsi csatában

Péter Gyenizse – Dénes Lóczy – Gábor Varga, Geomorphology of the Mohács Plain and Its Environs. In: Norbert Pap (ed.), *The Battle of Mohács, 1526*. (History of Warfare, 146.) Leiden–Boston, 2024, 217–237.

Gyenizse Péter – Varga Gábor, A Mohácsi-sík és környéke geomorfológiai viszonyai, valamint ezek szerepe a mohácsi csatában. In: Pap Norbert (szerk.), *Mordortól Mohácsig. A mohácsi csatáj történeti földrajzi kutatása*. (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és Emlékezet) Budapest, 2020, 23–50.

GYENIZSE PÉTER – LÓCZY DÉNES – VARGA GÁBOR
A Mohácsi-sík vízrajza és annak hatása a csatára

Péter Gyenizse – Dénes Lóczy – Gábor Varga, Reconstruction of the Drainage of the Mohács Plain and Its Implications for the Battle of Mohács. In: Norbert Pap (ed.), *The Battle of Mohács, 1526*. (History of Warfare, 146.) Leiden–Boston, 2024, 238–267.

Gyenizse Péter – Lóczy Dénes, A Mohácsi-sík vízrajza és annak hatása a mohácsi csatára. In: Pap Norbert (szerk.), *Mordortól Mohácsig. A mohácsi csatáj történeti földrajzi kutatása*. (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és Emlékezet) Budapest, 2020, 51–89.

III. RÉSZ: A CSATAMEZŐ

PAP NORBERT – KITANICS MÁTÉ – GYENIZSE PÉTER
A mohácsi csata és az „elveszett” Földvár falu

Norbert Pap – Máté Kitanics – Péter Gyenizse, Localizing the Central Area of the Battle of Mohács: Search for the Medieval Settlement of Földvár. In: Norbert Pap (ed.), *The Battle of Mohács, 1526*. (History of Warfare, 146.) Leiden–Boston, 2024, 271–305.

Pap Norbert – Kitanics Máté – Gyenizse Péter, A mohácsi csata és az „elveszett” Földvár falu. In: Fodor Pál – Kenyeres István – Toma Katalin (szerk.), *Századok Mohács-tanulmányok. Első kötet*. (Századok könyvek) Budapest, 2024, 89–125.

Norbert Pap – Máté Kitanics – Marianna Ács – Péter Reményi, Geo-History of the Toponymy of Mohács Plain, SW Hungary. In: Gerry O’Reilly (ed.), *Place Naming, Identities and Geography: Critical Perspectives in a Globalizing and Standardizing World*. Cham, 2023, 383–411.

Pap Norbert – Kitanics Máté – Gyenizse Péter – Szalai Gábor – Polgár Balázs, Sátorhely vagy Majs? Földvár környezeti jellemzői. A mohácsi csata centrumtérségének lokalizálása. *Történelmi Szemle* 61:2 (2019) 209–246.

KITANICS MÁTÉ – PAP NORBERT – KONKOLY SÁNDOR – HANCZ ERIKA
Kritikai észrevételek a Mohácsi-síkságon és a Mohácsi-szigeten
rendelkezésünkre álló hadirégészeti topográfiai adatokról

Máté Kitanics – Norbert Pap – Sándor Konkoly – Erika Hancz, Critical Comments on the Available Military Archaeology Topographic Data. In: Norbert Pap (ed.), *The Battle of Mohács, 1526*. (History of Warfare, 146.) Leiden–Boston, 2024, 306–356.

PAP NORBERT – GYENIZSE PÉTER – KITANICS MÁTÉ
Hol és hogyan halt meg II. Lajos király?

Norbert Pap – Péter Gyenizse – Máté Kitanics, Where and How Did King Louis II Die? In: Norbert Pap (ed.), *The Battle of Mohács, 1526*. (History of Warfare, 146.) Leiden–Boston, 2024, 357–413.

Pap Norbert – Gyenizse Péter – Kitanics Máté – Szalai Gábor, II. Lajos halálának helye. In: Pap Norbert (szerk.), *Mordortól Mohácsig. A mohácsi csatátáj történeti földrajzi kutatása*. (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és Emlékezet) Budapest, 2020, 211–248.

Pap Norbert – Gyenizse Péter – Kitanics Máté – Szalai Gábor, II. Lajos halálának helye. *Történelmi Szemle* 62:1 (2020), 73–110.

IV. RÉSZ: AZ EMLÉKEZET TEREI

PAP NORBERT – FODOR PÁL – KITANICS MÁTÉ – MORVA TAMÁS – SZALAI
GÁBOR – HANCZ ERIKA – GYENIZSE PÉTER
A csata oszmán győzelmi emlékműve: a Törökdomb

Norbert Pap – Pál Fodor – Máté Kitanics – Tamás Morva – Gábor Szalai – Erika Hancz – Péter Gyenizse, Hünkâr Tepesi (Törökdomb): the Ottoman Memorial Place of the Battle. In: Norbert Pap (ed.), *The Battle of Mohács, 1526*. (History of Warfare, 146.) Leiden–Boston, 2024, 417–447.

Pap Norbert – Fodor Pál – Kitanics Máté – Morva Tamás – Szalai Gábor – Hancz Erika – Gyenizse Péter, A mohácsi Törökdomb. In: Pap Norbert (szerk.), *Mordortól Mohácsig. A mohácsi csatátáj történeti földrajzi kutatása*. (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és Emlékezet) Budapest, 2020, 249–271.

Kitanics Máté – Nagy Levente – Hancz Erika – Gyenizse Péter – Szalai Gábor – Nagy László – Klembala Zsombor – Polgár Balázs – Pap Norbert, A Törökdomb a régészeti vizsgálatok tükrében, 1924–2020. In: Pap Norbert (szerk.), *Mordortól Mohácsig. A mohácsi csatátáj történeti földrajzi kutatása*. (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és Emlékezet) Budapest, 2020, 273–349.

Pap Norbert – Fodor Pál – Kitanics Máté – Morva Tamás – Szalai Gábor – Gyenizse Péter, A mohácsi Törökdomb. *Történelmi Szemle* 60:2 (2018) 325–345.

PAP NORBERT

A mohácsi csatatér és a politika

Norbert Pap, Memorial Politics and the Sites of the Battle of Mohács. In: Norbert Pap (ed.), *The Battle of Mohács, 1526*. (History of Warfare, 146.) Leiden–Boston, 2024, 494–526.

Pap Norbert, A mohácsi csata kései áldozatai. Jegyzetek a Mohács-szimfóniához. *Modern Geográfia* 18:2 (2023) 35–45.

A KÖTET SZERZŐI

FODOR PÁL

kutatóprofesszor, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi intézet; fodor.pal@abtk.hu

GYENIZSE PÉTER

egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem; gyenizse@gamma.ttk.pte.hu

HANCZ ERIKA

tudományos segédmunkatárs; Pécsi Tudományegyetem; hancz.erika@pte.hu

KITANICS MÁTÉ

tudományos munkatárs, Pécsi Tudományegyetem; kitanics1@gmail.com

KONKOLY SÁNDOR

PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem; fiesta@gamma.ttk.pte.hu

LÓCZY DÉNES

egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem; loczy@gamma.ttk.pte.hu

MORVA TAMÁS

PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem; morvatamas@gmail.com

PAP NORBERT

egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem; pnorbert@gamma.ttk.pte.hu

SZALAI GÁBOR

PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem; aszalaigabor@gmail.com

VARGA GÁBOR

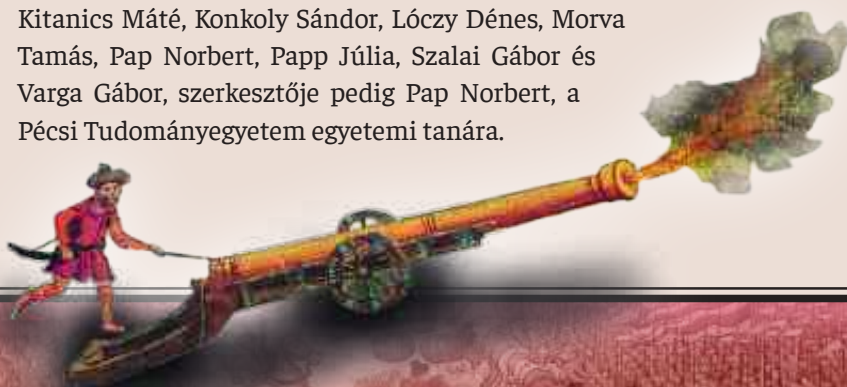
egyetemi adjunktus, Pécsi Tudományegyetem; gazi@gamma.ttk.pte.hu

MOHÁCS 1526–2026 REKONSTRUKCIÓ ÉS EMLÉKEZET

Az 1526. évi mohácsi csatavesztés, II. Lajos drámai menekülése és vízbe-fulladás, a középkori magyar középhatalmi státusz elvesztése látszólag jól ismert eseményei a magyar történelemnek. A részleteket illetően azonban rengeteg a nyitott kérdés. Ez a kötet épp ezekre keresi a választ.

A mohácsi csata 500 éves évfordulójának közeledtével 2018 elején nagyszabású kutatási program indult a Bölcsészettudományi Kutatóközpont (BTK) és a Pécsi Tudományegyetem együttműködésében „Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és Emlékezet” címmel. Sokféle irányban indult el a munka, aminek 15 kötet lett az eredménye. Ezek többsége a BTK hasonló címet viselő sorozatában jelent meg. A kutatás a program lezárulása (2020 vége) után is folytatódott, főbb eredményei pedig 2024-ben angol nyelven, a rangos hollandiai Brill Kiadónál jelentek meg. Ez a kötet ennek a könyvnek a magyar változata. Az egyes fejezetek az 1526. évi drámai eseményekkel és értelmezésükkel kapcsolatos új eredményeket mutatják be, olyan témákra összpontosítva, mint a csatatér és az ütközet újszerű rekonstrukciója, a felvonult seregek összetétele, a löfegyverhasználat, a hadszíntérrégészet ellentmondásos eredményeinek értékelése, a csatatéri környezet főbb változásai az elmúlt évszázadokban és a csata emlékének politikai célokra történő felhasználása.

A kötetet szerzői: Fodor Pál, Gyenizse Péter, Hancz Erika, Kitanics Máté, Konkoly Sándor, Lóczy Dénes, Morva Tamás, Pap Norbert, Papp Júlia, Szalai Gábor és Varga Gábor, szerkesztője pedig Pap Norbert, a Pécsi Tudományegyetem egyetemi tanára.

Ára: 5200 Ft

9 789634 164814